

T.C.
NEVŞEHİR HACI BEKTAŞ VELİ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
İKTİSAT ANA BİLİM DALI

**ORTA DOĞU ÜLKELERİNDE POLİTİK İSTİKRARSIZLIK,
ENERJİ GÜVENLİĞİ VE EKONOMİK BÜYÜME İLİŞKİSİ**

Doktora Tezi

Gökhan KARTAL

Danışman
Prof. Dr. Serdar ÖZTÜRK

Nevşehir
Ağustos 2018

T.C.
NEVŞEHİR HACI BEKTAŞ VELİ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
İKTİSAT ANA BİLİM DALI

**ORTA DOĞU ÜLKELERİNDE POLİTİK İSTİKRARSIZLIK,
ENERJİ GÜVENLİĞİ VE EKONOMİK BÜYÜME İLİŞKİSİ**

Doktora Tezi

Gökhan KARTAL

Danışman
Prof. Dr. Serdar ÖZTÜRK

Nevşehir
Ağustos 2018

BİLİMSEL ETİĞE UYGUNLUK

Bu çalışmadaki tüm bilgilerin, akademik ve etik kurallara uygun bir şekilde elde edildiğini beyan ederim. Aynı zamanda bu kural ve davranışların gerektirdiği gibi, bu çalışmanın özünde olmayan tüm materyal ve sonuçları tam olarak aktardığımı ve referans gösterdiğimi belirtirim.

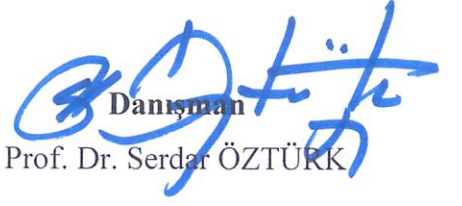
Gökhan KARTAL

TEZ YAZIM KILAVUZUNA UYGUNLUK

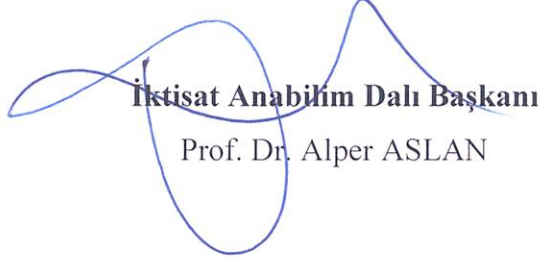
“Orta Doğu Ülkelerinde Politik İstikrarsızlık, Enerji Güvenliği ve Ekonomik Büyüme İlişkisi” adlı Doktora tezi, Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Lisansüstü Tez Yazım Kılavuzu’na uygun olarak hazırlanmıştır.

Tezi Hazırlayan
Gökhan KARTAL

Danışman
Prof. Dr. Serdar ÖZTÜRK

İktisat Anabilim Dalı Başkanı
Prof. Dr. Alper ASLAN

KABUL VE ONAY SAYFASI

Prof. Dr. Serdar ÖZTÜRK danışmanlığında Gökhan KARTAL tarafından hazırlanan “Orta Doğu Ülkelerinde Politik İstikrarsızlık, Enerji Güvenliği ve Ekonomik Büyüme İlişkisi” adlı bu çalışma, jürimiz tarafından Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İktisat Ana Bilim Dalında Doktora Tezi olarak kabul edilmiştir.

16.08/2018

JÜRİ

Danışman Prof. Dr. Serdar ÖZTÜRK

Üye Doç. Dr. Okyay UÇAN

Üye Doç. Dr. Metin DUYAR

Üye Dr. Öğr. Üyesi Özlem ÖZTÜRK ÇETENAK

Üye Dr. Öğr. Üyesi Ebru TOPÇU

İMZA

ONAY:

Bu tezin kabulü Enstitü Yönetim Kurulunun 13.09/2018 tarih ve 2018.36929 sayılı Kararı ile onaylanmıştır.

13.09/2018

Dr. Öğr. Üyesi Vedat AKTEPE
Enstitü Müdürü

TEŞEKKÜR

Uzun ve yorucu bir sűreç sonucunda ortaya çıkmıő olan bu eserin hazırlanması biricik eőim Meral YAŐAR KARTAL ve hayatıma giriőıyla hayatımı daha da anlamlandıran biricik ođlum Yusuf Kaan KARTAL ile eđitim hayatımın en baőından beri hep yanımda olan, zor Őartlar altında beni bu gűnlere getiren, bu yűzden teőekkűrű en çok hak eden iki insan, ilk ođretmenlerim babam Necmettin KARTAL, annem Firdevs KARTAL ve kardeőlerimin maddi ve manevi destekleri sayesinde oluőmuőtur. Bu alıőma onların emekleri için yeterli olmasada onlara ithaf olunur.

Uzun soluklu eđitim hayatımın belki de en önemli aőaması olan doktora eđitimim sűresince bilgi ve tecrűbelerinden yararlandıđım danıőman hocam sayın Prof. Dr. Serdar ZTŪRK'e tavsiye, öneri ve destekleri için teőekkűrlerimi sunarım. Ayrıca Niđde Ömer Halisdemir Ūniversitesi'ndeki deđerli mesai arkadaőlarım ile ilkokuldan doktora kadar emeđi geçen bűtűn ođretmenlerime, hocalarıma, her zaman hayır duaları ve iyi dilekleri ile manevi desteklerini sunan ismini zikredemediđim daha onlarca kiőiyeye teőekkűrlerimi sunar, bu çalıőmanın konuya ilgi duyan herkes için yararlı bir kaynak olmasını dilerim.

Gökhan KARTAL

ORTA DOĞU ÜLKELERİNDE POLİTİK İSTİKRARSIZLIK, ENERJİ GÜVENLİĞİ VE EKONOMİK BÜYÜME İLİŞKİSİ

Gökhan KARTAL

Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü

İktisat Ana Bilim Dalı, Doktora, Ağustos 2018

Danışman: Prof. Dr. Serdar ÖZTÜRK

ÖZET

Politik istikrarsızlık; meşru yollarla veya gayri meşru yollar ile gerçekleşen yönetsel değişiklikler (veya yönetsel değişiklik girişimleri) ve politik istikrarsızlığa zemin hazırlayan kurumsal göstergeleri de içeren çok boyutlu bir kavramdır. Ekonomi literatürü; politik istikrarsızlıkların yatırım, sermaye, finansal piyasalar, para ve maliye politikaları, beşeri sermaye, doğal kaynaklar ve ekonomik büyümenin diğer belirleyicileri yoluyla ekonomik büyümeye zarar verdiği yönünde sonuçlar ortaya koymaktadır. Enerji güvenliği kavramı ise modern dünya ekonomisinin en önemli girdisi olan enerji kaynaklarına erişimde ortaya çıkması muhtemel riskleri içermektedir. Enerjinin ekonomik büyümeye etkisi üzerine yapılan ampirik çalışmalar enerjinin günümüz modern dünya ekonomisinin vazgeçilmez unsuru olduğunu ortaya koymaktadır. Bu nedenle enerjiye erişilememe veya enerjiye erişimde yaşanması muhtemel aksaklıklar modern dünya ekonomisinin en büyük kâbusu haline gelmiş, enerji güvenliği kavramı çok daha fazla önem kazanmıştır.

Bu çalışmada dünyanın en önemli enerji kaynaklarına sahip aynı zamanda dünyanın en istikrarsız bölgesi olan Orta Doğu bölgesinde yer alan ülkelerdeki politik istikrarsızlık olayları, bu olayların ekonomik değişkenlere ve enerji güvenliğine etkisi incelenmiştir. Bu bağlamda 1960-2016 yılları arasında yaşanan politik istikrarsızlık olaylarının ekonomik değişkenler ile enerji kaynakları ve enerji güvenliğine etkileri Orta Doğu'da yer alan 20 ülke için tablo ve grafikler yardımıyla incelenmiştir. Ayrıca Orta Doğu'da yer alan 15 ülke için 1996-2014 yılları arasında kişi başı GSYH (ekonomik büyümeyi temsilen), enerji güvenliği ve politik istikrarsızlık değişkenleri kullanılarak panel veri analizi gerçekleştirilmiştir. Yapılan eşbütünleşme analizinde değişkenler arasında uzun dönemli ilişkinin varlığı tespit edilmiştir. Uzun dönem katsayıların tespiti için çalıştırılan FMOLS sonuçlarına göre enerji güvenliği riskinde %1 artış kişi başı GSYH'yi %0,41 düşürürken, politik istikrardaki %1 artış kişi başı GSYH'yi %0,25 artırmaktadır. Kısa dönem katsayıların tespiti için çalıştırılan Tek Yönlü Sabit Zaman Etkili Panel EKK yöntemine göre enerji güvenliği riskinde %1 artış kişi başı GSYH'yi %0,62 düşürürken, politik istikrardaki %1 artış kişi başı GSYH'yi %0,35 artırmaktadır. Ayrıca yapılan Panel Granger Nedensellik analizine göre enerji güvenliği ile kişi başı GSYH arasında çift yönlü; enerji güvenliğinden politik istikrara ve kişi başı GSYH'den politik istikrara olmak üzere tek yönlü nedensellik ilişkisi tespit edilmiştir. Yapılan hem grafiksel hem de ekonometrik analiz sonucunda politik istikrar ile enerji güvenliğindeki olumsuz gelişmelerin Orta Doğu'da yer alan ülkelerin ekonomilerini olumsuz etkilediği sonucuna varılmış; enerji güvenliği ve politik istikrar ekseninde uygulanacak politikaların önemi ortaya çıkarılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Politik İstikrarsızlık, Enerji Güvenliği, Orta Doğu Ekonomileri, Enerji Ekonomisi, Petrol, Doğalgaz, Darbe, İsyen, İç Savaş, Arap Baharı, Petrol Krizi, İran-İrak Savaşı, İran Devrimi, Arap-İsrail Savaşları, Irak'ın İşgali, Filistin-İsrail Sorunu, Lübnan İç Savaşı, Yemen İç Savaşı, Panel Veri Analizi, Panel Birim Kök, FMOLS, Sabit ve Rassal Etkiler Modeli, F Testi, Breusch ve Pagan LM, Honda LM, Hausman Testi, Panel Granger Nedensellik.

THE RELATIONSHIP BETWEEN POLITICAL INSTABILITY, ENERGY SECURITY AND ECONOMIC GROWTH IN MIDDLE EAST COUNTRIES

Gökhan KARTAL

Neveşehir Hacı Bektaş Veli University, Institute of Social Sciences

Department of Economics, Ph.D., August 2018

Supervisor: Prof. Dr. Serdar ÖZTÜRK

ABSTRACT

Political instability is a multidimensional concept that includes change of government or attempt for change of government by legitimate or illegitimate ways and institutional indicators that set the stage for political instability. Economics literature suggests that political instability damages economic growth through investment, capital, financial markets, monetary and fiscal policies, human capital, natural resources and other determinants of economic growth. The concept of energy security includes the possible risks of emerging in accessing energy resources, which is the most important entry of the modern world economy. Empirical studies on the effect of energy on economic growth reveal that energy is an indispensable element of today's modern world economy. For this reason, inaccessibility to energy or potential hitches in access energy have become the biggest nightmare of modern world economy, and the concept of energy security has gained much more importance.

This study examines the political instability incidents in countries in the Middle East region having the world's most important energy sources and also being the world's most unstable region, and the effects of these events on economic variables and energy security. In this context, the effects of political instabilities between years of 1960-2016 on economic variables, energy resources, and energy security was examined for 20 countries in the Middle East by tables and graphs. In addition, for the 15 countries in the Middle East, panel data analysis was performed by using the variables of GDP per capita (representing economic growth), energy security and political instability. As a result of cointegration analysis, a long-term relationship between the variables was determined. Based on FMOLS analysis results for determination of long term coefficients, while 1% increase in energy security risk decreased GDP per capita by 0.41%; 1% increase in political stability increased GDP per capita by 0.25%. A 1% increase in energy security risk reduced the GDP per capita by 0.62%, whereas 1% increase in political stability increased GDP per capita by 0.34% as a result of the one-way Fixed Time Effect Panel Least Squares method performed for determination of short term coefficients. In addition, based on the Panel Granger Causality analysis, a bi-directional association between energy security and GDP per capita, and a one-way causality relationship from energy security to political stability and from GDP per capita to political stability were identified. As a result of both graphical and econometric analysis, it was concluded that negative developments in political stability and energy security adversely affected the economies of the countries in the Middle East.

Key Words: Political Instability, Energy Security, Middle East Economies, Energy Economics, Oil, Natural Gas, Coup, Rebellion, Civil War, Arab Spring, Oil Crisis, Iran-Iraq War, Iranian Revolution, Arab-Israeli Wars, Occupation of Iraq, Palestinian-Israeli Problem, Lebanon Civil War, Yemen Civil War, Panel Data Analysis, Panel Unit Root, FMOLS, Fixed and Random Effects, F Test, Breusch ve Pagan LM, Honda LM, Hausman Test, Panel Granger Causality.

İÇİNDEKİLER

	Sayfa No.
BİLİMSEL ETİĞE UYGUNLUK	ii
TEZ YAZIM KILAVUZUNA UYGUNLUK	iii
KABUL VE ONAY SAYFASI	iv
TEŞEKKÜR.....	v
ÖZET.....	vi
ABSTRACT.....	vii
İÇİNDEKİLER	viii
KISALTMALAR	xii
TABLolar	xiii
ŞEKİLLER.....	xv
GRAFİKLER	xv
GİRİŞ	1

BİRİNCİ BÖLÜM

POLİTİK İSTİKRARSIZLIK, ENERJİ GÜVENLİĞİ VE EKONOMİK ETKİLERİ: KAVRAMSAL ÇERÇEVE

1.1. Politik İstikrarsızlık Kavramı ve Ekonomik Büyüme	4
1.1.1. Politik İstikrarsızlık Kavramının Tanımlanması.....	4
1.1.2. Politik İstikrarsızlık Göstergeleri	7
1.1.2.1. Yönetimsel İstikrarsızlık Göstergeleri (Resmi İstikrarsızlık Göstergeleri)	9
1.1.2.2. Toplumsal Huzursuzluk ve Politik Şiddet Göstergeleri (Gayri Resmi İstikrarsızlık Göstergeleri)	9
1.1.2.3. Kurumsal Göstergeler	10
1.1.3. Politik İstikrarsızlığın Ekonomik Büyüme Etkileme Kanalları	12
1.2. Enerjinin Ekonomik Önemi ve Enerji Güvenliği Kavramı.....	18
1.2.1. Enerji Ekonomisi ve Enerji Kaynaklarının Ülke Ekonomileri İçin Önemi	19
1.2.2. Enerji Güvenliği Kavramı: Tanımı, Ortaya Çıkışı ve Tarihsel Gelişimi ..	29

1.2.3. Enerji Güvenliği Bileşenleri, Enerji Güvenliğini Etkileyen Faktörler ve Enerji Güvenliğinin Ölçülmesi	32
1.2.4. Enerji Güvenliği ile Politik İstikrarsızlık İlişkisi ve Ekonomik Etkileri... ..	39

İKİNCİ BÖLÜM

ORTA DOĞU EKONOMİLERİ

2.1. Orta Doğu Ülkelerinin Genel Analizi	46
2.2. Orta Doğu Ülke Analizleri	50
2.1.1. Türkiye	50
2.1.2. Suudi Arabistan.....	56
2.1.3. İran	61
2.1.4. Birleşik Arap Emirlikleri	66
2.1.5. Mısır	71
2.1.6. İsrail	77
2.1.7. Irak	83
2.1.8. Cezayir	88
2.1.9. Katar.....	92
2.1.10. Kuveyt.....	97
2.1.11. Fas	101
2.1.12. Umman.....	105
2.1.13. Lübnan	110
2.1.14. Tunus.....	116
2.1.15. Ürdün	121
2.1.16. Bahreyn	126
2.1.17. Yemen	130
2.1.18. Suriye	135
2.1.19. Libya	140
2.1.20. Filistin	144

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

ORTA DOĞU'DA POLİTİK İSTİKRARSIZLIK, ENERJİ GÜVENLİĞİ VE EKONOMİK ETKİLERİ

3.1. Enerji ve Enerji Güvenliği Açısından Orta Doğu	148
---	-----

3.1.1. Dünya Ekonomisi ile Dünya Petrol ve Doğalgazındaki Yeri ve Önemi Açısından Orta Doğu	148
3.1.2. Orta Doğu'da Petrol ve Doğalgazın Önemi.....	154
3.1.3. Orta Doğu'da Enerji Güvenliğinin Önemi.....	158
3.2. Politik İstikrarsızlık Olayları ve Politik İstikrarsızlık Göstergeleri Açısından Orta Doğu.....	163
3.2.1. Yönetimsel İstikrarsızlık Göstergesi Niteliğindeki Olaylar Açısından Orta Doğu.....	163
3.2.2. Toplumsal Huzursuzluğa Neden Olan Politik Şiddet Olayları Açısından Orta Doğu.....	164
3.2.3. Kurumsal Göstergeler Açısından Orta Doğu	167
3.3. Orta Doğu'da Politik İstikrarsızlık, Enerji Güvenliği ve Ekonomi İlişkisi.....	175
3.3.1. Türkiye'de 1960 Darbesi, Akabinde 2 Darbe Girişimi ve 1971 Muhtırası	175
3.3.2. Suriye'de Darbeler Silsilesi (1961-1970)	176
3.3.3. Altı Gün Savaşı (1967 Üçüncü Arap-İsrail Savaşı)	177
3.3.4. Yom Kippur Savaşı (1974 Dördüncü Arap-İsrail Savaşı)	177
3.3.5. Lübnan İç Savaşı (1975-1990).....	178
3.3.6. İran Devrimi (1979)	180
3.3.7. Türkiye'de 12 Eylül Darbesi (1980)	181
3.3.8. Irak-İran Savaşı (1980-1988)	182
3.3.9. İsrail'in Lübnan'ı istila etmesi (1982)	185
3.3.10. Libya'nın ABD Tarafından Bombalanması (1986)	186
3.3.11. Birinci İntifada (1987-1993)	186
3.3.12. Birleşik Arap Emirlikleri'nde Darbe Girişimi (1987).....	187
3.3.13. Irak'ın Kuveyt'i İşgali (1990) ve Birinci Körfez Savaşı (1991).....	187
3.3.14. Libya'da Darbe Girişimi (1993)	190
3.3.15. Irak'a Çöl Tilkisi Operasyonu (1998).....	190
3.3.16. İkinci İntifada, Koruyucu Duvar Operasyonu ve Ayırıcı Duvar Kararı	191
3.3.17. 11 Eylül 2001 ve Irak'ın İşgali (2003).....	192
3.3.18. Lübnan'da R. Hariri Suikastı ve Sedir Devrimi (2005).....	194
3.3.19. Filistin'de Politik İstikrarsızlık ve Ekonomik Etkileri.....	195
3.3.20. Arap Baharı ve Orta Doğu Ülkelerine Yansımaları.....	199

3.3.20.1. Arap Baharı Olaylarının Ortaya Çıkış Nedenleri.....	201
3.3.20.2. Arap Baharı Olaylarının Orta Doğu Ülkelerinin Politik İstikrarına Etkisi	202
3.3.20.3. Arap Baharı Olaylarının Orta Doğu Ülkelerinin Enerji Güvenliği Risk Skoruna Etkisi.....	207
3.3.20.4. Arap Baharı Olaylarının Orta Doğu Ülkelerinin Petrol ve Doğalgaz Verilerine Etkisi	212
3.3.20.5. Arap Baharı Olaylarının Orta Doğu Ülkelerinin GSYH'lerine Etkisi	218
3.3.20.6. Arap Baharı Olaylarının Orta Doğu Ülkelerinin Dış Ticaret Verilerine Etkisi	220
3.3.20.7. Arap Baharı Olaylarının Orta Doğu Ülkelerinin Diğer Ekonomik Göstergelerine Etkisi.....	223
3.4. Orta Doğu'da Politik İstikrarsızlık, Enerji Güvenliği ve Ekonomik Büyüme İlişkisi: Ampirik Analiz	229
3.4.1. Literatür Taraması.....	230
3.4.2. Veri Seti Tanımları.....	247
3.4.3. Ekonometrik Metodoloji	248
3.4.4. Ekonometrik Analiz ve Sonuçları	256
3.4.4.1. Birim Kök Testi	256
3.4.4.2. Eşbütünleşme Analizi	257
3.4.4.3. Uzun Dönem Katsayıların Belirlenmesi	258
3.4.4.4. Kısa Dönem Katsayıların Belirlenmesi	258
3.4.4.5. Panel Granger Nedensellik Testi	260
SONUÇ.....	262
KAYNAKÇA	280
EKLER.....	299
ÖZGEÇMİŞ.....	319

KISALTMALAR

ARIJ	The Applied Research Institute Jerusalem	Kudüs Uygulamalı Araştırma Enstitüsü
BAE	Birleşik Arap Emirlikleri	
BCM	Milyar metreküp	
BDT	Bağımsız Devletler Topluluğu	
CPI	Corruption Perception Index	Yolsuzluk Algılama Endeksi
CSP	Center for Systemic Peace	Sistemik Barış Merkezi
DYY	Doğrudan Yabancı Yatırım	
EIU	Economist Intelligence Unit	
FHI	Freedom House Index	
FUY	Filistin Ulusal Yönetimi	
FMOLS	Fully Modified Ordinary Least Square	Tamamen Değiştirilmiş En Küçük Kareler
HDI	Human Development Index	İnsani Gelişmişlik Endeksi
ICRG	International Country Risk Guide	Uluslararası Ülke Risk Rehberi
IEA	International Energy Agency	Uluslararası Enerji Ajansı
IFC	International Finance Corporation	Uluslararası Finans Kurumu
IMF	International Monetary Fund	Uluslararası Para Fonu
IMD	Institute for Management Development	Uluslararası Yönetim Geliştirme Enstitüsü
LNG	Liquefied Natural Gas	Sıvılaştırılmış Gaz
MAS	The Palestine Economic Policy Research Institute	Filistin Ekonomi Politikası Araştırma Enstitüsü
MENA	Middle East and North Africa	Orta Doğu ve Kuzey Afrika
MEPV	Major Episodes of Political Violence	Bölgesel Çatışma ve Politik Şiddet
OAPEC	Organization of Arap Petroleum Exporting Countries	Petrol İhraç Eden Arap Ülkeleri Teşkilatı
OECD	Organisation for Economic Co- operation and Development	Ekonomik Kalkınma ve İşbirliği Örgütü
OPEC	Organization of Petroleum Exporting Countries	Petrol İhraç Eden Ülkeler Teşkilatı
PCBS	Palestinian Central Bureau of Statistics	Filistin Merkezi İstatistik Bürosu
SAGP	Satın Alma Gücü Paritesi	
SFI	The State Fragility Index	Kırılganlık Endeksi
SPI	Sosyo-politik İstikrarsızlık	
UNCTAD	United Nations Conference on Trade and Development	Birleşmiş Milletler Ticaret ve Kalkınma Konferansı
WCY	World Competitiveness Yearbook	Dünya Rekabetçilik Yıllığı
WEF	World Economic Forum	Dünya Ekonomik Forumu
WGI	Worldwide Governance Indicators	Dünya Yönetişim Göstergeleri
WITS	The World Integrated Trade Solution	
WTO	World Trade Organization	Dünya Ticaret Örgütü (DTÖ)

TABLULAR

Tablo 1: Enerji Tüketiminin Ekonomik Etkileri	24
Tablo 2: Dünya Enerji Rezervleri	36
Tablo 3: Enerji Güvenliği Risk Skoru Değişkenleri	37
Tablo 4: Enerji Güvenliği Ölçümü: Endeksler ve Değişkenler.....	38
Tablo 5: Güç ve Çatışma Kaynağı Olarak Petrolün Politik Ekonomisi.....	40
Tablo 6: Politik İstikrarsızlığın Enerji Güvenliğine Etkisi	42
Tablo 7: Dünya Petrol Arzında Dışsal Bozulmalar ve ABD Ekonomisine Etkisi	43
Tablo 8: Orta Doğu Ülkelerinin Gelir Grubuna Göre Sınıflandırılması	46
Tablo 9: Orta Doğu Ülkelerinin Karşılaştırılması (Yönetim Biçimi, Nüfus ve Yüzölçümü).....	48
Tablo 10: Orta Doğu Ülkelerinin Karşılaştırılması (2016 Yılı GSYH, Kişi başı GSYH)	49
Tablo 11: Ekonomik Göstergeler, Dış Ticaret ve Enerji Verileri (Türkiye).....	54
Tablo 12: Ekonomik Göstergeler, Dış Ticaret ve Enerji Verileri (Suudi Arabistan)	59
Tablo 13: Ekonomik Göstergeler, Dış Ticaret ve Enerji Verileri (İran).....	64
Tablo 14: Ekonomik Göstergeler, Dış Ticaret ve Enerji Verileri (Birleşik Arap Emirlikleri).....	69
Tablo 15: Ekonomik Göstergeler, Dış Ticaret ve Enerji Verileri (Mısır).....	75
Tablo 16: Ekonomik Göstergeler, Dış Ticaret ve Enerji Verileri (İsrail)	81
Tablo 17: Ekonomik Göstergeler, Dış Ticaret ve Enerji Verileri (Irak)	86
Tablo 18: Ekonomik Göstergeler, Dış Ticaret ve Enerji Verileri (Cezayir)	90
Tablo 19: Ekonomik Göstergeler, Dış Ticaret ve Enerji Verileri (Katar).....	95
Tablo 20: Ekonomik Göstergeler, Dış Ticaret ve Enerji Verileri (Kuveyt).....	99
Tablo 21: Ekonomik Göstergeler, Dış Ticaret ve Enerji Verileri (Fas)	103
Tablo 22: Ekonomik Göstergeler, Dış Ticaret ve Enerji Verileri (Umman).....	108
Tablo 23: Ekonomik Göstergeler, Dış Ticaret ve Enerji Verileri (Lübnan)	114
Tablo 24: Ekonomik Göstergeler, Dış Ticaret ve Enerji Verileri (Tunus).....	119
Tablo 25: Ekonomik Göstergeler, Dış Ticaret ve Enerji Verileri (Ürdün)	124
Tablo 26: Ekonomik Göstergeler, Dış Ticaret ve Enerji Verileri (Bahreyn)	128
Tablo 27: Ekonomik Göstergeler, Dış Ticaret ve Enerji Verileri (Yemen)	133
Tablo 28: Ekonomik Göstergeler, Dış Ticaret ve Enerji Verileri (Suriye)	138
Tablo 29: Ekonomik Göstergeler, Dış Ticaret ve Enerji Verileri (Libya)	142

Tablo 30: Ekonomik Göstergeler, Dış Ticaret ve Enerji Verileri (Filistin)	146
Tablo 31: Dünya Ekonomisinde ve Enerji Kaynaklarında Orta Doğu Ülkelerinin Payı (1970-2016 Yılları Arasındaki Değişimi)	151
Tablo 32: Dünya Petrol Ticareti (2016 Yılı Verileri)	153
Tablo 33: Orta Doğu'da Ükelere Göre Petrol ve Doğalgaz Kaynakları (2016 Yılı Verileri)	156
Tablo 34: Orta Doğu'da Ükelere Göre Petrol ve Doğalgazın GSYH ve Dış Ticaretteki Yeri (Mal ve Hizmet).....	161
Tablo 35: Mineral Yakıtlar ve Ürünlerinin Dış Ticaretteki Yeri (Mal Ticareti).....	162
Tablo 36: Orta Doğu'da Yönetimsel Değişiklikler ve Ülke Riskleri.....	166
Tablo 37: Orta Doğu Ülkeleri Kurumsal Göstergeler	170
Tablo 38: Ülke Risk Bileşenleri ve Karma Risk Endeksine Göre Orta Doğu Ülkeleri Risk Oranları	174
Tablo 39: Arap Baharı Olaylarının Orta Doğu'ya Etkisi (1996-2016 Politik İstikrarsızlık Endeksindeki Değişim)	203
Tablo 40: Arap Baharı Olaylarının Orta Doğu'ya Etkisi (2010-2014 Enerji Güvenliği)	211
Tablo 41: Arap Baharı Olaylarının Orta Doğu'ya Etkisi (2010-2016 Yılları Arası Petrol ve Doğalgaz Üretimi % Değişim)	216
Tablo 42: Arap Baharı Olaylarının Orta Doğu'ya Etkisi (2010-2016 Yılları Arası Petrol ve Doğalgaz Verilerinin Karşılaştırılması).....	217
Tablo 43: Arap Baharı Olaylarının Orta Doğu'ya Etkisi (2010-2016 Nominal GSYH ve Büyüme Oranları).....	219
Tablo 44: Arap Baharı Olaylarının Orta Doğu'ya Etkisi (2010-2016 İhracat ve İthalat % Değişim)	222
Tablo 45: Arap Baharı Olaylarının Orta Doğu'ya Etkisi (2010-2016 Doğrudan Yabancı Yatırım Net Girişleri).....	223
Tablo 46: Arap Baharı Olaylarının Orta Doğu'ya Etkisi (2010-2016 Yılları Arası İşsizlik, Enflasyon, Askeri Harcamaların GSYH Oranı ve Dış Borç Stoku).....	225
Tablo 47: Politik İstikrarsızlık-Ekonomik Büyüme İlişkisi Literatür Özeti	242
Tablo 48: Analizde Kullanılan Veriler ve Açıklamaları	247
Tablo 49: Değişkenler Arasındaki Korelasyon	248
Tablo 50: Birim Kök Test Sonuçları (LLC ve IPS)	256

Tablo 51: Var Analizi Gecikme Seviyesi Ölçümü.....	257
Tablo 52: Eşbütünleşme Testleri Sonuçları (Pedroni Eşbütünleşme Testi).....	257
Tablo 53: Eşbütünleşme Testleri Sonuçları (Kao Eşbütünleşme ve Johansen Fisher Panel Eşbütünleşme Testi).....	258
Tablo 54: FMOLS (Panel Fully Modified Least Squares) Test Sonuçları.....	258
Tablo 55: Uygun Modelin Seçilmesi Üzerine Yapılan Test Sonuçları.....	259
Tablo 56: Sabit Etkili Modelin Tahmin Sonuçları.....	260
Tablo 57: Pairwise Granger Causality Test Sonuçları.....	261

ŞEKİLLER

Şekil 1: Politik İstikrarsızlığın Kısır Döngüsü.....	6
Şekil 2: Enerji Güvenliği Bileşenleri.....	33
Şekil 3: Enerji Güvenliği Sorunu Ortaya Çıkaran Nedenler ve Sonuçları.....	35
Şekil 4: Enerji Arz Güvenliğini Etkileyen Faktörler.....	37
Şekil 5: Petrol Taşımacılığında Stratejik Önemi Olan Bölgeler ve Geçiş Güzergâhları.....	44
Şekil 6: Önemli Petrol ve Doğalgaz Ticaret Güzergâhları.....	45
Şekil 7: Dünya Kanıtlanmış Petrol ve Doğalgaz Rezervlerinin Kıtasal Dağılımı... ..	149
Şekil 8: Arap Baharı Olaylarında Bölge Ülkelerinde Yaşananlar.....	199
Şekil 9: Orta Doğu Ülkeleri Risk Haritası.....	200
Şekil 10: Orta Doğu'daki 5 Devletin 14 “Devletçiğe” Bölünmesi.....	201
Şekil 11: Orta Doğu'da Politik İstikrarsızlıkların Büyüme ve Enerji Güvenliğini Etkileme Kanalları.....	228
Şekil 12: Enerji Güvenliği, Politik İstikrar ve Büyüme Arasındaki Nedensellik İlişkisi.....	261

GRAFİKLER

Grafik 1: Enerji Güvenliği Risk Değerlerinde Değişim (1980-2014).....	160
Grafik 2: Petrol Fiyatlarında Dalgalanmalar ve Dalgalanmalara Sebep Olan Önemli Olaylar.....	160
Grafik 3: Türkiye’de 1960 darbesi ve 1971 Muhtırasının Etkileri.....	176
Grafik 4: Suriye’de Darbeler Silsilesi ve Etkileri.....	176
Grafik 5: Dördüncü Arap-İsrail Savaşının (1973) Etkileri.....	178
Grafik 6: Lübnan İç Savaşının (1975 - 1990) Etkileri.....	180
Grafik 7: İran Devriminin (1979) Etkileri.....	181

Grafik 8: İran-İrak Savaşının (1980–1988) Etkileri	183
Grafik 9: Irak'ın Kuveyt'i İşgali (1990) ve Birinci Körfez Savaşının (1991) Etkileri	189
Grafik 10: Çöl Tilkisi Operasyonu (1998) ve Irak'ın İşgalinin (2003) Irak Ekonomisine Etkisi	193
Grafik 11: Filistin'de Politik İstikrarsızlık ve Ekonomik Etkileri (1994-2016).....	196
Grafik 12: Arap Baharı Olaylarının Orta Doğu'ya Etkisi (Politik İstikrarsızlık Endeksine Etkisi)	206
Grafik 13: Arap Baharı Olaylarının Orta Doğu'ya Etkisi (Enerji Güvenliği Risk Endeksine Etkisi)	209
Grafik 14: Arap Baharı Olaylarının Orta Doğu'ya Etkisi (Petrol ve Doğalgaz Üretiminde Değişim).....	214
Grafik 14: Arap Baharı Olaylarının Orta Doğu'ya Etkisi (Petrol ve Doğalgaz Üretiminde Değişim).....	215
Grafik 15: Orta Doğu'da Politik İstikrarsızlık, Enerji Güvenliği ve Nominal GSYH'nin Seyri	226

GİRİŞ

Orta Doğu insanlığın başlangıcından beri dünyanın en önemli merkezidir. Hz. Adem ile Hz. Havva'nın dünyada bir araya geldikleri yer olduğuna inanılan Orta Doğu, bir anlamda insan neslinin çoğaldığı ve dünyaya yayıldığı yerdir. Başta bilimsel, ekonomik, dini ve sosyo-kültürel olmak üzere insanlığı birçok yönden etkilemiş ve halen etkilemeye devam etmekte olan yerin adıdır Orta Doğu. Hz. Musa, Hz. İsa ve son peygamber Hz. Muhammed olmak üzere birçok peygambere ev sahipliği yapmış olan Orta Doğu, bu anlamda üç semavi din olan Musevilik, Hristiyanlık ve son din İslam'ın birçok kutsalının bulunmasından dolayı da dünyanın en önemli dini merkezidir. İnsanoğlu için hayati önemi olan birçok şey burada keşfedilmiş, yüzyıllar boyunca ilmin merkezi olmuş, birçok yeniliğe ev sahipliği yapmış coğrafyadır. Yerleşimin ve ilk ekonomik faaliyetlerin ortaya çıktığı, tekerleğin icat edildiği, yazının bulunduğu, ilk kez tarımın yapılmaya başlandığı, dünya medeniyetinin ortaya çıktığı ve dünyaya yayıldığı yer olmakla birlikte, aynı zamanda var olan zenginlikleri nedeniyle yüzyıllarca savaflara sahne olmuş bir coğrafyadır. Başlangıçta birçok açıdan dünyanın en gelişmiş bölgesiyken tarihsel süreçte gelişmişlik düzeyi dünyanın birçok yerinin gerisine düşse de hiçbir zaman önemini kaybetmemiştir. Özellikle Sanayi Devriminden sonra meydana gelen gelişmeler "Batılı" güçlerin gözünü yeniden Orta Doğu'ya çevirmesinin bir nedenini daha ortaya çıkarmıştır: Enerji.

Orta Doğu dünyanın en önemli enerji kaynaklarına -özellikle petrol ve doğalgaza-sahip coğrafyası konumundadır. Günümüz dünyasında uluslararası çatışmaların, ülkeler arasındaki rekabetin belki de en önemli sebebi enerjidir. Enerji denilince ilk akla gelen yer olan Orta Doğu'ya hakim olmak, süper güç olmak isteyen devletlerin en büyük amacı olmuş, bölge dünyanın en istikrarsız yeri haline gelmiştir.

Bu çalışmada politik istikrarsızlık, enerji güvenliği ve ekonomiye etkisi konusunda Orta Doğu'nun seçilmesinin sebebi, bu bölgenin enerjinin merkezi olması (zengin enerji kaynaklarına sahip olmanın yanında enerji geçiş noktaları açısından dünyanın

en stratejik noktaların bulunması) ve politik istikrarsızlık göstergesi olarak sayılan olayların bu bölgede yoğun bir şekilde yaşanması, dolayısıyla ekonomisi büyük ölçüde petrol ve doğalgaza bağlı ülkelerin yoğun olduğu bu bölgede enerji güvenliğinin bölge ekonomileri için çok önemli bir konu olmasındandır. Bunun yanında, bu etkilerin sadece Orta Doğu coğrafyasını değil bütün dünyayı etkileyen sonuçlar doğurması, bu çalışmanın hazırlamasının en önemli sebeplerindendir. Bu bağlamda bu çalışmanın birinci bölümünde öncelikle politik istikrarsızlık kavramı, politik istikrarsızlık ve ekonomik büyüme ilişkisi ve politik istikrarsızlığın ekonomiyi etkileme kanalları incelenmiştir. Daha sonra enerji ekonomisi kavramı, enerjinin ekonomi açısından önemi, enerji güvenliği kavramı incelendikten sonra politik istikrarsızlık ve enerji güvenliği ilişkisine değinilmiştir. İkinci bölümde, Orta Doğu ekonomileri incelenmiştir. Bu kapsamda Orta Doğu ülkelerinin genel bir değerlendirmesi yapıldıktan sonra GSYH büyüklüklerine göre ülkelerin ekonomik yapıları analiz edilmiştir. Son bölümde bu çalışmanın amacı olan politik istikrarsızlık, enerji güvenliği ve ekonomi ilişkisi Orta Doğu ekonomileri bağlamında incelenmiştir. Bu kapsamda öncelikle Orta Doğu'nun dünya ekonomisi, özellikle de dünya enerji kaynakları açısından önemine değinilmiş, Orta Doğu'nun dünya için ne kadar stratejik bir yer olduğuna dair çeşitli istatistiksel kanıtlar sunulmuştur. Dünya için -özellikle petrol ve doğalgaz açısından- Orta Doğu'nun önemini belirttikten sonra petrol ve doğalgazın bölge ekonomileri üzerindeki etkisi ve önemi istatistiksel kanıtlar sunularak incelenmiştir. Bu incelemeler sonucunda petrol ve doğalgazın bölge için önemi ortaya konmuş, buna paralel olarak da bölgede enerji güvenliğinin önemi de ortaya çıkmıştır. Çalışmanın son kısımlarında hem enerji güvenliği için hem de diğer ekonomik değişkenler için büyük tehdit oluşturan politik istikrarsızlık olayları Orta Doğu ülkeleri açısından incelenmiştir. Bu kapsamda Arap-İsrail Savaşları, Lübnan İç Savaşı, İran Devrimi, İran-İrak Savaşı, Birinci ve İkinci Körfez Savaşı, Birinci ve İkinci İntifada, Irak'ın İşgali ve bölgede derin izler bırakan diğer politik istikrarsızlık niteliğindeki olaylar incelenmiştir. Bu olayların dışında halen etkileri sürmekte olan yakın geçmişimizin hem Orta Doğu hem de dünya için derin izler bırakan Arap Baharı olaylarına değinilmiştir. Böylece, incelenen bu politik istikrarsızlık olayları kapsamında, bu çalışmanın amacı olan Orta Doğu'da politik istikrarsızlık, enerji güvenliği ve ekonomi ilişkisi analiz edilmiştir.

Bu çalışmada Dünya Bankası, IMF, BM, BP gibi birçok uluslararası kurum ve kuruluştan elde edilen ekonomi, enerji ve birçok politik değişken kullanılmış, politik istikrarsızlıkların enerji güvenliğine ve ekonomik değişkenlere etkisi yer yer grafik ve tablolarla desteklenerek verilmiştir. Ayrıca politik istikrarsızlık, enerji güvenliği ve ekonomik büyüme ilişkisi ekonometrik bir model kurularak (15 ülkenin yer aldığı panel veri ile) değişkenler arasındaki ilişki somutlaştırılmıştır. Bu bağlamda değişkenler arasında eşbütünleşme ilişkisi (koentegrasyon) araştırılmış, eşbütüleşme ilişkisinin varlığının tespit edilmesinin ardından uzun dönem için katsayı tahmini (FMOLS yöntemi ile) yapılmıştır. Bunun yanında rassal/sabit etkiler modelinden uygun olan yöntemin tespitinin ardından politik istikrar ve enerji güvenliği riskinin ekonomik büyümeye etkisine yönelik olarak değişkenlerin kısa dönem için katsayı tahmini yapılmıştır. Son olarak değişkenler arasında panel nedensellik ilişkisine yer verilmiştir.

Politik istikrarsızlığın yoğun olduğu ülkelerde verilerin eksik olması ya da hiç olmaması nedeniyle mevcut veriler yardımıyla inceleme yapılmak zorunda kalmıştır. Bunun yanında enerji güvenliği endeksinin 1980'den başlaması ve bu verilerin dünyada 75, Orta Doğu'da ise 15 ülke için mevcut olması; Dünya Bankasından elde edilen politik istikrarsızlık verilerinin 1996'dan başlaması; BP'den elde edilen petrol ve doğalgaz rezerv verilerinin 1980, petrol üretim verilerinin 1965, doğalgaz üretim verilerinin 1970 yılından başlaması, ayrıca düşük üretim ve rezerv miktarına sahip olan ülkelerin diğer Orta Doğu ülkeleri olarak kategorize edilmesi analizi güçleştiren en büyük unsurlardır. Bu yüzden politik istikrarsızlıkların Orta Doğu ekonomileri üzerine etkisinin incelenmesi 1960 yılından itibaren başlanmakla birlikte, verilerdeki eksiklikler olayın tarihi ve ülkeye göre standart veriler ile analiz yapılmasına izin vermemiş, analizler o yıl ve ülke için en uygun veriler kullanılarak yapılmıştır. Ekonometrik analiz ise politik istikrar değişkeninin 1996 yılından itibaren yayınlanması, enerji güvenliği risk değerinin 2014 yılına kadar mevcut olması nedeniyle 1996-2014 yılları arasında sınırlı kalmış; politik istikrarsızlığın en yoğun olduğu Arap-İsrail Savaşları, İran-Irak Savaşı, Petrol Krizi, Körfez Savaşı gibi dönemler için ekonometrik sonuçlar elde edilememiş, politik istikrarsızlık ve enerji güvenliğinin ekonomik büyüme üzerine etkisi bu dönemler için sadece grafik ve tablolar yardımıyla incelenmiştir.

BİRİNCİ BÖLÜM

POLİTİK İSTİKRARSIZLIK, ENERJİ GÜVENLİĞİ VE EKONOMİK ETKİLERİ: KAVRAMSAL ÇERÇEVE

Bu bölümde politik istikrarsızlık ve enerji güvenliği olmak üzere iki konu üzerinde durulmuştur. İlk olarak politik istikrarsızlık kavramının tanımı, politik istikrarsızlık göstergeleri ile politik istikrarsızlıkların ekonomiyi etkileme kanalları araştırılmıştır. Ardından enerjinin ekonomideki yeri ve önemine değinildikten sonra enerji güvenliği kavramının tanımı, özellikleri, enerji güvenliğinin ölçümü konularına değinmiştir. Bu başlıkta son olarak politik istikrarsızlık ile enerji güvenliği ilişkisine yer verildikten sonra enerji güvenliğinin ekonomik etkileri üzerinde durulmuştur.

1.1. Politik İstikrarsızlık Kavramı ve Ekonomik Büyüme

1960’larda Japonya’nın kişi başına düşen geliri Irak, İrlanda ve Arjantin’in altındaydı ve dünyada ilk yirmi beş ülke arasında bile değildi. O zamandan sonra Japonya dünyadaki en hızlı büyüme oranını yakalayarak kişi başına düşen gelirden dünyada ilk üç ülke arasına girmeyi başardı. Arjantin ekonomisi ise Japonya’nın tam aksi bir hareket yaparak sıralamada çok gerilere düşmüştür. Alesina vd. (1996) bu durumun en önemli sebebini Arjantin’in yaşadığı darbe ve politik nedenli şiddetle oluşan politik istikrarsızlık geçmişine (Japonya tam tersi bir dönem yaşaması) bağlayarak politik istikrarsızlığın ekonomik büyümedeki önemine dikkat çekmiştir. Bu bölümde öncelikle politik istikrarsızlık kavramının neyi ifade ettiği incelendikten sonra politik istikrarsızlık göstergeleri ve politik istikrarsızlığın ekonomik büyümeyi etkileme kanallarına değinilecektir.

1.1.1. Politik İstikrarsızlık Kavramının Tanımlanması

Politik istikrarsızlığının yaygın kabul gören tanımlarından birisi, Lipset (1960) tarafından yapılan “politik sistemin belirli bir tipinin sürekliliği ya da istikrarı”dır.

Politik istikrarsızlığın bir başka tanımı ise politik sistemin meşruluğuyla ilgilidir. Sanders (1981)' e göre bir politik sistem, farklı bir zaman diliminde kendisiyle ya da diğer sistemlerle karşılaştırıldığında “az” ya da “çok” istikrarlı olarak karakterize edilebilir. Devam etmekte olan devrimlerin politik istikrarsızlığın bir işareti olduğunu ve bunlara hoşnutsuzluk ve memnuniyetsizlik yaşayan bireylerin neden olabileceğini ifade etmektedir. Politik istikrarsızlığın üçüncü görünümü toplumsal huzursuzluk görüşü olarak adlandırılır(Siermann, 1998). Bu görüşe göre politik istikrarsızlık sosyo-politik gerginliklerle eşdeğerdir. Sivil itaatsizlik tezahürleri, görevdeki hükümetin politik gücü için bir tehdit olarak değerlendirilir. Dolayısıyla politik istikrarsızlık isyan, grev, darbe veya politik amaçla motive edilen cinayetler gibi şiddet içeren politik olayların sayısı ile ölçülür. En önemlisi, toplumsal huzursuzluk sadece siyasi sistemi değil, aynı zamanda bireylerin mülkiyet haklarını da etkileyebilir. Miyopik ve kutuplaşma görüşü ise politik istikrarsızlığı hükümet değişikliklerinin sayısı ile ilişkilendirir. Farklı (genellikle çelişen) tercihlere sahip olan hükümet değişikliklerinin tutarsız politikalar üreteceği açıktır. Dahası çok sık gerçekleşen hükümet değişiklikleri, hükümetlerin güvenebileceği politik desteğin yetersiz olduğunu göstermektedir(Bienen ve Van De Walle, 1991). Miyopi, iktisadi anlamda veri bilgi düzeyinde gelecek hakkında tam öngörüle bulunulamaması yani ekonomik ajanların uzağı görememesi olarak ifade edilebilir(Gür ve Akbulut, 2012:287). Kutuplaşma ise farklı gruplar ve siyasi partiler arasındaki ekonomik tercihlerdeki farklılıklardır. Kutuplaşma derecesi ne kadar yüksek ise hükümet değişiklikleri konusundaki belirsizlik etkisi de o kadar büyük olacaktır. Bir hükümet değişikliğinin olasılığı, gelecek hükümetin öncekilere benzer politikaları takip etmesi muhtemel olduğunda, gelecek ekonomi politikalarının beklentileri üzerinde çok fazla etkili olmayabilir. Yüksek oranda kutuplaşmış toplumlarda, hükümet değişiklikleri politika yapımında köklü değişikliklere neden olabilir. Gazetecilikte politik istikrarsızlık hükümetin zayıf olduğunu göstermek için kullanılır. Politik istikrarsızlık gerçekte olmayabilir. Politik istikrarsızlığın bu görünümünün önemli bir özelliği altında yatan belirsizliktir. Başka bir deyişle, hükümetin ülkedeki durumu istikrarsız olarak nitelendirmesi gerekmemektedir. Hükümetin ayakta kalmasını ciddi şekilde riske atan politik gerginliklerin olması yeterlidir(Miljkovic ve Rimal, 2008:2455-2456; Alesina vd., 1996:191). Politik istikrarsızlık, anayasal veya anayasaya aykırı araçlarla yürütme gücünde bir değişiklik eğilimi olarak da

tanımlanmaktadır(Alesina vd., 1996:191; Belletini, 1998:9). Yapılan bu tanımlamalar gösteriyor ki politik istikrarsızlık kavramı, sık gerçekleşen hükümet değişiklikleri gibi siyasal sistemdeki istikrarsızlıkları ifade ediyor gibi gözükse de çok daha geniş kapsamlı, çok boyutlu bir kavramdır. Politik istikrarsızlık “politik sistemde sürekliliğin olmadığı, sosyo-politik gerginliklerden dolayı oluşan mülkiyet haklarını da içine alan toplumsal huzursuzluk ve şiddetin var olduğu belirsizlik havası” olarak tanımlanabilir.

Politik istikrarsızlık kendi kendisini besleyen bir kısır döngüyü de beraberinde getirmektedir. Aynı zamanda ekonomik büyümedeki düşüşlerde politik istikrarsızlığı besleyen bir diğer unsurdur. Alesina vd. (1996)'nin çalışmasında politik istikrarsızlığın büyümeyi azalttığı sonucunu elde etmiş, olası hükümet değişikliklerinin müteakip değişikliklerin olasılığını artırarak politik istikrarsızlığın kalıcı olma eğilimine sürüklediğini ifade etmişlerdir. Brückner ve Gradstein (2015) konuya ekonomik büyümeyenin politik riskleri azaltacağı şeklinde farklı bir açıdan bakarak gelir artışının politik riskleri azalttığı sonucu elde edilmiştir. Ayrıca etnik kutuplaşmanın az olduğu yerlerde gelir seviyesinin yüksek, politik risklerin düşük olduğu sonucu elde edilmiştir.

Ekonomi ile ilgisi olmayan politik çatışmanın veya uluslararası siyasal gelişmelerin artmasından kaynaklanan bazı dışsal sebeplerden dolayı hükümetin çöküş ihtimalinin arttığı bir durumda, yatırım ve büyüme şokun bir sonucu olarak düşmekte ve böylece hükümetin çöküş ihtimali daha da artırarak politik belirsizliklerin daha da yoğunlaşmasına neden olmaktadır. Bu durum politik istikrarsızlığın kendi kendini besleyen kısır döngüsüne örnektir. Öte yandan, büyümenin bazı dışsal sebeplerden

dolayı düştüğü bir durumda halk, hükümeti (kısmen dahi olsa) kötü ekonomik sonuç için sorumlu tutacaktır. Bu, hükümetin çöküş ihtimalini artırarak büyümeyi daha da düşürecektir. Düşük büyüme hükümetin istikrarsızlığını da artırmaktadır. Bu durum ise ekonomik büyümedeki düşüşün politik istikrarsızlığı beslemesi, yaşanan politik istikrarsızlığın büyümeyi daha da düşürmesi gibi bir kısır döngünün ortaya çıkmasına bir örnektir. Ampirik literatür, endüstriyel demokrasilerde görevdeki hükümetlerin yeniden seçilme şansının seçimlerden hemen önce büyüme oranına bağlı olduğunu göstermiştir. Demokratik olmayan ülkelerde düşük büyüme, popüler memnuniyetsizliği artırmakta, anti-hükümet faaliyetlerine yönelik teşvikler meydana getirerek darbeleri daha da olası kılmaktadır(Alesina vd., 1996:191).

1.1.2. Politik İstikrarsızlık Göstergeleri

Campos ve Karanasos (2008) politik istikrarsızlık ekonomik büyüme ilişkisinde politik istikrarsızlığı “resmi” istikrarsızlık ve “gayri resmi” istikrarsızlık şeklinde sınıflandırarak “gayri resmi” politik istikrarsızlık türünün (örneğin darbeler) ekonomik büyüme üzerinde doğrudan olumsuz etkiye sahip olduğunu, “resmi” istikrarsızlığın ise dolaylı ve olumsuz bir etkisinin olduğu sonucuna varmıştır. Bu çalışma bizim çalışmamızda yapıldığı gibi politik istikrarsızlık göstergelerinin sınıflandırılması gerektiğini kanıtlamaktadır. Çünkü farklı politik istikrarsızlık göstergeleri ekonomik değişkenleri farklı yönde ve ağırlıkta etkilemektedir.

Yapılan ampirik analizlerde politik istikrarsızlığın ölçülmesinde birçok değişken kullanılmıştır(bknz. Ek 1). Literatürde suikastlar, kabine değişiklikleri, iç savaş, darbeler, büyük hükümet krizleri, gösteriler, etnik gerginlikler, üst yönetim değişiklikleri, bölünme/parçalanma (fractionalization), devletin istikrarı, gerilla savaşı, iç çatışmalar, majör anayasa değişiklikleri, orta dereceli sivil çatışmalar, küçük çaplı iç çatışmalar, seçim sayısı, kutuplaşma (polarizasyon), iktidardaki partinin yıl sayısı, tasfiyeler, rejim değişiklikleri, dini gerginlikler, devrimler, görevden ayrılan veto oyuncusu sayısı, grevler gibi politik istikrarsızlığın birçok göstergesi vardır.

Bazı çalışmalarda politik istikrarsızlık göstergelerine uygun veriler yardımıyla politik istikrarsızlık göstergelerinden politik istikrarsızlık endeksleri oluşturulurken bazı çalışmalarda ise doğrudan çeşitli çalışma veya kurumlar tarafından oluşturulan

endeksler yardımıyla politik istikrarsızlığın ekonomik değişkenler üzerindeki etkisi incelenmiştir. Bu endekslerden en çok kullanılanlarından birisi The PRS Group tarafından yayınlanan International Country Risk Guide (ICRG) politik risk endeksidir¹. Bunun yanında Siyasi Haklar ve Sivil Özgürlükler Endeksinin ortalaması olan Freedom House Endeksi (FHI=Political Rights and Civil Liberties), Dünya Ekonomik Forumunun Politik İstikrarsızlık Ölçüsü, Lozan'da kurulu Uluslararası İdari Gelişim Enstitüsünün yürütme araştırmalarına dayanan IMD endeksi, yönetişimin altı boyutunu² ölçen Dünya Bankası WGI (The Worldwide Governance Indicators), Yolsuzluk Algılama Endeksi (CPI-Corruption Perception Index), Seçim rekabet gücünün yasama endeksi (LIEC), Seçim Rekabetçiliğinin İdari İndeksi (EIEC) kullanılan diğer endekslerdir.

Politik istikrarsızlık göstergeleri çeşitli çalışmalarda farklı şekillerde gruplandırılmıştır. İlk gruplandırmaya göre politik istikrarsızlık iki başlık altında incelenebilir. Birincisi yönetsel istikrarsızlık, ikincisi toplumsal huzursuzluk ve siyasi şiddetin göstergelerine dayanmaktadır(bknz. Belletini, 1998:19 ve Alesina ve Perotti, 1996:1205). Bir diğer gruplandırma ise politik istikrarsızlığı iki ana başlıkta incelemektedir. Birincisi düzenli ve düzensiz hükümet değişiklikleri (kabine değişiklikleri, anayasa değişiklikleri vb.) şeklindeki resmi istikrarsızlıklar; ikincisi devrimler, darbeler, iç savaşlar ve politik amaçlı suikastlar gibi daha sert yönlerini vurgulayan gayri resmi istikrarsızlıktır(bknz. Campos, 2002:159; Campos vd. 2012:302). Bu çalışmada esas olarak bu iki grup ayırım birleştirilerek yönetsel istikrarsızlık göstergeleri (resmi istikrarsızlık göstergeleri) ile toplumsal huzursuzluk ve politik şiddet göstergeleri (gayri resmi istikrarsızlık göstergeleri) şeklinde sınıflandırılmıştır. Bu sınıflandırmaya ek olarak kurumsal göstergeler başlığına da yer verilerek politik istikrarsızlık göstergeleri 3 ana başlığa bölünmüştür.

¹ Hükümetin istikrarı, sosyoekonomik koşullar, yatırım profili, iç çatışma, dış çatışma, yolsuzluk, askerinin politikalara etkisi, dini gerginlikler, kanun ve düzenlemeler, etnik gerginlikler, demokratik hesap verebilirlik, bürokrasi kalitesinin yer aldığı 12 değişken ile ülkeleri puanlayarak (her değişkene farklı aralıklarda puan vererek maksimum 100 puan elde ediliyor) 0 ile 100 arasında değer alan Politik Risk Derecelendirmesi (Political Risk Rating) yapılmaktadır.

² (1) sağlık ve hesap verebilirlik, (2) siyasi istikrarsızlık ve şiddet, (3) hükümetin etkinliği, (4) düzenlemelerdeki kalite, (5) Hukuk devleti kuralı, (6) yolsuzluğun kontrolü

1.1.2.1. Yönetimsel İstikrarsızlık Göstergeleri (Resmi İstikrarsızlık Göstergeleri)

Kaynağına göre politik istikrarsızlığın ilki “anayasal” kökenli meydana gelen yönetimsel istikrarsızlıklar (resmi istikrarsızlıklar) olup, meydana gelen değişikliklerin meşru bir kaynağa dayandığı istikrarsızlık türüdür. Örneğin erken seçime gidilmesi sonucunda parlamentonun ve devlet başkanını değişmesi veya süresi içerisinde hükümetin kurulamaması sonucunda seçime gidilmesi ya da bir koalisyon hükümetinde ortaklar arasındaki anlaşmazlıklar sonucu hükümetin dağılarak yenisinin kurulması sonucu ortaya çıkan istikrarsızlıklar yönetimsel istikrarsızlık olarak değerlendirilen politik istikrarsızlık göstergeleridir. Yönetimsel istikrarsızlık göstergeleri genellikle ülke yönetimdeki çeşitli kademelerde yapılan değişikliklerle ilişkilendirilmektedir. Düzenli veya düzensiz bir şekilde resmi yollarla yapılan bu değişikliklerin çoğunluğunu siyasi kurumlar oluşturmaktadır. Devlet başkanının değişmesi, parlamentonun değişmesi, kabine değişiklikleri, majör (büyük çaplı) hükümet krizleri, üst (tepe) yönetim değişiklikleri, seçim sayısı, iktidardaki partinin yıl sayısı, rejim değişiklikleri gibi değişkenler ampirik analizlerde en çok kullanılan değişkenlerdir. Bu değişkenlerin ekonomik performansa etkilerindeki ağırlıkları farklıdır. Örneğin yapılan ampirik analizlerde olası bir hükümet değişikliğinde yeni gelen hükümet ile eski hükümet arasında görüş farklılığı olup olmaması durumu politik istikrarsızlığın etkisini değiştirmektedir. Buna göre farklı gruplar ve siyasi partiler arasındaki kutuplaşma ne kadar yüksek ise olası hükümet değişiklikleri sonucunda politik istikrarsızlığın en önemli olumsuz sonucu olan belirsizlik havası da o kadar büyük olacaktır.

1.1.2.2. Toplumsal Huzursuzluk ve Politik Şiddet Göstergeleri (Gayri Resmi İstikrarsızlık Göstergeleri)

Kaynağına göre politik istikrarsızlığın ikincisi “anayasal olmayan” nedenlerden (gayri resmi) meydana gelen, toplumsal huzursuzluğa neden olan politik şiddet olayları sonucu ortaya çıkan istikrarsızlıklardır. Anayasal olmayan değişiklikler, suni müdahalelerle devlet yönetiminde meydana gelen değişikliklerdir. Bu türdeki değişikliklerde meşru bir unsur yoktur. En çarpıcı örneği darbelerdir. Resmi ve gayri resmi politik istikrarsızlık türünü birbirinden ayıran en temel fark, gayri resmi politik istikrarsızlıktaki suni ve meşru olmayan müdahalelerdir. Bunun yanında toplumsal

huzursuzluğa neden olan politik şiddet olaylarının sonunda yönetim değişikliği meydana gelmesi zorunlu değildir. Bu türden girişimler dahi ülkede politik istikrarsızlığı artıran gelişmelerdir. Bu yüzden literatürde başarılı darbelerin yanı sıra başarısız darbe girişimleri de politik istikrarsızlık göstergeleri arasında sayılmıştır. Siyasal amaca dayalı suikastlar, yurt içi şiddet olayları ve bu olaylarda öldürülen insan sayısı, başarılı ve başarısız darbeler, isyan, terör, grev, etnik çatışma ve kutuplaşma, dini gerginlikler ve toplumsal huzursuzluğa yönelik diğer olaylar politik istikrarsızlığa neden olan toplumsal huzursuzluk ve politik şiddet göstergeleri arasında sayılabilir.

Anayasal olmayan müdahaleler sonucunu oluşturan politik istikrarsızlığın etkisi daha belirgindir. Çünkü yeni gelen yönetimin nasıl bir ekonomi politikası izleyeceği bir önceki hükümetlerden çok daha farklı bir yapı ve anlayışa sahip olacağından daha fazla belirsizlik içerecektir. Ayrıca bu tür müdahaleler toplumda daha fazla huzursuzluğa neden olacaktır. Bunun yanında toplumsal huzursuzluğa neden olan olayların ekonomik değişkenler üzerindeki etkileri aynı değildir. Örneğin ortaya çıkan bir şiddet olayının akabinde yönetsel bir değişikliğin meydana gelmesi ile bu şiddet olaylarının bastırılıp etkisinin azaltılması ekonomik değişkenler üzerinde farklı etkilere sahip olacaktır. Çoğu ampirik analizde bu yüzden majör ve minör değişkenler yanında başarılı ve başarısız darbe girişimi gibi nüanslarla bu ayrımı yapmaya çalışmışlardır.

1.1.2.3. Kurumsal Göstergeler

Kurumsal göstergeler, esasında ilk iki başlıkta bu çalışmada incelediğimiz politik istikrarsızlık olaylarına ülkenin ne kadar açık olduğunu göstermektedir. Zayıf kurumsal yapıya sahip ülkeler sık yaşanan hükümet değişikliklerin yanı sıra darbe gibi daha sert politik istikrarsızlık olaylarına daha fazla ortam hazırlayan kurumsal yapıya sahiptirler. Bu istikrarsızlık türünde rejim, rejimin ömrü, bürokratik kalite, yolsuzluk, hukukun üstünlüğü, orta sınıfın boyutu, özel yatırımların kamulaştırılması ve sözleşmelerin reddedilmesi, bütçenin uygulanmasının esnekliği, yönetici istihdamında şeffaflık ve rekabet edebilirlik, hatta hukuki yapının kökeni (Fransız hukuku kökenli, Alman Medeni Hukuku kökenli vs.) gibi değişkenler politik istikrarsızlığın ekonomik değişkenlere etkisinin hesaplanmasında politik istikrarsızlık göstergeleri olarak literatürde kullanılan değişkenlerden bazılarıdır. Bu istikrarsızlık

türündeki en önemli değişken ülkenin yönetim şekli yani rejimdir. Çoğu ampirik analizde (örneğin bkz. Alesina ve Perotti (1996); Roe ve Siegel, 2011) demokratik ülke, yarı demokratik veya diktatörlükle yönetilen ülkelere farklı sayısal değerler verilerek bir kukla değişken oluşturulmuş, böylece yönetim şeklinin politik istikrarsızlığa etkisi incelenmiştir. Ayrıca demokrasi için bazı çalışmalarda çeşitli endekslerden (örneğin bkz. Rachdi ve Saidi, 2015) yararlanılmıştır. Şüphesiz ki yönetim şekli politik istikrarsızlığı etkileyen en önemli değişken olmakla birlikte bu çalışmalarda sıklıkla demokrasiye sahip olmak ile demokrasiyi tam olarak özümsemek arasında farka da vurgu yapılmıştır. Bu başlık altında değerlendirebileceğimiz diğer önemli gösterge bürokratik/kurumsal kalitedir. Bu kapsamda bazı çalışmalarda (örneğin bkz. Woo, 2003; Svensson, 1998; Knutsen, 2013) ICRG'den elde edilen Bürokratik Kalite Endeksinden yararlanılmıştır. Ampirik çalışmalarda sıkça kullanılan bir diğer kurumsal değişken yolsuzluktur. Bu kapsamda bazı çalışmalarda (örneğin bkz. Smimou, 2014) Yolsuzluk Algılama Endeksinden (CPI) yararlanılmıştır.

Yukarda yapılan açıklamaların akabinde politik istikrarsızlık göstergesi olarak kabul edilen değişkenleri şu şekilde kategorize edebiliriz:

A.Yönetimsel İstikrarsızlık Göstergeleri (Resmi İstikrarsızlık Göstergeleri): Devlet başkanının değişmesi, seçim sayısı, parlamento değişiklikleri, kabine değişiklikleri (majör ve minör), hükümet krizleri, koalisyon ile kurulan hükümet sayısı, üst yönetim değişiklikleri, seçim sayısı, iktidardaki partinin yıl sayısı, rejim değişiklikleri, mecliste yer alan siyasi parti sayısı, tasfiyeler.

B.Toplumsal Huzursuzluk ve Politik Şiddet Göstergeleri (Gayri Resmi İstikrarsızlık Göstergeleri): Politik bir amaca dayalı suikastlar, majör ve minör (büyük ve küçük çaplı) yurt içi şiddet olayları ve bu olaylarda öldürülen insan sayısı, başarılı ve başarısız darbeler, iç savaş, isyan, terör, grev, etnik çatışma ve kutuplaşma, dini gerginlikler, bölünme (fractionalization).

C.Kurumsal Göstergeler: rejim, rejimin ömrü, bürokratik kalite, yolsuzluk, hukukun üstünlüğü, orta sınıfın boyutu, özel yatırımların kamulaştırılması ve sözleşmelerin reddedilmesi, bütçenin uygulanmasının esnekliği, yönetici istihdamında şeffaflık ve rekabet edebilirlik, hukuki yapının kökeni.

1.1.3. Politik İstikrarsızlığın Ekonomik Büyüme Etkileme Kanalları

Ekonomik büyümenin emek, sermaye, teknoloji ve doğal kaynaklar olmak üzere dört temel belirleyicisi ile diğer (dolaylı) belirleyicileri ekonomik büyüme kanallarını oluşturmaktadır. Politik istikrar ya da istikrarsızlığın bu büyüme kanalları üzerinde ki etkisi -ağırlıkları farklı olmak üzere- yapılan ampirik çalışmalarda kanıtlanmıştır. Buna göre politik istikrarsızlığın en önemli olumsuz etkisi meydana getirdiği belirsizliktir. Ülkede oluşan belirsizlik ortamı adeta domino etkisi yaparak ekonomik aktörlerin her türlü kararlarını etkilemektedir. Oluşan belirsizlikler aynı zamanda devletin ekonomi politikalarında da belirsizliklere neden olmaktadır. Politik istikrarsızlığın bir başka etkisi kamu ve özel sektör kaynaklarının israfına neden olmasıdır. Politik istikrarsızlığın bir diğer sonucu ülke imajında meydana getirdiği tahribattır. Sürekli şiddet olaylarının ve siyasi gerginliklerin yaşandığı bir ülkede, bu olaylar özellikle yabancı yatırımcıların vereceği kararları olumsuz etkileyecektir. Ülke imajında meydana gelecek bir tahribatın onarılması yıllarca sürmekte, bu süreçte diğer ülkelerle olan rekabet de ağır yara almaktadır. Politik istikrarsızlığın diğer bir olumsuz sonucu mülkiyet hakları üzerinde oluşmaktadır. Mülkiyet haklarının güvence altına alınmadığı, var olan şiddet ve gerginliklerin sonucunda devletin mülkiyet haklarını koruyamadığı bir ortamda ekonomik ajanların yatırım ve diğer ekonomik kararları olumsuz etkilenecektir. Kısaca belirtmek gerekirse politik istikrarsızlıkların belirsizlik ortamı oluşturması, ülkenin ekonomi politikalarına olumsuz etkisi, ülke imajına etkisi ve mülkiyet haklarına etkisi gibi olumsuz sonuçlar doğurmakta, bu olumsuz sonuçlar ise yatırım kararlarını, sermaye birikimini, finansal piyasaları, doğrudan ve dolaylı yabancı sermaye yatırımlarını, hisse senedi piyasasını, maliye politikalarını, beşeri sermayenin en önemli değişkeni olan eğitimi, enflasyon oranlarını, iş gücü piyasasını, hatta çevre ve doğurganlık oranları gibi ekonomik büyümenin birçok belirleyicisini olumsuz etkileyerek politik istikrarsızlığın ekonomik büyüme etkileme kanallarını oluşturmaktadır.

Sermaye Kanalıyla Politik İstikrarsızlığın Ekonomik Büyüme Etkisi

Sermaye büyümenin en önemli motoru olan yatırımlar için çok önemlidir. Yatırımların artması için sermayenin yatırımlara kanalize edilmesi gerekmektedir. Politik istikrarsızlık ortamı ise sermaye sahipleri üzerinde baskı oluşturacaktır. Özellikle politik istikrarsızlığın bulunduğu ülkeler yurt içi sermayesi yetersiz olan

lkeler olup, yatırımlarını finanse etmek için daha fazla yabancı sermayeye ihtiyaç duyarlar. Fakat yabancı sermaye politik istikrarsızlığın yüksek olduğu ülkeye girmek istemeyecektir. Çünkü sermaye sahibi için o ülkeye yapılacak yatırım risklidir. Risk ne kadar fazla ise sermaye sahibi için getirinin de o derece yüksek olması gerekir. Çoğu zaman çok yüksek getiriler dahi sermaye sahiplerini cezbetmeyecektir. Konuyla ilgili Aisen ve Veiga (2013)'nın yaptığı ampirik çalışmada politik istikrarsızlığın verimlilik artış oranlarını ve daha küçük bir dereceye kadar fiziksel ve beşeri sermaye birikimini düşürerek büyümeyi olumsuz etkilediği şeklinde bir aktarım kanalı tanımlanmıştır. Younis vd. (2008) Asya lkelerinde sermayenin büyümenin en önemli belirleyicisi olduğu ve politik istikrarın sermaye birikiminin kaynakları üzerinde güçlü bir etkiye sahip olduğu sonucunu elde ederek politik istikrarsızlığın sermaye artışı kanalıyla (ayrıca beşeri sermayeye de çalışmada değinilmiş) ekonomik büyümeyi etkilediği şeklinde bir aktarım mekanizması oluşturmuştur. Le ve Zak (2006) politik istikrarsızlığın sermaye kaçışına neden olduğu şeklinde bir tanımlama getirmiştir. Ayrıca yaptığı ampirik incelemenin sonuçları politik istikrarsızlığın yatırımcının varlık tahsis kararlarını değiştirdiğini ve sermaye hareketlerini etkilediğini göstermektedir. Ayrıca Menegaki ve Ozturk (2013)'de benzer sonuçlar elde etmiştir.

Yatırım Kanalıyla Politik İstikrarsızlığın Ekonomik Büyümeye Etkisi

Yatırım ve tasarruf gibi üretken ekonomik kararlar üzerinde olumsuz etkilere neden olan politika belirsizliğini artırdığı için politik istikrarsızlık büyümeyi olumsuz etkilemektedir(Alesina vd., 1996:191). Kurumsal yapının bir unsuru olan politik istikrarsızlık; siyasi çatışmalar, kargaşa ve şiddet ile eş anlamlı olarak görülür ve gelecekteki mülkiyet haklarının üretken faaliyetleri ve özellikle de yatırım kararlarını engelleyen belirsizliklere neden olur. Bu fikir, son ampirik literatürde destek bulmuştur(Belletini, 1998:19). Politik istikrarsızlık belirsizliğe, belirsizlikte ekonomi politikalarında belirsizliğe yol açmaktadır. Politik istikrarsızlık yatırımın net bugünkü değerini düşürür. Çünkü beklenen nakit akışlarında daha yüksek bir iskontoya neden olur(Fisch, 2011:524). Sermaye birikimi ile politik istikrarsızlık ilişkisinin incelendiği başlıkta da belirtildiği gibi politik istikrarsızlığın sermaye birikimini olumsuz etkilemesi, sermayedeki olumsuz etkisini ise yatırımları olumsuz etkilemesi, yatırımlardaki olumsuz sonuçların ise büyümeye olumsuz yansıması

şeklinde bir tanımlama yapılabilir. Bunun yanında politik istikrarsızlığın yerli ve yabancı doğrudan yatırım kararlarına olumsuz etkisi, yatırımlardaki olumsuzlukların büyümeye olumsuz etkisi şeklinde doğrudan bir etki de tanımlanabilir. Konuyla ilgili Alesina ve Perotti (1996)'nın ampirik analizinde yatırımın birincil büyüme motoru olduğu ifade edilerek, gelir eşitsizliği ile büyüme arasında ters ilişki için bir kanal tanımlamış; sosyo-politik istikrarsızlığın yatırıma baskı yaptığı ve gelir eşitsizliğinin sosyo-politik ortamı daha dengesiz kıldığı, artan eşitsizliğin de daha fazla belirsizliğe neden olduğu şeklinde bir döngüyle politik istikrarsızlık ile ekonomik büyüme arasında ilişkisi tanımlanmıştır. Tabassam, Hashmi ve Rehman (2016) belirsiz ve değişken bir ekonomik ortamın yerli ve yabancı yatırımcılara sadece yatırımları azaltmak için değil, aynı zamanda bu tür bir riskli durumda tüm yatırım faaliyetlerini durdurma veya erteleme kararı verme sinyali gönderdiği sonucunu elde etmiştir. Svensson (1998) dengesiz ve kutuplaşmış politik sistemdeki hükümetlerin yasal altyapıya az yatırım yapmaya eğilimli olduğunu, bundan dolayı da daha düşük yerli yatırımın gerçekleştiğini ifade etmektedir. Buradan politik istikrarsızlığın yasal altyapıyı olumsuz etkileyeceği, bu olumsuz etkinin yatırımları olumsuz etkileyeceği, yatırımlardaki olumsuz etkinin büyümeyi olumsuz etkileyeceği şeklinde bir tanımlama yapılabilir. Fisch (2011) yabancı doğrudan yatırımlar için ev sahibi ülkenin politik istikrarsızlığının yabancı iştirak kurmak için sermaye artış ihtimali üzerinde olumsuz bir etkisi olduğu sonucu elde edilmiştir. Buna göre politik istikrarsızlık yabancı yatırımcıların kararlarını olumsuz etkilemektedir. Durnev vd. (2015) ve Gupta, Madhavan ve Blee (1998) politik istikrarsızlığın yatırımları olumsuz etkilediğini ifade eden diğer çalışmalardır.

Finansal Piyasalar Kanalıyla Politik İstikrarsızlığın Ekonomik Büyümeye Etkisi

Yatırımların finansmanında önemli bir kaynak olan finansal piyasalardaki gelişmelerin ekonomik büyümedeki önemi mevcut literatürde kabul görmüş bir konudur. Ayrıca finansal piyasalar arz yanında talep artırıcı (örneğin tüketici kredileri sağlayarak) önemli bir unsurdur. Dolayısıyla finansal piyasaları etkileyecek unsurlar da dolaylı olarak ekonomik büyümeyi etkileyecektir. Politik istikrarsızlıkta bu anlamda finansal piyasalara olan etkisiyle de ekonomik büyümeyi etkileyebilmektedir. Politik istikrarsızlığın en önemli sonucu olan belirsizliklerin finansal piyasalardaki karşılığı oldukça fazladır. Finansal piyasalarda beklenti ve risk

önemli yer tutmakta, piyasalara yön vermektedir. Politik istikrarsızlığın şiddeti piyasadaki ajanların beklenti ve risk yönetimini önemli ölçüde etkileyen önemli bir değişkendir. Bunun yanında iyi işleyen finansal piyasaların varlığı politik istikrarla doğru orantılıdır. Politik istikrarsızlık göstergeleri olarak sıralanan değişkenler finansal piyasaların gelişmişliğini etkilemekte, finansal piyasaların gelişmişliği de ekonomik büyüme performansını etkilemekte şeklideki bir aktarım mekanizmasıyla politik istikrarsızlığın finansal piyasalar kanalıyla ekonomik büyümeye etkisi tanımlanabilir. Konuyla ilgili Roe ve Siegel (2011)'in yaptığı ampirik çalışmada elde edilen sonuçlar, başta yapısal eşitsizlikten demokratik olmayan ortamlara olmak üzere, politik istikrarsızlıktan mali geri kalmışlığa kadar önemli bir kanalın varlığını göstermektedir. Smimou (2014)'e göre istikrarsızlık riski arttıkça, portföy seti beklenen getiriye maksimize eden daha istikrarlı ülkelere kaymaktadır. Geçmiş literatür, hisse senedi getirilerinin ve oynaklığın, firma özelliklerine, makroekonomik temellere ve sistematik risk faktörlerine ek olarak, ekonomi politikası belirsizliğinden önemli ölçüde etkilendiğini göstermiştir(Chang vd., 2015:298). Chang vd. (2015)'in politik belirsizlik ve hisse senedi fiyatları arasındaki ilişkiyi inceledikleri çalışmada İtalya ve İspanya için politik istikrarın hisse senedi fiyatlarını etkilediği sonucu elde edilmiştir.

Para ve Maliye Politikasına Etkisi Kanalıyla Politik İstikrarsızlığın Ekonomik Büyümeye Etkisi

Politik istikrarsızlık, politika yapıcılarının ufuklarını kısaltır. Politikaların daha sık değiştirilmesine ve oynaklığın ortaya çıkmasına ve dolayısıyla makroekonomik performansın olumsuz yönde etkilenmesine neden olur(Aisen ve Veiga, 2013:151). Para ve maliye politikaları ülkelerin büyüme performanslarını yönlendiren ve politika yapıcılarının en çok kullandığı ana enstrümanlardır. Ekonomi çevreleri istikrarlı politikaları tercih etmektedir. Buna karşılık hükümet değişiklikleri çoğu zaman farklı gruplar veya siyasi partiler arasında olacağı için farklı ekonomi politikaları izlenme olasılığını artıracak, bu durum ise ekonomi politikalarında belirsizliklere yol açacak, ekonomi politikalarına güven azalacaktır. Ekonomik ajanlar sıkça meydana gelen hükümet değişikliği durumunda geleceğe yönelik ekonomi politikası beklentilerinde çokça sapmalar olacağı beklentisine gireceğinden uzun vadeli planlamalar yapamayacak, bunun da büyüme yansıması olumsuz

olacaktır. Bunun yanında politik istikrarsızlığın kamu gelir ve giderlerine olumsuz yansımaları da olacaktır. Yönetimsel istikrarsızlıkların yaşandığı bir durumda, sürekli hükümet değişiklikleri siyasilerde yeniden seçilebilme kaygısı oluşturacaktır. Bu nedenle de kamu harcamaları verimli alanlardan ziyade politik çıkarlar uğruna yandaşlar için harcanacaktır. Ayrıca yeniden seçilme kaygısı vergilerin optimal bir şekilde toplanmasını da engelleyecek, sonuç olarak ekonomik faaliyetlerin düzenleyicisi olan devletin maliyesi zarar görecektir. Politik istikrarsızlığın ikinci temel göstergesi olan toplumsal huzursuzluğa neden olan şiddet olaylarının yüksek olduğu bir ülkede ise kamu kaynakları bu şiddet olaylarının sonlandırılması gibi verimsiz alanlara yönlendirilecektir. Ekonomik gelişmişlik açısından fakir bir ülke düşünüldüğünde bu durumdaki ülkelerde genellikle büyük yatırım gerektiren ekonomik faaliyetler devlet eliyle gerçekleştirilmektedir. Var olan kaynaklarını verimsiz alanlara yönlendirilmesi ekonomik büyümede en önemli aktör olan kamunun yatırımlarını olumsuz etkileyecek, bu olumsuz etki de ekonomik büyüme rakamlarını olumsuz etkileyecektir. Ayrıca politik istikrarsızlığın üçüncü göstergesi olan kurumsal göstergelerde negatif bir seyir izlenmesi para ve maliye politikalarını da olumsuz etkileyecektir. Örneğin bürokratik kalite açısından zayıf olan bir ülkede bu zayıflık para ve maliye politikalarına da sirayet edecek, buradaki olumsuzluğun etkisi büyüme açısından da hissedilecektir. Konuyla ilgili olarak Alcántar-Toledo ve Venieris (2014) ekonominin büyüme hızının sosyo-politik istikrarsızlık (SPI) endeksine, maliye politikasına ve gelir dağılımına bağlı olduğu, Bellettini (1998) politikacıların gelecekte yeniden seçilebilmek için en elverişsiz maliye politikalarını uygulayacağı, Woo (2003) kötü kurumsal yapının varlığında sosyo-politik kutuplaşma bütçe açıkları üzerinde çok güçlü etkilere sahip olduğu yönünde ampirik kanıtlar elde etmişlerdir. Ayrıca politik istikrarsızlığı azaltmanın da bir maliyeti olacaktır. Bunu finanse etmek için kaynak bulunamadığında ise para basma yoluna gidilecek, bu da enflasyona neden olacaktır. Khan ve Saqib (2011)'in politik istikrarsızlık ile enflasyon arasında pozitif bir ilişki olduğu sonucunu elde etmesi bu konuda önemlidir.

Beşeri Sermayeye Etkisi Kanalıyla Politik İstikrarsızlığın Ekonomik Büyümeye Etkisi
Beşeri sermayenin büyümede çok önemli rolü olduğu sonucunu ortaya koyan birçok çalışma yapılmıştır. Beşeri sermayenin kalitesi ise eğitim, sağlık gibi etkenlerden

doğrudan etkilenmektedir. Eğitim, sağlık gibi unsurların kusursuz işlemesi için ise istikrarlı ve güvenli bir ortama ihtiyaç vardır. Yönetimsel istikrarsızlık türlerinin yoğun olduğu bir ülkede, yapılan her hükümet değişikliği eğitimle ilgili bakanın ve diğer bürokratların değişmesine yol açacaktır. Bunun sonucunda eğitimle ilgili politikalarda istikrarlı bir yol izlenemeyecek, beşeri sermayenin en önemli belirleyicisi olan eğitimin kalitesi düşecektir. Yönetimsel istikrarsızlıkların dışında politik istikrarsızlık olarak literatürde kabul gören ve toplumsal huzursuzluğa neden olan şiddet olayları da beşeri sermaye açısından yönetimsel istikrarsızlıktan daha ağır bir yıkıma neden olabilir. Ağır bir iç savaşın yaşandığı bir ülkede, güvenlik en büyük sorun olacaktır. Bunun yanında büyük ihtimalle okul, hastane gibi yapılarda büyük bir tahribata uğrayacaktır. Hem güvenlik nedeniyle eğitim, sağlık gibi hizmetler aksayacak hem de bu hizmetleri verecek kurumsal yapılar fiziki olarak zarar göreceğinden hizmet dışı kalacaktır. Böyle bir ortamda beşeri sermayenin gelişip ekonomik büyümeye katkı sağlaması zorlaşacaktır. Kahn (2001)'ın ampirik incelmesinde eğitim ve politik istikrarsızlığın negatif ve anlamlı bir korelasyona sahip olduğu yönündeki sonucu bu değerlendirmeyi desteklemektedir.

Doğal Kaynaklar Kanalıyla Politik İstikrarsızlığın Ekonomik Büyümeye Etkisi

Ekonomik faaliyetlerin çoğunluğu bir hammaddenin işlenmesi yoluyla gerçekleşmektedir. Bu hammaddelerin de önemli bir kısmı doğal kaynaklardan elde edilmektedir. Buna karşılık politik istikrarsızlık göstergelerinden belki de en ağırı olan toplumsal huzursuzluğa neden olan şiddet olaylarının yaşandığı bir ülkede doğal kaynaklar zarar görecektir, kıt olan doğal kaynaklar daha da kısıllaşacaktır. Bu yüzden üretim düşecek, ekonomik büyümenin dört temel belirleyicisinden olan doğal kaynakların yok edilmesi kuşkusuz ekonomik büyümeye de çok ağır bir darbe indirecektir.

Ekonomik Büyümenin Diğer Belirleyicileri Kanalıyla Politik İstikrarsızlığın Ekonomik Büyümeye Etkisi

Yukarıda sayılanların dışında, politik istikrarsızlıkların ekonomik büyümeyi etkilediği başka kanallar da mevcuttur. Örneğin altyapı, üst yapı ve ulaşım ekonomik büyüme için önem arz etmektedir. Altyapı, üst yapı ve ulaşım olanakları olmadan ekonomik faaliyet yapılabilmesi çok mümkün değildir. Bir ürünün pazarlanması ve alıcılara güvenli bir şekilde ulaştırılması ulaşım olanaklarının sağlam ve geniş

olmasına bağlıdır. Ulaşım olanakları sağlam ve geniş değilse dar bir alana pazarlama yapılabilir. Bunun yanında bir yere fabrika kurulmak istendiğinde, fabrikanın bulunduğu yerde elektrik, su, kanalizasyon gibi altyapı ve üstyapı olanakları kötü durumda ise fabrikanın faaliyete geçmesi oldukça güçtür. Böyle bir durumda yatırımcı bu bölgelerden uzak duracaktır. Politik istikrarsızlık türlerinden toplumsal huzursuzluğa neden olan politik şiddet olaylarının oldukça yüksek olduğu bir bölgede, hem yatırımcı bu bölgelere gitmek istemeyecek hem de mevcut yatırımlar elektrik, su vs. ihtiyaçlarını gideremedikleri için faaliyette bulunamayacaktır. Ayrıca hammadde tedarikinde de çok büyük sorunlar ortaya çıkacaktır. Sonuç olarak politik istikrarsızlık altyapı, üstyapı ve ulaşım olanaklarını, ardından üretim ve pazarlamayı olumsuz etkileyerek ekonomik büyümenin bu yolla olumsuz etkilenmesine sebep olacaktır.

1.2. Enerjinin Ekonomik Önemi ve Enerji Güvenliği Kavramı

Enerji üretimin tüm aşamalarını doğrudan etkileyen bir unsur olup, enerjiyi hem ihraç hem de ithal eden ülkeler arasında stratejik ve ekonomik öneme sahip bir konudur. Gelişen üretim sisteminde enerjiye olan bağımlılıklar artmakta, enerji kaynaklarına yakınlık çok büyük bir avantaj olarak görülmektedir. Enerji, enerji kaynaklarına yakın olan ülkeler için en önemli büyüme kalemidir. Aynı zamanda enerji uluslararası ilişkilerde adeta bir silah olarak kullanılmaya başlanmış, ülkeler arasında çatışmaların temel sebeplerinden birisi olmuştur. Çoğu zaman enerji kaynaklarına sahip olmak isteyen ülkeler enerji zengini ülkeleri istikrarsızlaştırarak enerji kaynaklarına sahip olmaya çalışmakla suçlanmıştır. Hatta Orta Doğu'da olduğu gibi yaşanan politik istikrarsızlıkların görünmeyen sebepleri arasında sayılmıştır. Ortaya çıkan çatışma ortamı ise enerji güvenliği kavramını ortaya çıkarmıştır. Bu bağlamda enerji güvenliği kavramı son zamanlarda ülkelerarası ilişkilerde çok önemli bir konuma gelmiştir. Bu başlık altında enerji güvenliği kavramına geçiş yapmadan önce enerjinin ülke ekonomileri için önemine değinilecektir. Daha sonra enerji güvenliği kavramı ve enerji güvenliğini ortaya çıkaran nedenler, politik istikrarsızlıkların enerji güvenliğine yansımaları ile enerji güvenliği, politik istikrarsızlık ve ekonomik büyüme ilişkisi ele alınacaktır.

1.2.1. Enerji Ekonomisi ve Enerji Kaynaklarının Ülke Ekonomileri İçin Önemi

Çok önceleri ekonomik hayat ilkel yöntemlerle ilerlerken kullanılan temel enerji kaynağı insan gücüydü. Daha sonraları hayvanların evcilleştirilmesiyle insan gücünün yanında hayvan gücünde kullanılmaya başlandı. Tekerleğin icadı, buhar gücü ve çok daha sonraki gelişmeler ve nihayetinde sanayi devrimi üretim ve tüketim yapılarını hayal edilemeyecek şekilde değiştirdi. Ekonomik yapıda meydana gelen bu dönüşümde enerji çok önemli bir rolü vardır. Son yılların ekonomik gelişimi, yüz milyonlarca insanın maddi refahında büyük gelişmeler sağladı. Bu değişimler özellikle gelişmekte olan ekonomilerde daha dikkat çekici olmuştur. Hepimiz, küreselleşmenin ve liberalizasyonun bu gelişmelere nasıl katkıda bulunduğunu biliyoruz. Ancak enerji sektörünün oynadığı hayati rolü görmezden gelemeyiz. Isı, ışık ve güç olmadan ne eşyaları, işleri, evleri ve bunların imal edildiği fabrikaları ve şehirleri inşa eder ya da çalıştır ne de yaşamı daha rahat ve keyifli hale getiren imkânlardan yararlanabiliriz. Enerji endüstrisi son derece sermaye yoğun bir endüstri olarak bilinir. Fakat istihdam üzerindeki etkisi genellikle unutulur. Örneğin ABD’de petrol endüstrinin doğrudan ve dolaylı olarak dokuz milyondan fazla işi desteklediği ve bunun da ülkenin toplam istihdamının %5’ini aştığı tahmin edilmektedir. ABD ekonomisine 2009 yılında enerji endüstrisi, GSYH’nin %7,7’sini temsil eden toplam 1 trilyon ABD dolarının üzerinde bir toplam katma değer sağlamaktadır. Enerji, ekonomiye doğrudan katkısının ötesinde, diğer sektörlerle de derinden ilişkilidir. Örneğin, tükettiğimiz her bir kalorili gıda için ortalama beş kalori fosil yakıt girişi gerekmektedir. Enerji endüstrisi, istihdamdan kaynak verimliliğine ve çevreye kadar ekonominin canlılığını ve sürdürülebilirliğini önemli ölçüde etkilemektedir (World Economic Forum, 2012:2).

Enerji modern ekonominin işleyişinde merkezi bir önem taşımaktadır. Sacko (2004)’e göre enerji, ekonomik büyümenin önemli bir kaynağı olup, enerji kullanımındaki artış ekonomik büyümeyi etkilemektedir. Çünkü enerji, birçok tüketim ve üretim faaliyeti için temel üretim faktörüdür. Fiziksel açıdan enerji kullanımında artış ekonomik üretkenliğe ve endüstriyel büyümeye yol açar. Bu teori, 1973 petrol şokundan önceki yılların gözlemleriyle desteklenen birim elastikiyete dayanmaktadır. İlk petrol şokuna (1973-1974) kadar, OECD ülkelerindeki ortalama esneklik katsayısı 1’dir. Yani %1’lik enerji tüketimindeki artış %1 GSYH artış

meydana getirmektedir. Fakat 1974-1975'ten ve özellikle 1979'dan bu yana, bu ülkelerde GSYH birimi başına enerji tüketimi azalmıştır. Bu durumun sebebi enerji verimliliğinden kaynaklanan gelişmeler olup, enerji tüketiminde %1'lik artış GSYH'de %1'den daha fazla artışa neden olmaktadır. Barney ve Franzi (2002), modern ekonomide endüstriyel büyümenin en az yarısının enerji kaynaklı olduğunu ve üretim maliyetinin onda birinden fazlasını enerjinin temsil ettiğini iddia etmektedir(Saidi, Rahman ve Amamri, 2017:46). Hatta Peter Voser (2012) enerjiyi ekonominin oksijeni, büyümenin can damarı olarak tanımlamaktadır. Gerçekten de günümüz ülkelerinin ekonomik yapılarına bakıldığında, bazı ülkelerin doğrudan enerji üretimi sonucunda elde ettiği gelirlerin ülke GSYH'lerinde önemli yeri olduğu görülürken, bazı ülkelerde ise üretim aşamasında enerjiyi önemli bir girdi olarak kullanarak enerjinin katma değerini artırdığı, bu yolla da yüksek GSYH değerlerine ulaştığı görülmektedir. Stern (1993), emek ve sermayeden oluşan üretim fonksiyonuna enerjiyi de ekleyerek enerjiyi bir üretim fonksiyonu olarak ele almıştır(Karagöl, Erbaykal ve Ertuğrul, 2007:73). Enerji tüketimi ekonomik büyümeyi artırmasının yanında yaşam standartlarını da geliştirir. İnsan yaşamını kolaylaştıran birçok teknolojik cihazın hem üretim aşamasında hem de bu cihazların kullanımında yoğun bir şekilde enerjiden yararlanılmaktadır. Enerji kullanımındaki artışın ekonomik büyümeyi artırmasının yanında ekonomik büyümedeki artışında enerji kullanımını artırdığını belirtmek gerekir. Yani enerji-büyüme ilişkisinde birbirini tetikleyen bir döngü vardır.

80 yıl önce 10 haneli bir köy olan Batman'da Türkiye'nin petrol üretiminin %75'ini sağlayan petrolün bulunmasıyla değişen çehresi petrolün, dolayısıyla enerji kaynaklarına sahip olmanın, etkileri hakkında oldukça çarpıcı bir örnek olarak karşımızda durmaktadır(milliyet.com.tr).

Enerji endüstrisi ülkelerin ekonomilerini iki şekilde etkilemektedir: Birincisi doğrudan üretilen enerjinin ihracı (enerji arzı) yoluyla. İkincisi ise mal ve hizmet üretiminde girdi yoluyla (enerji talebi) enerjinin ekonomik büyümeyi kanalize etmesiyledir. Dünyada enerji kaynaklarını elinde bulunduran ülkeler ile en çok enerji

tüketen ülkelerin dünyanın en zengin ülkeleri olması enerjinin ekonomik büyümedeki rolünü ortaya koymaktadır³.

Enerji tüketiminin ekonomik etkileri literatürü genel olarak dört ana gruba ayrılır(Saidi, Rahman, ve Amamri, 2017:46-47; Adams, Klobodu ve Opoku, 2016:38; Apergis ve Payne, 2010:1422-1423):

Enerji koruma hipotezi (The energy conservation hypothesis): Büyümeden enerji tüketimine doğru tek yönlü nedensellik

Enerji tasarruf politikalarının ekonomik büyümeyi olumsuz etkilemeyeceği, ekonomik büyümenin enerji tüketimini artıracığını ima eden hipotezleri oluşturmaktadır. Büyümeden enerji tüketimine doğru tek yönlü bir Granger nedenselliğinin olduğunu ifade eden çalışmalar bu gruptadır. Bu çalışmalardan elde edilen sonuçlar büyümenin enerji tüketimini artırdığı sonucuna götürmektedir. Kraft ve Kraft (1978) ABD’de 1947-1974 yıllarını kapsayan ve ekonomik büyümeden enerji tüketimine kadar tek yönlü bir nedensellik kanıtı sağlayan çalışması bu hipotezin ve ekonomik büyüme enerji ilişkisine yönelik çalışmaların öncüsüdür.

Büyüme hipotezi (The growth hypothesis): Enerji tüketiminden ekonomik büyümeye tek yönlü nedensellik

Büyüme hipotezi, enerji tüketiminin ekonomik büyümenin önemli bir belirleyicisi olduğu fikrine dayanmaktadır. Muhafazakarlardan farklı olarak, tüketilen enerjide bir azalmaya yol açan enerji koruma politikalarının, ekonomik büyümeyi olumsuz yönde etkilemesi muhtemeldir. Enerji tüketiminden ekonomik büyümeye doğru tek yönlü bir ilişki olduğunu ifade eder. Enerjinin hem üretim sürecinde doğrudan girdi olarak hem de dolaylı bir şekilde emek ve sermaye girdilerinin tamamlayıcısı olarak kullanılması nedeniyle enerjinin büyümeden önemli bir rolü olduğunu savunmaktadır. Burada enerji, sermaye ve emek gibi üretim faktörlerine tamamlayıcı bir üretim faktörü olarak görülmektedir. Bu koşullar altında, enerji politikası uygulamaları üretim düzeyini, dolayısıyla GSYH’yi etkilemektedir. Tek yönlü

³ IEA (2016), Key World Energy Statistics’de dünyada doğalgaz, ham petrol ve kömür üreticisi, ihracatçısı ve ithalatçısı ilk 10 ülkeyi sıraladığı listede bu durumu destekler bilgiler yer almaktadır. Ayrıca birçok kuruluşun enerji kullanım oranlarını gelişmişlik göstergesi olarak görmesi de önemli bir ayrıntıdır.

nedenselliğin varlığı ekonominin enerjiye bağımlılığını işaret ederken; enerji tasarruf politikaları, ekonomik büyümeyi olumsuz yönde etkileyeceği savunulmaktadır.

Tarafsızlık hipotezi (The neutrality hypothesis): Enerji tüketiminden ekonomik büyüme arasında nedensellik yok

Tarafsızlık hipotezi enerji tüketimi ile ekonomik büyüme arasında herhangi bir korelasyon bulunmadığını açıklamaktadır. Başka bir deyişle, enerji tüketiminde meydana gelen artış veya azalış ekonomik büyümeye bağlı değildir. Bu çalışmalardan elde edilen sonuçlar ne bir enerji tasarrufu politikaları yoluyla ne de yoğun enerji politikaları yoluyla ekonomik refahın artırılmayacağını ima ederler.

Geri bildirim/besleme hipotezi (The feedback hypothesis): Enerji tüketimi ile ekonomik büyüme arasındaki çift yönlü nedensellik

Geribildirim hipotezi hem enerji hem de büyümenin birbirini tamamladığı ve nedenselliğin çift yönlü olduğunu ifade etmektedir. Bu çalışmalardan elde edilen sonuçlar enerji ve ekonomi politikalarının birlikte uygulanacağını, enerji tüketiminin ekonomik büyümeye olumsuz etkilerini önlemek için enerji politikaları uygulanması gerektiğini, enerji tüketimi ve ekonomik büyüme arasında karşılıklı bağımlılık ve muhtemel tamamlayıcılıkların olduğunu ima eder.

Tablo 1’de enerji tüketiminin ekonomik etkileri üzerine yapılan 66 çalışmaya yer verilmiştir. Bu çalışmalardan 62 tanesi nedenselliği incelemiştir. Bu çalışmaların 11’i enerji koruma hipotezi, 14’ü büyüme hipotezi (the growth hypothesis), 5’i tarafsızlık hipotezi (the neutrality hypothesis), 12’si geri bildirim/besleme hipotezine (the feedback hypothesis) yönelik sonuçlar elde edilmiştir. Aynı zamanda Tablo 1’de yer alan 19 çalışmada birden fazla hipotezin varlığını destekleyen sonuçlar da elde edilmiştir. Aynı çalışma içinde farklı sonuçlara ait bulguların elde edilmesinin sebepleri ise çalışmalarda farklı ülkeler için ayrı ayrı nedensellik incelemesi yapılması, farklı yöntemlerin aynı çalışmada kullanılması, analizin kısa ve uzun dönem olarak ayrı ayrı yapılması, gelişmiş ve gelişmekte olan ülke ayrımı yapılması, enerji türlerine göre ayrı ayrı analiz yapılmasıdır. Bu sayılan nedenler büyüme ve enerji ilişkisine yönelik çok önemli hususlar ortaya koymaktadır. Buna göre farklı ülkeler için farklı sonuçlar ortaya çıktığı görülmektedir. Wolde-Rufael (2006)’nın çalışmasında incelediği 17 Afrika ülkesi arasında 4 ana grupta yer alan hipotezlerden

en az birine sahip ülkenin bulunması, ülkelerin enerjiye bağımlılık derecelerine göre farklı hipotezlerin geçerli olabileceği sonucunu ortaya çıkarmaktadır. Dahmardeh vd. (2012); Hossein, Yazdan ve Hasan (2012); Imran ve Siddiqui (2010); Lau vd. (2011); Loi (2012); Oh ve Lee (2004) ise çalışmalarında uzun ve kısa dönemde farklı sonuçlar elde etmişlerdir. Kısa ve uzun dönem ayırımına göre farklı hipotezlerin kabul edilmesi ise enerjinin kısa ve uzun dönemde farklı etkilere sahip olduğunu göstermektedir. Bu çalışmalar incelendiğinde genelde uzun dönemde çift yönlü nedenselliğin fazla olduğu veya en azından kısa dönemde olmayan bir nedenselliğin ortaya çıktığı görülmektedir. Mahadevan ve Adjaye (2007) çalışmasında gelişmiş ülkelerde çift yönlü nedenselliğin olduğu, gelişmekte olan ülkelerde ise enerjinin sadece kısa dönemde büyümeyi etkilediği sonucunu elde etmiştir. Ayrıca yazar, gelişmekte olan ülkelerle karşılaştırıldığında, gelişmiş ülkelerde enerji tüketimindeki artıştan kaynaklanan ekonomik büyümenin esneklik tepkisinin daha büyük olduğunu ifade etmektedir(Mahadevan ve Adjaye, 2007:2481). Bu durum gelişmiş ülkelerde büyüme ve enerji ilişkisinin daha güçlü olduğunu göstermektedir. Tsani (2010)'un çalışmasında endüstriyel enerji tüketiminde çift yönlü nedensellik varken, toplam enerji tüketiminde enerjiden büyümeye doğru tek yönlü nedenselliğin olduğu sonucunu elde etmiştir. Bu sonuç, diğer amaçlarla enerji kullanımına göre endüstriyel amaçlı enerji kullanımının büyümeyi daha güçlü etkilediğini göstermektedir. Asghar (2008) ise farklı ülkeler ve farklı enerji türleri (kömür, elektrik, petrol şeklinde) ile yaptığı çalışmada farklı enerji türlerinin farklı hipotezlere yönelik kanıtlar ortaya çıkarmıştır. Bu çalışma, farklı enerji türlerinin ekonomik büyümeyi birbirinden farklı şekillerde etkilediğini ortaya koymaktadır.

Tablo 1: Enerji Tüketiminin Ekonomik Etkileri

N	Yazar	Dönem	Ülke/Bölge	Sonuç
1	Abaidoo, 2011	39 yıl	Gana	Ekonomik büyümeden toplam enerji tüketimine doğru tek yönlü nedensellik vardır. GSYH %büyüme elektrik tüketimini %2 artırır.
2	Acaravcı ve Ozturk, 2010	1990-2006	15 Geçiş ülkesi	Enerji tüketimi-ekonomik büyüme arasında ilişki yok
3	Adebola, 2011	1980-2008	Botsvana	Enerji tüketiminden ekonomik büyümeye doğru tek yönlü nedensellik
4	Adams, Klobodu ve Opoku, 2016	1971-2013	16 Sahraaltı Afrika Ülkesi	Enerji tüketimi ile ekonomik büyüme arasındaki çift yönlü nedensellik. Demokrasi enerji tüketimi ve büyüme ile pozitif ve anlamlı bir ilişki. Ticaret açıklığından enerji tüketimine doğru tek yönlü bir ilişki.
5	Akarca ve Long, 1980	1950-1968	ABD	Enerji tüketiminden ekonomik büyüme arasında ilişki yok
6	Akinlo, 2008	1980-2003	Sahra altı Afrika'da on bir ülke	Gambiya, Gana ve Senegal için enerji tüketimiyle ekonomik büyüme arasındaki çift yönlü ilişki; Sudan ve Zimbabwe'de ekonomik büyümeden enerji tüketimine doğru tek yönlü ilişki; Fildişi Sahili ve Kamerun enerji tüketimi ve ekonomik büyüme arasında ilişki yok.
7	Altınay ve Karagol, 2005	1950-2000	Türkiye	Elektrik tüketiminden GSYH'ye doğru tek yönlü nedensellik
8	Amiri ve Zibaei, 2012	1960-2005	Fransa	Enerji tüketiminden ekonomik büyümeye doğru tek yönlü nedensellik (uzun dönem)
9	Apergis ve Payne, 2010	1980-2005	Dokuz Güney Amerika ülkesi	Enerji tüketiminden ekonomik büyümeye tek yönlü bir nedensellik (Hem uzun hem de kısa dönem)
10	Asghar, 2008	1971-2003	Beş Güney Asya Ülkesi; Pakistan, Hindistan, Sri Lanka, Bangladeş ve Nepal	Pakistan için kömür tüketiminden iktisadi büyümeye doğru, Sri Lanka için iktisadi büyümeden enerji tüketimine doğru, Bangladeş için iktisadi büyümeden elektrik tüketimine doğru, Nepal için petrol tüketiminden büyümeye doğru nedensellik ilişkisi bulunur iken Hindistan için büyüme ile enerji tüketimi arasında nedensellik yok.
11	Azam vd., 2015	1980-2012	ASEAN ülkesi: Endonezya, Malezya, Tayland, Singapur, Filipinler	Bulgular, neredeyse tüm ASEAN-5 ülkeleri için enerji tüketiminin ekonomik büyümeyle önemli ve uzun vadeli ilişkiye sahip olduğunu göstermektedir.
12	Belke, Dobnik ve Dreger, 2011	1981-2007	25 OECD ülkesi	Enerji tüketimi ile ekonomik büyüme arasında çift yönlü nedensellik.
13	Belloumi, 2009	1971-2004	Tunus	Enerji tüketimi ile ekonomik büyüme arasındaki çift yönlü nedensellik (uzun vadede); enerjiden ekonomik büyümeye doğru tek yönlü nedensellik (kısa vadede)

N	Yazar	Dönem	Ülke/Bölge	Sonuç
14	Binh, 2011	1976-2010	Vietnam	Büyümeden enerji tüketimine doğru tek yönlü nedensellik
15	Borozan, 2013	1992-2010	Hırvatistan	Toplam enerji tüketiminden GSYH'ye doğru tek yönlü bir nedensellik.
16	Canh, 2011	1975-2010	Vietnam	Büyümeden enerji tüketimine doğru tek yönlü nedensellik
17	Chandran, Sharma ve Madhavan, 2010	1971-2003	Malezya	Enerji tüketiminden ekonomik büyümeye tek yönlü nedensellik
18	Cheng B. S., 1995	1947-1990	ABD	Enerji tüketimi ile iktisadi büyüme arasında nedensellik yok.
19	Cheng ve Lai, 1997	1955-1993	Tayvan	Büyümeden enerji tüketimine doğru tek yönlü nedensellik
20	Chiou-Wei vd., 2008	1954-2006	ABD, Tayvan, Güney Kore, Singapur, Hong Kong, Endonezya, Malezya, Filipinler ve Tayland	Beş ülkenin (Tayvan, Hong Kong, Singapur, Endonezya ve Filipinler) enerji tüketimiyle ekonomik büyüme arasında doğrusal olmayan nedensel ilişki var. Tayland ve Hong Kong için tek yönlü nedensellik var iken, Malezya ve Endonezya için çift yönlü nedensellik var.
21	Dahmardeh, Mahmoodi ve Mahmoodi, 2012	1980-2008	10 gelişmekte olan Asya ülkesi	Enerji tüketiminden ekonomik büyümeye kısa dönemde tek yönlü nedensellik, uzun dönemde çift yönlü nedensellik.
22	Destek, 2016	1991-2013	26 OECD ülkesi	Doğalgaz tüketimi FMOLS ve DOLS'e göre uzun vadede GSYH büyümesini olumlu etkilemektedir. Ayrıca, VECM Granger nedensellik testi uzun dönem için enerji tüketimi ile ekonomik büyüme arasındaki çift yönlü nedensellik, kısa dönem için enerji tüketiminden ekonomik büyümeye tek yönlü bir nedensellik vardır.
23	Erbaykal, 2008	1970-2003	Türkiye	Kısa vadede hem petrol tüketiminin hem de elektrik tüketiminin ekonomik büyüme üzerinde olumlu ve istatistiksel olarak anlamlı bir etkiye sahiptir. Sonuçlar aynı zamanda uzun dönemde petrol tüketiminin ekonomik büyüme üzerinde olumlu, elektrik tüketiminin olumsuz etkisini göstermektedir.
24	Erol ve Yu, 1987	1952-1982	İngiltere, Fransa, İtalya, Almanya, Kanada ve Japonya	Kanada için enerji tüketiminden GSYH'ye doğru tek yönlü, Almanya ve İtalya için GSYH'den enerji tüketimine doğru tek yönlü, Japonya için çift yönlü nedensellik var.
25	Ferguson, Wilkinson ve Hill, 2000	1960-1995 ve 1971-1995	100'den fazla ülke	Elektrik tüketimi ile ekonomik kalkınma arasında kuvvetli ilişki vardır. Elektrik kullanımı ve zenginlik arasında toplam enerji kullanımı ve zenginlik arasında olduğundan daha güçlü bir korelasyon vardır. Zengin ülkeler, elektrik kullanımı ve zenginlik arasında yoksul ülkelere göre daha güçlü bir korelasyona sahiptir. Zengin ülkelerde, zenginliğin zaman içindeki artışı, elektrik şeklinde kullanılan enerji oranındaki artış ile ilişkilidir.
26	Gelo, 2009	1953-2005	Hırvatistan	Büyümeden toplam birincil enerji tüketimine doğru tek yönlü nedensellik.

N	Yazar	Dönem	Ülke/Bölge	Sonuç
27	Ghosh S. , 2002	1950-1997	Hindistan	Ekonomik büyümeden elektrik tüketimine doğru tek yönlü bir nedensellik
28	Glasure ve Lee, 1997	1961-1990	Güney Kore ve Singapur	Eşbütünleşme ve hata düzeltme modellerinin sonuçları hem Güney Kore hem de Singapur için GSYH ve enerji tüketimi arasındaki çift yönlü nedenselliğe işaret ediyor. Standart Granger nedensellik testlerinin sonuçları Güney Kore için GSYH ve enerji tüketimi arasında nedensel bir ilişki olmadığına, Singapur için enerji tüketiminden GSYH'ye tek yönlü nedenselliğe işaret ediyor.
29	Hosseini, Yazdan ve Hasan, 2012	1980-2008	OPEC ülkeleri	Kısa dönemde İran, Irak, Katar, Birleşik Arap Emirlikleri ve Suudi Arabistan için gelirden enerji tüketimine doğru; diğer ülkeler için enerjiden büyümeye doğru tek yönlü nedensellik. Uzun dönemde, tüm OPEC ülkeleri için nedensellik yok.
30	Hou Q. , 2009	1953-2006	Çin	Enerji tüketiminden ekonomik büyümeye kadar çift yönlü nedensellik
31	Imran ve Siddiqui, 2010	1971-2008	Güney Asya Bölgesel İşbirliği Örgütü (SAARC)	Enerji tüketiminden ekonomik büyümeye tek yönlü bir nedensellik (uzun dönem); enerji tüketiminden ekonomik büyüme arasında nedensellik yok (kısa dönem)
32	Islam vd., 2013	1971-2009	Malezya	Enerji tüketimi ile ekonomik büyüme arasındaki çift yönlü nedensellik vardır. Hem uzun hem de kısa vadede ekonomik büyüme ve finansal gelişme enerji tüketimini etkilemekle birlikte, nüfus-enerji ilişkisi yalnızca uzun vadede geçerlidir.
33	Jobert ve Karanfil, 2007	1960-2003	Türkiye	Reel GSMH ile enerji tüketimi arasında sabit lineer koentegrasyon ilişkisi yoktur.
34	Jumbe, 2004	1970-1999	Malavi	Elektrik tüketimi ile GSYH çift yönlü nedensellik. GSYH'deki kalıcı bir artış elektrik tüketiminde kalıcı bir büyümeye neden olur.
35	Kakar, Khilji ve Khan, 2011	1980-2009	Pakistan	Enerji tüketiminden ekonomik büyümeye doğru tek yönlü nedensellik var; finansal gelişme ve enerji tüketimi arasında tek yönlü nedensellik var, nedenselliğin yönü para arzından enerji tüketimine doğru.
36	Karagöl, Erbaykal ve Ertuğrul, 2007.	1974-2004	Türkiye	Ekonomik büyüme ve elektrik tüketimi serileri arasında eşbütünleşme var. Kısa dönemde değişkenler arasında pozitif bir ilişki, uzun dönemde negatif ilişki var.
37	Karhan vd., 2012	1960-2011	Türkiye	Enerji ve ekonomik büyüme arasında çift yönlü nedensellik
38	Kraft ve Kraft, 1978	1947-1974	ABD	Ekonomik büyümeden toplam enerji tüketimine doğru tek yönlü nedensellik
39	Korkmaz ve Yılğör, 2012	1980-2004	26 ülke	İktisadi büyüme ile enerji tüketimi arasında uzun dönem denge ilişkisi vardır.
40	Lau, Chye ve Choong, 2011	1980-2006	On yedi Asya ülkesi	Enerji tüketiminden ekonomik büyümeye tek yönlü nedensellik (kısa dönem); büyümeden enerji tüketimine doğru tek yönlü nedensellik (uzun dönem)
41	Lee, Chang ve Chen, 2008	1960-2001	22 OECD ülkesi	Enerji tüketimi, sermaye stoku ve ekonomik büyüme arasında çift yönlü nedensellik

N	Yazar	Dönem	Ülke/Bölge	Sonuç
42	Loi, 2012	1986-2006	Vietnam	GSYH'den Enerji'ye ve ticaretten enerjiye doğru tek yönlü zayıf Granger nedensellik (Kısa dönem). GSHH-ticaret ve GSYH-Enerji arasında güçlü bir çift yönlü Granger nedensellik (Uzun Dönem).
43	Lu, 2016	1998-2014	17 Tayvan Endüstrisi	Enerji tüketimi ile ekonomik büyüme arasındaki çift yönlü nedensellik. Elektrik tüketiminde %1'lik bir artış reel GSYH'yi %1,72 oranında artırır.
44	Mahadevan ve Asafu-Adjaye, 2007	1971-2002	20 Enerji ithalat ve ihracatçı ülke	Enerji ihracatçısı gelişmiş ülkelerde enerji tüketimi ile ekonomik büyüme arasındaki çift yönlü nedensellik varken gelişmekte olan ülkelerde enerji tüketimi sadece kısa dönemde büyümeyi teşvik etmektedir.
45	Mehrara, 2007		Petrol ihraç eden 11 ülke	Ekonomik büyümeden enerji tüketime doğru tek yönlü nedensellik
46	Mozumder ve Marathe, 2007	1971-1999	Bangladeş	GSYH'den elektrik tüketimine doğru tek yönlü bir nedensellik
47	Mucuk ve Uysal, 2009	1960-2006	Türkiye	Değişkenlerin eşbütünleşik ve enerji tüketiminden ekonomik büyümeye doğru tek yönlü nedenselliğin var olduğu.
48	Mutascu, 2016	1970-2012	G7 ülkeleri	Kanada, Japonya ve Amerika Birleşik Devletleri'nde enerji tüketimiyle GSYH arasında çift yönlü bir nedensellik; Fransa ve Almanya'da büyümeden enerji tüketimine doğru tek yönlü ilişki; İtalya ve Birleşik Krallıkta nedensellik yok.
49	Odhiambo, 2009	1971- 2006	Tanzanya	Enerji tüketiminden ekonomik büyümeye doğru tek yönlü nedensellik
50	Oh ve Lee, 2004	1970-1999	Kore	Enerji tüketiminden ekonomik büyümeye tek yönlü bir ilişki (kısa dönem); enerji tüketimi ile ekonomik büyüme arasındaki çift yönlü nedensellik (uzun dönem)
51	Paul ve Bhattacharya, 2004	1950-1996	Hindistan	Enerji tüketimi ile ekonomik büyüme arasında çift yönlü nedensellik var
52	Rahman ve Mamun, 2016	1960-2012	Avustralya	Enerji tüketimi-ekonomik büyüme arasında ilişki yok
53	Saidi, Rahman ve Amamri, 2017	1990-2014	53 ülke	Ekonomik büyüme ve enerji tüketimi arasında hem kısa hem de uzun dönemde ekonomik büyüme ve doğrudan yabancı yatırım arasında çift yönlü bir Granger nedensellik
54	Shahbaz vd., 2017	1960Q1-2015Q4	Hindistan	Sadece enerji tüketimine yönelik olumsuz şokların ekonomik büyümeye etkisi vardır. Aynı şekilde, finansal gelişmeye yalnızca olumsuz şokların ekonomik büyüme üzerinde etkisi vardır. Buna karşılık, simetrik olarak, sermaye oluşumu ekonomik büyümeye neden olur. Son olarak, çalışma süresi boyunca, Hindistan'da işgücü ve ekonomik büyüme arasında tarafsız bir etki mevcuttur.
55	Shiu ve Lam, 2004	1971-2000	Çin	Elektrik tüketiminden GSYH'ye doğru tek yönlü nedensellik

N	Yazar	Dönem	Ülke/Bölge	Sonuç
56	Soytas ve Sari, 2007	1968-2002	Türkiye	Elektrik tüketiminden katma değere uzanan tek yönlü nedensellik. Dolayısıyla, enerji girdisi üretimle yakından alakalı.
57	Soytas ve Sari, 2007	1968-2002	G-7 ve gelişmekte olan ilk 10 ülke (Çin Hariç)	Arjantin'de çift yönlü nedensellik, İtalya ve Kore'de GSYH'den enerji tüketimine, Türkiye, Fransa, Almanya ve Japonya'da enerji tüketiminden GSYH'ye doğru tek yönlü nedensellik
58	Şengül ve Tuncer, 2006	1960-2000	Türkiye	Ticari enerji kullanımından GSYH'ye doğru işleyen tek yönlü bir nedensellik; reel enerji fiyatları ile GSYH arasında iki yönlü ve reel enerji fiyatları endeksinden ticari enerji kullanımına doğru işleyen tek yönlü bir nedensellik
59	Tang, 2008	1954-2003	Malezya	Enerji tüketimi ile ekonomik büyüme arasındaki çift yönlü nedensellik
60	Tang, Tan ve Ozturk, 2016	1971-2011	Vietnam	Enerji tüketimi, DYY ve sermaye stokları ekonomik büyümeye etkisi olumlu. Enerji tüketiminden ekonomik büyümeye tek yönlü bir nedensellik
61	Topallı ve Alagöz, 2014	1970-2009	Türkiye	Hem kısa dönemde hem de uzun dönemde reel GSYH'den elektrik tüketimine doğru tek yönlü nedensellik. Ekonomik büyüme daha yüksek enerji tüketimine neden olmakta.
62	Tsani, 2010	1960-2006	Yunanistan	Toplam enerji tüketiminden ekonomik büyümeye tek yönlü bir ilişki. Endüstriyel ve konut enerji tüketiminde reel GSYH'ye çift yönlü nedensel bir ilişki
63	Wolde-Rufael, 2006	1971-2001	17 Afrika ülkesi	Büyümeden enerji tüketimine doğru tek yönlü nedensellik (6 ülke); enerji tüketimi ile ekonomik büyüme arasındaki çift yönlü nedensellik (3 ülke); enerji tüketiminden ekonomik büyümeye tek yönlü bir nedensellik (3 ülke); enerji tüketiminden ekonomik büyüme arasında nedensellik yok (5 ülke)
64	Ying ve Long, 2011	1954-1997	Çin	Büyümeden enerji tüketimine doğru tek yönlü nedensellik. GSYH'de%1'lik bir artış enerji tüketiminde%0,58 ila %0,61 oranında bir artışa sahiptir.
65	Yoo, 2006	1971-2002	ASEAN	Malezya ve Singapur için iki değişken arasında çift yönlü nedensellik, Endonezya ve Tayland için ise iktisadi büyümeden enerji tüketimine doğru tek yönlü nedensellik
66	Eden ve Hwang, 1984	1947-1979	ABD	Enerji tüketimi-ekonomik büyüme arasında ilişki yok; istihdamdan enerji tüketimine doğru hafif bir tek yönlü nedensellik

1.2.2. Enerji Güvenliği Kavramı: Tanımı, Ortaya Çıkışı ve Tarihsel Gelişimi

Enerji güvenliği, kesintisiz bir enerji arzının bir ekonominin işleyişı için kritik olduğu fikrine dayanmakta, geleneksel olarak, petrol kaynaklarına erişimin korunması ve yaklaşmakta olan fosil yakıt tükenmesi ile ilişkilendirilmektedir(Kruyt vd., 2009:2167). Kısaca enerji güvenliği “enerjinin makul bir fiyatla güvenilir ve yeterli miktarda arzı” ya da “ekonomik büyüme ve performansın devamlılığının sağlanması için yeterli miktarda enerji arzının makul ve istikrarlı fiyatlarla sağlanması” şeklinde tanımlanabilir(Çelikpala, 2014:85). Yeterli miktarda enerji kaynağına ulaşabilme yeteneği, makul fiyatlarla enerji alımı, ulaşılabilirlik ve maliyet unsurlarının yakın ve orta vadeli gelecekte öngörülebilir olması, enerji alımıyla ilgili risklerin minimize edilmesi, geçiş ülkelerinin istikrarı, kullanılan enerji kaynaklarının çeşitlendirilmesi ve özellikle yenilenebilir enerji kaynaklarına yönelmek, bağımlılığı azaltmak adına ithalat yapılan ülkelerin çeşitlendirilmesi, ülke içinde enerji verimliliğinin yükseltilmesi, enerji alanındaki yatırımların teşvik edilmesi ve son olarak enerji güvenliği ile çevre güvenliğinin beraber düşülmesi enerji güvenliği tanımını şekillendiren ana unsurlardır(Karabulut, 2016:34). IEA’ya (International Energy Agency-Uluslararası Enerji Ajansı) göre enerji güvenliği “*uygun fiyatta kesintisiz enerji kaynakları bulunabilirliği*” olarak tanımlamaktadır(IEA, 2017). Enerji güvenliği yalnızca belli bir yerde üretimin yapılması ya da rezervin saptanmasını değil, aynı zamanda bunların zamanında, ucuza, yeterli düzeyde sisteme entegre edilip taşınabilmesi ve sürekliliğinin sağlanmasını da kapsar. Bu noktada enerjide yaşanan fiyat artışlarının arz güvenliğini önemli ölçüde etkilemektedir(Sevim, 2012:4389).

Temel enerji kaynaklarına güvenli erişim, yaşanan dönüşümle birlikte devletlerin ulusal güvenliklerini sağlamalarında da kilit bir konuma yükselmiştir. Bu yüzden tarih boyunca ülkeler bir yandan temel enerji kaynaklarına güvenli erişimi sağlayabilmek için çalışırken bir yandan da rakiplerinin bu kaynaklara erişimlerini engellemeyi hedeflemişlerdir. Bazen de enerji kaynaklarına daha kolay erişim için aralarında iş birliği yapmışlardır(Karabulut, 2016:35). Birinci Dünya Savaşı’nın başında, Amiral’in Birinci Lordu Winston Churchill, İngiliz donanmasındaki gemilerde güç kaynağını kömürden petrole kaydırmak için tarihi bir karar vermiştir. Bu tarihi kararın sebebi İngiliz donanmasını Alman donanmasından daha hızlı

kılmak ve böylece küresel konularda etkinliğini devam ettirebilmektir. Bu geçiş, Kraliyet Donanmasının kaynak olarak Galler'deki kömüre değil, daha sonra Pers kaynaklı güvensiz petrol arzına dayandığı anlamına geliyordu. Böylece enerji güvenliği ulusal bir strateji meselesi haline gelmiştir(Yergin, 2006:69; Çelikpala, 2014:79). Böylelikle, tarihsel süreç içinde enerjinin devletler ve toplumlar için artan önemi “enerji güvenliği” kavramını ortaya çıkarmıştır. Bu tarihi karardan bugüne kadar süregelen uluslararası politika ve güvenliğin başlıca konularından birisi enerji güvenliği olmuştur.

Dünya petrol kaynakları üzerindeki amansız mücadele, 19.yy'ın ikinci yarısında İngiltere ve Rusya arasında başlamıştır. Bu dönemde İngiltere Hindistan'a, Rusya da Orta Asya'ya yayılmıştır. O dönem yaşanan bu stratejik hamleler “Büyük Oyun” olarak ifade edilmiştir. Dönemin önemli güç merkezlerinden olan Almanya da yapmış olduğu hamlelerle bu oyunun içinde olmuştur. İran'daki petrol kaynaklarını ele geçirmeyi ve Kafkaslardan Basra körfezine kadar uzanan bölgede hâkimiyet kurmayı amaçlayan stratejik mücadele 1900'lerin başında ABD'nin de ilgisini çekmeye başlamıştır. 1902 yılında Mahan “Güçlü donanmaya sahip yabancı bir devletin Basra Körfezini kontrol etmesi, Akdeniz'de Cebelitarık ve Malta'nın oynadığı rol gibi bir avantaj yaratacaktır” diyerek durumu ifade etmiştir. İkinci Dünya Savaşı sonrasında Büyük Oyunun planlayıcısı rolünü tek başına ABD üstlenmiştir(Sevim, 2012:4387). ABD, özellikle 1973-1974 petrol krizinin ardından Orta Doğu rezervlerinin ve bu kaynakların dünya piyasalarına arzındaki en önemli çıkış noktası olan Basra Körfezi'nin kontrolü için, güce dayalı politikalarını uygulamaya koymuş, Carter Doktrininde (23 Ocak 1980), “Bir dış gücün Körfez'i kontrole kalkışması ve petrol akışının kesintiye uğraması ABD'nin yaşamsal çıkarlarına saldırıdır ve askerî güç dahil her yolla engellenecektir.” ifadesine yer vermiştir. Reagan döneminde, “Dünya petrol rezervlerinin yüzde 65'ini elinde bulunduran Körfez ülkelerinin, ABD petrol ithalatının yüzde 20'sini, Batı Avrupa ithalatının yüzde 43'ünü, Japonya'nın ithalatının yüzde 68'ini sağladığı” ve “söz konusu petrol akışındaki olası bir kesintinin dünya ekonomisini alt üst edeceği”ne dikkat çekerek Pentagon, Avrupa ve Asya'nın merkezindeki alanı kontrol amacı ile 1 Ocak 1983'de CENTCOM (Central Command-Merkez Komutanlık) kurulmuştur. Bu komutanlığın en önemli görevlerinden biri ABD'nin söz konusu “merkez

bölge”deki yaşamsal çıkarlarının çok uzun erimli olduğu açıkça ifade edilmiştir(Pamir, 2005:65). Birinci Körfez savaşı, Afganistan’a müdahale ve Irak’ın işgali ABD’nin sınırlı enerji kaynaklarının kontrolüne yönelik olup, bu kural tanımaz girişimlerinin bir amacı da Çin, Hindistan ve AB gibi, gelecekteki olası rakiplerinin, bu kaynaklara erişimini de kendi kontrolüne alabilmektir(Pamir, 2005:65-66). Büyük Oyundaki temel strateji dönemin stratejik enerji kaynağı olan petrolün paylaşımıdır. Büyük Oyun içindeki stratejik noktalar Orta Doğu, Kafkaslar ve Hazar Bölgesidir. Küresel güç merkezlerinin önem verdiği nokta, enerji kaynaklarının bulunduğu yerlerin ve stratejik ticari geçiş noktalarının kontrolüdür. Dünya petrol tüketiminin hızla artması ve petrol taşımacılığının büyük bölümünün deniz yoluyla olması sebebiyle petrol taşıma güzergâhlarındaki boğazların ve bu boğazlara hükmeden ülkelerin önemleri (bknz. Şekil 5) bir kat daha artmaktadır(Sevim, 2012:4387).

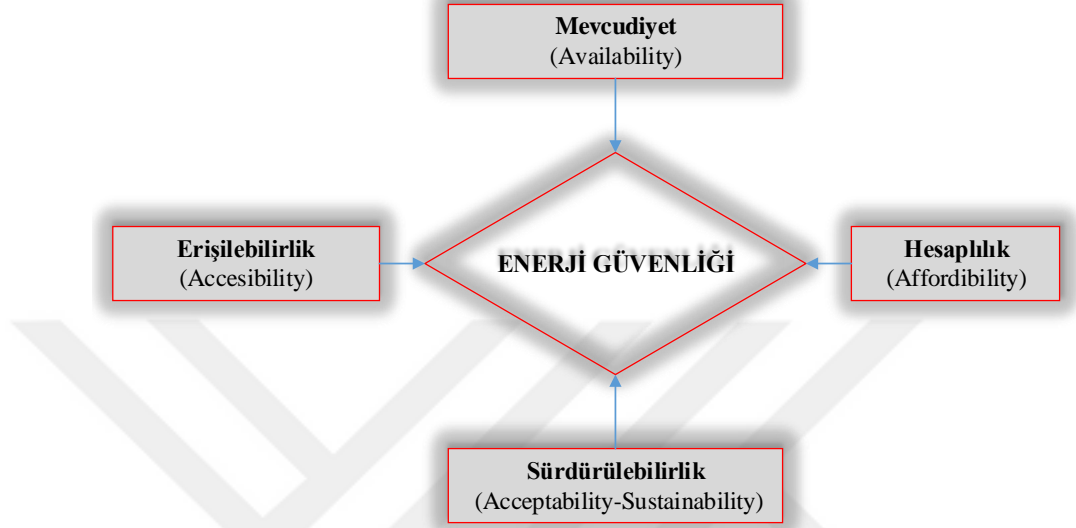
Modern dönemin enerji güvenliği algısını şekillendiren 1973’deki Petrol Krizi’dir(Çelikpala, 2014:79). Özellikle, 1970’li ve 1980’li yıllardaki “petrol krizi”, Orta Doğu’daki petrol ihraç eden ülkelere bağımlılığı ortaya koymuştur(Kruyt vd., 2009:2167). Petrol fiyatlarının kontrol etme dahil, bir dizi amaç ile 1960’da OPEC’in (Organization of Petroleum Exporting Countries-Petrol İhraç Eden Ülkeler Teşkilatı) kurulması; petrolün ilk defa bir “silah” olarak kullanılmasını gündeme getiren Haziran 1967’de İsrail’in Mısır’a saldırmasıyla yaşanan üçüncü ve Ekim 1974’de yaşanan dördüncü Arap-İsrail Savaşları, 1967 Arap-İsrail Savaşı ile yaşanan gelişmeler OAPEC’in (Organization of Arap Petroleum Exporting Countries-Petrol İhraç Eden Arap Ülkeleri Teşkilatı) kurulmasıyla yeni bir boyut kazanarak Petrol Krizi olarak adlandırılan bu süreç yaşanmıştır. Akabinde Mısır ve Suriye’nin 6 Ekim 1973’te İsrail’e düzenledikleri sürpriz saldırı, petrolün kriz oluşturmak ve politik bir hedefe ulaşmak için kullanılmasına verilebilecek ilk ve başlıca örneklerden biridir. Sovyetler Birliği ile ABD arasındaki Soğuk Savaş’ın Orta Doğu’da vekâleten (proxy) yürütülen sıcak bir uygulaması olan Dördüncü Arap-İsrail Savaşı (Ramazan Savaşı) büyük güçlerin ve Birleşmiş Milletlerin baskısıyla sonlandırılrsa da taraflar arasındaki rekabet, Arap dünyasının elindeki tek koz olarak gördüğü petrolü 1970’lerin başında OAPEC üyelerinin petrol üretimini azaltarak, ambargo uygulayarak ve fiyatları yükselterek avantajlı konum elde etmeyi hedefledikleri ekonomik ve ticari temelli bir enerji savaşına dönüştürmüştür. Bu olayların

sonucunda dünya ekonomisi, 1973-74'te ham petrol fiyatlarının tek yanlı biçimde ve büyük oranda artmasıyla ağır bir durgunluğa girmiştir. Buna karşı olarak çoğunluğu OECD (Organisation for Economic Co-operation and Development-Ekonomik Kalkınma ve İşbirliği Örgütü) üyesi Batılı ülkeler, 1973 Arap petrol ambargosu benzeri gelişmelere karşı güvenliklerini sağlamak, enerji arzında yaşanan aksamalardan doğrudan etkilenen ülkeler arasında işbirliği ve koordinasyonu sağlamak, ortak enerji politikalarının geliştirilerek uygulanmasını teşvik etmek amacıyla IEA'yı kurmuşlardır. 1990'lı yıllarda yaşanan askeri (İran-Irak Savaşı, Kuveyt Krizi, Körfez Savaşı ile Orta Doğu'daki diğer gelişmeler), siyasi (dondurulmuş anlaşmazlıklar, Rusya faktörü vb.), ekonomik (Asya ekonomik krizi ve azalan petrol arzı ile yükselen fiyatlar), ticari, çevresel (küresel ısınma vb.) gelişmeler ve doğal afetler (kasırga, deprem vb.), enerji güvenliği konusunu 1990'lı yılların ikinci yarısından itibaren farklı ve daha kapsamlı bir şekilde yeniden gündeme getirmiştir. Çeşitlendirme, rekabet ve arz güvenliği gibi başlıklar hala enerji güvenliğinin anahtar unsurları olarak konumlarını korumakla birlikte "enerji güvenliği" küresel ekonomiyi besleyen, ekonomik büyüme ve siyasi gücün korunması da dâhil çok çeşitli öncelikleri dikkate alan, enerjinin üretilmesi ve taşınmasını sağlayan kritik enerji altyapısının korunmasını da içeren çok daha geniş bir kavram haline gelmiştir(Çelikpala, 2014:79-82).

1.2.3. Enerji Güvenliği Bileşenleri, Enerji Güvenliğini Etkileyen Faktörler ve Enerji Güvenliğinin Ölçülmesi

Enerji güvenliği İngilizce karşılığı 4A olarak ifade edilen, enerji kaynağının mevcudiyeti (Availability), erişilebilirliği/ulaşılabilirliği (Accessibility), ekonomik olması (Affordability) ve sürdürülebilirliği (Acceptability) gibi dört önemli unsuru (bknz. Şekil 2) içinde barındıran çok boyutlu bir kavramdır(Erdal ve Karakaya, 2012:111; IEA, 2017; Krut vd., 2009:2167; Çelikpala, 2014:85-86). Enerji güvenliğinin en önemli elementi, enerjinin mevcut ve elde edilebilir olmasıdır. Bu jeolojik varlıkla ilgili öğeleri kapsamaktadır. Enerjinin erişilebilir olması, bir yandan rezerv veya mevcut kaynağın, enerjinin üretimi ve tüketimi arasındaki mesafe ya da uzaklığı ifade ederken diğer yandan enerji tedarikinin kesintiye uğramamasını ifade etmektedir. Ekonomik olması (hesaplı olması), hem üretici hem tüketici için enerji kaynaklarının maliyetini ve diğer ekonomik unsurları içermektedir. Hesaplılık,

ekonomik açıdan herhangi bir kaynağın diğer kaynağa göre tercih edilmesi anlamında önemli olup, doğada enerji elde etmede kullanılacak birçok kaynak bulunmakla birlikte ekonomik açıdan marjinal faydanın marjinal maliyetin üzerinde olması gerekmektedir(Çelikpala, 2014:86).

Şekil 2: Enerji Güvenliği Bileşenleri

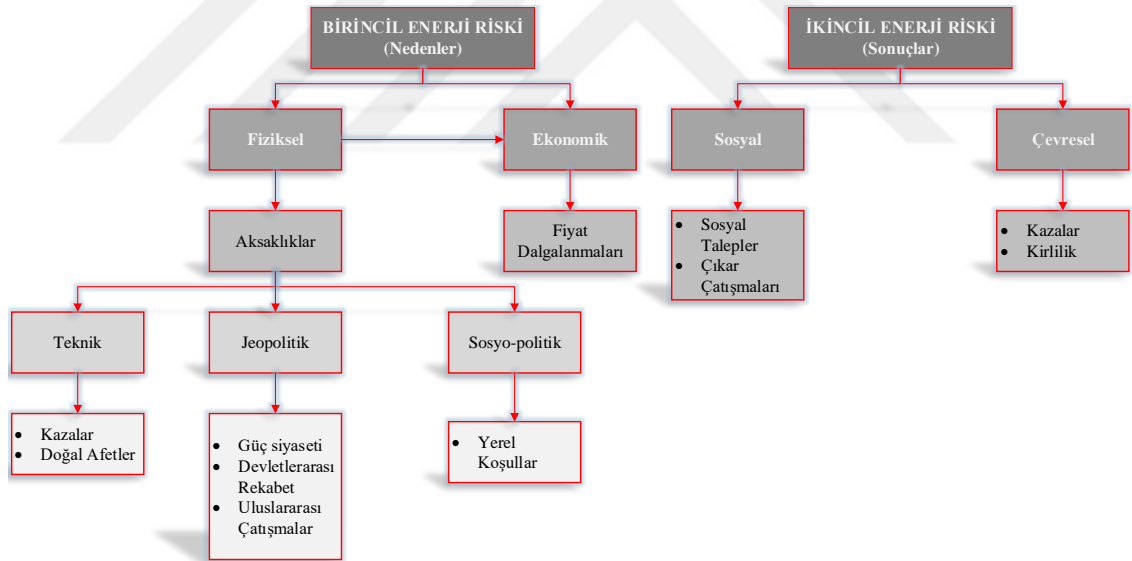
Üretici açısından, enerji kaynağının üretilebilir olması ekonomik bir unsur olarak enerji kaynağı rezervinin yatırım ve üretim maliyetini karşılayacak derecede kârlı olmasını; tüketici açısından enerji fiyatlarının tüketicinin gelirine göre makul fiyatlarda rekabetçi bir piyasa mekanizması içinde enerjiyi elde edip edememesini ifade etmektedir. Sürdürülebilirlik ise talep edilen enerjiye gerektiği sürece ve herhangi bir aksamayla karşılaşmadan ulaşılmasını ifade etmektedir. Enerji tedarikinde devamlılık enerji tüketiminde de çevre duyarlılığı uzun vadede sürdürülebilirlik açısından çok önemlidir. Yakın zamana kadar enerji güvenliği tanımı, çevre endişelerini içermekle birlikte bugün çevre unsuru da enerji güvenliği kavramı içinde yer almaktadır(Erdal ve Karakaya, 2012:111-114; Çelikpala, 2014:86). Uzun vadeli enerji güvenliği, ekonomik gelişmeler ve sürdürülebilir çevre ihtiyaçları doğrultusunda enerji temini için zamanında yapılan yatırımlarla ilgilidir. Kısa vadeli enerji güvenliği ise enerji sisteminin arz talep dengesi içerisindeki ani değişimlere derhal tepki verme yeteneğine odaklanmaktadır. Enerji güvenliği, fiziksel olarak enerjiye erişilmemesi ya da enerji fiyatlarının aşırı olması durumunda ekonomik ve sosyal etkiler oluşturur. Uluslararası petrol piyasası gibi arz ve talebe bağlı olarak fiyatların ayarlanmasına izin verilen durumlarda, fiziksel olarak

erişilememe riski aşırı olaylarla sınırlıdır. Tedarik güvenliği kaygıları, öncelikle aşırı fiyat artışlarından kaynaklanan ekonomik hasarla ilgilidir. Fiziki olarak temin edilememe endişesi, elektrik ve bir dereceye kadar doğalgaz gibi iletim sistemlerinin dengede tutulması gereken enerji pazarlarında daha yaygındır(IEA, 2017). Enerji güvenliğinde 4A olarak ifade edilen bu faktörler, üretilen enerji kaynağının tüketiciye ulaştırılması ve sevkiyatta istikrarlı bir aktarımın sağlanması açısından belirleyici olup; enerji kaynaklarının sevkiyatı sırasında ortaya çıkan aksaklıklar, belirtilen kaynağın güvenliğini ve güvenilirliğini olumsuz yönde etkilerken aynı zamanda üretimden dağıtımına kadar çeşitli ekonomik, ticari ve siyasi sorunlara da neden olabilmektedir(Çelikpala, 2014:86).

Enerji güvenliğinin odak noktası petrol fiyatlarındaki aşırı artışlara dayanmakla birlikte terörizm tehdidi, bazı ülkelerden ihraç edilen istikrarsızlıklar, milliyetçi geri tepme, arz kaynaklarına (örneğin petrol kaynaklarına) el koyma korkuları, jeopolitik rekabet ve ülkelerin ekonomik büyümelerine güç sağlamak için enerjinin bir araç olarak kullanılması ülkelerin enerji ihtiyacını artırmakta ve enerji güvenliği sorununu ortaya çıkarmaktadır(Yergin, 2006:69). Bunun yansısı kazalar, doğal afetler, iç çatışma, terörist saldırılar, savaş, ambargo gibi dış ticaret kısıtlamaları, politik istikrarsızlıklar ve son olarak enerji piyasasında ortaya çıkabilecek monopoller/karteller enerji güvenliğine yönelik risk unsurları olarak sayabiliriz(Karabulut, 2016:34).

Şekil 3 enerji güvenliğini ortaya çıkaran bu nedenleri özetlemektedir. Buna göre enerji güvenliği sorununu ortaya çıkaran iki ana etmen vardır. Birincisi enerji kaynaklarına fiziksel erişimde yaşanan sıkıntılardır. Bu sıkıntıların kaynağını ise teknik, jeopolitik ve sosyo-politik nedenler oluşturmaktadır. Teknik nedenler arasında kazalar ve doğal afetler sayılabilir. Teknik aksaklıkların enerji güvenliğinin 4A'sı olarak ifade edilen unsurlara olumsuz etkisi açıktır. Bunun yanı sıra, jeopolitik durum da enerji güvenliğinde çok önemli bir yer kaplamaktadır. Jeopolitik olarak zengin enerji kaynaklarına sahip olmak ya da bu kaynakların yakınında olmak birçok avantaj sağlamakla birlikte, bu kaynaklara uzaklık enerji temini konusunda çok ciddi olumsuzluklara neden olmakta, enerji güvenliğinin mevcudiyet ve erişilebilirlik unsurlarını olumsuz etkilemektedir. Jeopolitik konum dünya enerji piyasasında güç siyaseti, devletlerarası rekabet ve uluslararası rekabete neden olan en önemli

etmemidir. 1973 Petrol Krizi örneğinde olduğu gibi dünyada enerji kaynaklarına sahip olan bölgelerdeki devletler bu konumlarını kullanarak enerjiyi bir silah olarak kullanabilmekte, enerji güvenliği sorunun kaynağı olmaktadır. Burada ayrıca belirtilmesi gereken bir durum ise enerji kaynaklarına sahip olan bölgelerin bazı egemen devletlerin bu bölgeleri kontrol altına alma çabalarının enerji güvenliği sorunun artmasına neden olmasıdır. Çoğu zaman uluslararası çatışmaların en temel nedeni olarak enerji görülmektedir. Bunun yanında bazı kesimler zengin enerji kaynaklarına sahip olan bölgelerdeki bu zenginliklerin başa bela olduğu yorumunu yapmaktadırlar. Enerji güvenliği sorunun ortaya çıkaran bir diğer fiziksel aksaklık sosyo-politik unsurlardır. Buradaki en önemli değişkeni yerel koşullar oluşturmaktadır. Yerel koşullarda ortaya çıkabilecek olumsuzluklar arasında iç çatışma, terör olayları, ülkede yönetsel sıkıntılardan doğan olumsuzluklar gibi politik istikrarsızlık olayları sayılabilir. Bu sorunlar enerji arz ve talebinde olumsuzluklara neden olarak enerji güvenliğini olumsuz etkiyelecektir.

Şekil 3: Enerji Güvenliği Sorunu Ortaya Çıkaran Nedenler ve Sonuçları

Kaynak : Delgado (2011).

Şekil 3'e göre enerji güvenliği sorununu ortaya çıkaran ikinci temel etmen ekonomik faktörlerden kaynaklanmaktadır. Birinci temel etmen ile ifade edilen fiziksel nedenler dolaylı olarak ekonomik nedenlerin doğmasına da sebep olmaktadır. Enerji güvenliğini etkileyen en önemli ekonomik etmen ise fiyat dalgalanmalarıdır. IEA'nın enerji güvenliği tanımında yer alan "uygun fiyatta kesintisiz enerji kaynakları bulunabilirliği" ifadesi enerjinin fiyatındaki dalgalanmaların enerji güvenliği

konusunda çok önemli bir unsur olduğunu göstermektedir. Aynı zamanda ekonomik unsurlar enerji güvenliğinin hem nedeni hem de doğal sonucudur. Yani aşırı fiyat dalgalanmalar enerji güvenliğini olumsuz etkilerken fiziksel nedenlerden dolayı enerji arzında meydana gelecek olumsuzluklar sonucu ortaya çıkacak enerji güvenliği sorunu enerji fiyatlarının dalgalanmasına neden olacaktır.

Aslında enerji güvenliği alanında ortaya çıkan en önemli sorun, insanoğlunun enerji ihtiyacının her geçen gün artmasıdır. Nüfus artışı, sanayileşme, şehirleşme ve günümüz yaşam standartlarının yüksekliği gibi nedenlerle enerjiye olan talep artışı devam etmekte; tüm bunlara ek olarak bilinçsiz tüketim ile birlikte enerji alanındaki sorunlar daha da büyümektedir. Çin gibi hızla gelişmekte olan ülkelerde yaşanan talep artışı ve buna karşılık olarak özellikle Rusya, Orta Doğu ve Afrika ülkelerindeki sorunlar nedeniyle ortaya çıkan arz yönündeki olumsuzluklar dünya genelinde enerji güvenliği sorununun yaşanmasına sebep olmaktadır(Karabulut, 2016:37-46).

Tablo 2’de petrol ve doğalgazın tahmin rezerv ömrüne yer verilmiştir. Tabloya göre petrolün 49, doğalgazın 52 yıllık rezerv ömrü vardır. Bu tahmini rezerv ömrü 2016 yılı tüketim verileri esas alınarak hesaplanmış olup, gelecek yıllarda petrol ve doğalgaza olan bağımlılığın daha da artacağı düşünüldüğünde rezerv ömrü daha da kısılacağı söylenebilir.

Tablo 2: Dünya Enerji Rezervleri

Kıta/Bölge	Petrol	Doğalgaz	Kömür
Kuzey Amerika	227,48	11,13	259,38
Güney ve Orta Amerika	327,86	7,59	14,02
Avrupa ve Avrasya	161,51	56,69	310,77
Orta Doğu	877,93	85,39	25,77
Afrika	63,51	6,40	
Asya Pasifik	48,39	17,54	529,40
Toplam	1.706,67	184,73	1.139,33
Kalan Ömrü	49 Yıl	52 Yıl	-

Not :Petrol milyar varil, doğalgaz trilyon metreküp, kömür milyon ton cinsinden verilmiştir. Rezervlerin kalan ömrü ise BP’nin 2016 rezerv verilerinin yıllık toplam tüketim miktarına bölünmesiyle elde edilmiştir. Ayrıca bu tablo petrol ve doğalgaz açısından Orta Doğu’nun önemini de ortaya koymaktadır.

Kaynak: BP (2017).

Enerjiyi üreten ve tüketen ülkeler açısından; kanıtlanmış veya potansiyel rezerv tahminleri ve üretimi; ithalat bağımlılığı oranı, mevcut/potansiyel ticaret hacmi, gelir, fiyat, talebin fiyat esnekliği ve ikame edilebilirlik, ithalat ve ihracatta

sübvansiyon, vergi indirim ve teşvikleri, enerji ticaretinde döviz kuru, enerjinin nakliyesi, depolama imkânı ve maliyeti, enerji üretimi ve tüketiminde atık sorunu, enerji yatırımları eksikliği ve maliyeti, tüketim düzeyinin değişmesi gibi birçok ekonomik faktörün, enerji arz güvenliği açısından etkili olduğu görülmektedir(Erdal ve Karakaya, 2012:116). Bu açıklamalardan sonra enerji güvenliği sorunun ortaya çıkmasının en temel nedenini enerji arz ve talebindeki dengesizlikler ve bu dengesizliklere neden olan etmenlerin neden olduğunu söyleyebiliriz. Şekil 4’te arz güvenliğini etkileyerek enerji güvenliğini olumsuz etkileyen faktörler gösterilmiştir.

Şekil 4: Enerji Arz Güvenliğini Etkileyen Faktörler

Kaynak : Erdal ve Karakaya (2012:116-132).

Bu çalışmada Global Energy Institute tarafından enerji tüketimi en yüksek 75 ülke için Tablo 3’da verilen değişkenler kullanılarak oluşturulan *Enerji Güvenliği Risk Skoru* kullanılmıştır. Bu endekste kullanılan değişkenler enerji güvenliğinin kapsamı ve enerji güvenliğini etkileyen etmenler hakkında da önemli bilgiler vermektedir.

Tablo 3: Enerji Güvenliği Risk Skoru Değişkenleri

	Küresel Yakıtlar		Fiyat ve Piyasa Oynaklığı
1	Küresel Petrol Rezervleri	16	Ham Petrol Fiyat Dalgalanmalar
2	Küresel Petrol Üretimi	17	Enerji Harcaması Oynaklık
3	Küresel Gaz Rezervleri	18	Dünya Petrol Rafinerisi Kullanımı
4	Küresel Gaz Üretimi	19	Kişi başına GSYİH
5	Küresel Kömür Rezervleri		Enerji Kullanım Yoğunluğu
6	Küresel Kömür Üretimi	20	Kişi Başı Enerji Tüketimi
	Yakıt İthalatı	21	Enerji yoğunluğu
7	Petrol İthalatı	22	Petrol Yoğunluğu
8	Gaz İthali		Elektrik Sektörü
9	Kömür İthalatı	23	Elektrik Çeşitliliği
10	Toplam Enerji İthalatı	24	Karbon Dışı Üretim
11	Fosil Yakıt İthalatı		Taşımacılık Sektörü

	Enerji Harcamaları	25	Kişi Başına Enerji Taşımacılığı
12	Enerji Harcama Yoğunluğu	26	Taşıma Enerji Yoğunluğu
13	Kişi Başına Enerji Harcamaları		Çevresel Değişkenler
14	Perakende Elektrik Fiyatları	27	CO ₂ Emisyon Trendleri
15	Ham Petrol Fiyatları	28	Kişi başına CO ₂
		29	CO ₂ GSYİH Yoğunluğu

Kaynak : Global Energy Institute

Tablo 4'te enerji güvenliğinin ölçümüyle ilgili literatürde oluşturulmuş diğer endeksler ve bu endekslerde kullanılan değişkenler verilmiştir. Buna göre enerji güvenliğinin ölçümünde kullanılan değişkenler arasında kaynakların ve tedarikçilerin çeşitlendirilmesi, enerji yoğunluğu, enerji bağımlılığı, yeni enerji kaynakları türetilmesi durumu, politik istikrar, pazar likiditesi, enerji nakil durumu, GSYH gibi değişkenler kullanılmaktadır.

Tablo 4: Enerji Güvenliği Ölçümü: Endeksler ve Değişkenler

SN	Endeks Adı	Kullanılan Değişkenler
1.	Shannon Index (Shannon Index based) (Jansen ve diğerleri, 2004).	Enerji kaynaklarının çeşitlendirilmesi, enerji tedarikçilerinin çeşitlendirmesi, politik istikrar ve enerji kaynakları
2.	Jeopolitik Enerji Güvenlik Önlemi (Geopolitical Energy Security Measure) (Blyth ve Lefevre, 2004).	Enerji tedarikçilerinin çeşitlendirilmesi, politik istikrar, pazar likiditesi
3.	Enerji Güvenliği Endeksleri (Energy Security Indexes) (IEA, 2007)	ESIprice: Enerji kaynakları çeşitlendirilmesi, enerji tedarikçilerinin çeşitlendirilmesi, politik istikrar ESIVolume: Enerji nakil durumu
4.	Uzun vadeli güvenlik için Arz/Talep İndeksi (Supply/Demand Index for long-term security of supply) (Scheepers vd., 2007)	Enerji kaynaklarının çeşitlendirilmesi, enerji tedarikçileri çeşitlendirmesi, politik istikrar, enerji kaynakları, enerji yoğunluğu, pazar likiditesi, enerji nakil durumu, GSYH, enerji bağımlılığı, enerji kaynaklarının türetilmesi
5.	Tedarik Güvenliği İçin Fon Ücretini Ödeme İsteği (Willingness to Pay Function for Security of Supply) (Bollen, 2008)	Enerji kaynaklarının çeşitlendirilmesi, enerji yoğunluğu, enerji bağımlılığı
6.	Petrol Güvenlik Açığı Endeksi (Oil Vulnerability Index) (Gupta, 2008)	Enerji kaynaklarının çeşitlendirilmesi, enerji tedarikçileri çeşitlendirmesi, politik istikrar, enerji kaynakları, enerji yoğunluğu, pazar likiditesi, GSYH, enerji bağımlılığı
7.	Riskli Dış Enerji Kaynağı (Risky External Energy Supply) (Le Coq ve Paltseva, 2009)	Enerji kaynaklarının çeşitlendirilmesi, politik istikrar, enerji nakil durumu, enerji bağımlılığı, enerji kaynaklarının türetilmesi

Tablo 4: Enerji Güvenliği Ölçümü: Endeksler ve Değişkenler

SN	Endeks Adı	Kullanılan Değişkenler
8.	Sosyo-ekonomik Enerji Risk Endeksi (Socioeconomic Energy Risk Index) (Marín vd., 2009)	Enerji kaynaklarının çeşitlendirilmesi, enerji tedarikçileri çeşitlendirmesi, politik istikrar, enerji kaynakları, enerji yoğunluğu, pazar likiditesi, enerji nakil durumu, GSYH, enerji bağımlılığı, enerji kaynaklarının türetilmesi

Kaynak : Delgado (2011)'den derlenmiştir.

1.2.4. Enerji Güvenliği ile Politik İstikrarsızlık İlişkisi ve Ekonomik Etkileri

Selby (2005)'e göre petrolün önemi konusunda beş kilit faktör (bkz. Tablo 5) vardır. Her şeyden önce petrol, sanayi üretiminin yanı sıra gelişmiş kapitalist toplumların özelliği olan kitlesel tüketim ve coğrafi hareketlilik kalıpları için çok önemli bir kaynaktır. Modern endüstriyel toplumlar gittikçe artan talep yapısıyla ve malların ve insanların daha hızlı hareketiyle karakterize edilmektedir. Bahsedilen bu unsurların karşılanmasında ise petrol kilit öneme sahiptir. Kısa vadede petrolün yerine geçecek enerji kaynağının ikame edilememesi, enerji talep yapısının esnek olmaması yüksek fiyat hareketlerini de beraberinde getirmektedir.

İkinci olarak dünyada petrol rezervleri hem nicelik hem de nitelik olarak dengeli dağıtılmamıştır. Özellikle Orta Doğunun dünya petrol rezervlerinin yarıdan fazlasına sahip olması, Orta Doğu özelinde ise Suudi Arabistan gibi bazı ülkelerin rezerv açısından tek başlarına büyük bir güç oluşturması buna en güzel örnektir.

Üçüncüsü, petrolün üretim ve tüketimdeki merkezi rolüne ve göreceli erişilememesine bağlı olarak petrol, gelişmiş endüstriyel devletler için zorunlu olan stratejik bir maldır. Petrolün eşit olmayan dağılımı, petrol ticareti yapan devletlere yüksek derecede bağımlılığa yol açmaktadır. Bu yüzden petrole erişim gelişmiş kapitalist devletlerin önemli bir dış politika meselesidir. Petrol, kapitalist çevreler tarafından çok daha büyük ölçüde ve daha büyük miktarlarda ihtiyaç duyulan bir kaynak haline gelmiştir.

Dördüncüsü, on dokuzuncu yüzyılın sonlarından beri petrol, yüksek bir düzeyde tekel ve olağanüstü kâr oranlarıyla karakterize edilmektedir. Keşfedildiği ilk zamanlarda petrolde yüksek kar oranları yoktu. Hatta Pennsylvania'daki petrolün ilk keşfedildiği yıldan sonraki yıl boyunca bir varil petrol, bir varilden sudan çok daha

ucuzdu. Daha sonra tarihsel süreçte petrolün öneminin artmasıyla petrolün oluşturduğu kar oranı da artmış, petrolün coğrafi olarak düzensiz dağılmasıyla da petrolde tekelci bir yapı ortaya çıkmıştır. Bu tekelci yapı fiyat hareketlerini de beraberinde getirmiştir. Özellikle 1973 Arap-İsrail savaşı, 1980’li yıllardaki İran-İrak savaşı, 1990’larda Kuveyt’in Irak tarafından işgali ve 2003’de ABD tarafından Irak’ın işgali gibi dünyanın en stratejik petrol sahası olan Orta Doğu’daki politik istikrarsızlık olayları petrolün fiyat hareketlerinde oldukça etkili olmuştur.

Son olarak petrolden elde edilen muazzam fırsatlar, hem tüketici hem de üretici devletlerin kamu ve özel sektörlerindeki yatırım, kalkınma ve daha fazla sermaye birikimi için önemli bir kaynak sağlamıştır. Petrol şirketleri bir dizi siyasi ve ekonomik elitin konumunu güçlendirmek ve birleştirmek için kilit rol oynamışlardır. Petrol şirketleri özellikle 20 yy. sonunda kapitalist gelişmenin merkezi haline gelmiştir.

Tablo 5: Güç ve Çatışma Kaynağı Olarak Petrolün Politik Ekonomisi

Güç Kaynağı Olarak Petrol	Çatışma Kaynağı Olarak Petrol
Endüstriyel üretimin ve kapitalist kitle tüketimin motorudur.	Devlet iktidarının sağlamaştırılmasında ve otoriter rejimlerin oluşturulmasında kilit faktör, aynı zamanda büyük iç çatışma kaynağıdır.
Erişilemez ve düzensiz dağılıma sahip yenilemeyen bir kaynaktır.	Petrol zengini bölgelerdeki bölgesel devletlerarası çatışmaların ana nedenidir.
Ana kapitalist güçler için stratejik bir emtiadır. Bu toplumlar için aynı zamanda önemli bir dış politika meselesidir.	Ana kapitalist güçler ve petrol üreticileri arasındaki devletlerarası çatışmaların ana nedenidir.
Oligopolist olarak örgütlenmiş ve çokuluslu şirket ağırlıklıdır. Şirketler ve üretici devletler için olağanüstü karlar sunar.	
Elde edilen gelirler üretici ve tüketici devletlerin inşasında ve ekonomik kalkınmalarında anahtar girdidir.	

Kaynak: Selby, 2005:204-205.

Petrol özelinde Selby (2005)’in ifade ettiği bu faktörler, petrolün en önemli enerji kaynağı olması, diğer enerji kaynaklarının da benzer özellikler göstermesi nedeniyle diğer enerji kaynakları açısından da genelleseyebiliriz. Aynı zamanda değinilen bu beş kilit faktör küresel ve bölgesel çatışmaların kaynağı haline gelmiştir. Bu nedenle de enerji güvenliği sorunu günümüzde çok stratejik bir konuma gelmiş; enerji, ekonominin yanı sıra çok yüksek oranda siyasileşmiştir. Bu siyasallaşma eğilimi “Boru Hatları Savaşı”, “Kaynak Savaşları” ya da “Yeni Büyük Oyun: Enerji” gibi nitelendirmeleri beraberinde getirmiştir. Özünde büyük ölçüde ekonomi alanını ilgilendiren enerji olgusunun politik bir araç olarak kullanılma eğilimi giderek

artmasına en güzel örnek Rusya ve AB arasındaki ilişkiler gösterilebilir(Karabulut, 2016:47). Rusya'daki ekonomik büyümenin temel nedenini, endüstriyel büyümenin %70'ini ve GSYH'nin %19'nu petrol ve doğalgaz sektörü oluşturmaktadır. Zengin enerji rezervleriyle Avrupa'ya doğalgaz, elektrik ve petrol ihraç eden bir ülke olarak Rusya, uluslararası toplumda siyasi ve ekonomik etkinliğini bu yolla artırmıştır(Erdal ve Karakaya, 2012:116).

Ülkelerin enerji güvenlikleri ile ulusal güvenlikleri arasında doğrudan ve güçlü bir bağ bulunmaktadır. Bundan dolayı günümüzde gerek ulusal gerekse uluslararası alanda üzerinde konuşulan konuların başında enerji güvenliği gelmektedir(Sevim, 2012:4385). Enerji güvenliği; enerji üretim, iletim ve dağıtım sistemlerinin alt yapısına yönelik olası terörist saldırılarından, yatırım eksikliklerinin doğuracağı kesintilere, kasırgaların doğuracağı engellerden ambargolara, grevlerden lokavtlara, iç savaştan işgale kadar birçok olasılığın birlikte değerlendirilmesini gerektiren bir kavramdır. Bu nedenle enerji politikaları ve arz güvenliği gibi konularda yapılan değerlendirmelerde enerji kaynaklarının coğrafi dağılımlarından, maliyetlerine, taşıma yollarından talep artış eğilimlerine, büyük tüketicilerin ithalat bağımlılıklarından bu kaynakları temin edebilmek için geliştirilen askeri doktrinlere kadar birçok konunun birlikte değerlendirilmesi gereken çok boyutlu bir kavramdır(Sevim, 2012:4385). Politik istikrarsızlık göstergesi olarak suikastlar, kabine değişiklikleri, iç savaş, darbeler, büyük hükümet krizleri, gösteriler, etnik gerginlikler, üst yönetim değişiklikleri, bölünme/parçalanma (fractionalization), devletin istikrarı, gerilla savaşı, iç çatışmalar, majör anayasa değişiklikleri, orta dereceli sivil çatışmalar, küçük çaplı iç çatışmalar, seçim sayısı, kutuplaşma (polarizasyon), iktidardaki partinin yıl sayısı, tasfiyeler, rejim değişiklikleri, dini gerginlikler, devrimler, görevden ayrılan veto oyuncusu sayısı, grevler gibi değişkenler sıralanmıştı. Buradan hareketle, politik istikrarsızlık göstergeleri olarak ifade edilen bu değişkenlerle enerji güvenliğini etkileyen unsurlar karşılaştırıldığında, politik istikrarsızlık ve enerji güvenliği unsurlarının birebir aynı veya birbirleriyle yakından ilişkili olduğu görülmekte, bu yüzden politik istikrarsızlık göstergelerinin enerjinin 4A'sı olarak ifade edilen enerji güvenliği bileşenlerini doğrudan veya dolaylı olarak etkileyebileceği söylenebilir.

Tablo 6’de politik istikrarsızlık niteliğindeki olayların enerji güvenliğine muhtemel etkileri verilmiştir. Buna göre önemli bir petrol ihracatçısı olan ülkede yoğun bir yönetimsel istikrarsızlık döneminin yaşandığını bir durumda, yönetimsel istikrarsızlıklar enerji politikalarına da yansiyarak hem planlama hem de icra aşamasında istikrarsızlıklara ve belirsizliklere neden olacaktır. Bu belirsizliğin doğal sonucu olarak enerji güvenliği endeks değeri olumsuz etkilenecektir. Enerji güvenliği açıklanırken, yatırım eksikliklerinin doğuracağı kesintilerin enerji güvenliği sorununu ortaya çıkaracağı ifade edilmişti. Politik istikrarsızlığın en önemli sonucu belirsizlik olduğuna göre, bu belirsizlik ortamı enerji yatırımlarını da içine alacak şekilde tüm yatırım kararlarını olumsuz etkileyecektir.

Tablo 6: Politik İstikrarsızlığın Enerji Güvenliğine Etkisi

Politik İstikrarsızlık Göstergeleri	Enerji Güvenliğine Etkisi
<p>A.Yönetimsel İstikrarsızlık Göstergeleri: Devlet başkanının değişmesi, seçim sayısı, parlamento değişiklikleri, kabine değişiklikleri (majör ve minör), hükümet krizleri, koalisyon ile kurulan hükümet sayısı, üst yönetim değişiklikleri, seçim sayısı, iktidardaki partinin yıl sayısı, rejim değişiklikleri, mecliste yer alan siyasi parti sayısı, tasfiyeler.</p> <p>B.Toplumsal Huzursuzluk ve Politik Şiddet Göstergeleri: Politik amaçlı suikastlar, majör ve minör yurt içi şiddet olayları ve bu olaylarda öldürülen insan sayısı, başarılı ve başarısız darbeler, iç savaş, isyan, terör, grev, etnik çatışma ve kutuplaşma, dini gerginlikler, bölünme (fractionalization).</p> <p>C.Kurumsal Göstergeler: rejim, rejimin ömrü, bürokratik kalite, yolsuzluk, hukukun üstünlüğü, orta sınıfın boyutu, özel yatırımların kamulaştırılması ve sözleşmelerin reddedilmesi, bütçenin uygulanmasının esnekliği, yönetici istihdamında şeffaflık ve rekabet edebilirlik, hukuki yapının kökeni.</p>	<p>A.Enerji Politikalarında Belirsizlik:</p> <ul style="list-style-type: none"> • Etkin enerji politikaların üretilmemesi • Enerji verimliliğinin sağlanamaması • Enerji yatırımlarında dalgalanmalar • Enerji arzında dalgalanma • Enerji talebinde dalgalanma • Enerji fiyatlarında dalgalanmalar <p>B.Ulusal ve Uluslararası Güvenlik Sorunu:</p> <ul style="list-style-type: none"> • Enerji kaynaklarının güvenliği tehlikesi • Önemli enerji geçiş noktalarında güvenlik sorunu • Enerji kaynaklarının tahrip edilmesi • Enerji alt yapısının tahrip edilmesi • Enerjiye erişimin kısıtlanması veya tamamen kesilmesi • Enerji nakil durumunda olumsuzluklar sonucu enerji ihracat ve ithalatının zarar görmesi • Enerji arzının daralması • Enerjide dışa bağımlılığın artması • Enerji kaynaklarının denetiminin kaybedilmesi • Enerji kaynaklarındaki sabotaj, yangın, patlama vs. nedenlerle çevre felaketlerinin ortaya çıkması <p>C.Enerji Piyasasında Çarpıklıklar</p> <ul style="list-style-type: none"> • Kurumsal yetersizlikten dolayı enerji piyasasının etkin işlememesi • Enerji verimliliğinin sağlanamaması • Enerjide rekabet edilebilirliğin sağlanamaması • Kaynakların israfı sonucu enerjide verimliliğin sağlanamaması

Politik istikrarsızlığın diğer boyutu olan toplumsal huzursuzluklara neden olan politik şiddet olayları da enerji güvenliği bileşenlerini (ki politik istikrarsızlığın gayri resmi

yönü olan politik şiddet olayları ile enerjinin 4A'sında bahsedilen bileşenlerle yakından ilişkilidir) olumsuz etkileyecektir. Hatta bu etki, doğrudan enerji arz güvenliğini tehlikeye sokacağı için, yönetsel istikrarsızlıklar sonucunu ortaya çıkacak etkiden daha şiddetli olacaktır. Dünyada önemli bir enerji ihracatçısı bir ülkede politik istikrarsızlığın bir göstergesi olarak büyük çaplı iç karışıklığın olduğu bir durumda ülkede büyük çaplı güvenlik sorunu ortaya çıkacak, bu durumun bir yansıması olarak enerji kaynaklarının güvenliği de tehlikeye girecektir. Bunun sonucunda dünya enerji arzında çok büyük bir daralma beklenecektir. Bu durumun ilk yansıması ise enerji fiyatlarında dalgalanma ile kendini gösterecektir. Politik istikrarsızlık göstergesi olarak sayılan unsurlar ile enerji güvenliğini olumsuz etkileyecek unsurları benzer şekilde örneklerle sürdürülmesi mümkündür.

Politik istikrarsızlık, enerji güvenliğini sadece istikrarsızlığın yaşandığı ülkeyi değil, çoğu zaman o ülkenin bulunduğu coğrafyayı hatta tüm dünyayı etkilemekte, küresel bir enerji güvenliği sorunu ortaya çıkarmaktadır. Bu açıdan Şekil 5 ve Şekil 6'ya göre konumu itibariyle stratejik noktalarda bulunan yerlerdeki politik istikrarsızlık olayları, aynı zamanda küresel enerji krizlerinin de ortaya çıkmasına neden olacaktır. Bu duruma örnek olarak Orta Doğu ülkelerinde (Şekil 5 ve Şekil 6'ya göre dünyanın petrol ve doğalgaz açısından önemli nokta ve güzergâhlarına sahip, aynı zamanda dünyanın en büyük enerji kaynağı olduğu açıkça görülen) yaşanan politik istikrarsızlık olaylarının kilometrelerce uzaktaki dünyanın en büyük enerji ithalatçısı ABD ekonomisine etkisi Tablo 7'da verilmiştir. Tablo, yaşanan politik istikrarsızlık olaylarının dünya petrol arzında daralmaya sebep olduğunu, aynı zamanda ABD ekonomisinin daraldığını göstermektedir. Bu açıdan Tablo 7 politik istikrarsızlık ile enerji güvenliği ilişkisine dair çok önemli bir örnektir.

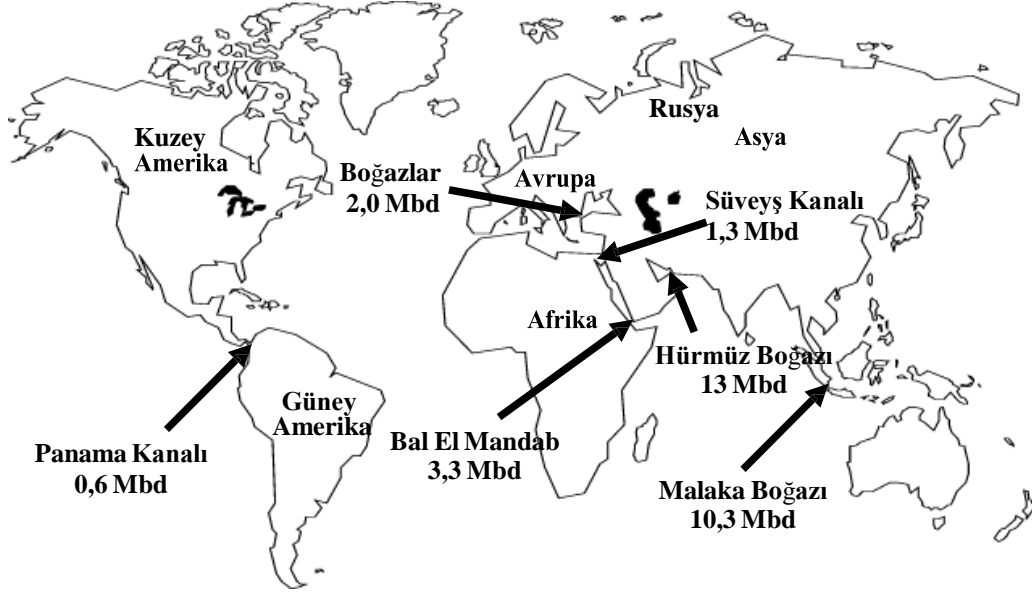
Tablo 7: Dünya Petrol Arzında Dışsal Bozulmalar ve ABD Ekonomisine Etkisi

Tarih	Olay	Dünya Petrol Arzında Daralma (%)	Büyüme (ABD)
Kasım 1956	Süveyş Krizi	10,1	-2,5
Kasım 1973	Arap-İsrail Savaşı	7,8	-3,2
Kasım 1978	İran Devrimi	8,9	-0,6
Ekim 1980	İran-İrak Savaşı	7,2	-0,5
Ağustos	Körfez Savaşı	8,8	-0,1

Kaynak: Metcalf (2013:8)

Enerji güvenliği açısından stratejik konumdaki enerji geçiş güzergâhlarının güvenliği de çok büyük önem arz etmektedir. Şekil 5'de petrol taşımacılığında stratejik önemi

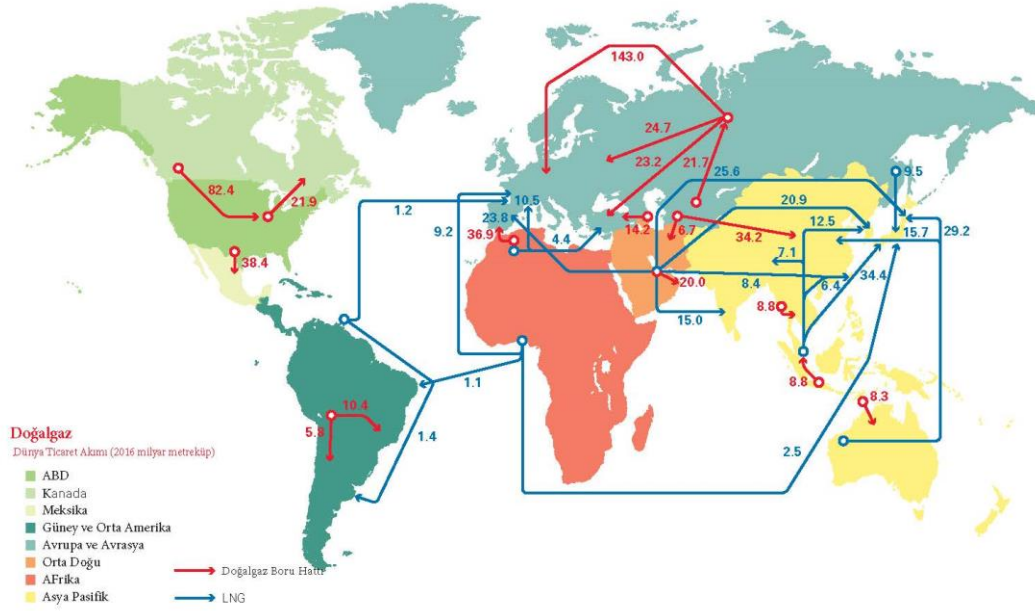
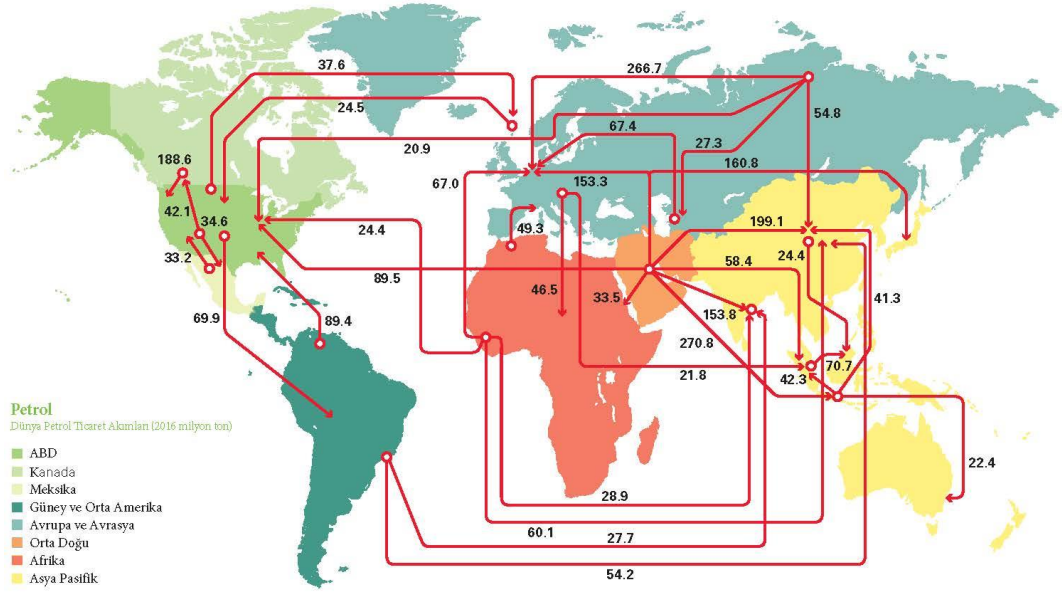
olan önemli geçiş noktaları gösterilmiştir. İran Körfezi (Hürmüz) Bölgesi enerji ulaşımında en kritik bölge konumundadır. Bunun yanında Türkiye'deki Boğazlar, Kızıldeniz'i Aden Körfezi'ne bağlayan Bal El Mandab, Umman Körfezi ile Basra Körfezi arasındaki Hürmüz Boğazı ve Panama Kanalı önemli geçiş noktalarıdır.

Şekil 5: Petrol Taşımacılığında Stratejik Önemi Olan Bölgeler ve Geçiş Güzergâhları

Kaynak: Yılmaz (2009).

Dünyada petrol ve doğalgaz ticaretinde önemli noktalar ve güzergahları ile bu nokta ve güzergâhlar aracılığıyla 2016 yılında gerçekleşen ticaret rakamları Şekil 6'da gösterilmektedir. Şekil 6 incelendiğinde Şekil 5'de olduğu gibi Orta Doğu bölgesinin enerji açısından dünyanın kalbi olduğu görülmektedir. Bu nedenle, bu noktalarda enerji güvenliğini riske atacak politik istikrarsızlık olayları hem bölge hem de dünya enerji güvenliğini olumsuz etkileyecek, enerjinin dünya ekonomisindeki önemi de düşünüldüğünde hem bölge hemde dünya için büyük bir ekonomik riski de beraberinde getirecektir.

Şekil 6: Önemli Petrol ve Doğalgaz Ticaret Güzergâhları

Not: Petrol milyon ton, doğalgaz milyar metreküp cinsinden olup, 2016 yılı verilerini içermektedir.
Kaynak: BP (2017).

İKİNCİ BÖLÜM

ORTA DOĞU EKONOMİLERİ

Bu bölümde ilk olarak Orta Doğu ülkelerinin genel bir analizi yapılmıştır. Daha sonra Orta Doğu’da yer alan 20 ülke GSYH büyüklük sıralamasına göre ekonomik, sosyal, tarihsel, kültürel ve enerji kaynakları ile ülkelerin önce çıkan diğer özellikleri açısından incelenmiştir.

2.1. Orta Doğu Ülkelerinin Genel Analizi

Bu çalışmada Türkiye Cumhuriyeti, Suudi Arabistan Krallığı, İran İslam Cumhuriyeti, Birleşik Arap Emirlikleri, Mısır Arap Cumhuriyeti, İsrail Devleti, Irak Cumhuriyeti, Cezayir Demokratik Halk Cumhuriyeti, Katar Devleti, Kuveyt Devleti, Fas Krallığı, Umman Sultanlığı, Lübnan Cumhuriyeti, Tunus Cumhuriyeti, Haşimi Ürdün Krallığı, Bahreyn Krallığı, Yemen Cumhuriyeti, Suriye Arap Cumhuriyeti, Libya Devleti ve Filistin Devleti’nin yer aldığı 20 ülke⁴ incelenmiştir.

Tablo 8: Orta Doğu Ülkelerinin Gelir Grubuna Göre Sınıflandırılması

Yüksek Gelir	Üst Orta Gelir	Düşük Orta Gelir
Birleşik Arap Emirlikleri	Türkiye	Mısır
Bahreyn	Cezayir	Fas
İsrail	İran	Ürdün
Kuveyt	Irak	Suriye
Umman	Lübnan	Tunus
Katar	Libya	Yemen
Suudi Arabistan		Filistin

Kaynak: Dünya Bankası

İncelen bu ülkeler Dünya Bankası veri tabanında yer alan sınıflandırmaya göre 7 tanesi yüksek gelir grubunda, 6 tanesi üst orta gelir grubunda, 7 tanesi ise düşük orta

⁴ Ülke isimleri T.C. Dışişleri Bakanlığı’nın ülke künyesinde belirtilen resmi isimleri olup, sonraki bölümlerde ülkelerin kısa isimleri kullanılacaktır.

gelir grubunda yer alan ülkelerdir. İncelenen bu ülkeler Türkiye hariç Dünya Bankası veri tabanında Orta Doğu ve Kuzey Afrika ülke grubunda yer alan ülkelerdir⁵.

Ülkelerin yönetim biçimlerini gösteren Tablo 9'de incelendiğinde Türkiye gibi cumhuriyetle yönetilen ülkeler olduğu gibi Suudi Arabistan gibi mutlak monarşi, Kuveyt gibi meşruti monarşi ve İran gibi teokratik cumhuriyet olmak üzere farklı yönetim biçimleri vardır. Bazı ülkelerin ise resmi yönetim biçimi cumhuriyet olmasına rağmen cumhuriyetle bağdaşmayan birçok özellik barındırmaktadır.

2016 yılı rakamlarına göre bu ülkeler arasında nüfus olarak en büyük ülke 95.688.681 ile Mısır olup, 2'inci sırada İran, 3'üncü sırada 79.512.426 ile Türkiye yer almaktadır. En küçük nüfusa sahip ülke 1.425.171 ile Bahreyn'dir. Alan olarak en büyük ülke ise 2.381.741 km² ile Cezayir olup, 2'inci sırada Suudi Arabistan, 3'üncü sırada Libya yer almaktadır. Türkiye 769.630 km² ile 6'ıncı sıradadır. Aritmetik nüfus yoğunluğu açısından en yoğun ülke alan ve nüfus olarak en küçük ülke olan Bahreyn olup, 2'inci sırada Filistin, 3'üncü sırada Lübnan yer almaktadır. Türkiye ise 9'uncu en yoğun nüfuslu ülkedir.

Nominal GSYH açısından en büyük ülke 863,711 milyar dolar ile Türkiye'dir. Türkiye'yi Suudi Arabistan ve İran takip etmektedir. Bu rakamlara göre Türkiye dünyanın en büyük 17'inci, Suudi Arabistan 20'inci, İran ise 25'inci ekonomisidir. GSYH açısından grubun en fakir ülkesi Libya, Suriye, Yemen ve Filistin'dir. Kişi başı GSYH açısından bakıldığında bu sıralama oldukça farklı yönde ilerlemektedir. Buna göre kişi başı GSYH en yüksek ülke 59.324,34 dolar ile Katar olup, 2'inci sırada Birleşik Arap Emirlikleri, 3'üncü sırada İsrail yer almaktadır. Türkiye kişi başı gelir açısından 8'inci sıradadır. Bu ülkelerin kişi başı GSYH'de dünyadaki yerine bakıldığında, grup ülkeleri arasında birinci olan Katar dünyada 7'inci olup, Birleşik Arap Emirlikleri 25'inci ve İsrail 26'ıncı sıradadır. Türkiye ise 10.862,60 dolar ile 65'inci sırada yer almaktadır. Kişi başı GSYH açısından grubun en zayıf ülkesi 990,33 dolar ile Yemen'dir. Nüfus açısından 7'inci sırada yer almasına rağmen Yemen hem GSYH hem de kişi başı GSYH açısından grubun en fakir ülkesidir.

⁵ Türkiye bu sınıflandırmada yerine bakıldığında ise çoğu zaman Avrupa devletleri açısından Orta Doğu ülkesi, Orta Doğu ülkeleri açısından Avrupa ülkesi olarak görülmüştür. Dünya Bankası veri tabanında Türkiye Avrupa ve Orta Asya ülke grubunda ICRG veri tabanında ise Orta Doğu ve Kuzey Afrika ülke grubunda yer almaktadır. Gerek tarihsel gerek sosyo-politik açıdan gerekse Orta Doğu ülkeleri ile ilişkileri açısından Türkiye bu çalışmada Orta Doğu ülkeleri arasında değerlendirilmiştir.

Tablo 9: Orta Doğu Ülkelerinin Karşılaştırılması (Yönetim Biçimi, Nüfus ve Yüzölçümü)

SN	Ülke	Başkent	Yönetim Biçimi*	Yüzölçümü	Sıra	Nüfusu**	Sıra	Yoğunluk
1	Türkiye	Ankara	Başkanlık Tipi Cumhuriyet	769.630	6.	79.512.426	3.	9.
2	S. Arabistan	Riyad	Mutlak Monarşi (Krallık)	2.149.690	2.	32.275.687	7.	18.
3	İran	Tahran	Teokratik Cumhuriyet	1.628.760	4.	80.277.428	2.	16.
4	BAE	Abu Dabi	Monarşik Federasyon	83.600	14.	9.269.612	12.	7.
5	Mısır	Kahire	Askeri Darbe Geçiş Hükümeti	995.450	5.	95.688.681	1.	11.
6	İsrail	Tel Aviv	Parlamenter Demokrasi (Cumhuriyet)	21.640	15.	8.547.100	13.	4.
7	Irak	Bağdat	Federal Cumhuriyet	434.320	9.	37.202.572	5.	12.
8	Cezayir	Cezayir	Yarı Başkanlık Sistemli Cumhuriyet	2.381.741	1.	40.606.052	4.	17.
9	Katar	Doha	Mutlak Monarşi	11.610	17.	2.569.804	19.	6.
10	Kuveyt	Kuveyt	Meşrutî Monarşi (Anayasal Emirlik)	17.820	16.	4.052.584	18.	5.
11	Fas	Rabat	Meşrutî Monarşi	446.300	8.	35.276.786	6.	13.
12	Umman	Maskat	Meşrutî monarşi	309.500	10.	4.424.762	17.	19.
13	Lübnan	Beyrut	Parlamenter Demokrasi (Cumhuriyet)	10.230	18.	6.006.668	15.	3.
14	Tunus	Tunus	Cumhuriyet	155.360	12.	11.403.248	10.	14.
15	Ürdün	Amman	Meşrutî Monarşi	88.780	13.	9.455.802	11.	8.
16	Bahreyn	Manama	Meşrutî Monarşi	771	20.	1.425.171	20.	1.
17	Yemen	San'a	Cumhuriyet	527.970	7.	27.584.213	8.	15.
18	Suriye	Şam	Cumhuriyet	183.630	11.	18.430.453	9.	10.
19	Libya	Trablus	Ulusal Mutabakat Hükümeti (Geçiş Sistemi)	1.759.540	3.	6.293.253	14.	20.
20	Filistin	Doğu Kudüs	Filistin Ulusal Yönetimi	6.020	19.	4.551.566	16.	2.

Not : Sıralamalar büyükten küçüğe doğru yapılmıştır.

Kaynak : *TC Dışişleri Bakanlığı, TC. Ekonomi Bakanlığı.

** Dünya Bankası Veri Tabanı.

Tablo 10: Orta Doğu Ülkelerinin Karşılaştırılması (2016 Yılı GSYH, Kişi başı GSYH)

SN	Ülke	GSYH			Kişi başı GSYH		
		(GSYH)	Orta Doğu	Dünya	(Kişi başı GSYH)	Orta Doğu	Dünya
1	Türkiye	863.711,71	1.	17.	10.862,60	8.	65.
2	Suudi Arabistan	646.438,38	2.	20.	20.028,65	6.	41.
3	İran	418.976,68	3.	25.	5.219,11	10.	96.
4	Birleşik Arap Emirlikleri	348.743,27	4.	30.	37.622,21	2.	25.
5	Mısır	332.791,05	5.	31.	3.477,85	15.	121.
6	İsrail	317.744,78	6.	33.	37.175,74	3.	26.
7	Irak	171.489,00	7.	52.	4.609,60	11.	101.
8	Cezayir	159.049,10	8.	53.	3.916,88	13.	110.
9	Katar	152.451,92	9.	54.	59.324,34	1.	7.
10	Kuveyt	110.875,58	10.	57.	27.359,23	4.	33.
11	Fas	103.606,32	11.	58.	2.832,43	18.	131.
12	Umman	66.293,37	12.	71.	14.982,36	7.	52.
13	Lübnan	49.598,83	13.	79.	8.257,29	9.	75.
14	Tunus	42.062,55	14.	86.	3.688,65	14.	116.
15	Ürdün	38.654,73	15.	87.	4.087,94	12.	107.
16	Bahreyn	32.179,07	16.	94.	22.579,09	5.	38.
17	Yemen	27.317,61	17.	98.	990,33	20.	164.
18	Suriye	22.163,08	18.	102.	1.202,53	19.	158.
19	Libya	20.463,00	19.	107.	3.205,00	16.	123.
20	Filistin	13.397,10	20.	122.	2.943,40	17.	129.

Kaynak : Suriye için UNCTAD, Libya için IMF verileri, diğer ülkeler için Dünya Bankası verileri kullanılmıştır. GSYH'ye göre dünya sıralaması ve Kişi başı GSYH'ye göre dünya sıralaması yapılırken Dünya Bankası veri tabanında eksik olan Suriye ve Libya verileri UNCTAD ve IMF veri tabanlarından elde edilerek Dünya Bankası verilerine eklenmiş, elde edilen yeni veri setine göre sıralama yapılmıştır

2.2. Orta Doğu Ülke Analizleri

Bu bölümde Orta Doğu ülkelerini genel olarak karşılaştırdıktan sonra ülkeler GSYH büyüklüklerine göre incelenecektir. Ülke incelemeleri yapılırken T.C. Ekonomi Bakanlığı, T.C. Dışişleri Bakanlığı, Al-Jazeera ülke raporları ve The Uppsala Conflict Data Program (UCDP) ile Dünya Bankası, IMF, Birleşmiş Milletler, UNCTAD, TÜİK, BP, Trade Map veri tabanından yararlanılmıştır.

2.1.1. Türkiye

Osmanlı, bu çalışmada incelenen Orta Doğu ülkelerini yüzyıllarca barış ve adaletle yönetmiş, bu yüzden bölge üzerinde tarihsel, kültürel, maddi ve manevi birçok bağ kurmuş bir imparatorluktur. Osmanlı Devletinin yıkılmasının akabinde kurulan Türkiye Cumhuriyeti ise bu kuvvetli bağın temsilcisidir. Bu yüzden çoğu zaman Türkiye'nin Avrupa ülkesi mi yoksa Orta Doğu ülkesi mi olduğu tartışması yıllardır süregelmektedir. Avrupa Birliği üyelik müzakerelerine başlayan bir ülke olan Türkiye bu çalışmada yararlanılan Dünya Bankası, BP gibi kurum verilerinde Avrupa ülkeleri arasında değerlendirilirken, Birleşmiş Milletler tarafından Batı Asya ülkeleri arasında, ICRG tarafından Orta Doğu ve Kuzey Afrika ülkeleri arasında değerlendirilmektedir.

Hem tarihsel bağlar hem de coğrafi yakınlık nedeniyle Türkiye bu çalışmada Orta Doğu ülkeleri arasında yer verilmiştir. Asya ile Avrupa arasında stratejik öneme sahip olan ülkemiz genel itibariyle Avrupa devleti olmaya daha yakın olup, Orta Doğu ülkeleri için model bir ülkedir. Tarihsel süreçte birçok darbe ve darbe girişimi ve politik istikrarsızlığa neden olan şiddet olayları yaşaması açısından Orta Doğu ülkesi özelliği göstermekle birlikte, Orta Doğu'daki demokratik olmayan yönetimlerle karşılaştırıldığında birçok fark ortaya çıkmaktadır. Türkiye'nin politik istikrarsızlığı genel itibariyle hükümet değişikliklerinin⁶ çok sık yaşanmasından ileri gelmektedir. Türkiye'de 2016 yılına kadar toplam 65 hükümet kurulmuştur. Toplam kurulan 65 hükümetin ortalama görev süresi yaklaşık 520 gündür. 1946 yılında yapılan seçimle 15'inci hükümet kurulduğu düşünüldüğünde çok partili hayata geçildiğinden beri toplam 50 hükümet kurulmuştur. Başka bir ifadeyle son 70 yılda toplam 50 hükümet kurulmuş, bu hükümetlerin ortalama süresi ise yaklaşık 510

⁶ Hükümet değişiklikleri politik istikrarsızlığın bir boyutu olan yönetsel istikrarsızlıklar arasındadır.

gündür. Bu rakam çok partili hayata geçmeden önce yaklaşık 560 gündür. Bugüne kadar askeri darbe sonrasında 6 hükümet, seçimlerin yenilenmesi ve erken seçim nedeniyle 3 geçici hükümet, 4 azınlık hükümeti, 34 tek parti hükümeti ve 16 koalisyon hükümeti 1 de seçim hükümeti kurulmuştur.

Ülkemizde toplumsal huzursuzluğa neden olan politik şiddet olayları olarak değerlendirilen darbelerle de birçok kez karşılaşmıştır. Bu bağlamda 27 Mayıs Askeri Darbesi ile Adnan Menderes'in başbakan olduğu 23'üncü hükümet, ordunun 12 Mart 1971'de verdiği muhtıra ile Süleyman Demirel'in başbakan olduğu 32'inci hükümet, 12 Eylül 1980 Askeri darbesi ile yine Süleyman Demirel'in başbakan olduğu 43'üncü hükümet, 28 Şubat Postmodern Darbe olarak adlandırılan darbe ile Necmettin Erbakan'ın başbakan olduğu 54'üncü hükümet gayri resmi müdahaleler (darbeler) ile yönetimler el değiştirilmiştir. Ayrıca 24-25-33-34-35-36 ve 44'üncü hükümetler ise darbe sonrasında askerin doğrudan etkisiyle kurulmuş hükümetlerdir. Yukarıda belirtildiği üzere darbe gibi zora dayalı gayri resmi yollarla yapılan değişiklikler Türkiye tarihinde de sıklıkla yaşanmasına rağmen, sonrasında demokratik ortama çok geçmeden geri dönmüştür. Orta Doğu'da ise darbe ile gücü eline alan çoğu zaman ölene kadar gücü elinde tutmuştur. Türkiye'yi Orta Doğu ülkelerinden ayıran en önemli farkta budur. Türkiye tam anlamıyla Avrupa'daki bazı ülkeler kadar demokratik özellik göstermese de Orta Doğu ülkelerine göre çok daha demokratik bir özellik göstermektedir.

Türkiye, toplumsal huzursuzluğa neden olan şiddet olayları olarak değerlendirilen terör olayları açısından da tarihsel süreçte sıkça karşılaşmış ve halen bu tür olaylarla mücadele etmeye çalışan bir ülkedir. Özellikle 1984 yılından itibaren aralıksız süren pkk terör örgütü eylemleri nedeniyle yaklaşık 13.570 vatandaşımız şehit olmuştur. Bu yıllık ortalamada yaklaşık 424'e eşit olmakta, bu ise günde 1'den fazla vatandaşımızı yitirdiğimizi göstermektedir. Bu tarih aralığında terör örgütü yaklaşık 72 bin 500 terör eylemi gerçekleştirmiştir. Buda yılda yaklaşık 2.265, günde 6 eylem yapıldığı anlamına gelmektedir. Küreselleşen dünyada bu derece yoğun olayların -bu verilen rakamlar sadece pkk eylemleridir- ekonomik aktörlere etkisi elbette oldukça yoğun olacaktır. Terör olaylarının haricinde önemli kişilere karşı yapılan suikastlarda toplumsal huzursuzluğu ve şiddeti körükleyen olaylardır. Bu suikastlardan bazıları politikacılara, bazıları gazetecilere, bazıları bilim ve sanat dünyasındaki önemli

kişilere karşı yapılmış olup, hem yurt içinde hem de yurt dışında ülkenin itibarına ve istikrarına zarar vermiş, ülkemiz için istikrarsız bir ülke imajı oluşturmuştur. Kısaca, Türkiye hem yönetsel istikrarsızlık türlerinde yer alan değişkenlerin hem de toplumsal huzursuzluğa neden olan politik istikrarsızlık olayları değişkeninin etkisiyle literatürde bahsedilen politik istikrarsızlıklarla mücadele ederek “ekonomisini büyötmeye” çalışmıştır.

Dünya Bankası verilerine göre 2016 yılında 863,7 milyar dolar ile dünyanın 17’inci Orta Doğu’nun ise en büyük ekonomisi konumundadır. 10.862,60 dolar kişi başı gelir ile Orta Doğu ve Dünya ortalamasının (bkz. Tablo 31) üstünde bir kişi başı gelire sahip olup, bu açıdan dünyada 65’inci sıradayken Orta Doğu ülkeleri arasında 8’inci sıradadır. Satın alma gücü paritesine (SAGP) göre, 2016 yılına göre kişi başı gelir 24.980 dolar olup, bu alanda dünyada 48’inci sıradadır. SAGP’ye göre kişi başı gelirden dünya ortalamasının (16.171 dolar) üstünde olan Türkiye Orta Doğu ortalamasının⁷ altındadır. 2015 yılı İnsani Gelişmişlik Endeksine (HDI) göre 0,767 ile “yüksek insani gelişme endeks değeri”ne sahip ülkeler” grubunda yer alırken dünyada 71’inci sırada, bu çalışmada incelenen Orta Doğu ülkeleri arasında 9’uncu sırada yer almaktadır. Dünya Bankası verilerine göre 2016 yılında GSYH’ye katkısı bakımında sektörlerin dağılımı hizmetler %61; sanayi %31,98 ve tarım %7,02 şeklindedir.

Diğer Orta Doğu ülkelerinin aksine petrol ve doğalgaz rezervleri çok az olan bir ülkedir. Bu yüzden büyük bir petrol ve petrol ürünleri ithalatçısıdır. Trade Map’in 2016 verilerine göre (bkz. Tablo 35) mineral yakıt ve ürünleri ithalatında 27,2 milyar dolar ile toplam mal ithalatının %13,68’ine eşit olup, dünyanın en büyük 15’inci ithalatçısı konumundadır⁸. Petrol ve petrol ürünleri 2016 itibarıyla 27 milyar dolar açığa neden olmaktadır. Mal dengesi 56 milyar dolar açık verdiği düşünüldüğünde bu açığın yarıya yakını bu kalemden gelmektedir. Bu açıdan

⁷ Dünya Bankası verilerine göre Orta Doğu’da SAGP kişi başı gelir ortalaması 25,7 bin dolar (2016 ortalaması) ve 32,5 bin dolar (2015 ortalaması) aralığındadır. Fakat Suriye ve Libya’nın verileri bulunmadığından bu ülkeler ortalamaya dahil edilmemiş olup, muhtemelen bu ortalama daha düşüktür. Bu yüzden Türkiye bu durumda Orta Doğu ortalamasını aşması beklenebilir. Bunun yanında SAGP kişi başı gelir ortalamasını aralık şeklinde vermемizin sebebi Katar, Umman ve Bahreyn’in 2016 verileri bulunmadığıdır. Diğer ülkelerin konumları da bu duruma göre değerlendirilmelidir.

⁸ Türkiye ayrıca dünyanın en büyük doğalgaz ithalatçısı 5’inci ülkeyken kömür ithal eden ülkeler sıralamasında 7’inci olması da oldukça dikkat çekicidir (bkz. IEA (2016), Key World Energy Statistics).

bakıldığından ülkemiz petrolde yüksek oranda dışa bağımlı olduğu sonucu ortaya çıkmaktadır. Bu bağımlılıktan dolayı petrol fiyatlarından oldukça etkilenmektedir. Buna göre petrol fiyatlarının arttığı 2011-2014 arasında ithalat rakamları da artmıştır. İthalat 2013 yılında 266,9 milyar dolara ulaşırken aynı yıl ihracat 211,7 milyar dolar, dış ticaret açığı ise 55,1 milyar dolara yükselerek 2011 yılından sonra en yüksek dış ticaret açığının gerçekleştiği yıl olmuştur. Dış ticaret açığının en yüksek olduğu yılların 2011 ve 2013 olması tesadüfi değildir. Trade Map verilerine göre 2013 yılında mineral yakıt ve ürünleri ithalatı yaklaşık 56 milyar dolar iken 2016 yılında 27 milyar dolara düşmüş, buna karşılık bu dönemlerde ithalat rakamları da gerilemiştir. Bu veriler petrol fiyatlarının Türkiye ithalat rakamları arasındaki ilişkiyi açıkça göstermektedir. Enerji güvenliğinin en önemli unsuru olan enerji fiyatlarının yükselmesi Türkiye'nin enerji risk değerini de artırmıştır. Buna göre enerji güvenliği riskinin en yüksek olduğu yıl 1.173,90 ile 2011 yılı olmuş, takip eden sürede petrol fiyatlarının yeniden düşüşe geçmesiyle 2014 yılında 1.064,19 seviyesine gerilemiştir. Birkaç yıl haricinde sürekli dış ticaret açığı veren Türkiye ihracatta ürün çeşitliliğini gösteren Concentration Indeks⁹ değeri 2016 yılı için 0,074 ile Orta Doğu ülkeleri arasında ürün çeşitlendirmesi en yüksek olan ülkedir¹⁰. İhracatta en önemli mal kalemleri tekstil ve giyim (%18,24), nakliye (%14,96), makine ve elektronik ürünler (%14,15), metal ürünler (%10,91), taş ve cam ürünleri (%10,66); ithalatta en önemli mal kalemleri makine ve elektronik ürünler (%23,87), muhtelif ürünler (11,80), metal ürünler (11,67), nakliye (%11,54) ve kimyasal ürünler (%8,56) olarak sıralanmaktadır. İhracatta ilk beş ülke Almanya (%9,82), Birleşik Krallık (%8,20), Irak (%5,36), İtalya (%5,32) ve ABD (%4,64); ithalatta Çin (%12,81), Almanya (%10,81), Rusya (%7,63), ABD (%5,47) ve İtalya (%5,14) yer almaktadır.

⁹ *Concentration Index*: Bir ülkeden yapılan ihracattaki ürün konsantrasyonunun/yoğunlaşmanın bir ölçüsü olup, Herfindahl-Hirschmann Endeksi (HHI) olarak da bilinir. 0'a yakın bir değer bir ülkenin ihracatının bir dizi ürün arasında daha homojen bir şekilde dağılmış olduğunu göstermekte olup, iyi çeşitlendirilmiş bir ekonomiyi yansıtır. 1'e yakın bir değer ise bir ülkenin ihracatının birkaç ürün arasında yoğunlaştığına işaret etmekte olup, ihracatta ürün çeşitlendirmesinin iyi olmadığını ifade eder. Aşağıdaki şekilde hesaplanır(UNCTAD):

$$H_j = \frac{\sqrt{\sum_i^n \left(\frac{x_{ij}}{X_j}\right)^2} - \sqrt{1/n}}{1 - \sqrt{1/n}}$$

x_{ij} : i ürünü ve j ülkesi için ihracat	$X_j = \sum_i^n x_{ij}$	n : ürün sayısı
---	-------------------------	-------------------

¹⁰ Concentration Indeks dünya ortalaması 0,064 iken Orta Doğu ortalaması 0,354'dür(bknz. Tablo 31).

Tablo 11: Ekonomik Göstergeler, Dış Ticaret ve Enerji Verileri (Türkiye)

Gösterge	1970	1980	1990	2000	2010	2016
Genel Bilgiler						
Nüfus	34.876.267	43.975.921	53.921.699	63.240.121	72.326.914	79.512.426
Nüfus Artışı	2,38	2,26	1,74	1,52	1,38	1,57
Yüzölçümü	769.630	769.630	769.630	769.630	769.630	769.630
Nüfus Yoğunluğu	45,32	57,14	70,06	82,17	93,98	103,31
Human Development Index (HDI)			0,58	0,65	0,74	0,77
Yoksulluk Açığı (Günde 1.90 Dolar)	1,60	1,70	0,80	0,30
Ekonomik Göstergeler						
GSYH	17.086.956.522	68.789.289.566	150.676.291.094	272.979.390.595	771.876.791.232	863.711.710.427
GSYH Büyüme (%)	3,23	-2,45	9,27	6,64	8,49	3,18
Kişi başı GSYH (Dolar)	489,93	1.564,25	2.794,35	4.316,55	10.672,05	10.862,60
Tarımın GSYH'deki Payı	40,17	26,50	18,09	11,26	10,27	7,02
Sanayinin GSYH'deki Payı	22,54	23,82	32,16	30,05	27,98	31,98
Hizmetlerin GSYH'deki Payı	37,29	49,68	49,75	58,69	61,75	61,00
Enflasyon (%)	6,93	110,17	60,31	54,92	8,57	7,78
İşsizlik (%)	...	7,20	8,00	6,50	10,70	10,80
DYY Net Girişler (BOP)	58.000.000	18.000.000	684.000.000	982.000.000	9.099.000.000	12.307.000.000
(%GSYH)	0,34	0,03	0,45	0,36	1,18	1,42
Toplam Dış Borç Stoku (x1000)	2.746.452	19.131.091	49.424.156	116.799.282	300.869.524	405.656.066
(%GSYH)	16,07	27,81	32,80	42,79	38,98	46,97
Toplam Borç Servisi	33,80	38,90	36,50	39,30
Askeri Harcama (%GSYH)	3,26	3,88	3,53	3,66	2,32	1,71
Gayri Safi Sermaye Oluşumu	2.513.043.478	12.495.068.255	36.989.925.785	64.969.537.748	208.196.506.166	243.796.790.346
(%GSYH)	14,71	18,16	24,55	23,80	26,97	28,23
Net Göç	-239.999	-69.997	-119.998	-39.997	1.627.172	...
Dış Ticaret Verileri						
İhracat	756.521.739	3.550.856.151	20.138.041.278	53.091.138.836	157.839.601.615	189.714.991.810
(%GSYH)	4,43	5,16	13,37	19,45	20,45	21,97
İthalat	1.086.956.522	8.205.107.972	26.485.716.695	61.561.836.212	196.445.801.104	214.637.229.815
(%GSYH)	6,36	11,93	17,58	22,55	25,45	24,85
Dış Ticaret Dengesi	-330.434.783	-4.654.251.821	-6.347.675.417	-8.470.697.377	-38.606.199.489	-24.922.238.005
(%GSYH)	-1,93	-6,77	-4,21	-3,10	-5,00	-2,89
Yoğunlaşma Endeksi (Concentration Index)	0,10	0,08	0,07
Diversification Index	0,58	0,51	0,43

Gösterge	1970	1980	1990	2000	2010	2016
Ürün Sayısı	243	251	251
Enerji Verileri						
Petrol Rezerv (Bin milyon varil)
(%Dünya)
Petrol Üretim (Milyon ton)
(%Dünya)
Petrol Tüketim (Milyon ton)	7,10	15,40	22,93	30,95	31,79	41,17
Doğalgaz Rezerv (Trilyon metreküp)
(%Dünya)
Doğalgaz Üretim (Milyar metreküp)
(%Dünya)
Doğalgaz Tüketim (Milyar metreküp)	0,00	0,00	3,37	14,57	39,00	42,11
Enerji Güvenliği Risk Skoru	...	908,57	964,50	955,25	1.140,67	1.064,20
Enerji Kullanımı (Kişi başı kg Petrol Eşdeğeri)	522	715	978	1.201	1.475	...
Elektrik Tüketimi (Kişi Başına Kwh)	930	1.653	2.492	...
CO2 Emisyonu (Ton karbondioksit)	39.278.939	74.896.556	137.012.255	209.005.931	288.616.798	361.782.038
CO2 Emisyonu (Kişi Başına Metrik Ton)	1,13	1,70	2,54	3,30	3,99	4,55

Dış Ticarete İlk 5 Ülke (2016 Yılı Rakamları)						Dış Ticarete Konu İlk 5 Ürün (2016 Yılı Rakamları)					
Ülke	İhracat	Payı	Ülke	İthalat	Payı	Ürün	İhracat	Payı	Ürün	İthalat	Payı
Almanya	13.999	9,82	Çin	25.441	12,81	Tekstil ve Giyim	25.991.331	18,24	Mak. ve Elek. Ürünler	47.415.626	23,87
Birleşik Krallık	11.686	8,20	Almanya	21.475	10,81	Nakliye	21.329.187	14,96	Çeşitli	23.430.846	11,80
Irak	7.637	5,36	Rusya	15.162	7,63	Mak. ve Elek. Ürünler	20.165.485	14,15	Metal Ürünler	23.187.491	11,67
İtalya	7.581	5,32	ABD	10.868	5,47	Metal Ürünler	15.548.675	10,91	Nakliye	22.913.012	11,54
ABD	6.624	4,65	İtalya	10.218	5,14	Taş ve Cam Ürünleri	15.186.712	10,66	Kimyasal Ürünler	17.002.463	8,56
Dış Ticarete Büyüme (Dünya)				-4,43							
Dış Ticarete Büyüme (Ülke)				-3,21							

Not: Net Göç Rakamları 1972-1982-1992-2002 ve 2012 yıllarına aittir. Enerji güvenliği risk skoru en son değeri 2014 yılına, HDI en son değeri 2015 yılına aittir.

Kaynak: Dünya Bankası; IMF; UNCTAD; BP.

2.1.2. Suudi Arabistan

Arap yarımadasında yer alan Suudi Arabistan İslamiyet'in doğduğu sıralarda Mezopotamya, Filistin, Irak, Suriye, Yemen gibi bölgelerde zayıf da olsa Bizans veya İran nüfusu görülmekte, bazen de bu topraklar bu büyük devletlerarasında sürtüşmelere neden olmaktaydı. Suudi Arabistan'ın bulunduğu bölge İslam Devletinin merkezinin önce Şam'a sonra da Bağdat'a kaymasıyla önemi azalsa da petrolün öneminin artmasıyla stratejik önemi yeniden artmıştır. Birinci Dünya Savaşı'ndan sonra İngilizlerin çabaları neticesinde Osmanlı Devleti'ne karşı mücadele eden aileler petrol topraklarında krallıklar kurmuşlardır. Necd ve Hicaz bölgesi Suud Ailesinin payına düşmüş, Abdülaziz Bin Suud da Suudi Arabistan'ın ilk kralı olmuştur. Suudi Arabistan'a 1953 yılına kadar Kral Abdülaziz, 1953-1964 yıllarında Kral Suud, 1964-1975 yıllarında Kral Faysal, 1975-1982 yıllarında Kral Halid, 1982-2005 yıllarında Kral Fahd, Temmuz 2005-Ocak 2015 arası ise Kral Abdullah tarafından yönetilmiştir. 2015'ten itibaren ülke Kral Selman Bin Abdulaziz tarafından idare edilmektedir. Krallık, en büyük kardeşe geçtiği için Suudi Arabistan yaşlı krallar tarafından yönetilmektedir.

Nüfusu yaklaşık 32 milyon olan Suudi Arabistan'da 2016 itibariyle nominal GSYH 646,438 milyar dolar olup, kişi başı GSYH 20.028 dolar ile Orta Doğu ve Dünya ortalamasının (bkz. Tablo 31) üstündedir. Buna göre Orta Doğu ülkeleri arasında en büyük 2'inci, dünya ekonomileri arasında 20'inci ekonomidir. SAGP'ye göre 2016 yılı kişi başı gelir 55.750 dolar ile dünyada 12'inci sıradadır. Ekonomide hizmetler sektörü %54,03 pay ile ilk sırada yer almaktayken tarımın payı sadece %2,68'dir. Sanayinin payı ise %43,29'dur. Yaklaşık 198 milyar dolar ihracat ve 195 milyar dolar ithalat ile dış ticaret fazlası veren bir ülkedir. 2016 yılı Concentrasyon Endeksi değeri 0,55 olan ülkede ihracat petrol ve petrol ürünlerine bağımlıdır. Dünya Bankasının 2015 verilerine göre (bkz. Tablo 34) petrol ve doğalgaz ile bunların ürünlerinin ihracatından 152,93 milyar dolar gelir elde edilmiştir. Bu gelir ülke ihracatının %70,15'i, GSYH'sinin %23,46'sı gibi çok yüksek bir yüzdeye sahiptir. Trade Map'in 2016 yılı verileri göre (bkz. Tablo 35) 163,7 milyar dolarlık mineral yakıt ve ürünleri ihracatı ile bu alanda dünya ihracatının %10,85'ini gerçekleştirerek dünyanın en büyük mineral yakıt ve ürünleri ihraç eden ülkesi konumundadır. Mal ticaretindeki mineral yakıt ve ürünlerinin payı %78,86'dır. Mal ticareti toplamında

dünyanın en büyük 23'üncü ihracatçısı, 32'inci ithalatçısıdır. Dünya Bankasının toplam ihracat rakamıyla Trade Map'in mineral yakıt ve ürünleri ihracat verileri oranlandığında mineral yakıt ve ürünleri ihracatının toplam ihracattaki payının %82,55 olduğu görülmektedir.

Suudi Arabistan BP'nin 2016 verilerine göre 266,45 milyar varil kanıtlanmış petrol rezervine sahiptir. Bu oran dünya toplam rezervinin %15,61'ini ifade etmektedir. Ekonomi Bakanlığımızın ülke analizinde Suudi Arabistan'ın dünya petrollerinin %21'i ile dünyada en fazla kanıtlanmış petrol rezervlerine sahip ülke konumunda olduğu ifade edilmektedir. Ülkenin petrol üretim tesisleri ülkenin doğusunda yoğunlaşmaktadır. Başka hiçbir ülkenin sahip olmadığı bu rezervlerin yaklaşık 85 yıllık bir tüketim için yeterli olacağı ve yeni petrol alanlarının keşfiyle bu rakamın daha da artacağı tahmin edilmektedir. Üretim maliyetinin varil başına 1,5 doların altında (dünya ortalaması 5 dolar/varil) olup, Rusya ile birlikte dünyanın en büyük iki petrol üreticisidir. Saudi Aramco'nun ülkenin petrol rezervlerinde tekeli elinde bulundurmakta, yabancı yatırıma izin vermek yerine anahtar teslimi sözleşmeler tercih edilmektedir. Bu sisteme göre, yabancı yükleniciler teçhizatları tedarik etmek ve altyapıyı oluşturmakla mükellef olup, mülkiyet ve işletme (Amerikan Chevron tarafından işletilen Neutral Zone dışında) Saudi Aramco'ya aittir. Suudi Arabistan BP'ye göre 8,43 trilyon m³ doğalgaz rezervi ile dünya toplam gaz rezervinin %4,52'sine sahiptir. Bu rakam İran ve Katar'daki rezervlerden daha düşüktür. Likit doğalgaz üretimi ise günlük 1 milyon varilin üzerindedir. İç piyasadaki doğalgaz talebinin 2030 yılında iki katına ulaşacağı tahmin edilmektedir. Suudi Arabistan petrol ve doğalgaz dışında altın, gümüş, bakır, çinko, boksit, magnezit ve fosfat gibi madenlere de sahip bir ülkedir.

İnşaat sektörüyle beraber birçok sektörün performansı, petrol gelirleri ve devletin harcamaları ile doğru orantılıdır. İnşaat sektörü toplam işgücünün yüzde 14,7'sini istihdam etmekte, petrol gelirlerindeki artışa paralel olarak Suudi Arabistan'ın yatırım imkânlarındaki artış Türk müteahhitlik firmalarının ilgisini çekmektedir.

Suudi Arabistan'da bir diğer önemli sektör turizmdir. Turizm; hac, iş ve Körfez ülkeleri aralarında gerçekleştirilen eğlence turizmi olmak üzere üç şekilde gerçekleşmektedir. Her yıl yaklaşık 3,5 milyon Müslüman hac için gelmekte, bunun

yanında Kızıl Deniz kıyılarına, tarihi ve doğal güzeleğe sahip olan şehirlere yapılan ziyaretlerin artırılması, bu yolla ülke turizminin çeşitlendirilmesi, iç turizmin geliştirilmesiyle sektörün GSYH'ye katkısının artırılması amaçlanmaktadır.

Tarımsal faaliyetler kısıtlı olup, toprağın sadece %2'si ekilebilmekte, her yıl yaklaşık 8 milyar dolar değerinde canlı hayvan ve gıda ithalatı yapılan ülkede gıda ihtiyacı büyük ölçüde ithalatla karşılanmaktadır. Ülkede su kıtlığı tarım ve hayvansal üretimi sekteye uğratmasının yanında, ülkede sanayileşmeyi de zorlaştıran bir unsurdur. Suudi Arabistan aynı zamanda kişi başı elektrik tüketiminin en fazla olduğu ülkelerden biridir.

Suudi Arabistan halkı oldukça yüksek bir refah seviyesinde yaşamakta, ev hizmetleri dahil tüm zahmetli işler yabancılar tarafından yapılmaktadır. 2015 yılı HDI'ya göre 0,847 ile "çok yüksek insani gelişme endeksine sahip ülkeler" grubunda yer alırken dünyada 38'inci sırada, bu çalışmada incelenen Orta Doğu ülkeleri arasında 3'üncü sırada yer almaktadır. Özel sektör çalışanlarının yaklaşık %90'ını, toplam işgücünün ise yaklaşık %80'ini göçmek işgücü oluşturmaktadır. Kamu sektöründe çalışanların %90'ından fazlasını ise çoğu erkek olmak üzere Suudi vatandaşları oluşturmaktadır. Ülkede aynı zamanda lüks arabalar oldukça çok talep görmektedir. Kamu gelirlerinin %85-90'ı, ihracat gelirlerinin ise %82,55'i petrolden sağlanmakta olup, ülke ekonomisi petrol gelirlerine bağımlıdır. Doğal kaynaklara bağımlılığı azaltma hedefleri doğrultusunda "Kral Abdullah Şehri" isimli sanayi şehri oluşturulması planlanmakta, böylece petrol ve doğalgaza bağımlılığın azaltılarak sanayileşme amaçlanmaktadır.

Özellikle konut piyasası ve inşaat malzemeleri gibi arzın kısıtlı olduğu alanlarda yaşanan talep artışı, enflasyon üzerinde baskı oluşturmaktadır. Petrol ürünleri, temel gıda maddeleri ve ilaç gibi alanlarında ise fiyat kontrolleri ve sübvansiyonlar sağlanmaktadır. Suudi Arabistan'daki zenginliğin büyük kısmı sermaye ve finans merkezi olan Riyad'da ve Krallık ailesinin geldiği Nejd'de toplanmış olup, petrol ve doğalgaz yataklarının Körfez (doğu) kıyılarında toplanmasından dolayı sanayide buralarda yoğunlaşmıştır. Abqaiq-Yanbu petrol boru hattının kurulması ile birlikte Batı'daki kıyılarda da endüstriyel gelişim başlamıştır. Kızıldeniz kıyısındaki Hicaz bölgesinde yer alan Cidde Limanı ile Mekke ve Medine diğer önemli bölgelerdir.

Tablo 12: Ekonomik Göstergeler, Dış Ticaret ve Enerji Verileri (Suudi Arabistan)

Gösterge	1970	1980	1990	2000	2010	2016
Genel Bilgiler						
Nüfus	5.836.389	9.740.599	16.326.815	20.764.312	27.425.676	32.275.687
Nüfus Artışı	4,14	5,93	3,56	2,29	2,83	2,25
Yüzölçümü	2.149.690	2.149.690	2.149.690	2.149.690	2.149.690	2.149.690
Nüfus Yoğunluğu	2,71	4,53	7,59	9,66	12,76	15,01
Human Development Index (HDI)			0,70	0,74	0,80	0,85
Yoksulluk Açığı (Günde 1.90 Dolar)
Ekonomik Göstergeler						
GSYH	5.377.333.333	164.541.738.059	117.630.271.802	189.514.926.213	528.207.200.000	646.438.380.560
GSYH Büyüme (%)	58,65	5,65	15,19	5,63	5,04	1,74
Kişi başı GSYH (Dolar)	921,35	16.892,36	7.204,73	9.126,95	19.259,59	20.028,65
Tarımın GSYH'deki Payı	4,24	0,99	5,71	4,92	2,64	2,68
Sanayinin GSYH'deki Payı	58,36	71,49	49,16	54,17	58,38	43,29
Hizmetlerin GSYH'deki Payı	37,41	27,52	45,14	40,91	38,98	54,03
Enflasyon (%)	0,18	4,17	2,08	-1,13	5,34	3,52
İşsizlik (%)	4,60	5,60	5,50
DYY Net Girişler (BOP)	7.360.000	-3.192.312.800	1.861.333.333	-1.881.066.667	29.232.706.667	7.452.533.333
(%GSYH)	0,14	-1,94	1,58	-0,99	5,53	1,15
Toplam Dış Borç Stoku (x1000)
(%GSYH)
Toplam Borç Servisi
Askeri Harcama (%GSYH)	8,77	12,60	13,92	10,53	8,57	9,85
Gayri Safi Sermaye Oluşumu	3.254.159.111	108.007.635.194	18.449.399.199	36.608.597.333	163.354.882.987	200.565.725.653
(%GSYH)	60,52	65,64	15,68	19,32	30,93	31,03
Net Göç	491.874	1.391.626	-110.000	730.000	1.590.000	...
Dış Ticaret Verileri						
İhracat	2.731.777.778	104.411.278.444	47.445.927.904	82.259.466.667	261.831.200.000	198.290.400.000
(%GSYH)	50,80	63,46	40,33	43,41	49,57	30,67
İthalat	1.159.555.556	44.920.491.779	36.904.405.874	46.926.133.333	174.202.933.333	195.108.000.000
(%GSYH)	21,56	27,30	31,37	24,76	32,98	30,18
Dış Ticaret Dengesi	1.572.222.222	59.490.786.665	10.541.522.029	35.333.333.333	87.628.266.667	3.182.400.000
(%GSYH)	29,24	36,16	8,96	18,64	16,59	0,49
Yoğunlaşma Endeksi (Concentration Index)	0,67	0,70	0,55

Gösterge	1970	1980	1990	2000	2010	2016
Diversification Index	0,82	0,76	0,78
Ürün Sayısı	236	247	245
Enerji Verileri						
Petrol Rezerv (Bin milyon varil)	...	168,03	260,34	262,77	264,52	266,45
(%Dünya)	...	24,59	25,34	20,20	16,11	15,61
Petrol Üretim (Milyon ton)	192,17	509,83	342,62	456,04	473,82	585,70
(%Dünya)	8,15	16,49	10,79	12,61	11,92	13,36
Petrol Tüketim (Milyon ton)	21,04	27,72	51,21	72,08	137,10	167,93
Doğalgaz Rezerv (Trilyon metreküp)	...	3,18	5,22	6,30	7,90	8,43
(%Dünya)	...	4,45	4,78	4,52	4,48	4,52
Doğalgaz Üretim (Milyar metreküp)	1,62	9,72	33,52	49,81	87,66	109,38
(%Dünya)	0,16	0,68	1,70	2,07	2,75	3,08
Doğalgaz Tüketim (Milyar metreküp)	1,62	9,72	33,52	49,81	87,66	109,38
Enerji Güvenliği Risk Skoru	...	920,42	1.135,41	1.096,81	1.435,29	1.393,97
Enerji Kullanım (Kişi başı kg Petrol Eşdeğeri)	...	499,98	840,85	940,89	1.030,50	...
Elektrik Tüketimi (Kişi Başına Kwh)	11,38	14,30	18,91	...
CO2 Emisyonu (Ton karbondioksit)	67.361.625	99.768.294	208.465.834	287.084.386	501.479.213	621.819.430
CO2 Emisyonu (Kişi Başına Metrik Ton)	11,54	10,24	12,77	13,83	18,29	19,27

Dış Ticarete İlk 5 Ülke (2015 Yılı Rakamları)						Dış Ticarete Konu İlk 5 Ürün (2015 Yılı Rakamları)					
Ülke	İhracat	Payı	Ülke	İthalat	Payı	Ürün	İhracat	Payı	Ürün	İthalat	Payı
Belirtilmemiş	56.779.235	28,18	Çin	23.967.981	14,63	Yakıtlar	152.926.067	75,90	Mak. ve Elek. Ür.	45.862.198	28,00
BAE	6.742.123	3,35	ABD	21.979.649	13,42	Plastik veya Kauçuk	15.241.160	7,56	Nakliye	29.229.065	17,84
Çin	5.607.153	2,78	Almanya	11.758.561	7,18	Kimyasal Ürünler	14.962.471	7,43	Metal Ürünler	16.696.700	10,19
Güney Asya	4.381.323	2,17	Japonya	9.713.402	5,93	Nakliye	4.422.791	2,19	Kimyasal Ürünler	14.150.332	8,64
Hindistan	3.001.067	1,49	Kore	9.645.909	5,89	Metal Ürünler	3.940.791	1,96	Sebze	8.747.202	5,34
Dış Ticarete Büyüme (Dünya)				-6,47							
Dış Ticarete Büyüme (Ülke)				-26,78							

Not: Net Göç Rakamları 1972-1982-1992-2002 ve 2012 yıllarına aittir. Enerji güvenliği risk skoru en son değeri 2014 yılına, HDI en son değeri 2015 yılına aittir.

Kaynak: Dünya Bankası; IMF; UNCTAD; BP.

2.1.3. İran

İran'ın stratejik konumu, tarihi İpek Yolu sayesinde, eski çağlardan bu yana Avrupa ve Asya'nın kesişme noktasında yer almasından dolayı yüzyıllar boyunca önemini korumuştur. Coğrafi keşiflerden sonra bu yollar önemini yitirse de ülkede petrolün keşfi ile ülkenin stratejik önemi artmıştır. Sahip olduğu petrol kaynaklarının yanında ham petrol taşımacılığının yoğun olarak yapıldığı Umman Körfezi, Basra Körfezi ve Hazar Denizi'ne kıyılarının bulunması ülkenin stratejik önemini daha da artırmaktadır.

Ülke 1925 yılında Pehlevi hanedanının egemenliğine girmiş, Şah Muhammed Rıza Pehlevi'nin baskıcı yönetimine karşı olan muhalefet ülke yönetiminde yıllarca hâkimiyet kuran Şah yönetimini 11 Şubat 1979 tarihinde devirerek dini esasa dayalı bir devlet düzeni kurulmuştur. 3 Aralık 1979 tarihinde yürürlüğe giren İran Anayasası 1989 yılında revize edilmiştir. İran'da yönetim ulema ile halk tarafından seçilen temsilciler arasında hiyerarşik olarak paylaşılmakta olup, dini teokrazi ile Başkanlık Sistemi karışımı kendine özgü bir yönetim biçimi hâkimdir¹¹. Ülkenin çoğunluğunu Fars nüfusu oluşturmaktadır. Azeriler (% 24), Kürtler (% 7), Araplar (% 3) ve Beluçlar (% 2) ülkedeki diğer etnik kimliklerdir. Yaklaşık %89'u Şii olan ülkede yalnızca %8 Sünni grup yaşamaktadır.

İran hem devletlerarası hem de iç çatışmalarla mücadele etmiştir. İran-İrak Savaşı (1980-1988) ve Arap-İsrail Savaşları İran yakın tarihinde derin izler bırakan en önemli olaylardır. Ayrıca İran'ın bazı etnik azınlıkların bağımsızlık yanlısı hareketleri de yaşanmıştır. KDPI (İran Kürt Demokrat Partisi)'nin 1966'dan itibaren yaklaşık 30 yıllık bağımsızlık mücadelesi (1946'da kısa ömürlü olsa da bağımsız bir Kürt Cumhuriyeti -Mahabad Cumhuriyeti- kurulmuştur.), 1979'da APCO (Arap Siyasi ve Kültür Örgütü) Huzistan Bölgesi'nde daha fazla özerklik kazanmak için giriştiği silahlı mücadele, İsyancı grup MEK (Halk Mücahidleri) 1979'da başlattığı iç çatışma, 2005'de başlayan Kürt PJAK (Kürdistan Özgür Yaşam Partisi) saldırıları İran tarihinde derin izler bırakan önemli olaylardır.

¹¹ Ülke yönetiminde idari yapı Dini Lider/Rehber (İran İslam Devrimi'nin siyasi, hukuki ve ruhani önderi olan Ruhullah Musavi Humeyni İran'ın Yüce Lideriydi. 1989'da vefatından sonra seçilmiş olan Ayetullah Ali Hamaney şu anki dini liderdir.), Anayasayı Koruyucular Konseyi, Devlet Uzlaştırma Konseyi, Yasama (İslam Danışma Meclisi/İran İslam Parlamentosu), Yürütme (hükümet: 19 Mayıs 2017 tarihindeki seçimde Cumhurbaşkanı Ruhani 2. kez seçilmiştir.) Yargı şeklinde örgütlenmiştir.

Petrol ve doğalgaz ile kömür, krom, bakır, demir cevheri, kurşun, manganez, çinko ve sülfür İran'ın başlıca doğal kaynakları arasındadır. Ekonomik geliri esas itibarıyla petrol ve doğalgaz ihracatına dayanmakta olup, 1980'li yıllardan beri maruz kaldığı uluslararası yaptırımlar/ambargolar ülke ekonomisinin potansiyelinden daha az gelişmesine sebep olmuştur. Dünya Bankası verilerine göre GSYH'de hizmetler sektörünün payı %55,04; sanayinin payı %35 ve tarımın payı %9,96'dır.

2011 yılında Dünya Bankası verilerine göre İran'ın GSYH'si 583,500 milyar dolar iken 2016 yılında verilene göre 418,976 milyar dolar olarak gerçekleşmiştir. Buna göre İran incelenen Orta Doğu ülkeleri arasında 3'üncü sırada yer alırken, dünyanın 25'inci ekonomisi konumundadır. Ülke nüfusunun 80 milyonu aştığı ülkede 2016 yılı kişi başı GSYH ise 5.219,11 dolar ile Orta Doğu ve Dünya ortalamasının (bknz. Tablo 31) altındadır. SAGP'ye göre kişi başı gelir Dünya Bankası 2016 verilerine göre 20.010 dolar ile dünya ortalamasının üstündedir. 2015 yılı HDI'ya göre 0,774 ile "yüksek insani gelişme endeks değerine sahip ülkeler" grubunda yer alırken dünyada 69'uncu sırada, bu çalışmada incelenen Orta Doğu ülkeleri arasında 8'inci sırada yer almaktadır.

Dünya Bankasının 2016 verilerine göre ülkenin ihracatı yaklaşık 93,8 milyar dolar, ithalatı ise yaklaşık 87,2 milyar dolardır. 2011 yılından beri düşüş eğiliminde olmakla birlikte cari işlemler dengesi fazla veren bir ülkedir. Dünya Bankası verilerine göre, 2011 yılında 47,115 milyar dolar olan dış fazla 2014 yılında 7,287 milyar dolara, 2015 yılında 1,847 milyar dolara düşmüştür. İran Merkez Bankası verilerine göre cari işlemler 2011 yılında 58 milyar dolar fazla verirken, 2015 yılında 9 milyar dolar seviyesine düşmüştür. Petrol hariç tutulduğunda, cari işlemler dengesi açık vermekte olup, petrol sektörü ihracatı da 2011 yılından beri düşüş trendi içindedir. Buna karşılık petrol harici sektörler ihracatı ise yükselme kaydetmektedir.

İran, BP'nin 2016 verilerine göre, toplam 158,40 milyar varil petrol rezervine sahip olup, ürettiği 3,9 milyon varil/gün petrolün 1,4 milyon varil/günlük kısmını ihraç etmektedir. Doğalgazda ise 2016 yılına ait BP verilerine göre 33,50 trilyon m³ toplam rezervi bulunmaktadır. 2011 Dünya Bankası verilerine göre (bknz. Tablo 34) mineral yakıtlar ve ürünlerinin ihracatı yaklaşık 92 milyar dolardır. Bu rakam ülke ihracatının %61,54'üne, GSYH'nin %15,77'sine eşittir. Trade Map'in 2016 dış

ticaret verilerine göre (yalnızca mal ticareti) İran'ın mineral yakıtlar ve ürünlerinin ihracatı (bkz.Tablo 35) 56,2 milyar dolar olup, mal ihracatındaki payı %67,6 gibi yüksek bir yer kaplamaktadır. Buna göre İran mineral yakıtlar ve ürünleri ihracatında dünyanın en büyük 5'inci ihracatçısı olup, dünyada %3,72 ile önemli bir yere sahiptir. Bunun yanında 2012-2016 yılları arasında mineral yakıtlar ve ürünlerinin ihracatında yaklaşık %15 oranında düşüş yaşanmıştır. 2016 yılı Concentrasyon Endeks değeri 0,52 olup, ihracatın petrol ve petrol ürünlerine bağımlı olduğunu destekleyen bir başka veridir. İthalatta Trade Map'in 2016 verilerine göre %25 ile Çin açık farkla 1'inci, %13 ile BAE 2'inci; ihracatta %10 ile Çin 1'inci ve %8,92 ile BAE 2'inci sıradadır. Türkiye hem ihracatta hem de ithalatta 4'üncü sırada yer almaktadır.

Petrolün uluslararası fiyatının 2014 yılının ikinci yarısından itibaren 30 dolara kadar düşmesi, düşük olan üretim ve ihracatının yanı sıra ihracat gelirinin de azalmasına ve dolayısıyla ekonomik büyümenin düşük kalmasına yol açmıştır. Ekonominin son iki yıldır durgunlaşması, bütçe açığı, yükselen işsizlik, değer kaybeden ulusal para, iç finansmanda yaşanan darboğaz ve dış ticaret açığıyla beraber cari işlemler fazlasındaki azalma ekonominin başlıca sorunlarıdır. Petrol varil fiyatının 50 dolar seviyesinde istikrar kazanmasıyla birlikte yeni petrol sahalarının da devreye girmesi petrol ve doğalgaz üretim ve ihracatı artıracak, ülkenin ekonomik büyümesi bölgesel gelişmelerin izin verdiği ölçüde hızlanacaktır. Özetle, İran'ın ihracat ve bütçe gelirlerinin petrol ve doğalgaza bağımlı olması nedeniyle, ambargoların yol açtığı ticaretteki gerileme ekonomik zayıflamayı da beraberinde getirmiştir. Bunun yanında bölgesel sorunlar hala İran ekonomisi için önemli bir tehdittir.

Ülkede döviz kurundaki yükselme, büyük ölçüde ithal girdi ile çalışan İran imalat sektöründe maliyet artışına ve enflasyona sebep olmuştur. İran'ın toplam kamu borcu ise IMF verilerine göre 2011 yılında 52,543 milyar dolar ile GSYH'nin %8,875'i iken, 2015'de 166,852 milyar dolar ile GSYH oranı %42,41'e ulaşmış olup, 2016 yılında 131,868 milyar dolar ile bu oran %35,01 olmuştur. İran'ın dış borcu Dünya Bankası verilerine göre 2010 yılında 19,768 milyar dolar iken 2015 yılında 6,321 milyar dolara gerilemiştir. Ülkede 2017 yılı asgari ücret 245 dolar olup, dört kişilik bir ailenin asgari geçim sınırı (living wage) 661 dolardır. Dünya Bankasına göre 2016 yılında ülkede işsizlik 11,40'dır.

Tablo 13: Ekonomik Göstergeler, Dış Ticaret ve Enerji Verileri (İran)

Gösterge	1970	1980	1990	2000	2010	2016
Genel Bilgiler						
Nüfus	28.514.010	38.668.220	56.226.185	66.131.854	74.567.511	80.277.428
Nüfus Artışı	2,66	3,73	2,61	1,63	1,19	1,15
Yüzölçümü	1.628.760	1.628.760	1.628.760	1.628.760	1.628.760	1.628.760
Nüfus Yoğunluğu	17,51	23,74	34,52	40,60	45,78	49,29
Human Development Index (HDI)			0,57	0,67	0,75	0,77
Yoksulluk Açığı (Günde 1.90 Dolar)	6,00	2,60	1,00	0,30
Ekonomik Göstergeler						
GSYH	10.976.245.154	94.362.275.579	124.813.263.926	109.591.707.802	487.069.570.464	418.976.679.729
GSYH Büyüme (%)	10,93	-21,60	13,59	5,85	5,80	13,40
Kişi başı GSYH (Dolar)	384,94	2.440,31	2.219,84	1.657,17	6.531,93	5.219,11
Tarımın GSYH'deki Payı	13,85	11,31	12,76	9,13	6,56	9,96
Sanayinin GSYH'deki Payı	43,26	35,93	33,51	40,56	44,61	35,00
Hizmetlerin GSYH'deki Payı	42,89	52,76	53,72	50,31	48,83	55,04
Enflasyon (%)	1,67	20,64	7,63	14,48	10,14	8,57
İşsizlik (%)	14,20	11,80	13,50	11,40
DYY Net Girişler (BOP)	28.000.000	80.910.000	-361.950.000	193.575.000	3.648.972.410	3.372.000.000
(%GSYH)	0,26	0,09	-0,29	0,18	0,75	0,80
Toplam Dış Borç Stoku (x1000)	0	4.618.943	9.026.182	8.130.251	19.768.743	5.378.273
(%GSYH)	0,00	4,89	7,23	7,42	4,06	1,28
Toplam Borç Servisi	3,20	9,80	1,80	2,70
Askeri Harcama (%GSYH)	5,65	5,10	2,95	2,34	2,76	2,97
Gayri Safi Sermaye Oluşumu	4.460.351.282	45.166.402.351	41.215.639.591	38.467.274.099	196.106.138.603	149.578.164.325
(%GSYH)	40,64	47,86	33,02	35,10	40,26	35,70
Net Göç	77.633	2.019.420	-2.096.003	-70.307	-400.001	...
Dış Ticaret Verileri						
İhracat	2.026.823.485	12.961.626.484	16.573.631.049	23.526.115.003	118.843.286.440	93.867.660.645
(%GSYH)	18,47	13,74	13,28	21,47	24,40	22,40
İthalat	2.327.125.277	27.125.991.304	29.707.835.778	21.688.407.084	94.350.200.000	87.190.863.041
(%GSYH)	21,20	28,75	23,80	19,79	19,37	20,81
Dış Ticaret Dengesi	-300.301.791	-14.164.364.820	-13.134.204.728	1.837.707.919	24.493.086.440	6.676.797.604
(%GSYH)	-2,74	-15,01	-10,52	1,68	5,03	1,59
Yoğunlaşma Endeksi (Concentration Index)	0,63	0,74	0,52
Diversification Index	0,81	0,75	0,75

Gösterge	1970	1980	1990	2000	2010	2016
Ürün Sayısı	230	255	255
Enerji Verileri						
Petrol Rezerv (Bin milyon varil)	...	58,30	92,85	99,53	151,17	158,40
(%Dünya)	...	8,53	9,04	7,65	9,20	9,28
Petrol Üretim (Milyon ton)	192,59	74,16	162,79	191,70	211,70	216,43
(%Dünya)	8,17	2,40	5,13	5,30	5,32	4,94
Petrol Tüketim (Milyon ton)	11,10	28,77	51,93	69,78	83,58	83,83
Doğalgaz Rezerv (Trilyon metreküp)	...	14,10	17,00	26,00	33,09	33,50
(%Dünya)	...	19,70	15,55	18,66	18,77	17,96
Doğalgaz Üretim (Milyar metreküp)	3,70	4,80	26,17	59,65	152,37	202,44
(%Dünya)	0,37	0,34	1,33	2,48	4,77	5,70
Doğalgaz Tüketim (Milyar metreküp)	2,70	4,80	24,14	62,93	152,87	200,80
Enerji Güvenliği Risk Skoru	...	920,42	1.135,41	1.096,81	1.435,29	1.958,37
Enerji Kullanımı (Kişi başı kg Petrol Eşdeğeri)	...	984,23	1.233,04	1.860,26	2.739,57	...
Elektrik Tüketimi (Kişi Başına Kwh)	943,00	1.535,00	2.631,00	...
CO2 Emisyonu (Ton karbondioksit)	38.972.559	96.772.312	194.936.633	326.299.463	548.189.534	630.946.880
CO2 Emisyonu (Kişi Başına Metrik Ton)	1,37	2,50	3,47	4,93	7,35	7,86

Dış Ticarete İlk 5 Ülke (2016 Yılı Mal Ticareti Rakamları)						Dış Ticarete Konu İlk 5 Ürün (2016 Yılı Mal Ticareti Rakamları)					
Ülke	İhracat	Payı	Ülke	İthalat	Payı	Ürün	İhracat	Payı	Ürün	İthalat	Payı
Çin	8.369.572	10,07	Çin	10.696.326	25,05	Mineral yak. ve ür.	56.204.177	67,60	Makine	7.561.602	17,71
BAE	7.417.422	8,92	BAE	5.689.198	13,32	Plastik maddeler	4.940.010	5,94	Elektr. ürünler	4.538.473	10,63
Irak	6.131.482	7,37	Kore	3.460.089	8,10	Organik kim.	3.687.847	4,44	Taşıtlar	3.094.254	7,25
Türkiye	3.247.488	3,91	Türkiye	2.724.542	6,38	Demir ve çelik	2.491.561	3,00	Hububat	2.788.165	6,53
Kore	2.877.013	3,46	Almanya	2.533.502	5,93	Meyve	2.256.561	2,71	Diğer emtia	1.989.112	4,66

Not: Net Göç Rakamları 1972-1982-1992-2002 ve 2012 yıllarına aittir. Enerji güvenliği risk skoru en son değeri 2014 yılına, HDI en son değeri 2015 yılına aittir. Dünya Bankası veri tabanında İran için 2016 yılı ayrıntılı dış ticaret verileri bulunmadığından Trade Map'in 2016 mal ticaret verileri de eklenmiştir.

Kaynak: Dünya Bankası; IMF; UNCTAD; BP; Trade Map.

2.1.4. Birleşik Arap Emirlikleri

Arap/İran Körfezine ve Hint Okyanusuna kıyısı olan Birleşik Arap Emirlikleri (BAE) 2 Aralık 1971’de İngiltere’den bağımsızlığını ilan etmiş, aynı gün Abu Dhabi Emiri Sheikh Zayed bin Sultan al-Nahyan (1971-2004) ülkenin ilk başkanı olarak seçilmiştir. Bağımsızlık öncesinde Aşiretler Devleti (Trucial States) olarak tanınmaktadır. Yedi emirliğin (yedi şehir) oluşturduğu bir federasyon olan BAE’nin nüfusu yaklaşık 9 milyon olup, Başkenti Abu Dhabi’dir. Başta inşaat olmak üzere emek yoğun sektörlerde düşük ücretler karşılığında işçi olarak çalışmakta olan yabancılar ülke çalışanların %90’nı oluşturmaktadır. Ticaret hayatı dışındaki yerli nüfus kamu kurumlarında memur olarak istihdam edilmekte olup, çalışanların %88’i kamu sektöründe istihdam edilmektedir. Avrupalılar (Britanya/İngiltere) ve Lübnanlılar ise özel şirketlerde (veya kamu şirketlerinde) yönetici veya danışman kadrolarında görev alabilmektedir. Resmi dilin Arapça olduğu ülkede iş ve ticaret hayatında yaygın olarak İngilizce konuşulmakta ve yazışmalar İngilizce yapılmaktadır.

BAE’de serbest piyasa ekonomisi hakimdir. Ticaret düzenlemeleri liberal niteliktedir. Rekabetçi bir piyasa yapısına sahip olan ülke dışa açıktır. Ülkede tarım ve sanayi üretimi yetersizdir. Bu yüzden ihtiyaçların büyük bir bölümü ithalat yoluyla giderilmektedir.

BAE, nominal GSYH itibariyle Orta Doğu ve Afrika ülkeleri içinde Suudi Arabistan ve İran’dan sonra en büyük 3’üncü, bu çalışmada incelenen Orta Doğu ülkeleri arasında 4’üncü dünyanın ise en büyük 30’uncu ekonomisidir. Kişi başı milli gelir sıralamasında Katar’dan sonra 2’inci dünyada ise 25’inci sıradadır. Dünya Bankasının 2016 verilerine göre nominal GSYH’de yaklaşık 348,7 milyar dolar, kişi başı GSYH değeri ise 37.622 dolar ile Orta Doğu ve Dünya ortalamasının (bkz. Tablo 31) üstündedir. SAGP’ye göre, kişi başı gelir Dünya Bankası 2016 verilerine göre 72.830 dolar ile dünya ortalamasının oldukça üstünde olup, dünyada 5’inci sırada yer almaktadır. 2015 yılı HDI’ya göre 0,840 ile “çok yüksek insani gelişme endeks değerine sahip ülkeler” grubunda yer alırken dünyada 42’inci, incelenen Orta Doğu ülkeleri arasında 4’üncü sıradadır.

Ülkenin ekonomik zenginliği petrol ve doğalgaz üretimine ve ihracatına dayanır. BP verilerine göre, BAE'nin 2016 yılı itibarıyla petrol rezervi 97,8 milyar varil olup, dünya petrol rezervinin %5,73'ü ile dünyanın 7'inci büyük rezervine sahiptir. Doğalgaz rezervlerinde ise 6,09 trilyon m³ ile dünyanın en büyük 7'inci rezervine sahip ülke olup, bu rakam dünya rezervlerinin %6,09'unu ifade etmektedir. Dünya Bankası 2016 verilerine göre (bkz.Tablo 34), petrol ve doğalgaz ihracatı 104,59 milyar dolar ile GSYH'nın yaklaşık %30'u, ihracat gelirlerinin yaklaşık %29'udur. Trade Map'in 2016 yılı verilerine göre (bkz. Tablo 35), mineral yakıtlar ve ürünleri ihracatı 45,6 milyar dolar olup, mal ihracatı içerisindeki payı yaklaşık %15 ile dünyanın en büyük 10'uncu ihracatçısı konumundadır.

2016 yılı Concentrasyon Endeks değeri 0,26 olan ülke ekonomisi petrol ve petrol ürünlerine bağımlıdır. Ülke ekonomisinin petrol gelirlerine bağımlı olmasından dolayı petrolün uluslararası piyasa fiyatında yaşanan %50 oranındaki düşüş BAE ekonomisini de olumsuz etkilemiştir. Petrol fiyatlarındaki dalgalanmalardan dolayı petrol gelirlerinde de dalgalanmalar meydana gelmekte, aynı zamanda bu dalgalanmalar diğer sektörleri de etkilemektedir. Sanayi üretimi ve ihracatının yanı sıra harcamalar, tüketim (2014 yılında 164 milyar dolardan, 2015 yılında 159 milyar dolara düşmüştür), ithalat dolaylı biçimde bu dalgalanmadan etkilenmiştir. Ayrıca iç faizler yükselmiş, kredi piyasası daralmış, piyasadaki para miktarı azalmıştır. Global finansal krizi ve akabinde petrol fiyatının düşmesinden dolayı cari işlemler fazlası ve bütçe gelirleri azalmış, büyüme hızının yavaşlamasıyla birlikte ekonomi küçülmüştür. Dünya ekonomisindeki küçülmeden menfi etkilenen BAE ekonomisi Dünya Bankası verilerine göre 2016 yılında %3,03 büyümüştür. Dünya Bankasının 2016 verilerine göre, GSYH'de sektörlerin payı sanayi %40,38; hizmetler %58,8 ve tarım %0,8 şeklinde dağılmaktadır.

Son yıllarda yaşanan global kriz ve petrol fiyatı düşüşünden kaynaklanan gelir azalmasıyla dış ticaret fazlası azalmasına rağmen cari işlemler dengesi fazla veren bir ekonomidir. Dünya Bankası verilerine göre dış fazla 2011 yılında 28,4 milyar dolardan 2012'de 40,6 milyar dolara yükselmesine rağmen, 2016 yılında 8,3 milyar dolar seviyesine düşmüştür. Buna göre 2011 yılında ithalat 286.450,37 milyar dolar iken 2016 yılında 353.764,47 milyar dolara yükselerek %23,50 artış göstermiştir. İhracat ise 2011 yılında 314,8 milyar dolar iken 2016 yılında 362 milyar dolara

yükselerek %15 artış göstermiştir. 2011 ile 2016 arasında bazı yıllarda ihracatta düşüşler de yaşanmıştır. Dış fazlada bu şekilde düşüşlerin yaşanmasının en önemli sebebi petrol fiyatlarının yükselmesiyle beraber ithalatın da yükselmesi, buna karşılık petrol fiyatlarının düşmesinin akabinde ithalatın buna uyum sağlamamasıdır. Ayrıca bölgesel istikrarsızlıklarda bu düşüşlerde önemli rol oynamıştır.

BAE'nin resmi para birimi olan Dirhem konvertibl olup, 1 dolar=3,67 Dirhem olarak kur sabitlenmiştir. BAE Merkez Bankasının 2015 yılında 94 milyar dolar olan toplam uluslararası rezervi 2016 yılında 85 milyar dolara gerilemiştir. Ekonominin petrol ve doğalgaza bağımlılığının azaltılmasına yönelik olarak Hükümet sektörel üretim ve yatırımların çeşitlendirilmesine yönelik politikalar üretmeye çalışmaktadır. Özellikle turizm (sağlık turizmi dahil), emlak, finans ve sağlık gibi sektörlerde yatırım yaptığı gözlemlenmektedir.

Tablo 14: Ekonomik Göstergeler, Dış Ticaret ve Enerji Verileri (Birleşik Arap Emirlikleri)

<i>Gösterge</i>	<i>1970</i>	<i>1980</i>	<i>1990</i>	<i>2000</i>	<i>2010</i>	<i>2016</i>
Genel Bilgiler						
<i>Nüfus</i>	235.499	1.042.384	1.860.174	3.154.925	8.270.684	9.269.612
<i>Nüfus Artışı</i>	14,45	9,07	5,76	5,43	7,59	1,25
<i>Yüzölçümü</i>	83.600	83.600	83.600	83.600	83.600	83.600
<i>Nüfus Yoğunluğu</i>	2,82	12,47	22,25	37,74	98,93	110,88
<i>Human Development Index (HDI)</i>			0,73	0,80	0,82	0,84
<i>Yoksulluk Açığı (Günde 1.90 Dolar)</i>
Ekonomik Göstergeler						
<i>GSYH</i>	1.053.499.1	43.598.748.4	50.701.443.7	104.337.372.3	289.880.430.1	348.743.265.7
	68	49	48	62	97	05
<i>GSYH Büyüme (%)</i>	...	23,87	18,33	10,85	1,64	3,04
<i>Kişi başı GSYH (Dolar)</i>	4.473,48	41.826,00	27.256,29	33.071,27	35.049,15	37.622,21
<i>Tarımın GSYH'deki Payı</i>	0,78	0,80
<i>Sanayinin GSYH'deki Payı</i>	53,44	40,38
<i>Hizmetlerin GSYH'deki Payı</i>	45,78	58,81
<i>Enflasyon (%)</i>	0,88	1,62
<i>İşsizlik (%)</i>	2,30	4,10	3,80
<i>DYY Net Girişler (BOP)</i>	7.780.000	97.640.000	-115.820.000	-506.330.000	8.796.769.641	8.985.705.000
<i>(%GSYH)</i>	0,74	0,22	-0,23	-0,49	3,03	2,58
<i>Toplam Dış Borç Stoku (x1000)</i>
<i>(%GSYH)</i>
<i>Toplam Borç Servisi</i>
<i>Askeri Harcama (%GSYH)</i>	5,63	6,04	...
<i>Gayri Safi Sermaye Oluşumu</i>	78.477.642.61	87.609.331.43
<i>(%GSYH)</i>	4	6
<i>Net Göç</i>	265.100	184.159	368.126	1.161.000	480.000	...
Dış Ticaret Verileri						
<i>İhracat</i>	882.329.262	33.976.465.1	33.179.046.6	76.941.683.39	225.274.880.8	362.069.434.9
		32	48	0	71	90
<i>(%GSYH)</i>	83,75	77,93	65,44	73,74	77,71	103,82
<i>İthalat</i>	332.231.051	15.034.403.2	20.684.008.4	58.267.448.40	229.100.884.9	353.764.465.6
		20	52	2	56	23
<i>(%GSYH)</i>	31,54	34,48	40,80	55,85	79,03	101,44

Gösterge	1970	1980	1990	2000	2010	2016
<i>Dış Ticaret Dengesi</i>	550.098.212	18.942.061.9 12	12.495.038.1 95	18.674.234.98 8	-3.826.004.084	8.304.969.367
<i>(%GSYH)</i>	52,22	43,45	24,64	17,90	-1,32	2,38
<i>Yoğunlaşma Endeksi (Yoğunlaşma Endeksi (Concentration Index))</i>	0,47	0,37	0,26
<i>Diversification Index</i>	0,65	0,54	0,53
<i>Ürün Sayısı</i>	255	258	258
Enerji Verileri						
<i>Petrol Rezerv (Bin milyon varil)</i>	...	30,41	98,10	97,80	97,80	97,80
<i>(%Dünya)</i>	...	4,45	9,55	7,52	5,95	5,73
<i>Petrol Üretim (Milyon ton)</i>	36,90	84,30	107,60	124,49	133,34	182,37
<i>(%Dünya)</i>	1,56	2,73	3,39	3,44	3,35	4,16
<i>Petrol Tüketim (Milyon ton)</i>	0,12	5,08	15,39	19,67	30,74	43,47
<i>Doğalgaz Rezerv (Trilyon metreküp)</i>	...	2,37	5,62	5,99	6,09	6,09
<i>(%Dünya)</i>	...	3,31	5,14	4,30	3,46	3,26
<i>Doğalgaz Üretim (Milyar metreküp)</i>	0,83	7,52	20,11	38,38	51,28	61,86
<i>(%Dünya)</i>	0,08	0,53	1,02	1,60	1,61	1,74
<i>Doğalgaz Tüketim (Milyar metreküp)</i>	0,84	4,92	16,91	31,43	60,79	76,63
<i>Enerji Güvenliği Risk Skoru</i>	...	943,13	1.332,90	1.258,26	1.689,27	1.582,07
<i>Enerji Kullanımı (Kişi başı kg Petrol Eşdeğeri)</i>	...	6.938	10.980	9.991	7.459
<i>Elektrik Tüketimi (Kişi Başına Kwh)</i>	8.356	12.233	10.968	...
<i>CO2 Emisyonu (Ton karbondioksit)</i>	2.142.568	26.632.311	84.687.932	128.959.778	222.556.814	287.968.856
<i>CO2 Emisyonu (Kişi Başına Metrik Ton)</i>	9,10	25,55	45,53	40,88	26,91	31,07

Dış Ticarete İlk 5 Ülke (2016 Yılı Rakamları)						Dış Ticarete Konu İlk 5 Ürün (2016 Yılı Rakamları)					
Ülke	İhracat	Payı	Ülke	İthalat	Payı	Ürün	İhracat	Payı	Ürün	İthalat	Payı
<i>Belirtilmemiş</i>	153.338.688	51,34	<i>Belirtilmemiş</i>	81.776.704	30,19	<i>Yakıtlar</i>	104.585.753	41,41	<i>Taş ve Cam Ür.</i>	53.305.596	25,27
<i>Hindistan</i>	11.255.496	3,77	<i>Çin</i>	22.424.487	8,28	<i>Çeşitli</i>	62.348.325	24,69	<i>Çeşitli</i>	52.650.156	24,96
<i>İran</i>	8.810.493	2,95	<i>ABD</i>	20.587.014	7,60	<i>Taş ve Cam Ürü</i>	43.204.318	17,11	<i>Mak. ve Elek.</i>	28.683.978	13,60
<i>İsviçre</i>	7.424.957	2,49	<i>Hindistan</i>	18.669.359	6,89	<i>Mak. ve Elek. Ür.</i>	12.417.175	4,92	<i>Nakliye</i>	19.655.402	9,32
<i>Irak</i>	5.364.000	1,80	<i>Almanya</i>	12.594.494	4,65	<i>Nakliye</i>	8.839.596	3,50	<i>Metal Ürünler</i>	15.198.049	7,2
<i>Dış Ticarete Büyüme (Dünya)</i>					-4,43						
<i>Dış Ticarete Büyüme (Ülke)</i>					-8,26						

Not: Net Göç Rakamları 1972-1982-1992-2002 ve 2012 yıllarına aittir. Enerji güvenliği risk skoru en son değeri 2014 yılına, HDI en son değeri 2015 yılına aittir.

Kaynak: Dünya Bankası; IMF; UNCTAD; BP.

2.1.5. Mısır

Orta Doğu ve Afrika'nın en önemli ülkelerinden biri olan Mısır oldukça büyük bir alana (995.450 km²) sahip olmakla birlikte, topraklarının çok büyük bir kısmı çöllerden oluşmaktadır. Bu çalışmada incelenen ülkeler arasında nüfusu en fazla ülke (yaklaşık 95 milyon) olan Mısır'da nüfusunun %90'dan fazlası toprakların sadece %5,5'ini kullanmaktadır. Başkenti Kahire olan Mısır, aynı zamanda Arap dünyasının en fazla nüfusa sahip olan ülkesidir. Büyük bölümü Afrika kıtasının kuzey doğusunda yer alan Mısır; doğuda İsrail ve Suudi Arabistan, batıda Libya, güneyde ise Sudan ile komşudur.

Çok köklü bir tarihe sahip olan Mısır, 1922 yılında iktidara gelen Kral Fuad tarafından bağımsızlığını ilân etmesine rağmen İngiliz askerleri 1946 yılına kadar ülkeden çekilmemiştir. 1946 yılından sonra İngiltere, Süveyş Kanalı bölgesini ellerinde bulundurmak koşuluyla ülkenin diğer kesimlerinden çekilmiştir. 1952 yılında General Necip ve Albay Nasır'ın liderliğindeki genç subaylar tarafından gerçekleştirilen darbeyle Kral Faruk ülkeyi terk etmek zorunda kalmıştır. Akabinde 1953 yılında Cumhuriyet kurulmuştur. 1956 yılında yapılan seçimlerde Cemal Abdül Nasır Başkan olarak seçilmiş, ülkede sosyalist ilkelere dayalı bir ekonomik düzen kurulmuştur. Dış politikada ise aşamalı olarak sosyalist blok ülkeleriyle yakın ekonomik, siyasi ve kültürel ilişkiler içine girmiş, Bağlantısızlar Hareketinin kurucuları arasında yer almıştır. 1948 Birinci Arap-İsrail Savaşı'nın ardından 1956 Süveyş Krizi ve İkinci Arap-İsrail Savaşı (İsrail, Birleşik Krallık ve Fransa), 1967 Üçüncü Arap-İsrail Savaşı (6 Gün Savaşı) Nasır döneminde gerçekleşen önemli olaylardır. 1970 yılında Nasır'ın vefatından sonra 1981 yılında bir suikast sonucu öldürülünceye kadar Enver Sedat Devlet Başkanı olmuştur. Bu dönemde Enver Sedat ülkede önemli ekonomik, sosyal ve siyasi değişiklikler gerçekleştirmiş, Nasır'ın aksine, Mısır'ı başta ABD olmak üzere Batı dünyasına yaklaştırmıştır. "Açık Kapı" politikasının uygulanmaya başlanmasıyla yabancı sermayenin ülkeye gelmesi sağlanmış, Mısır ekonomisinde özel sektöre yeniden yer verilmiştir. Sedat, İsrail'e karşı 1973 Savaşını (Dördüncü Arap-İsrail Savaşı ya da Yom Kippur Savaşı) kazanmış, akabinde 1978'de imzalanan Camp David Anlaşmasıyla Mısır-İsrail barışını tesis etmiş, 1982'de İsrail ile diplomatik ilişkiler kurmuştur. Camp David Anlaşmasıyla İsrail'in Mısır topraklarından çekilmesiyle birlikte bu anlaşma sonrası

Mısır İslam Konferansı Örgütü'nden çıkarılmıştır. Suikast sonucu E. Sedat'ın ölmesinin ardından 1981 yılında asker kökenli Hüsnü Mübarek Cumhurbaşkanlığına getirilmiştir. Genel itibariyle Enver Sedat'ın izlediği ekonomik ve sosyal politikaları sürdürmüş, başta ABD olmak üzere Batı dünyasıyla yakın ilişkiler tesis etmiştir. Mübarek aynı zamanda Filistin sorununun çözümlenmesine de çaba göstermiştir. Mübarek döneminde Mısır, İslam Konferansı Örgütü'ne ve Arap Ligine geri dönmüştür. "25 Ocak" ya da "Tahrir Devrimi" olarak adlandırılan ve 18 gün süren protesto gösterileri sonucunda 30 yıldır iktidarda olan Hüsnü Mübarek istifa etmiştir. "Tahrir Devrimi" Mısır'da devam etmekte olan yeni bir sürecinin başlangıcı olmuştur. Bu olayların ardından Hüsnü Mübarek ile birlikte hükümet üyelerinin önemli bir kısmı ve önde gelen üst düzey bürokratlardan bazıları tutuklanmıştır. Silahlı Kuvvetler Yüksek Konseyi yönetime el koyarak 1971 tarihli Mısır Anayasası askıya almıştır. 2011 yılında yapılan seçimler sonucu oluşturulan meclisin Anayasa Mahkemesi tarafından iptal edilmesinin ardından Haziran 2012'de ilk özgür devlet başkanlığı seçimleri yapılarak Müslüman Kardeşler'in adayı Muhammed Mursi devlet başkanı olmuştur. Mursi'nin göreve gelmesinin yıldönümü olan 30 Haziran 2013 tarihinde Mursi karşıtlarının başlattığı protesto gösterileri sonucunda Mısır Ordusu yeniden yönetime el koymuştur. 3 Temmuz 2013 askeri darbesiyle Cumhurbaşkanı Mursi tutuklanmış ve Anayasa askıya alınmıştır. Darbe sonrası oluşturulan yeni Anayasa taslağı, 14-15 Ocak 2014 tarihlerinde katılım oranının %38,6 ile sınırlı kaldığı bir referandum ile halkoyuna sunulmuş, Anayasanın %98,1'lik oy oranıyla kabul edilmiştir. 26-28 Mayıs 2014 tarihlerinde yine yüzde 47,45 olarak gibi düşük bir katılım ile gerçekleştirilen Cumhurbaşkanlığı seçimlerini kazanan eski Savunma Bakanı Abdel Fettah El Sisi yeni Cumhurbaşkanı olarak 8 Haziran 2014 tarihinde göreve başlamıştır.

Suudi Arabistan ve Birleşik Arap Emirlikleri'nin ardından Arap ülkeleri arasında 3'üncü büyük ekonomi olan Mısır Afrika'da ise Güney Afrika'dan sonra 2'inci büyük ekonomidir. Dünya Bankasının 2016 verilerine göre bu çalışmada incelenen Orta Doğu ülkeleri arasında ise 332,8 milyar dolar ile 5'inci dünyanın 31'inci en büyük ekonomisidir. Ülkede kişi başı GSYH 3.477,85 dolar olup, Orta Doğu ve Dünya ortalamasının (bknz. Tablo 31) oldukça altındadır. Büyüme rakamları incelendiğinde, Dünya Bankası verilerine göre, 2010 yılında %5,14 olan büyüme iç

karışıklıkların başladığı 2011’de %1,78; Mursi’nin devrildiği 2013’de 2,18; 2016 yılında ise %4,29 olarak gerçekleştirmiştir. Nominal GSYH ise 2011 yılında 236 milyar dolar iken 2016 yılında 336 milyar dolara yükselmiştir. 2016 yılı Dünya Bankası verilerine göre GSYH’de hizmetlerin payı %55,18; sanayinin payı %32,89 ve tarımın payı %11,93’dür. Ülkede 2016 yılında Dünya Bankası rakamlarına göre işsizlik oranı ise %12,10 iken enflasyon 13,81’dir. 2015 yılı HDI’ya göre 0,691 ile “orta insani gelişme endeks değerine sahip ülkeler” grubunda yer alırken dünyada 69’uncu sırada, bu çalışmada incelenen Orta Doğu ülkeleri arasında 8’inci sırada yer almaktadır.

BP’nin 2016 verilerine göre 3,47 milyar varillik kanıtlanmış petrol rezervleri ile dünyada 27’inci sıradadır. Doğalgaz rezervlerinde ise 1,85 trilyon m³ kanıtlanmış doğalgaz rezervi ile dünyada 17’inci sıradadır. Trade Map’in 2016 verilerine göre (bknz. Tablo 35) mineral yakıtlar ve ürünleri ithalatı (8,2 milyar dolar) ihracatını (3,2 milyar dolar) aşarak 5 milyar dolar civarında dış ticaret açığına neden olmaktadır. Dış ticaret dengesi ise sürekli açık veren bir ülkedir. Dünya Bankası verilerine göre, 2011 yılında 9,7 milyar dolar olan dış ticaret açığı 2016 yılında 31 milyar dolara yükselmiştir. 2016 yılı ihracatı 34,4 milyar dolar, ithalatı 65,5 milyardır. Mısır dış ticaret açığı turizm, Süveyş Kanalı ve işçi gelirleriyle kapatılmaya çalışılmaktadır. İhracatında %12,58’lik pay ile BAE ilk sırada yer alırken Türkiye %6,39 pay ile dördüncü sırada yer almaktadır. İthalatta ise %13 pay ile Çin yer alırken Türkiye %4,32 pay ile 4’üncü sırada yer almaktadır. En önemli ihraç ürünler taş ve cam ürünleriyken (%15,37) ikinci sırada mineral yakıtlar ve ürünleri (%14,31) yer almaktadır. İthalatında ise makine ve elektronik ürünler (%6,06) ilk sırada yer alırken mineral yakıtlar ve ürünleri (%14,25) onu takip etmektedir.

Turizm, doğalgaz, Süveyş Kanalı gelirleri ile Körfez Ülkeleri’ndeki yenilenme çalışmaları nedeniyle inşaat sektörü ekonominin lokomotifidir. Petrol sanayi, tekstil ve hazır giyim, çelik, çimento, kimyasallar ve ilaç sanayi ülkenin önemli sanayi dallarıdır. Turizmin Mısır ekonomisinde önemli bir yeri olup, her yedi Mısırlıdan birisi geçimini turizmden karşıladığı ülkede döviz gelirlerinin ¼’ü buradan gelmektedir. Fakat ekonomi için önemli bir kaynak olan turizm, 2011 yılında başlayan karışıklardan bu yana yaşanan olaylardan olumsuz etkilenerek bu gelirden büyük ölçüde mahrum kalmıştır. Nil nehri sayesinde tarım Mısır

ekonomisinde çok önemli bir yeri olup, aktif nüfusun üçte biri bu alanda istihdam edilmektedir. 1970 yılında Nil suları kontrol altına almak için inşa edilen Aswan Barajı 169 milyar m³'lük su tutma kapasitesine sahip olup, bu sayede tarım alanları genişletilmiştir.

Ülkenin en önemli ekonomik sorunları işsizlik ve enflasyondur. Nasır zamanında merkezileştirilen Mısır ekonomisi, Enver Sedat döneminde serbestleşme sürecine girmiş, Mübarek döneminde bu çabalar devam etmiştir. Mısır, “pazar ekonomisi” oluşturmak için 1990’lı yıllardan itibaren maliye, para-banka politikaları ile özelleştirme ve ticaretin serbestleştirilmesine yönelik düzenlemelere gitmiş, fiyat kontrolleri gevşetilmiş, devlet sübvansiyonları azaltılmış, yatırım ve ticaret kısmen serbestleştirilmiştir. Bu dönemden sonra üretim kamu sektörüne daha az bağımlı hale gelmeye başlamış ve 1994’ten bu yana KİT’lerin %40’ı özelleştirilmiştir. 2009 yılında Mısır, Dünya Bankası IFC (International Finance Corporation) tarafından “en aktif reformlar gerçekleştiren ilk 10 ülke” arasına 4’üncü kez seçilmiştir. Fakat 2011 yılında başlayan “Arap Baharı” reform sürecini olumsuz etkileyerek reformları sekteye uğratmıştır.

Tablo 15: Ekonomik Göstergeler, Dış Ticaret ve Enerji Verileri (Mısır)

<i>Gösterge</i>	<i>1970</i>	<i>1980</i>	<i>1990</i>	<i>2000</i>	<i>2010</i>	<i>2016</i>
Genel Bilgiler						
<i>Nüfus</i>	35.046.273	44.099.142	57.412.215	69.905.988	84.107.606	95.688.681
<i>Nüfus Artışı</i>	2,40	2,46	2,48	1,85	1,97	2,02
<i>Yüzölçümü</i>	995.450	995.450	995.450	995.450	995.450	995.450
<i>Nüfus Yoğunluğu</i>	35,21	44,30	57,67	70,23	84,49	96,13
<i>Human Development Index (HDI)</i>			0,55	0,61	0,67	0,69
<i>Yoksulluk Açığı (Günde 1.90 Dolar)</i>	7,30	2,00	3,00	1,40
Ekonomik Göstergeler						
<i>GSYH</i>	7.682.491.836	22.912.500.556	43.130.416.913	99.838.543.960	218.888.324.505	332.791.045.964
<i>GSYH Büyüme (%)</i>	5,60	10,01	5,70	5,37	5,15	4,30
<i>Kişi başı GSYH (Dolar)</i>	219,21	519,57	751,24	1.428,18	2.602,48	3.477,85
<i>Tarımın GSYH'deki Payı</i>	29,43	18,26	19,37	16,74	13,99	11,93
<i>Sanayinin GSYH'deki Payı</i>	28,18	36,78	28,67	33,13	37,53	32,89
<i>Hizmetlerin GSYH'deki Payı</i>	42,40	44,96	51,96	50,13	48,48	55,18
<i>Enflasyon (%)</i>	3,76	20,82	16,76	2,68	11,27	13,81
<i>İşsizlik (%)</i>	...	4,60	8,04	9,00	9,00	12,10
<i>DYY Net Girişler (BOP)</i>	680.000	548.285.715	734.000.000	1.235.000.000	6.385.600.000	8.106.800.000
<i>(%GSYH)</i>	0,01	2,39	1,70	1,24	2,92	2,44
<i>Toplam Dış Borç Stoku (x1000)</i>	1.801.616	19.130.728	33.015.763	29.195.236	36.833.666	67.214.081
<i>(%GSYH)</i>	23,45	83,49	76,55	29,24	16,83	20,20
<i>Toplam Borç Servisi</i>	28,60	9,80	6,10	18,90
<i>Askeri Harcama (%GSYH)</i>	15,53	5,78	3,64	2,68	2,05	1,67
<i>Gayri Safi Sermaye Oluşumu</i>	1.071.590.053	6.304.166.389	12.427.097.712	19.521.503.009	42.685.581.598	50.072.869.043
<i>(%GSYH)</i>	13,95	27,51	28,81	19,55	19,50	15,05
<i>Net Göç</i>	-546.796	-389.781	-460.404	-74.464	-275.026	...
Dış Ticaret Verileri						
<i>İhracat</i>	1.089.675.961	6.991.666.528	8.646.612.831	16.174.959.636	46.731.006.458	34.442.761.209
<i>(%GSYH)</i>	14,18	30,51	20,05	16,20	21,35	10,35
<i>İthalat</i>	1.440.592.816	9.821.666.806	14.109.376.716	22.779.979.451	58.196.067.049	65.506.371.747
<i>(%GSYH)</i>	18,75	42,87	32,71	22,82	26,59	19,68
<i>Dış Ticaret Dengesi</i>	-350.916.855	-2.830.000.278	-5.462.763.885	-6.605.019.815	-11.465.060.591	-31.063.610.538

Gösterge	1970	1980	1990	2000	2010	2016
(%GSYH)	-4,57	-12,35	-12,67	-6,62	-5,24	-9,33
Yoğunlaşma Endeksi (Concentration Index)	0,25	0,15	0,14
Diversification Index	0,68	0,57	0,57
Ürün Sayısı	219	245	244
Enerji Verileri						
Petrol Rezerv (Bin milyon varil)	...	2,92	3,46	3,63	4,50	3,47
(%Dünya)	...	0,43	0,34	0,28	0,27	0,20
Petrol Üretim (Milyon ton)	16,40	29,78	45,50	38,92	35,03	33,84
(%Dünya)	0,70	0,96	1,43	1,08	0,88	0,77
Petrol Tüketim (Milyon ton)	6,08	13,17	23,76	27,20	36,30	40,64
Doğalgaz Rezerv (Trilyon metreküp)	...	0,08	0,38	1,43	2,21	1,85
(%Dünya)	...	0,00	0,00	0,01	0,01	0,01
Doğalgaz Üretim (Milyar metreküp)	0,09	2,18	8,07	21,00	61,32	41,82
(%Dünya)	0,01	0,15	0,41	0,87	1,92	1,18
Doğalgaz Tüketim (Milyar metreküp)	0,09	2,18	8,07	20,00	45,11	51,28
Enerji Güvenliği Risk Skoru	...	1.488,75	1.459,88	1.302,30	1.781,90	1.637,04
Enerji Kullanımı (Kişi başı kg Petrol Eşdeğeri)	...	342	562	581	863	...
Elektrik Tüketimi (Kişi Başına Kwh)	663	962	1.551	...
CO2 Emisyonu (Ton karbondioksit)	20.215.043	45.954.185	89.096.457	121.666.424	195.501.964	220.637.413
CO2 Emisyonu (Kişi Başına Metrik Ton)	0,58	1,04	1,55	1,74	2,32	2,31

Dış Ticarete İlk 5 Ülke (2016 Yılı Rakamları)						Dış Ticarete Konu İlk 5 Ürün (2016 Yılı Rakamları)					
Ülke	İhracat	Payı	Ülke	İthalat	Payı	Ürün	İhracat	Payı	Ürün	İthalat	Payı
BAE	2.832.087	12,58	Çin	7.554.203	13,01	Taş ve Cam Ürünleri	3.459.656	15,37	Mak. ve Elek. Ürünler	9.316.225	16,05
Suudi Arabistan	1.754.531	7,80	Almanya	5.073.453	8,74	Yakıtlar	3.221.028	14,31	Yakıtlar	8.271.961	14,25
İtalya	1.467.709	6,52	ABD	3.095.178	5,33	Sebze	2.872.289	12,76	Metal Ürünler	6.596.453	11,36
Türkiye	1.437.501	6,39	İtalya	2.643.529	4,55	Kimyasal Ürünler	2.515.449	11,18	Sebze	5.941.440	10,23
Birleşik Krallık	1.047.933	4,66	Türkiye	2.505.487	4,32	Tekstil ve Giyim	2.514.856	11,17	Nakliye	5.761.439	9,92
Dış Ticarete Büyüme (Dünya)				-4,43							
Dış Ticarete Büyüme (Ülke)				-8,50							

Not: Net Göç Rakamları 1972-1982-1992-2002 ve 2012 yıllarına aittir. Enerji güvenliği risk skoru en son değeri 2014 yılına, HDI en son değeri 2015 yılına aittir.

Kaynak: Dünya Bankası; IMF; UN; UNCTAD; BP.

2.1.6. İsrail

Asya ile Afrika kıtalarının birleştiği bir noktada bulunan İsrail, batısında Akdeniz, kuzeyinde Lübnan ve Suriye, doğusunda Ürdün, güneyinde Mısır ve Kızıl Deniz ile çevrilidir. Tarihi çok eski dönemlere dayanan İsrail, Mezopotamya'dan "Canaan" (Kenan-Filistin)'a oradan Mısır'a ve oradan tekrar Filistin bölgesine göç ederek M.Ö. 1025 yılında Saul tarafından Yahudi Krallığı'nın kurulduğu kaynaklarda yer almaktadır. Hz. Süleyman döneminde Kudüs'te ilk tapınağın inşa ettikleri, M.Ö. 722 yılında başlayan Asur hakimiyeti ve Babil sürgününden sonra, M.Ö. 538-322 yıllarında ikinci tapınağı inşa ettikleri, Büyük İskender tarafından bölgenin işgal edildiği, M.Ö. 165-37 yıllarında Hasmonean Krallığı'nın hüküm sürdüğü, M.Ö. 63 yılından itibaren Roma'nın bölgeye nüfuz ettiği, M.S. 70 yılında Romalılar tarafından Yahudi isyanlarının bastırılarak ikinci tapınağın yıkıldığı, Yahudilerin Kudüs'ten ve bölgeden sürgün edildikleri ve son Yahudi isyanının M.S. 132 yılında başarısızlıkla sonuçlandığı belirtilmektedir. Yahudiler bu tarihten sonra bölgede küçük topluluklar halinde mevcut olmuşlarsa da 19. yüzyıl sonlarına dek önemli bir demografik ve siyasi varlık olarak görülmemiş, buna rağmen Kudüs ve "Zion" Yahudiler için kutsallığını her zaman korumuştur. 1517 yılında Osmanlı İmparatorluğu'na katılan Filistin toprakları, I. Dünya Savaşı sırasında 1917 yılında İngiltere'nin işgaline uğramış, 1922 yılında İngiliz mandasına verilmiştir. 1917 yılında Yahudilerin kendilerine bir devlet verileceği şeklinde Balfour Deklarasyonu yayımlandı. İngiltere bu topraklarda "Yahudilere bir yurt kurma hakkını temin etmekle" görevlendirilmiştir. Filistin toprakları üzerinde bir "Yahudi Devleti" düşüncesi ise bu bölgede yaşayan Arapların tepkilerine yol açmış, Filistin'in bölünmesine veya Filistin'de Yahudi varlığına karşı çıkmışlar, bu çerçevede 1937 yılında İngiltere tarafından önerilen paylaşım planını reddetmişlerdir. Bundan dolayı Arap ve Yahudi cemaatleri arasındaki çatışmalar artmış, II. Dünya savaşının yaklaşmasıyla birlikte Arap kamuoyunu gücendirmek istemeyen İngiltere, 1939 yılında bir "White Paper" yayınlarak Filistin'e Yahudi göçüne önemli sınırlamalar getirmiştir. Yahudi liderliği savaştan sonra yasal olmayan göç çalışmalarına hız vermiş, diğer taraftan İngiliz idaresine ve Arap halkına karşı tedhiş hareketlerine başlamıştır. İngiltere, Filistin'den çekilme kararını Nisan 1947'de Birleşmiş Milletler gündemine alarak bölgenin geleceğinin tayin edilmesini istemiştir. 29 Kasım 1947'de Birleşmiş Milletler Genel Kurulu, Filistin'in Arap ve Yahudi devletleri

arasında paylaştırılmasını ve Kudüs'e uluslararası statü verilmesini öngören 181 sayılı kararı kabul etmesi Yahudi liderliğince olumlu karşılanmasına rağmen Araplar tarafından kabul edilmemiştir. 14 Mayıs 1948 tarihinde David Ben-Gurion'un, Başkanı olduğu "Jewish Agency"nin işlevlerini üstlenmesiyle İsrail Devleti ilan edilmiştir. 15 Mayıs 1948 Mısır, Ürdün, Suriye, Lübnan ve Irak bu kararı tanımayarak bölgeye askeri harekât başlatmış, Birinci Arap-İsrail Savaşı olarak tarihe geçen ve 15 ay süren savaş Birleşmiş Milletler'in arabuluculuğu ile yapılan görüşmeler sonucunda imzalanan ateşkes anlaşmalarıyla sona ermiştir. Ateşkes anlaşmaları ile İsrail, BM'nin taksim planıyla kendisine bırakılan araziye genişletmiştir. Bu arada Gazze Mısır'ın, Batı Şeria ve Doğu Kudüs ise Ürdün'ün yönetiminde kalmıştır. 11 Mayıs 1949 tarihinde Birleşmiş Milletler'in 59'uncu üyesi olan İsrail uluslararası alanda da çok önemli bir adım atmıştır. Filistin bölgesindeki sorun nedeniyle 1948 haricinde 1956, 1967, 1973 olmak üzere tarihe Arap-İsrail Savaşı olarak geçen dört savaş yaşanmıştır. İsrail, 1980 yılında başkentini Kudüs olarak ilan etmesine rağmen tek taraflı bu adım, uluslararası camianın tepkisini çekmiş, İsrail'in Kudüs'ün başkenti olduğu yönündeki kararı Türkiye dahil birçok ülke tarafından kabul görmemiştir. Bu nedenle ülkemiz ve diğer ülkeler Büyükelçiliklerini Tel Aviv'de bulundurmaktadır. Arap-İsrail Savaşları dışında Birinci ve İkinci İntifada, Koruyucu Duvar Operasyonu, Dökme Kurşun Operasyonu, Ayrımcı Duvar Kararı, Filistin'e karşı gerçekleştirilen kara ve hava operasyonları İsrail'in Filistin bölgesindeki yayılcı politikaları nedeniyle gerçekleşen bazı olaylardır. Gazze Şeridi, Batı Şeria, Golan Tepeleri ve Güney Lübnan bölgelerinin işgali ve Hamas, El Fetih, FKÖ, Hizbullah ve Filistin İslami Cihad gibi gruplarla karşı yaptığı mücadele sıklıkla dünya kamuoyunda sık sık tartışılmış ve tartışılmaya devam etmektedir.

Kuvvetler ayrılığına dayanan parlamenter bir demokrasi ile yönetilen İsrail'in anayasası tek bir metin halinde olamayıp, çeşitli konularda yapılmış anayasal düzenleme niteliğindeki temel yasalardan oluşan bir manzumelerden ibarettir.

Ülkede yaşayan Yahudiler dünya Yahudilerin yalnızca %40'ını oluşturmaktadır. Bundan dolayı İsrail göç almaktadır. Nüfusun yaklaşık %10'unu Kibbutzlar ve Moşavlar oluşturmakta, bu gruplar önemli akımların gelişmesine katkıda bulunmaktadır. Bunlardan birincisi Kibbutizm, Sosyalizmin ve Siyonizm'in pratik bir şekilde bir araya getirildiği düşünce; ikincisi Moshavlar'ın her ailenin bir çiftliğe

sahip olduğu üretim, satış ve ihtiyaçların kooperatif aracılığıyla gerçekleştirildiği tarım köyleridir.

Merkezi planlı ekonomiden serbest piyasa ekonomisine geçilen ülkede 1985'den itibaren ekonomik alanda birçok reform gerçekleştirilmiş, devletin ekonomiye müdahalesi en aza indirilmiş, ticari engeller kaldırılmış ve kapsamlı bir özelleştirme programı uygulanmıştır. 2002'den sonra ülkenin para birimi olan YİŞ (Yeni İsrail Şikeli) konvertibl hale gelmiş, döviz kuru bandının kaldırılmasına ve serbest dalgalanma sistemine geçilmesine karar verilmiş, yabancı sermayenin ülkeye giriş-çıkış serbestleştirilmiştir.

Ülke doğal kaynaklar bakımından zengin bir ülke olmayıp su ve enerji kaynakları kısıtlıdır. Negev'den çıkarılan fosfat ile Ölü Deniz'den çıkarılan potaş, kalya taşı, brom ve magnezyum, ülkenin önemli madenleri olup, Ashkelon kıyılarında son yıllarda keşfedilen doğalgaz rezervleri ile birlikte ülkenin toplam doğalgaz rezervlerinin ömrünün 15 yıl olduğu tahmin edilmektedir. Enerji üretiminde kömürle çalışan santraller ve güneş enerjisinden yararlanarak petrole olan bağımlılığını azaltmaya çalışmaktadır. Diğer bölge ülkelerinden daha az miktarda ve daha yüksek maliyetlerle çıkarılan petrol işletilmekte, alt yapının iyileştirilmesi ve sınırlı kaynakların etkin kullanımı İsrail ekonomisinin temelini oluşturmaktadır.

Dünya Bankası verilerine göre 2016 yılındaki 317,7 milyar dolar GSYH değeriyle incelenen Orta Doğu ülkeleri arasında 6'ncı sırada yer alırken, dünyanın en büyük 33'üncü ekonomisi konumundadır. Ülkede kişi başı GSYH 37.175,74 dolar ile Orta Doğu ve dünya ortalamasının (bkz. Tablo 31) oldukça üstündedir. Ülkede 2016 yılında işsizlik %4,8; enflasyon %-0,54'dür. Son yıllardaki GSYH verilerindeki dalgalanmalara bakıldığında 2008 küresel krizin etkilerinin yoğun yaşandığı yıllarda düştüğü görülmektedir. Buna göre, Dünya Bankası verilerine göre, 2008'de 215,8 milyar dolar olan GSYH 2009'da 207,4 milyar dolara düşmüştür. Bunun dışında 2012 ve 2015 yıllarında da nominal GSYH değerlerinde düşüşler meydana gelmiştir. GSYH'ye katkısı bakımından hizmetlerin payı %77,86; sanayinin payı %20,84; tarımın payı %9,96'dır.

İsrail ekonomisi ihracata dayalı bir büyüme sergilemektedir. Dünya Bankası verilerine göre, 2016 yılında ihracatın GSYH'ye oranı %30,27'dir. 2015 yılı HDI'ya göre 0,899 ile "çok yüksek insani gelişme endeks değerine sahip ülkeler" grubunda yer alırken, dünyada 19'uncu sırada yer alırken bu çalışmada incelenen Orta Doğu

ülkeleri arasında en yüksek insani gelişmişlik endeksine sahip ülkedir. Yüksek eğitim düzeyi ve savunma ile ilgili Ar-Ge faaliyetlerine yapılan büyük yatırımlar sayesinde Ar-Ge alanında büyük başarılar elde edilmiştir. Bu sayede İsrail’de yüksek teknoloji endüstrilerinde faaliyet gösteren yerli ve yabancı firmaların sayısı ve buna paralel olarak elektronik, haberleşme, medikal ve optik aletler gibi teknoloji-yoğun ürünlerin üretimi artmıştır. Ayrıca kimya, plastik ve gıda sanayi ürünlerinin ihracatında ve finansal hizmetlerde de önemli gelişmeler kaydedilmiştir.

Dünya Bankası verilerine göre ülke 2009’dan beri dış ticarete fazla vermektedir. 2008’de 1,4 milyar dolar olan dış açık bir sonraki yıl 5,5 milyar dolar fazlaya dönmüştür. 2015 yılında dış ticaret fazlası 9 milyar dolara yükselmiştir. 2016 yılında bu rakam 6,6 milyar dolardır. 2009 yılında 69,4 milyar dolar olan ihracat rakamı 2016 yılında 96,2 milyar dolara yükselmiştir. Bu dönemler arasında ihracatını artıran ender Orta Doğu ülkelerinden birisidir. Toplam ithalatın %75’ini hammadde ithalatı oluşturan İsrail’de petrol ve sanayi ürünlerindeki fiyat hareketlerinden kolayca etkilenmektedir. Trade Map’in 2016 verilerine göre (bkz. Tablo 35) mineral yakıt ve ürünleri ithalatı 5,8 milyar dolar ile mal ithalatının %8,83’üne, toplam ithalatın ise %5,10’unu kaplamaktadır. Mineral yakıt ve ürünleri mal ticaretinde yaklaşık 4,9 milyar dolarlık açığa neden olmaktadır. Bu rakam dış ticaretteki mal dengesindeki 5,2 milyar dolar açığın neredeyse tamamına denk gelmektedir. Özellikle Avrupa Birliği ülkelerinin yaşadığı ekonomik kriz ve ABD ekonomisindeki durgunluk İsrail’in ihracatını olumsuz etkilemiştir. Dünya Bankası verilerine göre global krizin en yoğun olduğu 2008’de 83,1 milyar dolar olan ihracat 2009’da 69,1 milyar dolara düşmüştür. Dış denge bu dönemde fazla vermesinin sebebi ihracatla beraber ithalat rakamının da 84,5 milyardan 63,6 milyar dolara düşmesidir. Görüldüğü gibi ithalattaki düşüş ihracattaki düşüşten daha fazla olmuştur. İhraç ürünlerinde %27,7 ile taş ve cam ürünleri, %21,75 ile makine ve elektronik ürünler ve %21,4 ile kimyasallar ilk üç sırada yer almaktadır. İthalatta ise %23,07 ile makine ve elektronik ürünler, %12,76 ile taş ve cam ürünleri, %11,94 ile nakliye ilk üç sırada yer almaktadır. En fazla ihracat yaptığı ülkeler arasında sırasıyla ABD, Hong Kong, İngiltere ve Çin; ithalatta ise ABD, Çin, İsviçre ve Almanya yer almaktadır.

Tablo 16: Ekonomik Göstergeler, Dış Ticaret ve Enerji Verileri (İsrail)

Gösterge	1970	1980	1990	2000	2010	2016
Genel Bilgiler						
Nüfus	2.974.000	3.878.000	4.660.000	6.289.000	7.623.600	8.547.100
Nüfus Artışı	2,40	2,46	2,48	1,85	1,97	2,02
Yüzölçümü	21.640	21.640	21.640	21.640	21.640	21.640
Nüfus Yoğunluğu	137,43	179,21	215,34	290,62	352,29	394,97
Human Development Index (HDI)			0,79	0,85	0,88	0,90
Yoksulluk Açığı (Günde 1.90 Dolar)	0,00	0,30	0,30	...
Ekonomik Göstergeler						
GSYH	7.045.666.667	24.154.568.627	58.986.997.917	132.339.311.284	233.609.522.091	317.744.784.695
GSYH Büyüme (%)	7,31	1,67	7,32	8,17	5,22	4,09
Kişi başı GSYH (Dolar)	2.369,09	6.228,61	12.658,15	21.042,98	30.642,94	37.175,74
Tarımın GSYH'deki Payı	13,85	11,31	12,76	9,13	6,56	9,96
Sanayinin GSYH'deki Payı	24,72	22,89	20,84
Hizmetlerin GSYH'deki Payı	73,87	75,42	77,86
Enflasyon (%)	6,11	131,03	17,17	1,12	2,69	-0,54
İşsizlik (%)	...	4,80	9,60	11,10	8,50	4,80
DYY Net Girişler (BOP)	49.000.000	51.000.000	151.000.000	8.047.500.000	6.984.700.000	11.902.600.000
(%GSYH)	0,70	0,21	0,26	6,08	2,99	3,75
Toplam Dış Borç Stoku (x1000)
(%GSYH)
Toplam Borç Servisi
Askeri Harcama (%GSYH)	20,86	17,14	12,26	7,08	6,23	5,66
Gayri Safi Sermaye Oluşumu	2.052.333.333	5.688.960.784	11.821.135.998	30.172.113.237	43.080.678.470	65.083.951.101
(%GSYH)	29,13	23,55	20,04	22,80	18,44	20,48
Net Göç	165.879	2.604	456.923	102.935	19.497	...
Dış Ticaret Verileri						
İhracat	1.532.000.000	8.973.568.627	17.523.868.713	47.072.572.536	81.742.711.955	96.172.733.427
(%GSYH)	21,74	37,15	29,71	35,57	34,99	30,27
İthalat	2.800.000.000	11.434.313.725	20.434.455.213	47.198.145.832	76.856.913.613	89.536.301.620
(%GSYH)	39,74	47,34	34,64	35,66	32,90	28,18

Gösterge	1970	1980	1990	2000	2010	2016
<i>Dış Ticaret Dengesi</i>	-1.268.000.000	-2.460.745.098	-2.910.586.499	-125.573.296	4.885.798.342	6.636.431.808
<i>(%GSYH)</i>	-18,00	-10,19	-4,93	-0,09	2,09	2,09
<i>Yoğunlaşma Endeksi (Concentration Index)</i>	0,29	0,24	0,27
<i>Diversification Index</i>	0,57	0,55	0,57
<i>Ürün Sayısı</i>	216	230	227
Enerji Verileri						
<i>Petrol Rezerv (Bin milyon varil)</i>
<i>(%Dünya)</i>
<i>Petrol Üretim (Milyon ton)</i>
<i>(%Dünya)</i>
<i>Petrol Tüketim (Milyon ton)</i>	4,78	8,01	8,88	13,53	11,21	11,62
<i>Doğalgaz Rezerv (Trilyon metreküp)</i>	...	0,003	0,001	0,045	0,202	0,156
<i>(%Dünya)</i>	...	0,004	0,001	0,032	0,115	0,084
<i>Doğalgaz Üretim (Milyar metreküp)</i>
<i>(%Dünya)</i>
<i>Doğalgaz Tüketim (Milyar metreküp)</i>	0,135	0,002	0,033	0,010	5,340	9,660
<i>Enerji Güvenliği Risk Skoru</i>	...	1.326,12	1.071,29	1.072,76	1.261,53	1.107,46
<i>Enerji Kullanımı (Kişi başı kg Petrol Eşdeğeri)</i>	...	2.017	2.460	2.899	3.042	...
<i>Elektrik Tüketimi (Kişi Başına Kwh)</i>	4.176	6.323	6.953	...
<i>CO2 Emisyonu (Ton karbondioksit)</i>	14.692.913	23.563.469	35.006.075	61.851.296	72.518.481	72.889.558
<i>CO2 Emisyonu (Kişi Başına Metrik Ton)</i>	4,94	6,08	7,51	9,83	9,51	8,53

Dış Ticarete İlk 5 Ülke (2016 Yılı Rakamları)						Dış Ticarete Konu İlk 5 Ürün (2016 Yılı Rakamları)					
Ülke	İhracat	Payı	Ülke	İthalat	Payı	Ürün	İhracat	Payı	Ürün	İthalat	Payı
ABD	17.597.523	29,05	ABD	8.097.674	12,31	<i>Taş ve Cam Ürünleri</i>	16.780.961	27,70	<i>Mak. ve Elek. Ür.</i>	15.178.734	23,07
Hong Kong	4.435.563	7,32	Çin	5.896.145	8,96	<i>Mak. ve Elek. Ürünler</i>	13.174.162	21,75	<i>Taş ve Cam Ür.</i>	8.398.743	12,76
Belirtilmemiş	4.047.419	6,68	İsviçre	4.288.102	6,52	<i>Kimyasal Ürünler</i>	12.963.673	21,40	<i>Nakliye</i>	7.856.713	11,94
Birleşik Krallık	3.908.937	6,45	Almanya	4.069.373	6,18	<i>Çeşitli</i>	5.771.005	9,53	<i>Çeşitli</i>	5.892.412	8,95
Çin	3.327.625	5,49	Belçika	3.913.975	5,95	<i>Nakliye</i>	2.787.350	4,60	<i>Yakıtlar</i>	5.807.844	8,83
<i>Dış Ticarete Büyüme (Dünya)</i>				-4,43							
<i>Dış Ticarete Büyüme (Ülke)</i>				-6,19							

Not: Net Göç Rakamları 1972-1982-1992-2002 ve 2012 yıllarına aittir. Enerji güvenliği risk skoru en son değeri 2014 yılına, HDI en son değeri 2015 yılına aittir.

Kaynak: Dünya Bankası; IMF; UNCTAD; BP.

2.1.7. Irak

Irak Krallığı, 1932 yılında bağımsızlığını kazanarak kurulmuştur. Bu tarihten önce Osmanlı İmparatorluğu'nun üç eski vilayetini kapsayan günümüz Irak toprakları Milletler Cemiyeti'nin kararını takiben İngiliz himayesindeydi. Krallık, 1958 yılında yapılan askeri darbeyle yerini Irak Cumhuriyeti'ne bırakmış, 1958-2003 dönemini Baas Partisi yönetimi altında geçirmiştir. 2003 yılında ABD'nin askeri müdahalesiyle Baas rejimi sona ermiştir. Bu tarihten sonra Irak Cumhuriyeti demokrasi ile yönetilmeye başlamıştır.

Ülkenin politik ve ekonomik geçmişinde birçok kırılma dönemi yaşamıştır. 1980 yılında başlayan ve 8 yıl süren Irak-İran Savaşı, 1990 yılında Irak'ın Kuveyt'i işgali, 1991 I. Körfez Savaşı, 1998 Çöl Tilkisi Operasyonu, 2003 II. Körfez Savaşı (Irak'ın işgali) bunlardan en önemlileridir. 1990'daki Irak'ın Kuveyt'i işgalinin akabinde ülkeye ambargo uygulanmış, uygulanan bu ambargoyla beraber 24 yıl süren tek adam yönetimi (Baas Rejimi) 20 Mart 2003'te başlayan ABD askeri müdahalesi ile sona ermiştir. Müdahale sonrası Irak'ta BM gözetiminde ve ABD öncülüğünde yeni bir yönetim kurulmuştur. Irak'ta 15 Ekim 2005'de anayasa taslağına ilişkin halk oylaması yapılmış ve halihazırdaki (yeni) anayasa 2005 yılında yürürlüğe girmiştir. Cumhurbaşkanı ve Başbakan Parlamento içinden seçilmektedir. Irak'taki siyasi sürecin son aşamasını oluşturan ilk siyasi genel seçimler 15 Aralık 2005 tarihinde gerçekleştirilerek seçimle iş başına gelen ilk Irak Hükümeti 20 Mayıs 2006 tarihinde kurulmuştur.

Irak ekonomisi, kamu ekonomisi ağırlıklı olup, özel sektörü ülkenin dönem dönem yaşadığı siyasi, askeri ve mali sıkıntılar nedeniyle gelişmemiştir. Irak'ta bulunan petrol arıtma istasyonları, petrol boru hatları, montaj fabrikaları, çimento ve demir-çelik fabrikaları, enerji santralleri devlete; marketler, dokuma tezgâhları, şehir içi nakliye, deri işleme atölyeleri, tamir-bakım-onarım atölyeleri, dikiş-nakış tezgâhları ve tarıma dayalı küçük ve orta ölçekli sanayi işletmeleri özel sektöre aittir. Irak'ta bakanlıklara bağlı devlet (sanayi/ticaret/inşaat) şirketleri kurularak ülkenin ihtiyaçları bu şirketler kanalıyla temin etmektedir.

Dünya Bankası verilerine göre, Irak'ta ekonomik faaliyetlerin GSYH'deki payı hizmetler %57,70 sanayi %37,30 ve tarım %5,10 şeklindedir. Irak, Dünya

Bankasının 2016 verilerine göre bu çalışmada incelenen Orta Doğu ülkeleri arasında 7'inci dünya ekonomileri arasında 52'inci büyük ekonomidir. Irak'ın 2011 yılında GSYH'si 185,7 milyar dolar iken 2014 yılında 234,6 milyar dolara kadar yükselmesine rağmen 2016 yılında 171,5 milyar dolara düşmüştür. Bu düşüşün sebepleri arasında petrol fiyatlarının düşmesi önemli bir faktördür. Bunun yanında büyük petrol ihracatlarıyla elde edilen büyük gelirlere rağmen politik istikrarsızlık, altyapı ve güvenlik sorunları GSYH'deki azalışın diğer önemli sebepleridir. Ülkede 2016 yılı 4.609,60 dolar kişi başı GSYH ile Orta Doğu ve Dünya ortalamasının (bkz. Tablo 31) altındadır. Irak 2015 yılı HDI'ya göre 0,649 ile "orta derecede insani gelişme endeks değerine sahip ülkeler" grubunda yer alırken, dünyada 121'inci sırada, bu çalışmada incelenen Orta Doğu ülkeleri arasında 17'inci sırada yer almaktadır.

Dünyanın en düşük maliyetle petrol ve gaz üretimi yapan ülkelerden birisi olan Irak'ta BP 2016 yılı verilerine göre, kanıtlanmış petrol rezervi 153 milyar varildir. Doğalgaz rezervi ise 3,694 trilyon m³'tür. Petrol ve petrol ürünleri ihracatı 2014 yılı Dünya Bankası WITS verilerine¹² göre ülkenin toplam ihracatının %95,80'i gibi çok büyük bir paya sahiptir. Trade Map'in 2016 verilerine göre (bkz. Tablo 35) ise Irak'ın toplam mineral yakıt ve ürünleri ihracatı 47,7 milyar dolar olup, Irak'ın mal ihracatının %94,44'üne eşittir. Trade Map'e göre, Irak dünyanın 9'uncu mineral yakıt ve ürünleri ihracatçısıdır. 9,1 milyar dolar mal ticaret dengesi fazla veren ülkede mineral yakıt ve ürünleri ihracatı çıkarıldığında 38,6 milyar dolar açık vermektedir. Irak petrollerinin rezerv ömrünün 150 yıl olduğu tahmin edilmekte olup, bu rakam Orta Doğu ve Afrika bölgesindeki en yüksek rakamıdır. GSYH'nin %50'sini (bkz. Tablo 34), kamu gelirlerinin ise büyük bir kısmını petrol ve petrol ürünleri ihracatı oluşturmaktadır. Irakta doğalgaz üretimi de mevcuttur fakat bu üretim çok az miktarda olduğundan ihracatı söz konusu değildir.

Petrol ihracatçısı olan bir ülke olan Irak'ta petrol fiyatlarının 2011-2014 döneminde 100 doların üzerinde seyretmesi, 2010 yılında 7,4 milyar dolar olan dış ticaret

¹² Dünya Bankasının WITS veri tabanında "Fuels" (Yakıtlar) ihracat rakamı 84,4 milyar dolar, ihracattaki payı da %99,89 olarak verilmiştir. 2014 yılı Irak ihracat rakamlarına baktığımızda Dünya Bankası verilerine göre toplam 88,1 milyar dolardır. Bu rakamlara göre "Fuels" in payını hesapladığımızda %99,89 değil %95,80 olarak hesaplamaktayız. Bu veriler arasındaki tutarsızlık olduğunu göstermekte olup, küçük olan rakam verilmiştir.

fazlasını 2011 yılında 30,7 milyar dolara yükseltmiştir. 2010 yılında 54,6 milyar dolar olan ihracat 2012 yılında 97 milyar dolara, 2014 yılında 88,1 milyar dolara yükselmiş; buna paralel olarak ithalat 2010'da 47,1 milyar dolardan 2012 yılında 63,4 milyar dolara, 2014 yılında 60 milyar dolara yükselmiştir. 2014'den sonra petrol fiyatlarının düşmesiyle ihracat 2016 yılında 33,2 milyar dolara düşerken ithalatta bu düşüş daha sınırlı kalarak (ihracat 55 milyar dolar düşerken ithalat 30,8 milyar dolar düşmüş) 29,6 milyar dolar olarak gerçekleşmiştir. 2010 yılında 121,48 milyon ton olan petrol üretimi 2016 yılında 218,94 milyon tona çıkmasına rağmen ihracat rakamlarında düşüşler engellenememiştir. 2011 yılında 30 milyar doları aşan dış fazla 2016 yılında 3 milyar dolar seviyelerine gerilemiştir. Irak'ın ihracatının yanı sıra ithalat düzeyi de petrol gelirlerine bağlıdır. Petrol gelirlerinin arttığı yıllarda Irak'ın ithalatı da artmış, petrol ihracatının azaldığı dönemlerde ise ithalat daha sınırlı azalmıştır. İhracatta BAE, Suriye, Türkiye ve Ürdün; ithalatta Çin, BAE, Kore ve ABD en önemli ülkelerdir.

Türkiye, güney komşusu olan Irak ile her zaman iyi ilişkiler geliştirme çabasında olmuş, 1955 yılında Bağdat Paktı'nı, 1977'de Kerkük-Ceyhan Petrol Boru Hattı'nı, Ağustos 2007'de Kerkük-Yumurtalık petrol boru hattını hayata geçirmiştir. Irak, Türkiye'nin önemli ticaret ortaklarında biri olmuş, Türk müteahhitleri Irak'ta önemli projeler gerçekleştirmiştir. 1990 yılında Irak'ın Kuveyt'i işgal etmesi nedeniyle uygulanan ambargodan dolayı Türkiye-Irak ilişkileri başta ticaret olmak üzere kesintiye uğramıştır. 2003 sonrası yaşanan gelişmelerin akabinde Türkiye-Irak ilişkileri, Irak'ın yeniden yapılandırılması ve imarı olarak adlandırılabilir yeni bir döneme girmiştir.

Politik istikrarsızlık, petrol fiyatlarındaki dalgalanmalar, altyapı ve güvenlik sorunları gibi nedenler sanayinin tam anlamıyla gelişmemesine neden olmuştur. Bu nedenle her türlü ihtiyaç maddesinde ithalata bağımlı hale gelmiştir. Ayrıca işsizlik oranı %15 seviyelerinde seyrederek başka bir sorun haline gelmiştir. İhracatta belirli ürünlere bağımlılığı ölçen Concentration İndeksi değerinin 2016 yılı için 0,97 gibi çok yüksek bir seviyede olması diğer petrol zengini ülkelerde olduğu gibi petrol gelirlerine bağımlılığı göstermektedir. Buda ülkenin kırılganlığını artıran en önemli etmenlerdendir. Irak'ta hükümet borçlarının GSYH'ye oranı 2016 yılı IMF rakamlarına göre %63,68 ile çok ciddi seviyelerdedir.

Tablo 17: Ekonomik Göstergeler, Dış Ticaret ve Enerji Verileri (Irak)

Gösterge	1970	1980	1990	2000	2010	2016
Genel Bilgiler						
Nüfus	9.917.983	13.653.356	17.469.005	23.565.413	30.762.701	37.202.572
Nüfus Artışı	3,41	2,94	2,49	2,96	2,86	2,97
Yüzölçümü	437.370	437.370	437.370	437.370	434.320	434.320
Nüfus Yoğunluğu	22,68	31,22	39,94	53,88	70,83	85,66
Human Development Index (HDI)			0,57	0,61	0,65	0,65
Yoksulluk Açığı (Günde 1.90 Dolar)	2,50	...
Ekonomik Göstergeler						
GSYH	3.281.713.806	53.405.689.130	179.885.815.375	16.898.428.910	138.516.722.650	171.489.001.692
GSYH Büyüme (%)	4,54	24,75	57,82	1,41	6,40	11,00
Kişi başı GSYH (Dolar)	330,89	3.911,54	10.297,43	717,09	4.502,75	4.609,60
Tarımın GSYH'deki Payı	16,61	4,70	8,25	4,63	5,16	5,10
Sanayinin GSYH'deki Payı	46,06	73,97	72,25	84,80	55,79	37,30
Hizmetlerin GSYH'deki Payı	37,33	21,33	19,50	10,57	39,04	57,70
Enflasyon (%)	4,36	4,98	2,88	0,40
İşsizlik (%)	16,90	15,20	15,10
DYY Net Girişler (BOP)	-910.000	1.530.000	420.000	-32.000	1.396.200.000	146.400.000
(%GSYH)	-0,03	0,00	0,00	0,00	1,01	0,09
Toplam Dış Borç Stoku (x1000)
(%GSYH)
Toplam Borç Servisi
Askeri Harcama (%GSYH)	12,22	5,57	2,71	3,63
Gayri Safi Sermaye Oluşumu	29,00	21.983.768.632	35.501.792.576
(%GSYH)	0,00	15,87	20,70
Net Göç	-8.587	-199.939	-154.026	-266.320	463.665	...
Dış Ticaret Verileri						
İhracat	1.225.147.018	33.905.858.449	13.848.182.695	15.872.391.262	54.598.900.000	33.194.500.000
(%GSYH)	37,33	63,49	7,70	93,93	39,42	19,36
İthalat	662.559.507	16.856.078.564	13.361.852.686	10.406.238.912	47.207.400.000	29.612.000.000
(%GSYH)	20,19	31,56	7,43	61,58	34,08	17,27

Gösterge	1970	1980	1990	2000	2010	2016
<i>Dış Ticaret Dengesi</i>	562.587.511	17.049.779.885	486.330.010	5.466.152.351	7.391.500.000	3.582.500.000
(%GSYH)	17,14	31,93	0,27	32,35	5,34	-8,16
<i>Yoğunlaşma Endeksi (Concentration Index)</i>	0,98	0,95	0,97
<i>Diversification Index</i>	0,82	0,84	0,90
<i>Ürün Sayısı</i>	51	114	114
Enerji Verileri						
<i>Petrol Rezerv (Bin milyon varil)</i>	...	30,000	100,000	112,500	115,000	153,000
(%Dünya)	...	4,390	9,732	8,648	7,002	8,965
<i>Petrol Üretim (Milyon ton)</i>	76,300	131,073	105,301	128,796	121,480	218,940
(%Dünya)	3,236	4,239	3,316	3,560	3,055	4,996
<i>Petrol Tüketim (Milyon ton)</i>
<i>Doğalgaz Rezerv (Trilyon metreküp)</i>	...	0,777	3,107	3,109	3,171	3,694
(%Dünya)	...	1,086	2,841	2,232	1,799	1,980
<i>Doğalgaz Üretim (Milyar metreküp)</i>	0,784	1,281	3,980	3,150	1,303	1,131
(%Dünya)	0,079	0,089	0,202	0,131	0,041	0,032
<i>Doğalgaz Tüketim (Milyar metreküp)</i>
<i>Enerji Güvenliği Risk Skoru</i>	...	2.668,15	1.924,97	1.596,22	1.888,11	1.602,68
<i>Enerji Kullanımı (Kişi başı kg Petrol Eşdeğeri)</i>	...	712	1.147	1.102	1.219	...
<i>Elektrik Tüketimi (Kişi Başına Kwh)</i>	1.305	1.237	1.196	...
<i>CO2 Emisyonu (Ton karbondioksit)</i>	23.908.840	45.558.808	47.693.002	72.445.252	112.195.532	...
<i>CO2 Emisyonu (Kişi Başına Metrik Ton)</i>	2,41	3,34	2,73	3,07	3,65	...

Dış Ticarete İlk 5 Ülke (2014 Yılı Rakamları*)						Dış Ticarete Konu İlk 5 Ürün (2014 Yılı Rakamları*)					
Ülke	İhracat	Payı	Ülke	İthalat	Payı	Ürün	İhracat	Payı	Ürün	İthalat	Payı
<i>Belirtilmemiş</i>	84.303.300	99,76	<i>Çin</i>	10.506.358	28,35	<i>Yakıtlar</i>	84.409.749	87,10	<i>Metal Ürünler</i>	10.342.296	27,90
<i>BAE</i>	128.676	0,15	<i>BAE</i>	5.535.409	14,93	<i>Kimyasal Ürünler</i>	66.316	0,08	<i>Yakıtlar</i>	8.482.379	22,89
<i>Suriye</i>	33.602	0,04	<i>Belirtilmemiş</i>	5.225.900	14,10	<i>Deri ve Deri Ürün.</i>	18.684	0,02	<i>Mak. ve Elek. Ür.</i>	5.003.477	13,50
<i>Türkiye</i>	17.743	0,02	<i>Kore</i>	2.904.516	7,84	<i>Sebze</i>	6.309	0,01	<i>Nakliye</i>	4.926.683	13,29
<i>Ürdün</i>	13.592	0,02	<i>ABD</i>	2.431.056	6,56	<i>Canlı Hayvan</i>	3.232	0,00	<i>Kimyasal Ür.</i>	1.864.211	5,03
<i>Dış Ticarete Büyüme (Dünya)</i>				0,12							
<i>Dış Ticarete Büyüme (Ülke)</i>				-1,74							

Not: Net Göç Rakamları 1972-1982-1992-2002 ve 2012 yıllarına aittir. Enerji güvenliği risk skoru en son değeri 2014 yılına, HDI en son değeri 2015 yılına aittir.

Kaynak: Dünya Bankası; *Dünya Bankası WITS; IMF; UN; UNCTAD; BP.

2.1.8. Cezayir

Fransız sömürgeci olan Cezayir 1 Kasım 1954 tarihinde Milli Kurtuluş Cephesi (FLN) ve Ulusal Bağımsızlık Ordusunun (APN) kurulması müteakip Fransız sömürge yönetimine karşı başlattığı mücadele sonucunda 5 Temmuz bağımsızlığını kazanmıştır. Başkanlık sistemi ile yönetilen Cezayir, 1962 yılından sonra Ulusal Kurtuluş Cephesi tarafından tek partili siyasi sistem ile yönetilmiş, 1989 yılında yapılan halkoylaması sonucu yapılan anayasa ile çok partili sisteme geçilmiştir.

2016 yılı Dünya Bankası verilerine göre, 159 milyar dolar nominal GSYH değeriyle Güney Afrika, Nijerya ve Mısır'ın ardından Afrika'nın ve 22 üyesi bulunan Arap Birliği ülkelerinin 4'üncü, dünyanın 53'üncü, bu çalışmada incelenen Orta Doğu ülkeleri arasında 8'inci büyük ekonomidir. Ülke 2016 yılı 3.916,88 dolar kişi başı GSYH ile Orta Doğu ve Dünya ortalamasının (bkz. Tablo 31) altındadır. GSYH'de hizmetlerin payı %48,90; sanayinin %37,78 ve tarımın %13,32'dir. 2015 yılı HDI'ya göre Cezayir 0,745 ile "yüksek insani gelişme endeks değerine sahip ülkeler" grubunda yer alırken dünyada 83'üncü sırada, bu çalışmada incelenen Orta Doğu ülkeleri arasında 11'inci sırada yer almaktadır.

Afrika'nın en geniş topraklarına ve önemli doğalgaz ve petrol rezervlerine sahip olan Cezayir'in 2016 yılı BP verilerine göre, petrol rezervi 12,2 milyar varil, doğalgaz rezervi ise 4,504 trilyon m³'dür. Dünya Bankası (WITS) 2016 yılı verilerine göre petrol ve petrol ürünleri ihracatı 28,59 milyar dolardır. Bu rakam ülke ihracatının %85,58'ine GSYH'sinin %17,97'sine eşittir. Trade Map'in 2016 verilerine göre ise (bkz. Tablo 35) 29,99 milyar dolar ile dünyanın en büyük 16'ıncı ihracatçısı olup, 28,586 milyar dolar olan mal ihracatının %95,31'ini oluşturmaktadır. Ayrıca bütçenin yaklaşık üçte ikisi petrol ve petrol ürünlerinden gelmektedir. Concentration İndeks değerinin 2016 yılı için 0,49 olması ve petrol ve petrol ürünlerinin ihracattaki payının yüksek olması ekonominin enerji sektörüne bağımlı olduğunu göstermekte, ülke ekonomisinin kırılganlığını artırmaktadır. Buna göre 2010 yılında 161,2 milyar dolar olan GSYH petrol fiyatlarının artmaya başladığı 2011 yılında 200 milyar dolara yükselmiştir. Petrol fiyatlarının tekrar düşmeye başladığı 2015 yılında ise GSYH 165,8 milyar dolar iken 2016 yılında 159 milyar dolara düşmüştür. Son yıllarda petrol fiyatlarının düşmesi ve bölgesel karışıklıklar nedeniyle ihracat azalmakta, bu azalış petrol gelirlerine bağımlı olan ekonomideki diğer sektörleri de etkilemektedir.

Bu bağlamda Dünya Bankası verilerine göre, 2011 yılında 61.975,41 milyar dolardan 77,5 milyar dolara yükselen ihracat 2015 yılında 38,4 milyar seviyelerine düşerek 2009 yılının (48,5 milyar dolar) da altına düşmüştür. Dış ticaret uzun yıllar yüksek miktarlarda fazla verdikten sonra 2009 yılında 797 milyon dolar açık vermiş, akabinde 2010 (11,3 milyar dolar), 2011 (20,2 milyar dolar), 2012 (17,5 milyar dolar) ve 2013 (5,8 milyar dolar) yıllarında yeniden fazla vermiştir. Daha sonrasında petrol fiyatlarının düşmesi ve Orta Doğu'da patlak veren Arap Baharının da etkisiyle dış açık vermeye başlayan ülke 2016 yılındaki açığı 22,7 milyardır. 1996-2008 yılları arasında ortalama dış ticaret fazlası 13,5 milyar dolar iken 2009-2016 yılları arasında ortalama dış ticaret fazlası 703 milyon dolara gerilemiş, 2009-2016 yılları arasında birçok yıl açık vermiştir. Trade Map'in 2016 verilerine göre mal dengesinde mineral yakıtlar ve ürünler kalemindeki 27 milyar dolarlık fazla çıkarıldığında dış ticaret açığı iki katından daha fazla artacaktır. Bu durum petrol ve petrol ürünlerinin ülke ekonomisindeki önemini göstermektedir. Tarımsal üretimin ve sanayi alt yapısının yetersizliği nedeniyle pek çok tüketim ürünü sürekli artan miktarlarda ithal edilmektedir. 1997-2015 yılları arasında ithalat sürekli artmıştır. 1997 yılında 10,2 milyar dolar olan ithalat 2010'da 50,6 milyar dolara, 2015 yılında 60,6 milyar dolara yükselirken 2016 yılında 56 milyar dolar olarak gerçekleşmiştir. İhracatta ilk beş ülke İtalya (%17,37), İspanya (%12,93), ABD (%12,89), Fransa (%11,42) ve Brezilya (%5,39); ithalatta Çin (%17,86), Fransa (%10,14), İtalya (%9,87), İspanya (%7,57) ve Almanya (%6,42) yer almaktadır.

Satın alma gücünün komşu ülkelere göre düşüklüğü, ülke ekonomisinin sektörel bazda çeşitlendirilerek geliştirilmesine yönelik ulusal ve uluslararası yatırımlardaki yetersizlik, ülkedeki KİT'lerin özelleştirme çalışmalarının çok yavaş ilerlemesi, özellikle enerji sektörü başta olmak üzere kamu kurum ve kuruluşlarındaki yolsuzluk iddiaları, ülke ekonomisinin %60'ından fazlasını oluşturan kayıt dışı sektörün büyüklüğü, özellikle kuzey ve güney olmak üzere bölgeler arasında ciddi ekonomik ve sosyal dengesizlikler ve genç nüfusta %30'ları toplamda ise %11,50 bulan işsizlik zengin doğal kaynaklarına sahip olmasına karşın Cezayir'in en büyük ekonomik sorunlarıdır. Cezayir Dinar'ı Konvertibl olmayıp, ülkede sıkı bir kambiyo rejimi uygulanmakta, ticaret politikaları serbestleştirmeye çalışmasına rağmen önemli ölçüde ithal ikameci ve korumacı eğilimler göstermektedir.

Tablo 18: Ekonomik Göstergeler, Dış Ticaret ve Enerji Verileri (Cezayir)

Gösterge	1970	1980	1990	2000	2010	2016
Genel Bilgiler						
Nüfus	14.550.034	19.337.715	25.912.367	31.183.660	36.117.637	40.606.052
Nüfus Artışı	2,83	3,03	2,56	1,35	1,82	1,83
Yüzölçümü	2.381.740	2.381.740	2.381.740	2.381.740	2.381.740	2.381.741
Nüfus Yoğunluğu	6,11	8,12	10,88	13,09	15,16	17,05
Human Development Index (HDI)			0,58	0,64	0,72	0,75
Yoksulluk Açığı (Günde 1.90 Dolar)	6,50	...	0,50	...
Ekonomik Göstergeler						
GSYH	4.863.487.493	42.345.277.342	62.045.099.643	54.790.245.601	161.207.268.655	159.049.096.745
GSYH Büyüme (%)	8,86	0,79	0,80	3,82	3,63	3,30
Kişi başı GSYH (Dolar)	334,26	2.189,78	2.394,42	1.757,02	4.463,39	3.916,88
Tarımın GSYH'deki Payı	9,21	8,51	11,36	8,98	9,03	13,32
Sanayinin GSYH'deki Payı	45,53	57,65	48,17	58,15	53,85	37,78
Hizmetlerin GSYH'deki Payı	45,26	33,84	40,47	32,87	37,12	48,90
Enflasyon (%)	6,60	9,52	16,65	0,34	3,91	6,40
İşsizlik (%)	...	15,80	19,80	29,80	10,00	11,50
DYY Net Girişler (BOP)	80.120.000	348.669.038	334.915	280.100.000	2.300.369.124	1.637.370.975
(%GSYH)	1,65	0,82	0,00	0,51	1,43	1,03
Toplam Dış Borç Stoku (x1000)	939.559	19.363.274	28.153.909	25.476.934	7.260.316	5.466.348
(%GSYH)	19,32	45,73	45,38	46,50	4,50	3,44
Toplam Borç Servisi	65,10	...	1,00	1,00
Askeri Harcama (%GSYH)	2,03	2,10	1,46	3,43	3,52	6,42
Gayri Safi Sermaye Oluşumu	1.782.422.880	16.547.231.609	17.738.333.847	12.910.724.453	66.788.643.675	80.652.306.084
(%GSYH)	36,65	39,08	28,59	23,56	41,43	50,71
Net Göç	-247.822	-81.020	-128.679	-205.228	-143.268	
Dış Ticaret Verileri						
İhracat	1.073.504.628	14.540.716.743	14.545.657.770	23.050.101.993	61.975.405.529	33.403.107.185
(%GSYH)	22,07	75,09	51,66	90,47	853,62	611,07
İthalat	1.417.836.382	12.846.905.746	15.472.204.242	11.390.139.111	50.654.731.588	56.097.067.791
(%GSYH)	29,15	30,34	24,94	20,79	31,42	35,27
Dış Ticaret Dengesi	-344.331.753	1.693.810.997	-926.546.472	11.659.962.882	11.320.673.941	-22.693.960.606

Gösterge	1970	1980	1990	2000	2010	2016
(%GSYH)	-7,08	4,00	-1,49	21,28	7,02	-14,27
Yoğunlaşma Endeksi (Concentration Index)	0,51	0,55	0,49
Diversification Index	0,83	0,79	0,78
Ürün Sayısı	93	106	91
Enerji Verileri						
Petrol Rezerv (Bin milyon varil)	...	8,200	9,200	11,314	12,200	12,200
(%Dünya)	...	1,200	0,895	0,870	0,743	0,715
Petrol Üretim (Milyon ton)	48,208	51,750	57,477	66,787	73,775	68,487
(%Dünya)	2,044	1,674	1,810	1,846	1,855	1,563
Petrol Tüketim (Milyon ton)	2,032	5,469	9,156	8,483	14,835	18,893
Doğalgaz Rezerv (Trilyon metreküp)	...	3,721	3,300	4,523	4,504	4,504
(%Dünya)	...	5,199	3,017	3,247	2,555	2,414
Doğalgaz Üretim (Milyar metreküp)	2,533	14,722	49,352	87,789	80,412	91,300
(%Dünya)	0,256	1,028	2,510	3,649	2,519	2,571
Doğalgaz Tüketim (Milyar metreküp)	1,011	11,370	20,270	19,846	26,314	40,000
Enerji Güvenliği Risk Skoru	...	1.185,74	1.089,33	988,13	1.241,24	1.135,14
Enerji Kullanımı (Kişi başı kg Petrol Eşdeğeri)	...	579	856	866	1.110	...
Elektrik Tüketimi (Kişi Başına Kwh)	528	680	1.013	...
CO2 Emisyonu (Ton karbondioksit)	8.436.580	40.449.257	69.309.957	66.038.108	98.462.554	136.021.434
CO2 Emisyonu (Kişi Başına Metrik Ton)	0,58	2,09	2,67	2,12	2,73	3,35

Dış Ticarete İlk 5 Ülke (2016 Yılı Rakamları)						Dış Ticarete Konu İlk 5 Ürün (2016 Yılı Rakamları)					
Ülke	İhracat	Payı	Ülke	İthalat	Payı	Ürün	İhracat	Payı	Ürün	İthalat	Payı
İtalya	5.208.346	17,37	Çin	8.409.855	17,86	Yakıtlar	28.585.809	95,31	Mak. ve Elek. Ürünler	12.817.322	27,22
İspanya	3.879.164	12,93	Fransa	4.773.926	10,14	Kimyasal Ürünler	885.895	2,95	Metal ve Ürünleri	6.706.010	14,24
ABD	3.866.104	12,89	İtalya	4.645.653	9,87	Gıda Ürünleri	261.169	0,87	Sebze	4.836.003	10,27
Fransa	3.424.139	11,42	İspanya	3.566.098	7,57	Mineraller	74.199	0,25	Nakliye	4.406.892	9,36
Brezilya	1.616.165	5,39	Almanya	3.024.539	6,42	Sebze	62.172	0,21	Kimyasal Ürünler	4.276.311	9,08
Dış Ticarete Büyüme (Dünya)				-4,43							
Dış Ticarete Büyüme (Ülke)				-10,35							

Not: Net Göç Rakamları 1972-1982-1992-2002 ve 2012 yıllarına aittir. Enerji güvenliği risk skoru en son değeri 2014 yılına, HDI en son değeri 2015 yılına aittir.

Kaynak: Dünya Bankası; IMF; UNCTAD; BP.

2.1.9. Katar

1871 yılında başlayan Osmanlı egemenliği, I. Dünya Savaşı sırasında Osmanlı İmparatorluğu'nun Arap Yarımadası'ndan çekilmesiyle son bulmuş, 1916 yılında Birleşik Krallık ile imzalanan anlaşmayla Katar'ın savunma ve dışişleri Birleşik Krallık tarafından üstlenilmiştir. Daha sonra Birleşik Krallığın bölgeden çekilmesiyle Katar Eylül 1971'de bağımsızlığını ilan etmiştir. 1995 yılında bir saray darbesiyle ülkenin yönetimi Şeyh Hamad bin Khalifa al Thani'ye geçen Katar anayasal monarşi ile yönetilmektedir. Buna göre tüm yetkiler Emir'de toplanmış olup, Bakanlar Kurulu ve Başbakan Emir tarafından atanmaktadır.

Nüfus ve yüzölçümü itibariyle küçük bir körfez ülkesi olan Katar oldukça zengin bir ekonomiye sahiptir. Dünya Bankası SAGP'ye göre, 2015 yılı kişi başı milli gelir 124.760 dolar ile dünyanın en zengin ülkesidir. Ayrıca ülkede Dünya Bankası verilerine göre, işsizlik oranı 2016 yılında 0,3 gibi çok düşük düzeydedir. Ülkenin 2016 yılı nominal GSYH değeri 152,6 milyar dolar ile dünyanın 54'üncü, Orta Doğu'nun 9'uncu büyük ekonomisidir. 2016 yılı kişi başı GSYH değerlerine göre 59.324,34 dolar ile Orta Doğu ve Dünya ortalamasının (bkz. Tablo 31) oldukça üstünde olup, bu değer ile kişi başı GSYH'de en yüksek dünyanın 7'inci Orta Doğunun 1'inci ülkesidir. Katar 2015 yılı HDI'ya göre 0,856 ile "çok yüksek insani gelişme endeks değerine sahip ülkeler" grubunda yer alırken dünyada 33'üncü sırada, bu çalışmada incelenen Orta Doğu ülkeleri arasında İsrail'in ardından 2'inci sırada yer almaktadır.

Katar ekonomisinde Dünya Bankası verilerine göre 2016 yılında hizmetler sektörünün payı %47,64; sanayinin payı %52,18 ve tarımın payı %0,18'dir. Görüldüğü gibi ülkede tarımın GSYH'ye etkisi çok azdır. Hidrokarbonun oldukça önemli olduğu ülkede BP'nin 2016 verilerine göre, petrol rezervi 25,244 milyar varil, doğalgaz rezervi 24,3 trilyon m³'dür. Ülkede petrol Dukhan ve Qatari'de çıkarılmaktadır. Trade Map'in 2016 verilerine göre (bkz. Tablo 35) 64,56 milyar dolar olan mineral yakıt ve ürünleri ihracatı toplam mal ihracatının %81,55'ini oluştururken, dünyanın en büyük 8'inci ihracatçısı konumundadır. 2016 yılında Katar'ın toplam ihracatı 72,4 milyar dolar olduğu düşünüldüğünde toplam ihracatın %64,56'sını bu ürünler oluşturmaktadır. Bu verilere göre mineral yakıt ve ürünlerinin GSYH'deki payı %30,66'dır. Bu arada petrol fiyatlarının yüksek olduğu

2011-2014 arasında petrol ve petrol ürünleri ihracatının toplam ihracattaki payları %90'ları, GSYH'deki payı %50'leri aştığını ayrıca vurgulamak gerekmektedir. Örneğin 2013 yılında Dünya Bankasının WITS verilerine göre petrol ve petrol ürünleri ihracatı yaklaşık 120 milyar dolar olup, ihracattaki payı %88'i GSYH'deki payı %60'ı aşmıştır. BP'nin verilerine göre, dünya doğalgaz rezervlerinin %13'ü ile dünyanın en büyük 3'üncü doğalgaz rezervine sahip olan Katar'da üretimin 300 yıl boyunca sürdürebileceği tahmin edilmektedir. Katar, petrolden sonra en önemli ihraç ürünü olan LNG'nin ihracatı 31 milyon tondan 77 milyon tona çıkarmayı hedeflemektedir. LNG aynı zamanda Katar'ın imalat sanayiinin en önemli koludur. Gerek enerji fiyatlarındaki yükselişler, gerek yeni LNG tesislerinin art arda devreye girmesiyle, 2010 yılında Dünya Bankası verilerine göre, %19,59'luk bir büyüme yaşanmıştır. EIU verilerine göre 2016-2020 döneminde reel büyümenin yıllık ortalama %4,1 olacağı öngörülmektedir.

Çok büyük miktarda ticaret fazlası veren Katar, Dünya Bankası verilerine göre 2011 yılında 78 milyar dolar, 2012 yılında 88,2 milyar dolar, 2013 yılında 85,5 milyar dolar, 2015 yılında ise 33 milyar dolar, 2016 yılında 8,9 milyar dolar fazla vermiştir. Küçük bir ülke olan Katar'ın dış ticaretteki büyüklüğü Türkiye ile karşılaştırıldığında daha iyi anlaşılacaktır. Buna göre yüksek miktarda dış ticaret açığına sahip olan Türkiye'nin 2012 yılında 47,9 milyar dolar dış ticaret açığı verirken Katar 2012 yılında 62 milyar dolar dış ticaret fazlası vermiştir. Türkiye ekonomisi GSYH bakımından Katar'a göre 4,5 kattan daha fazla büyük bir ekonomi olmasına rağmen, dış ticaret fazlasında Katar Türkiye'ye yaklaşık 110 milyar dolar fark atmıştır. Bu rakam incelenen Orta Doğu ülkelerinin 10'unun GSYH'sinden daha fazladır. Bu rakamın büyüklüğü bu açıdan daha iyi anlaşılmaktadır. 2016 Dünya Bankası WITS veri tabanına göre ihracatta ilk beş ülke Japonya (%19,08), Kore (%15,65), Hindistan (%12,88), Çin (%7,83), BAE (%6,56); ithalatta ise ABD (%14,37), Çin (%10,36), Almanya (%9,27), BAE (%9,09) ve Japonya (%6,67) yer almaktadır.

Petrol ve doğalgazın çok önemli yer kapladığı Katar ekonomisinde ihracatta ürün çeşitliliğini ölçen Concentration İndeks değeri 2016 yılı için 0,52 gibi yüksek bir seviyede olup, diğer petrol zengini ülkelerde olduğu gibi petrol gelirlerine bağımlılığını ortaya koymaktadır. Bu yüzden diğer petrol ihraç eden ülkelerde olduğu gibi petrol fiyatlarındaki dalgalanmalar Katar ekonomisini doğrudan

etkilemektedir. Örneğin petrol fiyatlarında artışın yaşandığı 2011 yılında ihracat gelirlerinin artmasına, petrol fiyatlarının düştüğü 2015 sonrası keskin bir düşüş yaşanmasına neden olmuştur. Bunun yanında ihracatın arttığı dönemlerde, diğer petrol ve doğalgaz zengini ülkelerde olduğu gibi ithalatı da artırmış, akabinde ihracat gelirlerindeki düşüş aynı oranda ithalata yansımamıştır. Bundan dolayı, devasa dış ticaret fazlası giderek eriyerek 2016 yılında 8,9 milyar dolara kadar düşmüştür. Bu durum benzer durumda olan ülkelerde olduğu gibi, Katar ekonomisinin de en önemli handikaplarındandır.

Ülkenin ekonomi politikaları ülkenin zengin yeraltı kaynaklarının da yardımıyla hızlı bir kalkınma sürecini yakalamayı, dışa açık ve dünyaya entegre bir ekonomi oluşturmayı, güçlü ve aktif bir özel sektör oluşturarak ekonomide kamu kesiminin baskın rolünü azaltmayı amaçlamaktadır. Bunun yanında, ekonomide petrole bağımlılığı azaltmak isteyen Katar Hükümeti 1987 yılında keşfedilen zengin doğalgaz kaynaklarını etkin bir biçimde kullanarak gelir kaynaklarını artırmayı öngören bir politika izlemektedir. Katar dış ticareti, uluslararası enerji fiyatlarına bağlı olarak şekillenmekte; ekonominin kamu ağırlıklı olması ve hidrokarbon sektörünün de gelirlerin en önemli kısmını oluşturması, Katar'ın büyüme hızının bu sektörlerle bağlı olmasına neden olmaktadır. Petrol gelirlerinin toplam kamu gelirleri içerisindeki payı dış ticarete olduğu gibi çok büyük bir bölümünü oluşturmakta, bunun sonucunda devlet harcamaları da petrol fiyatlarındaki dalgalanmalardan doğrudan etkilenmektedir.

Tablo 19: Ekonomik Göstergeler, Dış Ticaret ve Enerji Verileri (Katar)

Gösterge	1970	1980	1990	2000	2010	2016
Genel Bilgiler						
Nüfus	109.514	223.775	476.445	592.267	1.779.676	2.569.804
Nüfus Artışı	8,22	8,61	3,11	3,93	11,22	3,50
Yüzölçümü	11.610	11.610	11.610	11.610	11.610	11.610
Nüfus Yoğunluğu	9,43	19,27	41,04	51,01	153,29	221,34
Human Development Index (HDI)	0,75	0,81	0,83	0,86
Yoksulluk Açığı (Günde 1.90 Dolar)
Ekonomik Göstergeler						
GSYH	301.791.302	7.829.094.613	7.360.439.423	17.759.890.110	125.122.306.346	152.451.923.077
GSYH Büyüme (%)	...	-1,00	-14,60	8,00	19,59	2,22
Kişi başı GSYH (Dolar)	2.755,73	34.986,46	15.448,67	29.986,29	70.306,23	59.324,34
Tarımın GSYH'deki Payı	0,37	0,12	0,18
Sanayinin GSYH'deki Payı	43,87	66,64	52,18
Hizmetlerin GSYH'deki Payı	55,76	33,25	47,64
Enflasyon (%)	...	6,80	3,00	1,65	-2,43	2,88
İşsizlik (%)	1,40	0,40	0,20
DYY Net Girişler (BOP)	5.690.000	10.840.000	4.880.000	251.600.000	4.670.329.670	773.901.099
(%GSYH)	1,89	0,14	0,07	1,42	3,73	0,51
Toplam Dış Borç Stoku (x1000)	0,00	...
(%GSYH)	0,00	...
Toplam Borç Servisi
Askeri Harcama (%GSYH)	...	7,88	10,74	...	1,50	...
Gayri Safi Sermaye Oluşumu	3.578.846.154	39.134.340.659	68.964.560.440
(%GSYH)	20,15	31,28	45,24
Net Göç	34.368	102.097	-10.132	213.916	602.000	...
Dış Ticaret Verileri						
İhracat	347.218.265	5.777.192.392	3.934.890.110	11.949.450.549	77.975.824.176	72.397.252.747
(%GSYH)	115,05	73,79	53,46	67,28	62,32	47,49
İthalat	158.989.418	2.044.864.141	2.363.461.538	3.965.659.341	29.717.307.692	63.458.791.209
(%GSYH)	52,68	26,12	32,11	22,33	23,75	41,63
Dış Ticaret Dengesi	188.228.847	3.732.328.251	1.571.428.571	7.983.791.209	48.258.516.484	8.938.461.538

Gösterge	1970	1980	1990	2000	2010	2016
(%GSYH)	62,37	47,67	21,35	44,95	38,57	5,86
Yoğunlaşma Endeksi (Concentration Index)	0,61	0,50	0,52
Diversification Index	0,85	0,77	0,80
Ürün Sayısı	150	192	206
Enerji Verileri						
Petrol Rezerv (Bin milyon varil)	...	3,585	2,993	16,867	24,684	25,244
(%Dünya)	...	0,525	0,291	1,297	1,503	1,479
Petrol Üretim (Milyon ton)	18,080	23,673	21,122	40,229	71,122	79,443
(%Dünya)	0,767	0,766	0,665	1,112	1,789	1,813
Petrol Tüketim (Milyon ton)	0,093	0,693	1,715	1,697	6,478	11,704
Doğalgaz Rezerv (Trilyon metreküp)	...	2,800	4,615	14,443	25,047	24,299
(%Dünya)	...	3,912	4,219	10,368	14,211	13,024
Doğalgaz Üretim (Milyar metreküp)	1,005	4,741	6,300	24,900	131,165	181,248
(%Dünya)	0,102	0,331	0,320	1,035	4,109	5,103
Doğalgaz Tüketim (Milyar metreküp)	1,005	4,741	6,300	10,860	29,839	41,654
Enerji Güvenliği Risk Skoru	...	2.075,89	1.426,48	1.448,80	1.528,19	1.505,02
Enerji Kullanımı (Kişi başı kg Petrol Eşdeğeri)	...	14.800	13.698	18.438	15.532	...
Elektrik Tüketimi (Kişi Başına Kwh)	10	14	15	...
CO2 Emisyonu (Ton karbondioksit)	2.393.041	10.386.433	15.826.727	22.575.920	70.765.159	106.749.651
CO2 Emisyonu (Kişi Başına Metrik Ton)	21,85	46,41	33,22	38,12	39,76	41,54

Dış Ticarete İlk 5 Ülke (2016 Yılı Rakamları)						Dış Ticarete Konu İlk 5 Ürün (2016 Yılı Rakamları)					
Ülke	İhracat	Payı	Ülke	İthalat	Payı	Ürün	İhracat	Payı	Ürün	İthalat	Payı
Japonya	10.935.048	19,08	ABD	4.606.487	14,37	Yakıtlar	46.739.273	81,55	Mak. ve Elek. Ürünler	8.577.676	26,75
Kore	8.968.702	15,65	Çin	3.320.172	10,36	Çeşitli	10.109.270	17,64	Nakliye	5.660.052	17,65
Hindistan	7.380.697	12,88	Almanya	2.970.442	9,27	Mineraller	199.256	0,35	Çeşitli	3.460.251	10,79
Çin	4.485.834	7,83	BAE	2.914.313	9,09	Kimyasal Ürünler	174.399	0,30	Metal ve Ürünleri	3.094.880	9,65
BAE	3.757.004	6,56	Japonya	2.140.019	6,67	Metal ve Ürünleri	56.448	0,10	Kimyasal Ürünler	2.353.857	7,34
Dış Ticarete Büyüme (Dünya)				-4,43							
Dış Ticarete Büyüme (Ülke)				-17,42							

Not: Net Göç Rakamları 1972-1982-1992-2002 ve 2012 yıllarına aittir. Enerji güvenliği risk skoru en son değeri 2014 yılına, HDI en son değeri 2015 yılına aittir.

Kaynak: Dünya Bankası; IMF; UN; UNCTAD; BP.

2.1.10. Kuveyt

1963 yılında Birleşmiş Milletler üyesi olan Kuveyt, bağımsızlığını 1961 yılında kazanmıştır. Jeopolitik konumundan dolayı etrafındaki istikrarsızlıklardan olumsuz etkilenen Kuveyt, sekiz yıl süren İran-İrak savaşı sonrasında Ağustos 1990 tarihinde Irak tarafından işgal edilmiştir. Ancak, ABD'nin öncülüğünde çeşitli ülkelerin oluşturduğu askeri güçlerin ortak harekâtı sonucunda Şubat 1991 tarihinde yeniden bağımsızlığına kavuşmuştur. Kuveyt'in yönetim biçimi anayasal monarşidir. Anayasaya göre Kuveyt, sadece Şeyh Mübarek Al Sabah'ın soyundan gelenlerin başa geçebileceği bir emirlik olarak ifade edilmektedir. Kuveyt'te siyasi parti kurmak yasaktır. Fakat çeşitli gruplaşmalar mevcut olup, seçimlerde resmen tanınmayan çeşitli politik görüşleri benimsemiş olan adaylar yarışmaktadır. Petrol ve doğalgaz haricinde dikkate değer başka doğal kaynaklara sahip olmayan ülkede topraklarının büyük çoğunluğu çöldür. Yer altı su kaynakları bulunmadığından tuzu arındırılmış deniz suyu kullanılmaktadır.

Kuveyt Dünya Bankasına göre 2016 yılı GSYH'si 110,8 milyar dolar ile dünyanın 57'nci, Orta Doğu'nun 10'uncu büyük ekonomisidir. Nüfusun yaklaşık 4 milyon olduğu ülkede kişi başı GSYH 27.359,23 dolar ile Orta Doğu ve Dünya ortalamasının (bknz. Tablo 31) oldukça üstündedir. Kişi başı GSYH açısından dünyanın en zengin 33'üncü, Orta Doğu'nun 4'üncü ülkesidir. Dünya Bankası SAGP'ne göre kişi başı gelir 2016 yılında 83.150 dolardır. 2015 yılı HDI'ya göre 0,8 ile "çok yüksek insani gelişme endeks değerine sahip ülkeler" grubunda yer alırken dünyada 51'inci sırada, bu çalışmada incelenen Orta Doğu ülkeleri arasında 6'ıncı sırada yer almaktadır. Dünya Bankası verilerine göre, Kuveyt ekonomisinde 2016 yılında hizmetler sektörünün payı %51,07; sanayinin payı %48,40 ve tarımın payı %0,53'dür.

Kuveyt, BP'nin 2016 yılı verilerine göre 101,5 milyar varil petrol rezervi ile dünya petrollerinin yaklaşık %6'sına sahiptir. Doğalgaz rezervi ise 1,784 trilyon m³'tür. Dünya Bankası WITS verilerine göre 2015 yılında petrol ve petrol ürünleri ihracatı 49,15 milyar dolarla ihracatın %79,78'ini, GSYH'nin %42,90'ını oluşturmaktadır. Trade Map'in 2016 verilerine göre (bknz. Tablo 35) mineral yakıt ve ürünleri ihracatı 41,5 milyar dolar olup, toplam mal ihracatının %89,64'ünü oluşturarak dünyanın en büyük 12'inci ihracatçısı konumundadır.

Concentration İndeksi 2016 yılı için 0,63 gibi yüksek bir seviyede olması ve petrol ve petrol ürünlerinin ihracat ve GSYH'deki payının yüksek olması diğer petrol zengini ülkelerde olduğu gibi ekonominin petrol gelirlerine bağımlı olduğunu göstermektedir. Buna göre 2010 yılında 76,9 milyar dolar olan ihracat petrol fiyatlarının artmasıyla birlikte 2012'de 130 milyar dolara kadar çıkarken, akabinde petrol fiyatlarındaki düşüşler ve Arap Baharı gibi olaylardan dolayı oluşan bölgesel istikrarsızlıkların etkisiyle 2010 yılındaki ihracat rakamının da altına düşerek, 2016 yılında 53,4 milyar dolar olarak gerçekleşmiştir. İhracattaki bu dalgalanma GSYH verilerine de yansımıştır. Kuveyt GSYH'si 2010 yılında 115 milyar dolar iken petrol fiyatlarının artmasıyla birlikte 2012'de 174 milyar dolara yükselmiş, akabinde petrol fiyatlarındaki düşüşler ve bölgesel istikrarsızlıkların etkisiyle 2016 yılında 110 milyar dolara gerilemiştir. Görüldüğü gibi petrol ve doğalgazdaki dalgalanmalar ülke ekonomisini doğrudan etkilemektedir. İthalat rakamlarına baktığımızda ithalat ihracatın arttığı dönemlerde artarken azaldığı dönemlerde de artmaya devam ettiği görülmektedir. Bunun doğal sonucu olarak 2010 yılında 31,8 milyar dolar olan dış ticaret fazlası petrol fiyatlarının arttığı dönemde 84,3 milyar dolara (2012 yılı verisi) kadar yükselirken akabinde ihracatın düşmesi karşısında ithalatın artmasının da etkisiyle 2016 yılında dış fazla 2 milyar dolara kadar düşmüştür. Ülkede petrol dışındaki ürünlerin tamamına yakını ithalatla karşılanmaktadır. İhracatında Suudi Arabistan, BAE ve Çin; ithalatın ise Çin, ABD ve BAE önemli yer kaplamaktadır.

Petrol fiyatlarının artması Kuveyt ekonomisini olumlu etkilemiş ve pek çok büyük proje uygulanmaya konulmuş; önemli ölçüde likidite sağlayarak ülkenin yeniden inşa ve yapılanma dönemine girmesine imkân tanımış; istihdam son on yılın en yüksek rakamlarına ulaşmasına ve zaten yüksek olan tüketim harcamalarının artmasına yol açmıştır. Hem tüketim harcamalarındaki artış hem de kamu alım ve ihalelerindeki artış özel sektöre yaramıştır. 2015 sonrası petrol fiyatlarındaki düşüş Kuveyt bütçesinin son 15 yılda ilk defa bütçe açığı vermesine neden olmuştur.

Petrole bağımlılığı azaltmak ve istihdamı artırmak amacıyla "Kuwait 2035 Vision" olarak isimlendirilen bir eylem planı hazırlanmıştır. Kuveyt'in bölgesel aktörler arasındaki rolünü artırmayı ve ülkeyi bir ticaret ve finans merkezine dönüştürerek yatırımcıları ve özel sektörün ilgisini çekmeyi hedeflediği bu planda ayrıca insani gelişme ve demokratik sistemin güçlendirilmesi de yer almaktadır.

Tablo 20: Ekonomik Göstergeler, Dış Ticaret ve Enerji Verileri (Kuveyt)

Gösterge	1970	1980	1990	2000	2010	2016
Genel Bilgiler						
Nüfus	746.767	1.372.318	2.099.615	2.050.741	2.998.083	4.052.584
Nüfus Artışı	7,74	5,44	0,13	4,68	6,16	2,92
Yüzölçümü	17.820	17.820	17.820	17.820	17.820	17.820
Nüfus Yoğunluğu	41,91	77,01	117,82	115,08	168,24	227,42
Human Development Index (HDI)			0,71	0,79	0,79	0,80
Yoksulluk Açığı (Günde 1.90 Dolar)
Ekonomik Göstergeler						
GSYH	2.873.984.878	28.638.550.499	18.427.777.778	37.711.864.407	115.419.050.942	110.875.579.087
GSYH Büyüme (%)	3.848,57	20.868,74	8.776,74	18.389,38	38.497,62	27.359,23
Kişi başı GSYH (Dolar)	3,18	-20,62	-26,20	4,69	-2,37	3,55
Tarımın GSYH'deki Payı	0,42	0,53
Sanayinin GSYH'deki Payı	61,05	48,40
Hizmetlerin GSYH'deki Payı	38,54	51,07
Enflasyon (%)	...	6,93	9,83	1,81	4,50	3,20
İşsizlik (%)	0,50	0,80	1,80	2,70
DYY Net Girişler (BOP)	25.990.000	830.000	5.600.000	16.299.834	1.304.627.500	291.958.795
(%GSYH)	0,90	0,00	0,03	0,04	1,13	0,26
Toplam Dış Borç Stoku (x1000)
(%GSYH)
Toplam Borç Servisi
Askeri Harcama (%GSYH)	2,39	3,32	48,71	7,15	3,76	5,92
Gayri Safi Sermaye Oluşumu	348.361.803	3.986.681.465	3.247.916.667	4.022.164.276	20.381.367.760	29.929.847.783
(%GSYH)	12,12	13,92	17,63	10,67	17,66	26,99
Net Göç	95.836	115.340	-655.000	26.500	670.000	...
Dış Ticaret Verileri						
İhracat	1.719.126.295	22.438.031.447	8.281.249.653	21.297.262.386	76.953.942.777	53.477.829.252
(%GSYH)	59,82	78,35	44,94	56,47	66,67	48,23
İthalat	693.083.170	9.822.419.904	10.701.388.542	11.368.970.013	35.034.891.835	51.478.491.066
(%GSYH)	24,12	34,30	58,07	30,15	30,35	46,43

Gösterge	1970	1980	1990	2000	2010	2016
<i>Dış Ticaret Dengesi</i>	1.026.043.125	12.615.611.543	-2.420.138.889	9.928.292.373	41.919.050.942	1.999.338.187
(%GSYH)	35,70	44,05	-13,13	26,33	36,32	1,80
<i>Yoğunlaşma Endeksi (Concentration Index)</i>	0,59	0,65	0,63
<i>Diversification Index</i>	0,86	0,80	0,82
<i>Ürün Sayısı</i>	187	215	217
Enerji Verileri						
<i>Petrol Rezerv (Bin milyon varil)</i>	...	67,930	97,025	96,500	101,500	101,500
(%Dünya)	...	9,940	9,443	7,418	6,180	5,947
<i>Petrol Üretim (Milyon ton)</i>	151,799	86,834	46,797	109,880	123,299	152,734
(%Dünya)	6,438	2,808	1,474	3,037	3,101	3,485
<i>Petrol Tüketim (Milyon ton)</i>	4,872	4,192	3,268	11,805	20,942	21,993
<i>Doğalgaz Rezerv (Trilyon metreküp)</i>	...	1,054	1,518	1,557	1,784	1,784
(%Dünya)	...	1,473	1,388	1,118	1,012	0,956
<i>Doğalgaz Üretim (Milyar metreküp)</i>	2,037	4,071	4,190	9,600	11,733	17,123
(%Dünya)	0,206	0,284	0,213	0,399	0,368	0,482
<i>Doğalgaz Tüketim (Milyar metreküp)</i>	2,037	4,071	4,190	9,600	14,520	21,925
<i>Enerji Güvenliği Risk Skoru</i>	...	1.178,80	924,60	1.126,70	1.493,78	1.407,81
<i>Enerji Kullanımı (Kişi başı kg Petrol Eşdeğeri)</i>	...	7.618	4.339	9.127	10.699	...
<i>Elektrik Tüketimi (Kişi Başına Kwh)</i>	8.206	14.028	16.723	...
<i>CO2 Emisyonu (Ton karbondioksit)</i>	16.597.401	20.974.411	19.218.234	53.189.719	89.409.404	108.572.364
<i>CO2 Emisyonu (Kişi Başına Metrik Ton)</i>	22,23	15,28	9,15	25,94	29,82	26,79

Dış Ticarete İlk 5 Ülke (2015 Yılı Rakamları)						Dış Ticarete Konu İlk 5 Ürün (2015 Yılı Rakamları)					
Ülke	İhracat	Payı	Ülke	İthalat	Payı	Ürün	İhracat	Payı	Ürün	İthalat	Payı
<i>Belirtilmemiş</i>	48.987.406	88,81	<i>Çin</i>	5.097.158	15,98	<i>Yakıtlar</i>	49.145.524	89,09	<i>Mak. ve Elek. Ürünler</i>	7.416.044	23,24
<i>S. Arabistan</i>	851.094	1,54	<i>ABD</i>	3.006.033	9,42	<i>Kimyasal Ürünler</i>	1.982.698	3,59	<i>Nakliye</i>	5.108.198	16,01
<i>BAE</i>	818.592	1,48	<i>BAE</i>	2.976.179	9,33	<i>Nakliye</i>	979.393	1,78	<i>Kimyasal Ürünler</i>	2.900.515	9,09
<i>Çin</i>	807.641	1,46	<i>Japonya</i>	2.162.344	6,78	<i>Plastik veya Kauçuk</i>	846.738	1,53	<i>Metal ve Ürünleri</i>	2.798.640	8,77
<i>Hindistan</i>	782.009	1,42	<i>Almanya</i>	1.785.191	5,59	<i>Mak. ve Elek. Ürün</i>	500.646	0,91	<i>Çeşitli</i>	1.991.388	6,24
<i>Dış Ticarete Büyüme (Dünya)</i>				-6,47							
<i>Dış Ticarete Büyüme (Ülke)</i>				-24,78							

Not: Net Göç Rakamları 1972-1982-1992-2002 ve 2012 yıllarına aittir. Enerji güvenliği risk skoru en son değeri 2014 yılına, HDI en son değeri 2015 yılına aittir.

Kaynak: Dünya Bankası; IMF; UNCTAD; BP.

2.1.11. Fas

Cezayir ve Batı Sahra arasında yer alan Fas'ın Atlantik Okyanusu ve Akdeniz'e kıyısı bulunmaktadır. 1956 yılında Fransa hâkimiyetinden kurtularak bağımsızlığını kazanmıştır. Anayasal Monarşiyle yönetilen Fas Krallığında kral kanun koyucu aynı zamanda dini liderdir. Kral, ülkedeki başkan, hükümet üyelerini, ordu komutanını ve diğer üst düzey yetkilileri atamakta olup, parlamentonun yetkileri de sınırlıdır. 1999 yılından beri Fas Kralı olan IV Muhammed ülkedeki modernleşme çalışmalarına katkıda bulunmaya söz vererek, öncelikle AB olmak üzere, dış ilişkilere de önem vermektedir. Ülkede muhalif partiler faaliyet göstermekte olup, muhalif partilerin hükümeti eleştirme hakkına sahip olmakla beraber İslam ve Batı Sahra sorununun eleştirilmesi yasaktır. Akdeniz kesimi ovaları ve Atlas Okyanusu'na yakın kuzey kesimlerdeki ovalar oldukça yoğun nüfuslanmasına rağmen çöl ve çorak araziler ıssızdır. Genç bir nüfusa sahip olan Fas nüfusu Dünya Bankasının verilerine göre 35 milyonu aşmakta, nüfusun büyük bölümü Berberi ve Araplardan oluşmaktadır.

Dünya Bankasının verilerine göre, 2016 yılında 103,6 milyar dolar GSYH ile dünyanın 58'inci, Orta Doğu'nun 11'inci büyük ekonomisidir. Ülkede kişi başı gelir nominal GSYH'ye göre 2.936,95 dolar; SAGP'ye göre ise 7.710 dolar olup, Orta Doğu ve Dünya ortalamasının (bknz. Tablo 31) altındadır. 2015 yılı HDI'ya göre 0,647 ile "orta derecede insani gelişme endeks değerine sahip ülkeler" grubunda yer alırken dünyada 124'üncü sırada, bu çalışmada incelenen Orta Doğu ülkeleri arasında 18'inci sırada yer almaktadır.

GSYH'nin sektörel dağılımı %56,82 hizmetler; %29,55 sanayi ve %13,64 tarım şeklindedir. Fas ekonomisinde tarım, imalat, balıkçılık ve turizm sektörü gelirleri ve dış ülkelerde çalışan Faslıların ülkeye getirdikleri dövizler çok önemli yer tutmaktadır. Diğer Orta Doğu ülkelerinde olan zengin petrol ve doğalgaz rezervleri Fas'ta yoktur. Hatta petrol ve petrol ürünleri ithalatı 5,5 milyar dolar ile ithalatın %13,32'sini oluşturarak ülkenin dış ticaret açığının artırmaktadır. Petrol ve petrol ürünleri ithalatı ülke ithalatında 3'üncü, dünyada 45'inci sırada yer almaktadır. 2007 yılından beri aralıksız dış ticaret açığı vermektedir. Petrol ve petrol ürünlerinin diğer Orta Doğu ülkelerindeki gibi ihracatta payının önemli seviyelerde olmadığı için ihracatta önemli dalgalanmalar meydana gelmemiştir. Diğer Orta Doğu ülkelerinde özellikle petrol fiyatlarının arttığı dönemlerde ihracat devasa artarken Fas'ta çok

küçük artışlar meydana gelmiştir. Buna göre 2010 yılında 30 milyar dolar civarında olan ihracat 2010-2016 yılları arasında 30-36 milyar dolar arasında seyretmiştir. Benzer durum ithalatta da söz konusudur. 2010 yılında 40 milyar dolar olan ithalat 2010-2016 yılları arasında 40-47 milyar dolar arasında seyretmiştir. İhracatta ürün çeşitliliğini gösteren Concentration İndeksi 2016 yılı için 0,17 gibi bir seviyede olması diğer Orta Doğu ülkelerine nazaran ihracattan birkaç ürüne bağımlılığın olmadığı göstermektedir. İhracatta ilk beş ülke İspanya (%23,35), Fransa (%21,12), İtalya (%4,65), ABD (%3,48) ve Hindistan (%3,32); ithalatta İspanya (%15,72), Fransa (%13,22), Çin (%9,12), ABD (%6,38) ve Almanya (%5,88) yer almaktadır. Dış ticarete benzer şekilde nominal GSYH değerlerinde de büyük dalgalanmaların olmadığı görülmektedir. Buna göre 2010 yılında 93 milyar dolar olan GSYH 2010-2016 yılları arasında 93-103 milyar seviyelerinde seyretmiştir.

GSYH'de büyük dalgalanmalar olmamakla birlikte ekonomik büyümenin de çok düşük kaldığı görülmektedir. 2010-2016 yılları arasında ülkede kişi başı GSYH sadece 60 dolar civarında bir artış göstermiştir. Ülkede ekonomik büyümenin istenen seviyede artmamasının yanı sıra işsizlik de önemli sorunlardan birisidir. Bu bağlamda Dünya Bankası verilerine göre 2016 yılında işsizlik %10,80'dir.

Tablo 21: Ekonomik Göstergeler, Dış Ticaret ve Enerji Verileri (Fas)

Gösterge	1970	1980	1990	2000	2010	2016
Genel Bilgiler						
Nüfus	16.000.008	20.019.847	24.879.136	28.849.621	32.409.639	35.276.786
Nüfus Artışı	2,20	2,41	1,86	1,17	1,30	1,35
Yüzölçümü	446.340	446.300	446.300	446.300	446.300	446.300
Nüfus Yoğunluğu	35,85	44,86	55,75	64,64	72,62	79,04
Human Development Index (HDI)			0,46	0,53	0,61	0,65
Yoksulluk Açığı (Günde 1.90 Dolar)	2,90	6,30
Ekonomik Göstergeler						
GSYH	3.956.328.426	21.728.770.055	30.180.108.562	38.857.251.336	93.216.746.662	103.606.321.693
GSYH Büyüme (%)	4,71	3,64	3,41	1,91	3,82	1,22
Kişi başı GSYH (Dolar)	247,27	1.085,36	1.213,07	1.346,89	2.876,20	2.936,95
Tarımın GSYH'deki Payı	...	16,69	17,22	13,29	14,44	13,64
Sanayinin GSYH'deki Payı	...	31,74	31,49	30,16	28,62	29,55
Hizmetlerin GSYH'deki Payı	...	51,57	51,29	56,55	56,94	56,82
Enflasyon (%)	1,28	9,41	6,78	1,89	0,99	1,64
İşsizlik (%)	13,60	9,10	10,80
DYY Net Girişler (BOP)	20.000.000	89.416.223	165.122.978	220.739.724	1.240.625.859	2.318.278.920
(%GSYH)	0,51	0,41	0,55	0,57	1,33	2,24
Toplam Dış Borç Stoku (x1000)	984.933	9.722.124	25.026.513	20.790.302	27.258.909	46.264.659
(%GSYH)	24,90	44,74	82,92	53,50	29,24	44,65
Toplam Borç Servisi	28,40	29,70	11,80	10,90
Askeri Harcama (%GSYH)	2,25	5,15	3,54	2,21	3,39	3,21
Gayri Safi Sermaye Oluşumu	731.350.657	6.595.438.449	9.374.030.610	10.241.099.492	31.763.056.598	34.251.746.113
(%GSYH)	18,49	30,35	31,06	26,36	34,07	33,06
Net Göç	-497.677	-320.659	-466.627	-654.821	-307.108	...
Dış Ticaret Verileri						
İhracat	697.776.900	4.201.460.651	7.412.029.591	10.408.859.646	30.046.571.306	36.355.748.152
(%GSYH)	17,64	19,34	24,56	26,79	32,23	35,09
İthalat	853.749.629	6.085.388.406	9.074.363.976	12.579.800.085	40.096.825.548	46.965.383.635
(%GSYH)	21,58	28,01	30,07	32,37	43,01	45,33
Dış Ticaret Dengesi	-155.972.730	-1.883.927.755	-1.662.334.385	-2.170.940.439	-10.050.254.241	-10.609.635.483

Gösterge	1970	1980	1990	2000	2010	2016
(%GSYH)	-3,94	-8,67	-5,51	-5,59	-10,78	-10,24
Yoğunlaşma Endeksi (Concentration Index)	0,18	0,15	0,17
Diversification Index	0,74	0,70	0,67
Ürün Sayısı	200	224	229
Enerji Verileri						
Petrol Rezerv (Bin milyon varil)
(%Dünya)
Petrol Üretim (Milyon ton)
(%Dünya)
Petrol Tüketim (Milyon ton)
Doğalgaz Rezerv (Trilyon metreküp)
(%Dünya)
Doğalgaz Üretim (Milyar metreküp)
(%Dünya)
Doğalgaz Tüketim (Milyar metreküp)
Enerji Güvenliği Risk Skoru	...	1.109,49	1.049,13	1.142,59	1.455,13	1.310,40
Enerji Kullanımı (Kişi başı kg Petrol Eşdeğeri)	...	270	306	382	527	...
Elektrik Tüketimi (Kişi Başına Kwh)	...	358	489	774
CO2 Emisyonu (Ton karbondioksit)	7.293.663	15.944.116	23.542.140	33.905.082	55.958.420	...
CO2 Emisyonu (Kişi Başına Metrik Ton)	0,46	0,80	0,95	1,18	1,73	...

Dış Ticarete İlk 5 Ülke (2016 Yılı Rakamları)						Dış Ticarete Konu İlk 5 Ürün (2016 Yılı Rakamları)					
Ülke	İhracat	Payı	Ülke	İthalat	Payı	Ürün	İhracat	Payı	Ürün	İthalat	Payı
İspanya	5.336.411	23,35	İspanya	6.553.541	15,72	Mak. ve Elek. Ürünler	4.031.311	17,64	Mak. ve Elek. Ürünler	8.745.505	20,97
Fransa	4.827.951	21,12	Fransa	5.513.787	13,22	Nakliye	3.591.531	15,71	Nakliye	5.594.358	13,42
İtalya	1.062.473	4,65	Çin	3.804.066	9,12	Kimyasal Ürünler	3.549.882	15,53	Yakıtlar	5.552.773	13,32
ABD	795.396	3,48	ABD	2.659.314	6,38	Tekstil ve Giyim	3.491.943	15,28	Metal ve Ürünleri	3.658.276	8,77
Hindistan	758.469	3,32	Almanya	2.452.468	5,88	Sebze	2.109.218	9,23	Sebze	3.247.894	7,79
Dış Ticarete Büyüme (Dünya)				-4,43							
Dış Ticarete Büyüme (Ülke)				-0,42							

Not: Net Göç Rakamları 1972-1982-1992-2002 ve 2012 yıllarına aittir. Enerji güvenliği risk skoru en son değeri 2014 yılına, HDI en son değeri 2015 yılına aittir.

Kaynak: Dünya Bankası; IMF; UNCTAD; BP.

2.1.12. Umman

Artan borçlar nedeniyle 19. yüzyılın sonlarında Umman hükümeti İngilizlerden finansal yardımlar almaya başlamış, bu yardımların sonucunda Umman'da İngiliz etkisi görülmeye başlanmıştır. Şimdiki Sultanın babası olan ve 1932 yılında yönetimi devralan Said bin Taimur ülkenin borçlarını kapatarak İngiliz etkisinden ülkeyi kurtarmayı amaçlamıştır. Sultan Said bin Taimur 1950'li yıllarda çıkan bir iç ayaklanma ve 1960'larda güneydeki Dhofar bölgesinde ortaya çıkan bir direniş nedeniyle İngilizlere başvurmak zorunda kalmıştır. 1970'lerde devam etmekte olan Dhofari Ayaklanması, Qaboos bin Said al-Said'in babası Sultan Said'i devirmesi ile sona ermiştir. Sultan Qaboos, yönetimi devraldıktan sonra Umman için 1967 yılında başlayan petrol ihracatı, kalkınma yatırımlarına büyük bir kaynak oluşturmuştur. Ülkede başlayan yatırımlar güneydeki isyanların bastırılmasında da etkili olmuş, ülke içinde bütünlük yeniden sağlanmıştır. Hazırlanan beş yıllık kalkınma planları ekonomik altyapının kurulmasında ve gerekli hizmetlerin sağlanmasında etkili olmuştur. Aynı zamanda bu dönemde demokratikleşme hareketleri de başlamıştır. Umman Sultanlığı, monarşi ile yönetilmekte olup, Devlet Başkanı görevini Sultan Qaboos bin Said al-Said yürütmektedir.

Dünya Bankası verilerine göre, Umman'ın 2016 yılı GSYH'si 66,3 milyar dolar ile dünyanın 71'inci, Orta Doğu ülkelerinin 12'inci büyük ekonomisidir. Ülkede kişi başı GSYH ise 14.982,36 dolar ile Orta Doğu ve Dünya ortalamasının (bknz. Tablo 31) üstündedir. SAGP'ye göre kişi başı gelir ise 41.330 dolardır. 2015 yılı HDI'ya göre 0,796 ile "yüksek insani gelişme endeks değerine sahip ülkeler" grubunda yer alırken dünyada 52'inci sırada, bu çalışmada incelenen Orta Doğu ülkeleri arasında 7'inci sırada yer almaktadır.

Umman ekonomisinde Dünya Bankası verilerine göre 2016 yılında hizmetler sektörünün payı %50,50; sanayinin payı %47,52 ve tarımın payı %1,98'dir. Ovalar toplam alanın %3'üne yakın bir bölümünü, %15'ini dağlık bölgeler, geriye kalan %82 civarındaki arazi ise çöllerden oluşmaktadır. Ülkedeki su sıkıntısı oldukça dar olan tarım arazilerine olumsuz etkilemekte olup, tarımın Umman GSYH'de çok az bir paya sahip olmasının nedenleri arasındadır.

BP'nin verilerine göre Umman'ın 2016 yılı petrol rezervi 5,373 milyar varil, doğalgaz rezervi 0,705 trilyon m³'tür. Diğer Körfez ülkelerinde olduğu gibi Umman ekonomisi de hidrokarbona yani petrol ve petrol ürünlerine dayanmaktadır. Dünya Bankası WITS 2016 verilerine göre petrol ve petrol ürünleri ihracatı 15,49 milyar dolar ile ihracatın %56,25'i; GSYH'nin %23,37'sidir. Trade Map'in 2016 verilerine göre (bknz. Tablo 35) mineral yakıt ve ürünleri ihracatı toplam mal ihracatının %63,36'sına eşit olup, dünyada 28'inci sırada yer almaktadır. 1986 ve 1998 yılları haricinde sürekli dış ticaret fazlası veren ülkede petrol fiyatlarındaki dalgalanmalar ve bölgedeki istikrarsızlıklar ülkenin ihracat verileri ile GSYH'sinde da dalgalanmalara neden olmaktadır. İhracatta ürün çeşitliliğini gösteren Concentration İndeksi 2016 yılı için 0,53 gibi yüksek bir seviyede olması ve petrol ve petrol ürünlerinin ihracattaki payı ve GSYH'deki payının yüksek olması, diğer petrol zengini ülkelerde olduğu gibi ekonominin petrol gelirlerine bağımlı olduğunu göstermektedir. Bu ise ekonomideki kırılganlığı artırmaktadır. Buna göre 2010 yılında 38 milyar dolar olan ihracat, petrol fiyatlarındaki yükselmelerle beraber, 2013 yılında 53 milyar dolara çıkarken petrol fiyatlarındaki düşüş ve bölgesel istikrarsızlıkların akabinde 2016 yılında 2010 yılındaki seviyesinde altına inerek 27,5 milyar dolara gerilemiştir. Bu dönemde dış fazla 2010'da 38,5 milyar dolar iken 2013'de 56,4 milyar dolara yükselmiş, akabinde 2016 yılında 2010'un da altına düşerek 27,5 milyar dolar olarak gerçekleşmiştir. Ayrıca ithalat ihracatla beraber artarken, ihracatın azaldığı dönemlerde ithalat ya artmaya devam etmiş ya da daha az azalmıştır. Buda dış ticaret dengesini olumsuz etkilemiştir. Aynı şekilde 2010 yılında 58,6 milyar dolar olan nominal GSYH, 2013 yılında 78,9'a ertesı yıl 81 milyar dolara yükselirken petrol fiyatlarındaki düşüş ve bölgesel istikrarsızlıkların akabinde 2016 yılında 66 milyar dolara düşmüştür. Dış ticaret ve saymaca GSYH'deki dalgalanmalar ülkede petrole bağımlılığın olumsuz sonuçlarını göstermektedir.

İhracatta ilk sıralarda Çin (%43,61), BAE (%7,93), Hindistan (%3,78), ABD (%3,32); ithalatta BAE (%45,06), Çin (%4,84), Hindistan (%4,82), Suudi Arabistan (%3,50) yer almaktadır.

Umman'da hükümetinin temel ekonomi politikası, temel olarak petrol dışı sektörlerin ve özel sektörün güçlendirilmesi, kamu harcamalarının disipline edilmesi, devlet gelirlerinin artırılması ve dengeli bir bütçe yapısının oluşturulmasını

hedeflemektedir. Umman ekonomisinin en büyük sorunları, işsizliğe dair kaygılar ve petrole olan aşırı bağımlılıktır. Bu sorunların çözülmesi için 3 temel tema belirlenmiştir. Birinci tema “Ummanlılaştırma” adı verilen yabancı işgücünün yerli işgücü ile değişimi, ikinci tema ekonomik çeşitlendirme ve son olarak özelleştirme. Bu kapsamda 2020 yılına kadar petrol gelirlerinin GSYH içindeki payının %9’a düşürülmesi ve doğalgazın payının %10’a çıkarılması hedeflenmektedir. Ayrıca petro-kimya, plastik sanayii ve turizm sektörlerinin geliştirilmesi için çalışmalar da yapılmaktadır. Resmi rakamlara göre enflasyon düşük olmakla birlikte, tüketicinin hissettiği enflasyonist baskıyı yansıtmamaktadır. Ülkenin para politikası ise düşük enflasyonun sürdürülmesi ve Umman Riyalinin ABD Doları karşısında değerin sabitlenmesine (1 ABD Doları=0,385 OR) dayanmaktadır. Ülkede kamu sektöründe genelde Ummanlılar, özel sektör işlerinde yabancılar çalışmaktadır. 2013 yılı itibariyle ülkede kamu sektöründe çalışan Ummanlıların oranı %85,9 olmuştur. İnşaat sektöründe çalışan yabancıların oranı %90, özel sektörde çalışan yabancıların oranı %88,7’dir. Bu rakamlar, ülke insanının inşaat ve hizmet sektörü gibi emek yoğun alanlarda çalışma isteksizliğini göstermekte, Umman hükümetinin “Ummanlılaştırma” politikasının gerekliliğini ortaya koymaktadır.

Tablo 22: Ekonomik Göstergeler, Dış Ticaret ve Enerji Verileri (Umman)

Gösterge	1970	1980	1990	2000	2010	2016
Genel Bilgiler						
Nüfus	723.852	1.154.379	1.812.160	2.267.991	3.041.460	4.424.762
Nüfus Artışı	3,25	5,57	4,00	0,58	5,35	5,22
Yüzölçümü	309.500	309.500	309.500	309.500	309.500	309.500
Nüfus Yoğunluğu	2,34	3,73	5,86	7,33	9,83	14,30
Human Development Index (HDI)			-	0,71	0,80	0,80
Yoksulluk Açığı (Günde 1.90 Dolar)
Ekonomik Göstergeler						
GSYH	256.299.496	5.981.760.278	11.685.045.514	19.507.412.224	58.641.621.847	66.293.368.010
GSYH Büyüme (%)	13,90	6,04	-0,13	5,40	4,80	3,00
Kişi başı GSYH (Dolar)	354,08	5.181,80	6.448,13	8.601,19	19.280,75	14.982,36
Tarımın GSYH'deki Payı	15,70	2,56	1,35	1,98
Sanayinin GSYH'deki Payı	78,05	69,76	62,77	47,52
Hizmetlerin GSYH'deki Payı	7,28	28,25	35,88	50,50
Enflasyon (%)	3,20	1,10
İşsizlik (%)	19,60	18,40	16,50
DYY Net Girişler (BOP)	3.020.000	98.436.596	142.262.679	82.000.000	1.242.652.796	1.680.894.668
(%GSYH)	1,18	1,65	1,22	0,42	2,12	2,54
Toplam Dış Borç Stoku (x1000)
(%GSYH)
Toplam Borç Servisi
Askeri Harcama (%GSYH)	...	19,70	16,52	10,78	8,35	13,73
Gayri Safi Sermaye Oluşumu	35.277.178	1.333.526.636	1.442.912.874	2.998.439.532	14.905.483.225	...
(%GSYH)	13,76	22,29	12,35	15,37	25,42	...
Net Göç	25.470	81.500	104.700	15.000	817.500	...
Dış Ticaret Verileri						
İhracat	188.864.891	3.748.117.834	5.518.855.657	10.473.342.003	38.499.869.701	27.545.643.693
(%GSYH)	73,69	62,66	47,23	53,69	65,65	41,55
İthalat	50.395.968	2.252.461.204	3.224.967.490	5.053.315.995	24.166.450.715	23.783.875.163
(%GSYH)	19,66	37,66	27,60	25,90	41,21	35,88

Gösterge	1970	1980	1990	2000	2010	2016
<i>Dış Ticaret Dengesi</i>	138.468.922	1.495.656.630	2.293.888.166	5.420.026.008	14.333.418.986	3.761.768.531
<i>(%GSYH)</i>	54,03	25,00	19,63	27,78	24,44	5,67
<i>Yoğunlaşma Endeksi (Concentration Index)</i>	0,75	0,53	0,53
<i>Diversification Index</i>	0,74	0,70	0,75
<i>Ürün Sayısı</i>	184	205	215
Enerji Verileri						
<i>Petrol Rezerv (Bin milyon varil)</i>	...	2,484	4,353	5,848	5,500	5,373
<i>(%Dünya)</i>	...	0,363	0,424	0,450	0,335	0,315
<i>Petrol Üretim (Milyon ton)</i>	16,442	14,117	34,239	47,025	42,202	49,316
<i>(%Dünya)</i>	0,697	0,457	1,078	1,300	1,061	1,125
<i>Petrol Tüketim (Milyon ton)</i>
<i>Doğalgaz Rezerv (Trilyon metreküp)</i>	...	0,081	0,280	0,859	0,520	0,705
<i>(%Dünya)</i>	...	0,113	0,256	0,617	0,295	0,378
<i>Doğalgaz Üretim (Milyar metreküp)</i>	0,000	0,866	3,279	10,951	29,336	35,421
<i>(%Dünya)</i>	0,000	0,060	0,167	0,455	0,919	0,997
<i>Doğalgaz Tüketim (Milyar metreküp)</i>
<i>Enerji Güvenliği Risk Skoru</i>	...	859,12	862,81	946,19	1.674,52	1.482,47
<i>Enerji Kullanımı (Kişi başı kg Petrol Eşdeğeri)</i>	...	997	2.328	3.337	6.154	...
<i>Elektrik Tüketimi (Kişi Başına Kwh)</i>	2.187	3.202	5.521	...
<i>CO2 Emisyonu (Ton karbondioksit)</i>	234.688	6.046.883	11.386.035	21.895.657	47.417.977	...
<i>CO2 Emisyonu (Kişi Başına Metrik Ton)</i>	0,32	5,24	6,28	9,65	15,59	...

Dış Ticarete İlk 5 Ülke (2016 Yılı Rakamları)						Dış Ticarete Konu İlk 5 Ürün (2016 Yılı Rakamları)					
Ülke	İhracat	Payı	Ülke	İthalat	Payı	Ürün	İhracat	Payı	Ürün	İthalat	Payı
Çin	10.664.824	43,61	BAE	10.480.471	45,06	Yakıtlar	15.493.342	63,36	Mak. ve Elek. Ürün.	4.854.913	20,87
Belirtilmemiş	2.519.630	10,30	Belirtilmemiş	2.609.714	11,22	Çeşitli	2.558.963	10,46	Çeşitli	3.465.083	14,90
BAE	1.841.395	7,53	Çin	1.125.243	4,84	Kimyasal Ürün.	1.573.991	6,44	Metal ve Ürünleri	3.018.738	12,98
Hindistan	924.006	3,78	Hindistan	1.121.930	4,82	Metal ve Ürün.	1.396.800	5,71	Yakıtlar	2.019.368	8,68
ABD	811.702	3,32	Suudi Arab.	813.247	3,50	Mak. ve Elek. Ür.	732.059	2,99	Kimyasal Ürünler	1.748.862	7,52
<i>Dış Ticarete Büyüme (Dünya)</i>			-4,43								
<i>Dış Ticarete Büyüme (Ülke)</i>			-12,08								

Not: Net Göç Rakamları 1972-1982-1992-2002 ve 2012 yıllarına aittir. Enerji güvenliği risk skoru en son değeri 2014 yılına, HDI en son değeri 2015 yılına aittir.

Kaynak: Dünya Bankası; IMF; UNCTAD; BP.

2.1.13. Lübnan

1945 yılında Arap Birliği'nin kurucu üyesi olan Lübnan, 22 Kasım 1943 yılında Fransa'dan bağımsızlığını ilan etmiştir. Cumhurbaşkanı Hristiyan, parlamento başkanının Müslüman (Şia) ve başbakanın Müslüman (Sünni) olması "Kuruluş Mevzuatı"nda kabul edilmiştir. Aynı zamanda BM üyesi olan Lübnan komşu ülkelerdeki politik istikrarsızlıklar nedeniyle göç almaktadır. Bu dönemde binlerce vasıflı işgücü, girişimci ve entelektüel Lübnan'a yerleşmiş, diğer Arap ülkelerine göre demokratik gelenekler, ifade özgürlüğü ve eğitimli nüfus ile kültürel, akademik, finans/bankacılık ve tıbbi açıdan bir cazibe merkezi haline gelmiştir. 1975 yılından itibaren komşu ülkelerde baş gösteren istikrarsızlık, Lübnan'ın iç siyasi ve iktisadi durumunu da olumsuz etkileyerek iç çatışmaların ortaya çıkmasına neden olmuş, 1978 ve 1982 yıllarında İsrail'in ülkeyi işgali ile ülkede gerginlik tırmanarak devlet otoritesi ciddi şekilde zayıflamıştır. Altyapının büyük oranda zarar gördüğü ülkede vasıflı işgücü ülkeyi terk etmiştir. Suudi Arabistan'da 1989 yılında imzalanan Taif Anlaşması ile Ekim 1990'da çatışmalar son bulmuştur. Lübnan iç savaşının önemli nedenlerinden biri olan dengesiz siyasi yapı Taif Anlaşması ile Hristiyan toplumundan seçilen Cumhurbaşkanı'nın yetkileri kısıtlanarak Meclis'te Hristiyan ve Müslüman milletvekillerinin sayıları eşitlenmesi ve kendi içlerinde mezhep temelinde bölüştürülmesiyle kısmen değiştirilmiştir.

Ülkede "ulusal" mahiyette siyasi partiler yoktur. Bunun yerine genellikle belirli coğrafi bölgelerden destek bulan ve siyasi geleneğe sahip ailelerin temsilcileri, dinsel tabana dayalı örgütler, siyasi kuruluşlar ve milis örgütleri ya da bazı siyasi şahsiyetlerin oluşturduğu gruplar vardır. Bundan dolayı siyasi güçlerin meclisteki dağılımı, parçalanmış bir siyasi ve toplumsal yapıyı yansıtmaktadır. Parlamenter Demokratik Cumhuriyet ile yönetilen Lübnan'da 2000 yılında gerçekleştirilen Parlamento seçimlerini Refik Hariri kazanmıştır. Hariri'nin Suriye politikaları gücünün azalmasına neden olmasıyla beraber 2005 seçimlerinde Suriye karşıtı hareket başlatmıştır.

BM Güvenlik Konseyi, Suriye'nin Lübnan'ın iç işlerine karışmamasını ve Suriye'nin askeri gücünü Lübnan'dan çekmesini istemiştir. Şubat 2005'de Başbakan Hariri'nin Beyrut'ta suikast sonucu hayatını kaybetmesiyle Beyrut'ta ve diğer illerde gösteriler düzenlenmiştir. Batılı devletlerin suikasttan Suriye'yi sorumlu tutması ve ülkedeki

gösteriler nedeniyle Suriye 1559 sayılı BM kararıyla Lübnan'dan çekilmiştir. 12 Temmuz 2006'da Hizbullah İsrail-Lübnan sınırındaki bir dizi İsrail kasabasına ve kentine roketli saldırılar yapması, İsrail topraklarına yapılan baskınlar düzenlemesi, Hizbullah'ın sekiz İsrail askerini öldürerek ikisini esir alması sonucunda İsrail ülkeye yönelik 34 günlük Beyrut Havalimanı dahil olmak üzere Lübnan'ın alt yapısına büyük ölçüde zarar veren hava ve kara saldırısı gerçekleştirmiştir. BM Güvenlik Konseyi'nin 1701 sayılı ateşkes kararıyla 14 Ağustos 2006'da çatışmalar sona ermiştir. Fakat bu tarihten sonra 2007 yılında Filistin mülteci kampı Nahr El Bared'de Lübnan ordusu ve İslami militan grup Fetih El İslam arasında çatışma çıkmıştır. Ekim 2007'de görev süresi sona eren Cumhurbaşkanı Emil Lahud'un ardından ülkede siyasi kriz ortaya çıkarak ülke cumhurbaşkansız kaldı. Ülkede hükümet yanlısı ve muhalif milisler arasında çıkan çatışmalar Mayıs 2008'de Arap Birliği aracılığıyla Katar'da taraflar arasında müzakereler sonucunda Doha Anlaşması ile sona erdirilmiştir. Haziran 2009'da yapılan seçimlerde Saad Hariri, cumhurbaşkanı Michel Sleiman tarafından başbakan olarak atanmıştır. 2011'in başında 10 muhalif bakanın ve bir cumhurbaşkanı adayının istifası ile hükümetin düşmesi ülkenin 2008'den bu yana yaşadığı en büyük siyasi krize neden oldu. Meclis Hizbullah liderliğindeki 8 Mart İttifakı adayı Necib Mikati'yi başbakan seçmiştir. Mikati'nin 2 Mart 2013 tarihinde istifasının ardından dönemin Cumhurbaşkanı Michel Sleiman, Tammam Salam'a hükümeti kurma görevi vermişse de yaklaşık 1 yılda hükümet anca kurulabilmiştir. 25 Mayıs 2014 tarihinde sona eren Cumhurbaşkanı Michel Sleiman'ın yerine cumhurbaşkanı seçilememiş, yaklaşık iki buçuk yıl sonra 31 Ekim 2016 tarihinde Michel Aoun ülkenin 13. Cumhurbaşkanı olmuştur.

Dünya bankası verilerine göre, 2016 yılı nominal GSYH'si 49,6 milyar dolar olan Lübnan dünyanın 79'uncu, Orta Doğu'nun 13'üncü ekonomisidir. Kişi başı GSYH değeri 8.257,29 dolar ile dünya ortalamasının altında Orta Doğu ortalamasının üstündedir(bknz. Tablo 31). Satın alma partisine göre kişi başı gelir 14.070 ile dünya ortalamasının altındadır. 2010 yılında 38,4 milyar dolar olan nominal GSYH 2016 yılında 49,6 milyar dolara yükselmesine rağmen kişi başı GSYH 2010 yılında 8.858,28 dolar iken 2016 yılında 8.257,29 dolara gerilemiştir. Aradan geçen 6 yıllık sürede ihracat istenilen seviyede artırılamamış, kişi başı GSYH ise düşmüştür.

Ülkede dış ticarete diğer Orta Doğu ülkelerindeki gibi büyük dalgalanmalar olmamakla birlikte iç istikrarsızlıkların yanında bölgesel istikrarsızlıklardan dolayı ihracat ve ekonomik büyüme istenilen seviyeye getirilememiştir. 2015 yılı HDI'ya göre 0,763 ile “yüksek insani gelişme endeks değerine sahip ülkeler” grubunda yer alırken dünyada 76'ncı sırada, bu çalışmada incelenen Orta Doğu ülkeleri arasında 10'uncu sırada yer almaktadır.

Lübnan ekonomisinde, hizmet sektörü (bankacılık/finans, sigortacılık, turizm, emlak/inşaat) ağırlıklı bir yapı sergilemekte olup, sektörünün GSYH içinde payı Dünya Bankası verilerine göre 2016 yılında %79,50'dir. Sanayinin payı %16,74 ve tarımın payı %3,76'dır. Lübnan'ın en önemli sektörlerinden biri haline gelen bankacılık sayesinde Lübnan, Suriyeli yatırımcılar için bir offshore merkezi haline gelmiştir. Hükümet, ekonomide liberal bir anlayış sergilemekte, ülkede sermaye ve mal hareketlerinin giriş çıkışında herhangi bir kısıtlama bulunmamaktadır. Lübnan ekonomisinde inşaat ve gayrimenkul satışları önemli bir gelir kaynağıdır. Özellikle zengin Körfez Arap ülkelerinin vatandaşlarına Lübnan'da gayrimenkul edinme konusunda sağlanan kolaylıklar, Lübnan'a önemli bir nakit sermaye akışının oluşmasını sağlamakta, bankacılık sektörünün gelişmiş olması ve sektördeki gizlilik ilkesi de yabancı sermaye yatırımını ve girişini ayrıca teşvik etmektedir.

Diğer Orta Doğu ülkelerinin aksine Lübnan'da petrol ve petrol ürünleri açısından zengin değildir. Liberal ve özel sektör ağırlıklı dış ticaret politikası izleyen Lübnan önemli miktarda dış ticaret açığı vermektedir. 2010 yılında 13,7 milyar dolar olan ihracat 2016 yılında 12,6 milyar dolar olmuştur. 2010 yılında 23,1 milyar dolar olan ithalat 2016 yılında 23,3 milyar dolar olmuştur. 2010 yılında 9,4 milyar dolar civarında dış ticaret açığı 2010-2016 yılları arasında çok fazla dalgalanmayarak 2016 yılında 10,7 milyar dolara yükselmiştir. Petrol ve petrol ürünleri ihracatının yok denecek kadar az olması ve ihracatta ürün çeşitliliğini gösteren Concentration İndeksi değerinin 2016 yılı için 0,12 seviyesinde olması diğer Orta Doğu ülkelerinde olan dış ticaret dalgalanmaların Lübnan'da olmamasının nedeni açıklamaktadır. Bunun yanında Trade Map'in 2016 verilerine göre (bkz. Tablo 35) mineral yakıt ve ürünleri ithalatı 3,678 milyar dolar ile mal ithalatının %19,66'sını oluşturarak dış ticaret açığının en önemli nedeni olmasının yanında petrol ve petrol ürünlerinde ithalata bağımlı olduğunu göstermektedir. Lübnan'ın İhracatta ilk beş ülke Suudi

Arabistan (%11,39), BAE (%9,66), Güney Afrika (%8,97), Irak (%7,73) ve Suriye (%7,31); ithalatta Çin (%12,12), İtalya (%8,03), Fransa (%6,22), Almanya (%6,13) ve ABD (%5,99) yer almaktadır

Lübnan, GSYH'sinin %21,62 gibi önemli oranda dış ticaret açığı veren bir ülkedir. Bu dış ticaret açığını büyük oranda yurtdışındaki Lübnanlıların gönderdikleri sermaye transferiyle ve petrol zengini Körfez Arap ülkelerinden özellikle gayrimenkul yatırımları şeklinde gelen yabancı sermaye ve turizm gelirleri ile karşılamaya çalışılmaktadır. Başlıca ihraç ürünleri değerli metaller (ham altın), hurda metaller ile makinalar ve plastik ürünler; ithalat ürünleri petrol ürünleri, motorlu taşıtlar ve yedek parçaları, değerli taşlar, eczacılık ürünleri, makinalar ve elektrikli makinalar, plastikler, demir çelik, hazır giyimdir. Ülkenin başlıca doğal kaynakları kireçtaşı, demir cevheri, tuzdur.

Dünya Bankası verilerine göre, 2016 yılı sonu itibarıyla Lübnan'ın toplam kamu borcu 68,179 milyar dolar olup, toplam kamu borcunun GSYH'ye oranı ise %143,42'dür. Kamu harcamalarını karşılamakta yetersiz olan Lübnan'da dış ticaret ve kamu bütçesi açık vermektedir. Dış borcu ise 28 milyar dolardır. GSYH'ye oranı yaklaşık %25 olan toplam tasarruf, 2015 yılı itibarıyla 12 milyar dolar seviyesindedir.

İç siyasi krizler nedeniyle 2005 yılından beri Parlamento'da bütçe kabul edilememekte, hükümet tarafından geçici bütçe ile yürütülmektedir. Kamu gelirlerinin %75'ini vergi gelirleri oluşturmakta, oluşan bütçe açığı iç ve dış borçlanma yoluyla finanse edilmeye çalışılmaktadır. Lübnan'da yatırım, ihracat, turizm ve özel tüketim, istihdamı olumsuz etkileyen cumhurbaşkanı ve parlamento seçimlerinin yapılamaması gibi iç politik gerilimler; Suriye İç Savaşından kaynaklanan göçmen sorunu ve iç güvenlik endişesi; küresel finansal krizi, dünya ekonomisindeki yavaşlama, petrol fiyatlarının düşük seyretmesi, İran nedeniyle 2016 yılının başlarında Suudi Arabistan (ve KİK ülkeleri) ile siyasi/ekonomik ilişkilerin soğuması gibi iç ve dış kaynaklı birçok sorun vardır. Yerli ve yabancı yatırımlardaki azalmanın yanı sıra, Suriyeli göçmenlerin pahalılığın yaşandığı Lübnan'da ucuz işgücü oluşturması Lübnan'daki yüksek oranlardaki işsizliğin düşmesini ve yoksulluğun azalmasını engelleyen en önemli unsurlardır.

Tablo 23: Ekonomik Göstergeler, Dış Ticaret ve Enerji Verileri (Lübnan)

Gösterge	1970	1980	1990	2000	2010	2016
Genel Bilgiler						
Nüfus	2.297.389	2.605.293	2.703.016	3.235.366	4.337.141	6.006.668
Nüfus Artışı	2,06	0,10	0,98	2,46	3,61	2,62
Yüzölçümü	10.230	10.230	10.230	10.230	10.230	10.230
Nüfus Yoğunluğu	224,57	254,67	264,22	316,26	423,96	587,16
Human Development Index (HDI)	-	-	0,76	0,76
Yoksulluk Açığı (Günde 1.90 Dolar)	0,00	...
Ekonomik Göstergeler						
GSYH	1.989.546.131	4.074.000.000	2.838.485.354	17.260.364.842	38.419.626.628	49.598.825.982
GSYH Büyüme (%)	...	1,50	26,53	1,34	8,04	2,00
Kişi başı GSYH (Dolar)	866,00	1.563,74	1.050,12	5.334,90	8.858,28	8.257,29
Tarımın GSYH'deki Payı	7,11	4,28	3,76
Sanayinin GSYH'deki Payı	22,76	15,66	16,74
Hizmetlerin GSYH'deki Payı	70,13	80,06	79,50
Enflasyon (%)	3,99	-0,81
İşsizlik (%)	8,80	6,20	6,50
DYY Net Girişler (BOP)	...	-12.160.000	6.450.000	993.475.000	4.279.880.835	2.610.181.957
(%GSYH)	...	-0,30	0,23	5,76	11,14	5,26
Toplam Dış Borç Stoku (x1000)	64.232	510.290	1.787.050	10.073.262	24.675.506	31.960.710
(%GSYH)	3,23	12,53	62,96	58,36	64,23	64,44
Toplam Borç Servisi	36,30	18,70	20,90
Askeri Harcama (%GSYH)	7,55	5,39	4,13	...
Gayri Safi Sermaye Oluşumu	504.395.845	3.523.051.410	9.684.891.584	12.344.409.209
(%GSYH)	17,77	20,41	25,21	24,89
Net Göç	-10.000	-214.381	90.000	550.110	1.250.000	...
Dış Ticaret Verileri						
İhracat	469.788.020	2.124.351.357	511.008.099	2.447.097.844	13.751.783.155	12.644.960.396
(%GSYH)	23,61	52,14	18,00	14,18	35,79	25,49
İthalat	775.620.429	3.920.323.127	2.836.044.898	6.202.985.075	23.142.116.397	23.370.607.170
(%GSYH)	38,98	96,23	99,91	35,94	60,24	47,12

Gösterge	1970	1980	1990	2000	2010	2016
<i>Dış Ticaret Dengesi</i>	-305.832.410	-1.795.971.770	-2.325.036.799	-3.755.887.231	-9.390.333.242	-10.725.646.774
<i>(%GSYH)</i>	-15,37	-44,08	-81,91	-21,76	-24,44	-21,62
<i>Yoğunlaşma Endeksi (Concentration Index)</i>	0,12	0,14	0,12
<i>Diversification Index</i>	0,63	0,62	0,59
<i>Ürün Sayısı</i>	183	228	232
Enerji Verileri						
<i>Petrol Rezerv (Bin milyon varil)</i>
<i>(%Dünya)</i>
<i>Petrol Üretim (Milyon ton)</i>
<i>(%Dünya)</i>
<i>Petrol Tüketim (Milyon ton)</i>
<i>Doğalgaz Rezerv (Trilyon metreküp)</i>
<i>(%Dünya)</i>
<i>Doğalgaz Üretim (Milyar metreküp)</i>
<i>(%Dünya)</i>
<i>Doğalgaz Tüketim (Milyar metreküp)</i>
<i>Enerji Güvenliği Risk Skoru</i>
<i>Enerji Kullanımı (Kişi başı kg Petrol Eşdeğeri)</i>	...	949	723	1.517	1.471	...
<i>Elektrik Tüketimi (Kişi Başına Kwh)</i>	518	2.985	3.479	...
<i>CO2 Emisyonu (Ton karbondioksit)</i>	3.949.359	6.178.895	8.214.080	15.247.386	20.047.489	...
<i>CO2 Emisyonu (Kişi Başına Metrik Ton)</i>	1,72	2,37	3,04	4,71	4,62	...

Dış Ticarete İlk 5 Ülke (2014 Yılı Rakamları)						Dış Ticarete Konu İlk 5 Ürün (2014 Yılı Rakamları)					
Ülke	İhracat	Payı	Ülke	İthalat	Payı	Ürün	İhracat	Payı	Ürün	İthalat	Payı
<i>Suudi Arabistan</i>	377.376	11,39	<i>Çin</i>	2.483.269	12,12	<i>Taş ve Cam Ürünleri</i>	577.200	17,43	<i>Yakıtlar</i>	4.746.231	23,17
<i>BAE</i>	319.919	9,66	<i>İtalya</i>	1.644.328	8,03	<i>Gıda Ürünleri</i>	515.091	15,55	<i>Mak. ve Elek. Ürünler</i>	2.187.101	10,68
<i>Güney Afrika</i>	296.973	8,97	<i>Fransa</i>	1.273.649	6,22	<i>Mak. ve Elek. Ürünler</i>	443.096	13,38	<i>Kimyasal Ürünler</i>	2.007.996	9,80
<i>Irak</i>	255.895	7,73	<i>Almanya</i>	1.256.409	6,13	<i>Kimyasal Ürünler</i>	381.316	11,51	<i>Nakliye</i>	1.507.341	7,36
<i>Suriye</i>	241.958	7,31	<i>ABD</i>	1.226.562	5,99	<i>Metal ve Ürünleri</i>	374.088	11,29	<i>Metal ve Ürünleri</i>	1.499.100	7,32
<i>Dış Ticarete Büyüme (Dünya)</i>			0,12								
<i>Dış Ticarete Büyüme (Ülke)</i>			-5,62								

Not: Net Göç Rakamları 1972-1982-1992-2002 ve 2012 yıllarına aittir. Enerji güvenliği risk skoru en son değeri 2014 yılına, HDI en son değeri 2015 yılına aittir.

Kaynak: Dünya Bankası; IMF; UN; UNCTAD; BP.

2.1.14. Tunus

Kuzey Afrika’da yer alan Tunus, doğusu ve kuzeyinde Akdeniz güneydoğusunda Libya batı ve güney batısında Cezayir bulunmaktadır. 1956 yılında bağımsızlığını ilan eden Tunus’ta 1957 yılında Cumhuriyet ilan edilmiş, Habib Burgiba ülkeyi sağlık sorunları ve yaşlılık gerekçesiyle Anayasa’nın 57. maddesi uyarınca görevden uzaklaştırıldığı 1987 yılına kadar yönetmiştir. Cumhurbaşkanı Zeynel Abidin Bin Ali (Zine El Abidine Ben Ali), 7 Kasım 1987 tarihinde yeni Cumhurbaşkanı olmuş, 14 Ocak 2011 tarihinde ülkeyi terk edene kadar ülkeyi yönetmiştir. Bin Ali’nin ülkeyi terk etmesinin sebebi tüm coğrafyayı etkileyen “Arap Baharı”nı başlatan olaylardır. “Yasemin Devrimi” olarak da isimlendirilen bu olaylar, Tunus’ta bir seyyar satıcının arabasına el konulmasının ardından kendisini yakması sonucu önce tüm ülkeyi daha sonra da tüm coğrafyayı etkisi altına alacak bir isyan dalgasının başlamasına neden olmuştur. 23 Ekim 2011 tarihinde gerçekleştirilen seçimlerin galibi Ennahda Hareketi ile Cumhuriyet için Kongre ve Ettakatol Partileri arasında 21 Kasım 2011 tarihinde koalisyon hükümeti kurulmuştur. Ennahda Genel Sekreteri Hamadi Jebali başbakanlığa getirilmiştir. 12 Aralık 2011’deki seçimlerde ise Moncef Marzouki Tunus Cumhurbaşkanlığına seçilmiştir. Muhalif milletvekilleri, 6 Şubat 2013 tarihinde Şükrü Belaid ile 25 Temmuz 2013 tarihinde Mohamed Brahmî’nin suikast ile öldürülmesinin ardından ülkede yine bir kriz çıkmış, teknokratlardan oluşacak yeni hükümetin kurulması kararlaştırılmıştır. 26 Ekim 2014 tarihindeki seçimlerin sonucunda 5 Şubat 2014 tarihinde birinci sırada çıkan Nida Tunus Partisi’nin yanı sıra, Ennahda, Afek Tunus ve Özgür Vatansever Birlik’ten temsilcilerle bağımsız teknokratların bulunduğu yeni hükümet göreve başlamıştır. Nida Tunus Partisi içerisinde yaşanan görüş ayrılıkları nedeniyle partiden istifalar yaşanmış, yeniden Ennahda Partisi en yüksek sandalye sayısına ulaşmıştır. Yaşanan politik belirsizlikler sonucunda 6 Ocak 2016 tarihinde hükümette değişikliğe gidilmiştir. Ülke halen politik belirsizlikler ve iç karışıklıklardan kurtulamamıştır.

Gelişmekte bir ekonomi olan Tunus ekonomisi, turizm başta olmak üzere, hizmet sektörü, tarım, tekstil ve hazır giyim, hafif sanayiler ile petrol ve fosfat üretimine dayanmaktadır. Tarım ve balıkçılık sektörü GSYH’nin payı %9’unu oluştururken ihracat gelirlerinin özellikle gıda işleme yaklaşık %10’u bu sektörden oluşmaktadır. Ayrıca toplam işgücünün yaklaşık %16’sını bu sektörlerde istihdam edilmektedir.

Dünya Bankası verilerine göre, 2016 yılında GSYH'ye katkıları bakımından hizmetler %63,58; sanayi %26,44 ve tarım %9,98 şeklinde sıralanmaktadır. 2016 yılı nominal GSYH'si 42 milyar dolar olan Tunus dünyanın 86'ncı, Orta Doğu ülkelerinin 14'üncü büyük ekonomisidir. Kişi başı GSYH'si 3.688,65 dolar olan Tunus Orta Doğu ve Dünya ortalamasının (bkz. Tablo 31) oldukça altındadır. SAGP'ye göre ise kişi başı gelir 11.150 dolar ile dünya ortalamasının altındadır. 2015 yılı HDI'ya göre 0,725 ile "yüksek insani gelişme endeks değerine sahip ülkeler" grubunda yer alırken dünyada 97'inci sırada, bu çalışmada incelenen Orta Doğu ülkeleri arasında 13'üncü sırada yer almaktadır.

İhracatta ürün çeşitliliğini gösteren Concentration İndeksi 2016 yılı için 0,14 olan Tunus'ta diğer Orta Doğu ülkelerine göre ürün çeşitliliği daha fazladır. İhracatta başta zeytinyağı olmak üzere tarım ürünleri, kablo, hazır giyim, ham petrol, elektrik tesisat malzemeleri, taşıt araçları aksam ve parçaları, TV alıcıları, ayakkabı, spor giyim, hava taşıtlarının aksam ve parçaları; ithalatta ise %30'u tüketim maddeleri olmak üzere hammadde ve yarı mamuller yer almaktadır. Dünya fosfat üretiminde ilk sıralarda yer alan Tunus, fosfatı işleyerek fosforik asit ve gübreye dönüştürmektedir. Ülkede petrol ve gaz üretilmekle birlikte üretimde ve ihracatta fosfat ve petrol eski önemini yitirmiş, tekstil, gıda işleme, elektrikli ürünler önem kazanmıştır. BP verilerine göre, Tunus'un toplam petrol rezervi 0,425 milyar varil ile dünyada %0,025 gibi çok düşük bir paya sahiptir. Bu yüzden Concentration İndeksinden de anlaşılacağı üzere diğer Orta Doğu ülkelerinde olan petrole bağımlılık yoktur. Hatta Trade Map'in 2016 verilerine göre (bkz. Tablo 35) mineral yakıt ve ürünleri ithalatı 2,145 milyar dolar ile mal ithalatının %11'ini oluşturarak dış ticaret açığına neden olmaktadır. Tunus'un petrol ve petrol ürünlerinin toplam ithalattaki payı %10,11 olup, bu rakam ülkenin GSYH'sinin %5,1'ine denk gelmektedir(bkz. Tablo 34). Bu veriler ülkenin petrol ve petrol ürünlerinde ihracatta değil ithalatta bağımlı olduğunu göstermektedir. 2010-2016 yılları arasında petrol fiyatlarının arttığı yıllarda ithalat rakamlarının da artması, düştüğü yıllarda ithalat rakamlarının da düşmesi bu durumu destekler niteliktedir. Ülkenin ihracatında Fransa (%31,98), İtalya (%17,41), Almanya (%10,54) ve Cezayir (%4,89); ithalatta Fransa (%15,44), İtalya (%14,52), Çin (%9,34), Almanya (%7,72) ve Türkiye (%4,40) yer almaktadır.

Dış ticaret açığı veren bir ülke olan Tunus'un bu açığı yıllar geçtikçe artmaktadır. 2010 yılında 21,8 milyar dolar olan ihracat 2016 yılında 16,6 milyar dolara düşerken ithalat 2010 yılında 24 milyar dolardan 2016 yılında 21,2 milyar dolara düşmüştür. İthalattaki düşüş ihracata göre daha sınırlı olduğu için 2010 yılında 2,2 milyar dolar olan dış ticaret açığı 2016 yılında 4,5 milyar dolara yükselmiştir. GSYH rakamları incelendiğinde, 2010 yılında 44 milyar dolar iken 2016 yılında 42 milyar dolara gerilemiştir. GSYH'de 6 yıllık sürede artış yerine azalış meydana gelmesinde özellikle Arap Baharı olayları etkili olmuştur.

Çalkantılı geçen 2010-2016 yılları arasında ülke ekonomisi küçülmüş, ihracat azalmış, dış açık artmıştır. Ülkedeki halk arasında hem Nahda ve hem de muhalif siyasi partilere yönelik olarak eşit şekilde öfke duymakta, Mısır'daki deneyimin aksine, ordunun ülke yönetimini devralması beklenmemektedir. Ekonomik koşulların daha da bozulması ve artan terörist saldırılar nedeniyle oluşan memnuniyetsizlik ülke ekonomisini, siyasetini ve toplumsal yapısını etkilemektedir. Kalkınmaya dönük yatırımlarda Batılı Devletler ve uluslararası kuruluşların sağladığı mali destek önemli yer tutmakta, bu yardımlara bağımlılığın artması ülkenin için başka bir sorundur.

Tablo 24: Ekonomik Göstergeler, Dış Ticaret ve Enerji Verileri (Tunus)

Gösterge	1970	1980	1990	2000	2010	2016
Genel Bilgiler						
Nüfus	5.060.397	6.368.167	8.232.797	9.699.197	10.639.931	11.403.248
Nüfus Artışı	2,20	2,59	2,23	0,99	1,12	1,14
Yüzölçümü	155.360	155.360	155.360	155.360	155.360	155.360
Nüfus Yoğunluğu	32,57	40,99	52,99	62,43	68,49	73,40
Human Development Index (HDI)	0,57	0,65	0,71	0,73
Yoksulluk Açığı (Günde 1.90 Dolar)	9,80	5,30	2,00	...
Ekonomik Göstergeler						
GSYH	1.439.238.095	8.744.134.354	12.290.568.182	21.473.188.882	44.050.929.160	42.062.549.395
GSYH Büyüme (%)	4,67	7,42	7,95	4,71	3,51	1,17
Kişi başı GSYH (Dolar)	284,41	1.373,10	1.492,88	2.213,91	4.140,15	3.688,65
Tarımın GSYH'deki Payı	19,70	16,33	17,74	11,33	8,20	9,98
Sanayinin GSYH'deki Payı	23,81	35,95	33,61	30,19	31,54	26,44
Hizmetlerin GSYH'deki Payı	56,49	47,72	48,66	58,48	60,26	63,58
Enflasyon (%)	6,55	2,96	4,42	3,71
İşsizlik (%)	16,20	15,70	13,00	14,90
DYY Net Girişler (BOP)	16.000.000	234.594.451	76.280.835	750.720.444	1.334.497.695	695.100.945
(%GSYH)	1,11	2,68	0,62	3,50	3,03	1,65
Toplam Dış Borç Stoku (x1000)	603.180	3.533.401	7.689.860	11.355.173	22.471.865	28.110.513
(%GSYH)	41,91	40,41	62,57	52,88	51,01	66,83
Toplam Borç Servisi	27,00	22,10	10,40	10,70
Askeri Harcama (%GSYH)	1,56	2,22	2,01	1,55	1,30	2,32
Gayri Safi Sermaye Oluşumu	304.380.952	2.567.300.568	3.326.818.182	5.600.787.919	11.738.460.319	8.276.210.428
(%GSYH)	21,15	29,36	27,07	26,08	26,65	19,68
Net Göç	-97.065	85.582	140.341	-139.045	-65.963	...
Dış Ticaret Verileri						
İhracat	316.571.429	3.518.399.605	5.353.409.091	8.491.938.426	21.804.038.005	16.643.296.089
(%GSYH)	22,00	40,24	43,56	39,55	49,50	39,57
İthalat	356.190.476	3.987.404.297	6.219.545.455	9.213.978.259	24.074.612.268	21.207.029.795
(%GSYH)	24,75	45,60	50,60	42,91	54,65	50,42
Dış Ticaret Dengesi	-39.619.048	-469.004.693	-866.136.364	-722.039.834	-2.270.574.263	-4.563.733.706

Gösterge	1970	1980	1990	2000	2010	2016
(%GSYH)	-2,75	-5,36	-7,05	-3,36	-5,15	-10,85
Yoğunlaşma Endeksi (Concentration Index)	0,21	0,16	0,14
Diversification Index	0,68	0,55	0,52
Ürün Sayısı	193	213	211
Enerji Verileri						
Petrol Rezerv (Bin milyon varil)	...	2,181	1,739	0,425	0,425	0,425
(%Dünya)	...	0,319	0,169	0,033	0,026	0,025
Petrol Üretim (Milyon ton)	4,151	5,627	4,724	3,931	3,973	2,904
(%Dünya)	0,176	0,182	0,149	0,109	0,100	0,066
Petrol Tüketim (Milyon ton)
Doğalgaz Rezerv (Trilyon metreküp)
(%Dünya)
Doğalgaz Üretim (Milyar metreküp)
(%Dünya)
Doğalgaz Tüketim (Milyar metreküp)
Enerji Güvenliği Risk Skoru
Enerji Kullanımı (Kişi başı kg Petrol Eşdeğeri)	...	513	601	753	966	...
Elektrik Tüketimi (Kişi Başına Kwh)	632	977	1.364	...
CO2 Emisyonu (Ton karbondioksit)	3.744.007	9.493.863	13.267.206	19.922.811	27.660.181	...
CO2 Emisyonu (Kişi Başına Metrik Ton)	0,74	1,49	1,61	2,05	2,60	...

Dış Ticarete İlk 5 Ülke (2016 Yılı Rakamları)						Dış Ticarete Konu İlk 5 Ürün (2016 Yılı Rakamları)					
Ülke	İhracat	Payı	Ülke	İthalat	Payı	Ürün	İhracat	Payı	Ürün	İthalat	Payı
Fransa	4.341.916	31,98	Fransa	3.009.675	15,44	Mak. ve Elek. Ürün.	4.376.102	32,24	Mak. ve Elek. Ürün.	4.859.809	24,94
İtalya	2.363.968	17,41	İtalya	2.828.988	14,52	Tekstil ve Giyim	2.519.187	18,56	Yakıtlar	2.144.694	11,01
Almanya	1.430.883	10,54	Çin	1.819.971	9,34	Kimyasal Ürünler	917.846	6,76	Tekstil ve Giyim	1.988.522	10,20
Belirtilmemiş	675.791	4,98	Almanya	1.504.613	7,72	Sebze	887.924	6,54	Nakliye	1.766.658	9,07
Cezayir	664.212	4,89	Türkiye	856.710	4,40	Nakliye	802.995	5,92	Metal ve Ürünleri	1.572.698	8,07
Dış Ticarete Büyüme (Dünya)				-4,43							
Dış Ticarete Büyüme (Ülke)				-2,75							

Not: Net Göç Rakamları 1972-1982-1992-2002 ve 2012 yıllarına aittir. Enerji güvenliği risk skoru en son değeri 2014 yılına, HDI en son değeri 2015 yılına aittir.

Kaynak: Dünya Bankası; IMF; UNCTAD; BP.

2.1.15. Ürdün

Akabe Limanı ile Akabe Körfezi'ne açılan Ürdün, en uzun sınırı 238 km ile İsrail ile olmak üzere Irak, Suudi Arabistan Suriye ve Batı Şeria ile komşudur. Ülke topraklarının %3,32'si ekilebilir arazilerden, %1,18'i düzenli hasat elde edilen alanlardan oluşmaktadır. Ölü Deniz'e su taşıyan Ürdün Nehri'nin sularının son yıllarda aşırı kullanımından dolayı Ölü Deniz'in su seviyesi dünyadaki diğer denizlerle karşılaştırıldığında düşük seviyede olduğu belirlenmiştir. 11 Nisan 1921 tarihinde "Transjordan" adıyla İngiliz mandası olarak kurulmuş, bağımsızlığını kazandığı 25 Mayıs 1946'a kadar İngilizler tarafından yönetilmiştir. Anayasal kurallara bağlı Krallık tarafından yönetilen ülkede Kral aynı zamanda silahlı kuvvetlerin de başkomutanıdır. En verimli alanlar olarak kabul edilen Ürdün Vadisi ülkenin batısında yer almakta, meyve ve sebze üretiminin çoğu bu bölgeden yapılmaktadır. Turunçgiller, domates, salatalık, zeytin, çilek ve çekirdekli meyveler Ürdün'ün başlıca tarım ürünleridir. Sınırlı miktarda petrol ve doğalgaz rezervlerinin yanı sıra fosfat, potaş ve şist yağı ülkede çıkarılan diğer madenlerdir.

Ürdün ekonomisi 1990'lı yılların ikinci yarısında yavaşlamış, 2000'li yıllarda ise toparlanma sürecine girmiştir. Özellikle bilgi teknolojileri sektöründe ve nitelikli sanayi bölgelerinde büyüme daha fazla hissedilmiş; geleneksel ihrac pazarları olan Irak'a ve Körfez ülkelerine yapılan ihracatta da ivme kaydedilmiştir. 2000 yılından sonra küresel ekonomideki durgunluk ve 11 Eylül 2001 sonrası Körfez ülkelerine karşı oluşan olumsuz bakış açısı, turizm gelirlerini ve yabancı yatırımları olumsuz etkilemiştir. 2001'deki ihracatta meydana gelen artışın etkisiyle, söz konusu olumsuzluklar büyüme oranına yansımamış o yılki büyüme oranı Dünya Bankası verilerine göre %5,27 olarak gerçekleşmiştir. Benzer şekilde 2003 başında Irak'ın işgal edilmesi ile bir kez daha olumsuz etkilenen Ürdün ekonomisi ABD'nin Ürdün'den tekstil ithalatını artırması ve Irak bağlantılı ticaret yollarının yıl ortasında yeniden açılması sayesinde %4,16'lık bir büyüme göstermiştir. Bu tarihten sonra Ürdün, Irak'a komşu olma durumunu avantaja dönüştürerek, ülkede güvenlik kaygısının yaşanmaması ve yabancılar için Irak'a geçiş kapısı olması sayesinde yabancı yatırımların da etkisiyle başta otelcilik, emlak, ulaşım olmak üzere birçok sektörde büyüme kaydetmiştir. Ucuz ve eğitimli işgücü, kaliteli altyapı hizmetleri, 2000 yılında Dünya Ticaret Örgütü'ne üyelik, özelleştirme politikaları ve AB ve

ABD ile imzalanan ticaret anlaşmaları Ürdün'ün Orta Doğu'nun en istikrarlı ekonomilerinden biri haline gelmesine zemin hazırlamıştır.

Dünya Bankası verilerine göre, 2016 yılı nominal GSYH 38,6 milyar dolar ile dünyanın 87'inci Orta Doğunun 15'inci ekonomisi konumundadır. Kişi başı GSYH ise 4.087,94 dolar olup, Orta Doğu ve Dünya ortalamasının (bknz. Tablo 31) oldukça altındadır. SAGP'ye göre kişi başı gelir 2016 yılında 8.980 dolar ile dünya ortalamasının altındadır. 2015 yılı HDI'ya göre 0,741 ile “yüksek insani gelişme endeks değerine sahip ülkeler” grubunda yer alırken dünyada 86'ıncı sırada, bu çalışmada incelenen Orta Doğu ülkeleri arasında 12'inci sırada yer almaktadır. 2016 yılında sektörlerin GSYH'ye katkısı hizmetler %66,76; sanayi %28,94 ve tarım %4,30 şeklindedir. Ülkenin başlıca ticaret şehirlerinden olan Amman'da turizm; Irbid'de ve Zarqa'da sanayi üretimi; Karak'ta madencilik, potaş ve fosfat işlenmesi; Mafraq imalat ve tarım merkezidir. Akabe şehri, sanayi ve turizm faaliyetlerinin yoğun olduğu liman kentidir.

Ürdün sürekli dış açık veren bir ülkedir. 2010-2016 yılları arasında küçük dalgalanmalar yaşansa da dış ticaret rakamları gerek ihracat gerekse ithalat oranları açısından yatay seyir izlemektedir. 2010 yılında 12,7 milyar dolar olan ihracat 2016 yılında 13,5 milyar dolar; 2010 yılında 18,2 milyar dolar olan ithalat ise 2010-2016 arasında ufak dalgalanmalar seyrederek 2016 yılında 21,6 milyar dolara yükselmiştir. Bu dönemlerde dış ticaret açığı 2010 yılında 5,4 milyar dolar iken 2016 yılında 8 milyar dolara yükselmiştir. İhracatta ürün çeşitliliğini gösteren Concentration İndeksi 2016 yılı için 0,16'dır. Diğer petrol zengini ülkelerde olan ihracatta petrol ve petrol ürünleri gelirlerine bağımlılık Ürdün için geçerli olmamakla birlikte ithalatta petrol ve petrol ürünlerine bağımlıdır. Trade Map'in 2016 verilerine göre (bknz. Tablo 35) mineral yakıt ve ürünleri ithalatı 2,7 milyar dolar ile mal ithalatının %14,09'unu oluşturmaktadır. Ürdün'ün petrol ve petrol ürünlerinin toplam ithalattaki payı %12,52 olup, bu rakam GSYH'nin %7'sine denk gelmektedir(bknz. Tablo 34). Bu veriler ülkenin petrol ve petrol ürünlerinde ihracatta değil ithalatta bağımlı olduğunu göstermektedir. 2010-2016 yılları arasında petrol fiyatlarının arttığı yıllarda ithalat rakamlarının da artması, düştüğü yıllarda ithalat rakamlarının da düşmesi bu durumu destekler niteliktedir. Ülkenin ihraç ürünleri arasında giyim eşyası, fosfat ve fosfat türevleri, tarım ve hayvancılık ürünleri ile ilaçlar; ithalat ürünleri arasında kara

taşıtları (yolcu taşımaya mahsus olanlar), petrol, petrol türevleri ve petrol gazları yer almaktadır. İhracatta ABD (%20,75), Suudi Arabistan (%13,23), Serbest Bölgeler (%11,35), ve Irak (%6,63); ithalatta Çin (%25,60), Suudi Arabistan (%12,11), ABD (%6,98), Almanya (%4,59) ve BAE (%4,57) yer almaktadır.

Kısıtlı sanayi altyapısı ve hammadde kıtlığı, Ürdün'ün dış ticaretinde geçmişten bugüne kronik açıklar vermesine neden olmaktadır. Aynı zamanda hızlı nüfus artışı ile beraber petrol ve gıda maddelerinde dışa bağımlılık bu durumu daha da kötüleştirmiştir. Su, petrol ve doğal kaynakların yetersizliği, dış yardımlara bağımlılık, yoksulluk, yüksek nüfus artışına bağlı işsizlik ve yüksek enflasyon, gelir dağılımı bozuklukları, yüksek iç ve dış açıklar Ürdün ekonomisinin başlıca sorunlarıdır. Ürdün ekonomisinin bir başka büyük sorunu bölgesel istikrarsızlıkların hemen yanında konumlanmış olması ve komşusu Suriye'de yaşanan iç karışıklıklar nedeniyle gerçekleşen mülteci akınıdır. Arap Baharının komşusu Suriye'de iç savaşa dönüşmesi, Ürdün'ü iki yönü etkilemiştir. Birinci etki muhaliflere yönelik yardımlarda geçiş noktasında olması nedeniyle olumluyken; ikinci etki, bölgesel istikrarsızlıkların hemen yanında konumlanmış olması ve komşu Suriye'de yaşanan iç karışıklıklar nedeniyle gerçekleşen mülteci akımı, Suriyeli mülteciler ve muhalifler arasında yer alan radikal İslamcı örgütler hem ekonomik hem de politik sorunlara neden olması olumsuz etki doğurmuştur. Ürdün'ün mali ve dış ticaret dengesi dış yardımlarla doğrudan ilişkili olup, dış destek aldığı ülkelerin başında gelen Körfez ülkeleri gelmektedir. Fakat son zamanlarda yaşanan petrol fiyatlarındaki dalgalanma ve bölgede var olan istikrarsız durum hem dış yardımları sınırlamış hem de bu ülkelerde yaşayan Ürdün vatandaşlarından sağladığı döviz gelirlerinin azalmasına neden olmuştur.

Tablo 25: Ekonomik Göstergeler, Dış Ticaret ve Enerji Verileri (Ürdün)

Gösterge	1970	1980	1990	2000	2010	2016
Genel Bilgiler						
Nüfus	1.718.913	2.374.422	3.560.582	5.103.130	7.182.390	9.455.802
Nüfus Artışı	6,22	3,20	4,76	1,74	5,16	3,19
Yüzölçümü	88.240	88.240	88.240	88.240	88.780	88.780
Nüfus Yoğunluğu	19,48	26,91	40,35	57,83	80,90	106,51
Human Development Index (HDI)	0,62	0,71	0,74	0,74
Yoksulluk Açığı (Günde 1.90 Dolar)	2,60	0,90	0,10	...
Ekonomik Göstergeler						
GSYH	639.596.752	3.910.036.925	4.160.003.917	8.460.424.401	26.425.379.437	38.654.727.746
GSYH Büyüme (%)	...	19,01	0,97	4,25	2,31	2,00
Kişi başı GSYH (Dolar)	372,09	1.646,73	1.168,35	1.657,89	3.679,19	4.087,94
Tarımın GSYH'deki Payı	11,64	7,86	7,71	2,35	3,42	4,30
Sanayinin GSYH'deki Payı	18,98	24,15	26,24	25,55	30,72	28,94
Hizmetlerin GSYH'deki Payı	69,38	67,99	66,05	72,11	65,86	66,76
Enflasyon (%)	5,90	11,11	16,19	0,67	5,01	-0,79
İşsizlik (%)	16,80	13,70	12,50	15,30
DYY Net Girişler (BOP)	...	33.830.643	37.646.775	913.258.110	1.688.394.366	1.538.873.239
(%GSYH)	...	0,87	0,90	10,79	6,39	3,98
Toplam Dış Borç Stoku (x1000)	119.092	1.866.842	8.332.910	11.062.641	17.073.490	27.125.916
(%GSYH)	18,62	47,74	200,31	130,76	64,61	70,17
Toplam Borç Servisi	24,40	20,10	5,90	17,20
Askeri Harcama (%GSYH)	17,16	10,65	7,75	6,26	5,90	4,58
Gayri Safi Sermaye Oluşumu	...	1.453.507.889	1.281.142.986	1.891.925.529
(%GSYH)	...	37,17	30,80	22,36
Net Göç	-29.706	81.657	412.472	-93.897	975.285	...
Dış Ticaret Verileri						
İhracat	49.202.762	1.579.389.057	2.489.227.060	3.538.928.068	12.751.830.986	13.576.056.338
(%GSYH)	7,69	40,39	59,84	41,83	48,26	35,12
İthalat	215.039.914	3.335.683.115	3.728.039.777	5.795.768.688	18.241.408.451	21.623.661.972
(%GSYH)	33,62	85,31	89,62	68,50	69,03	55,94

Gösterge	1970	1980	1990	2000	2010	2016
<i>Dış Ticaret Dengesi</i>	-165.837.152	-1.756.294.058	-1.238.812.717	-2.256.840.621	-5.489.577.465	-8.047.605.634
(%GSYH)	-25,93	-44,92	-29,78	-26,68	-20,77	-20,82
<i>Yoğunlaşma Endeksi (Concentration Index)</i>	0,21	0,17	0,16
<i>Diversification Index</i>	0,61	0,61	0,65
<i>Ürün Sayısı</i>	207	218	219
Enerji Verileri						
<i>Petrol Rezerv (Bin milyon varil)</i>
(%Dünya)
<i>Petrol Üretim (Milyon ton)</i>
(%Dünya)
<i>Petrol Tüketim (Milyon ton)</i>
<i>Doğalgaz Rezerv (Trilyon metreküp)</i>
(%Dünya)
<i>Doğalgaz Üretim (Milyar metreküp)</i>
(%Dünya)
<i>Doğalgaz Tüketim (Milyar metreküp)</i>
<i>Enerji Güvenliği Risk Skoru</i>
<i>Enerji Kullanımı (Kişi başı kg Petrol Eşdeğeri)</i>	...	641	920	953	989	...
<i>Elektrik Tüketimi (Kişi Başına Kwh)</i>	935	1.294	1.866	...
<i>CO2 Emisyonu (Ton karbondioksit)</i>	1.558.475	4.726.763	10.403.279	15.507.743	21.180.592	...
<i>CO2 Emisyonu (Kişi Başına Metrik Ton)</i>	0,91	1,99	2,92	3,04	2,95	...

Dış Ticarete İlk 5 Ülke (2016 Yılı Rakamları)						Dış Ticarete Konu İlk 5 Ürün (2016 Yılı Rakamları)					
Ülke	İhracat	Payı	Ülke	İthalat	Payı	Ürün	İhracat	Payı	Ürün	İthalat	Payı
ABD	1.558.302	20,75	Çin	2.690.256	14,01	Kimyasal Ürünler	1.922.464	25,60	Yakıtlar	2.706.985	14,09
Suudi Arabistan	993.368	13,23	S. Arab.	2.325.502	12,11	Tekstil ve Giyim	1.493.062	19,88	Mak. ve Elek. Ürün.	2.623.227	13,66
Serbest Bölgeler	852.112	11,35	ABD	1.341.213	6,98	Sebze	637.782	8,49	Nakliye	2.141.938	11,15
Güney Asya	522.107	6,95	Almanya	881.337	4,59	Mak. ve Elek. Ürün.	596.522	7,94	Sebze	1.874.954	9,76
Irak	497.560	6,63	BAE	878.441	4,57	Nakliye	568.593	7,57	Kimyasal Ürün.	1.556.430	8,1
<i>Dış Ticarete Büyüme (Dünya)</i>			-4,43								
<i>Dış Ticarete Büyüme (Ülke)</i>			-18,02								

Not: Net Göç Rakamları 1972-1982-1992-2002 ve 2012 yıllarına aittir. Enerji güvenliği risk skoru en son değeri 2014 yılına, HDI en son değeri 2015 yılına aittir.

Kaynak: Dünya Bankası; IMF; UN; UNCTAD; BP.

2.1.16. Bahreyn

Arapçada “iki deniz” anlamına gelen Bahreyn, Basra Körfezinin batısında irili ufaklı 33 adadan oluşan bir takımada ülkesi olup, yüzölçümü sadece 712 km² olan ülkenin en büyük adası 565,7 km² ile ülkeye ismini veren Al-Bahrain’dir. Orta Doğu ülkeleri arasında nüfus yoğunluğu (bknz. Tablo 9) en yüksek ülkedir. 1861’de İngiltere korumasına giren Bahreyn 1971’e kadar İngiliz yönetiminde kalmış, o tarihte bağımsızlığını kazanarak meşruti monarşi ile yönetilmeye başlanmıştır. İlk anayasası 1973 yılında yürürlüğe giren ülkede, Kral devletin başıdır. Anayasayı değiştirme yetkisine sahip olan Kral aynı zamanda bakanları doğrudan atayabilmektedir. Kral Şeyh Hamad Bin Isa Al Khalifa’nın Mart 1999’da iktidara gelmesiyle ülkede bir reform ve demokratikleşme hareketi başlamış, ülkenin modernleşmesi ve yeniden yapılanmasını öngören Ulusal Eylem Senedi Şubat 2001’de, kadın-erkek tüm Bahreynlilerin katıldığı halk oylamasında %100’e yakın bir destekle kabul edilmiştir. 2002 yılındaki Anayasasıyla Ulusal Meclis kurulmuştur.

Bahreyn’in Dünya Bankası verilerine göre, 2016 yılı GSYH’si 32 milyar dolar ile dünyanın 94’üncü, Orta Doğu’nun 16’ıncı büyük ekonomisidir. Kişi başı GSYH 22.579,09 dolar olup, Orta Doğu ülkeleri arasında 5’inci, dünyanın 38’inci en yüksek kişi başı GSYH değerine sahip ülkesidir. SAGP’ye göre 2015 yılı itibariyle kişi başı gelir 44.170 dolardır. 2015 yılı HDI’ya göre 0,824 ile “çok yüksek insani gelişme endeks değerine sahip ülkeler” grubunda yer alırken dünyada 47’inci sırada, bu çalışmada incelenen Orta Doğu ülkeleri arasında 5’inci sırada yer almaktadır. Ayrıca ülkede 1 ABD Doları = 0.376 BD olarak sabitliği yirmi yıldır devam etmektedir. GSYH’nsin sektörel dağılımına bakıldığında hizmetler %59,87; sanayi %39,80 ve tarım %0,34 olarak sıralanmaktadır. Topraklarının %5’i tarım arazisi, %7’si otlaktır. İhracatta ürün çeşitliliğini gösteren Concentration İndeksi 2016 yılı için 0,31 olan ülkede GSYH ve ihracat gelirlerinde petrol ve petrol ürünleri önemli yer kaplamaktadır. Aynı zamanda ülke 1936 yılında bölgenin ilk petrol ihraç eden ülkesi olmuştur. Trade Map’in 2016 verilerine göre (bknz. Tablo 35) mineral yakıt ve ürünleri ihracatı 6,255 milyar dolar (mal ihracatının %48,52’si) ile dünyanın en büyük 41’inci ihracatçısı konumundadır. Petrol ve petrol ürünleri ihracatı Dünya Bankasının WITS verilerine göre (bknz. Tablo 34) 2016 yılında GSYH’nin %19,10’unu ifade etmektedir.

Bahreyn’de kalkınma çabaları başlangıçta petrol gelirlerine dayanırken, doğal kaynaklarının kısıtlılığı, sürdürülebilir kalkınma için petrol dışı sektörlerle yönelmesini zorunlu kılmıştır. Geçmişte bütçe gelirlerinin yaklaşık %77’sini oluşturan petrol, fiyat dalgalanmalarının ekonomik istikrarsızlığa neden olması nedeniyle Bahreyn ekonomisinde çeşitlendirme yoluna gidilmiş, bu çerçevede Suudi Arabistan’ın iyi niyetine bağlı olmaktan kurtulmak amacıyla önemli yapısal reformlar uygulamaya konulmuştur. Ülkedeki imalat sanayinin güçlendirilmesi de bu amaca yöneliktir. Körfez bölgesinin ekonomik çeşitlendirmesi en fazla ülkesidir. Bahreyn’in dış ticaretinde petrole olan bağımlılık ekonomik çeşitlendirme çabalarına rağmen sürmektedir. Dünya Bankası verilerine göre 2010 yılında 17,8 milyar dolar olan ihracat, petrol fiyatlarının artmaya başladığı 2011 yılında 28,6 milyar dolar iken 2013 yılında 34,1 milyar dolar ile zirve yapmış, petrol fiyatlarının düşmeye başladığı 2015 yılında 25,6 milyar dolara, 2016 yılında 23,7 milyar dolara düşmüştür. Dış dengeye bakıldığında 2010 yılında 4,8 milyar dolar olan dış fazla 2011’de 7,1 milyar dolar 2016 yılında 2 milyar dolar seviyelerine (2004 yılındaki seviyeye) düşmüştür. Petrol ihracatı yüksek olan diğer ülkelere göre ihracattaki düşüşün daha sınırlı kalmasının sebebi dış ticarete ekonomik çeşitlendirmenin göre fazla olmasındandır. Aksi takdirde bu fiyat dalgalanmalardan dolayı düşüş daha şiddetli olması beklenebilir. Bu durumu Concentration İndeks değerinin diğer petrol zengini ülkelere göre daha düşük olması da desteklemektedir.

Petro-kimya tesislerinde üretilen ürünler, alüminyum ürünleri, kimyasallar ve tekstil petrol dışı ihraç ürünleri oluşturmaktadır. Petrol ve petrol ürünlerinin yanı sıra hava taşıtları, uzay araçları, demir cevherleri ve konsantreleri ve alüminyum sac ve şeritler diğer ihraç ürünleridir. İthalat kalemlerinde ise makine ve aksamı, ham ve yarı işlenmiş madenler ile taşıt araçları yer almaktadır. Bahreyn’in ihracatındaki başlıca ülkeler Suudi Arabistan (%18,13), BAE (%17,33), ABD (%10,95), Japonya (%8,66), Katar (%4,75); ithalat yaptığı başlıca ülkeler Çin (%9,69), ABD (%8,65), BAE (%7,41) Japonya (6,07)’dir.

Tablo 26: Ekonomik Göstergeler, Dış Ticaret ve Enerji Verileri (Bahreyn)

Gösterge	1970	1980	1990	2000	2010	2016
Genel Bilgiler						
Nüfus	212.605	359.888	495.931	664.614	1.240.862	1.425.171
Nüfus Artışı	3,14	4,87	3,04	4,32	4,60	3,81
Yüzölçümü	690	690	690	710	762	771
Nüfus Yoğunluğu	308,12	521,58	718,74	936,08	1.628,43	1.848,47
Human Development Index (HDI)	0,75	0,79	0,81	0,82
Yoksulluk Açığı (Günde 1.90 Dolar)
Ekonomik Göstergeler						
GSYH	422.003.552	3.072.698.328	4.229.787.234	9.062.906.915	25.713.271.277	32.179.069.149
GSYH Büyüme (%)	...	2,58	4,44	5,30	4,33	3,00
Kişi başı GSYH (Dolar)	1.984,92	8.537,93	8.528,98	13.636,35	20.722,10	22.579,09
Tarımın GSYH'deki Payı	0,30	0,34
Sanayinin GSYH'deki Payı	45,45	39,80
Hizmetlerin GSYH'deki Payı	54,25	59,87
Enflasyon (%)	1,63	3,87	0,93	-0,70	1,96	2,80
İşsizlik (%)	1,40	3,60	3,70
DYY Net Girişler (BOP)	...	-418.036.875	-182.712.766	363.562.322	155.771.009	281.914.894
(%GSYH)	...	-13,60	-4,32	4,01	0,61	0,88
Toplam Dış Borç Stoku (x1000)
(%GSYH)
Toplam Borç Servisi
Askeri Harcama (%GSYH)	5,66	3,96	3,28	...
Gayri Safi Sermaye Oluşumu	...	1.417.352.348	694.946.809	1.502.178.989	7.016.223.404	9.508.962.766
(%GSYH)	...	46,13	16,43	16,58	27,29	29,55
Net Göç	19.123	3.234	5.480	155.500	42.000	...
Dış Ticaret Verileri						
İhracat	359.167.018	3.813.478.376	4.887.765.691	7.176.063.830	17.880.319.149	23.782.180.851
(%GSYH)	85,11	124,11	115,56	79,18	69,54	73,91
İthalat	375.115.883	3.540.992.040	4.001.596.011	5.132.180.851	13.097.074.468	21.088.031.915
(%GSYH)	88,89	115,24	94,61	56,63	50,94	65,53
Dış Ticaret Dengesi	-15.948.865	272.486.336	886.169.681	2.043.882.979	4.783.244.681	2.694.148.936

Gösterge	1970	1980	1990	2000	2010	2016
(%GSYH)	-3,78	8,87	20,95	22,55	18,60	8,37
Yoğunlaşma Endeksi (Concentration Index)	0,42	0,30	0,31
Diversification Index	0,78	0,70	0,65
Ürün Sayısı			
Enerji Verileri						
Petrol Rezerv (Bin milyon varil)
(%Dünya)
Petrol Üretim (Milyon ton)
(%Dünya)
Petrol Tüketim (Milyon ton)
Doğalgaz Rezerv (Trilyon metreküp)	...	0,233	0,177	0,110	0,219	0,163
(%Dünya)	...	0,326	0,162	0,079	0,124	0,087
Doğalgaz Üretim (Milyar metreküp)	0,621	2,337	5,806	8,766	13,083	15,454
(%Dünya)	0,063	0,163	0,295	0,364	0,410	0,435
Doğalgaz Tüketim (Milyar metreküp)
Enerji Güvenliği Risk Skoru	...	1.202,30	1.440,46	1.296,10	1.586,60	1.535,77
Enerji Kullanımı (Kişi başı kg Petrol Eşdeğeri)	...	7.795	10.555	11.989	10.208	...
Elektrik Tüketimi (Kişi Başına Kwh)	15.621	20.015	18.038	...
CO2 Emisyonu (Ton karbondioksit)	2.592.569	7.887.717	12.427.463	18.643.028	29.266.327	...
CO2 Emisyonu (Kişi Başına Metrik Ton)	12,19	21,92	25,06	28,05	23,59	..

Dış Ticarete İlk 5 Ülke (2016 Yılı Rakamları)						Dış Ticarete Konu İlk 5 Ürün (2016 Yılı Rakamları)					
Ülke	İhracat	Payı	Ülke	İthalat	Payı	Ürün	İhracat	Payı	Ürün	İthalat	Payı
Suudi Arabistan	2.337.891	18,13	Belirtilmemiş	3.156.749	21,40	Yakıtlar	6.146.792	47,68	Yakıtlar	3.357.289	22,76
BAE	2.233.914	17,33	Çin	1.429.744	9,69	Metal ve Ürünleri	2.395.242	18,58	Nakliye	2.388.167	16,19
ABD	1.412.111	10,95	ABD	1.275.117	8,65	Mak. ve Elek. Ürün.	871.427	6,76	Mak. ve Elek. Ürn.	2.179.780	14,78
Japonya	1.115.964	8,66	BAE	1.092.433	7,41	Mineraller	780.426	6,05	Kimyasal Ürünler	1.290.865	8,75
Katar	611.904	4,75	Japonya	895.861	6,07	Kimyasal Ürünler	472.581	3,67	Metal ve Ürünleri	777.725	5,27
Dış Ticarete Büyüme (Dünya)				-4,43							
Dış Ticarete Büyüme (Ülke)				-20,60							

Not: Net Göç Rakamları 1972-1982-1992-2002 ve 2012 yıllarına aittir. Enerji güvenliği risk skoru en son değeri 2014 yılına, HDI en son değeri 2015 yılına aittir.

Kaynak: Dünya Bankası; IMF; BM, UNCTAD; BP.

2.1.17. Yemen

Yemen 1517'den Birinci Dünya Savaşının sonuna kadar Osmanlı hâkimiyetinde kalmıştır. Kuzey Yemen'de 1962 yılında Yemen Arap Cumhuriyeti; Güney Yemen ise 1970 yılında Mısırın desteğiyle İngiltere'ye yapılan direniş sonucunda İngiltere'nin (1967 yılında) bölgeden çekilmesiyle Yemen Demokratik Cumhuriyeti kurulmuştur. 1990 yılında Yemen Arap Cumhuriyeti (Kuzey Yemen) ile Yemen Demokratik Halk Cumhuriyeti'nin (Güney Yemen) birleşmesiyle kurulan Yemen Cumhuriyeti, Arap Yarımadası'nın güney batı ucunda yer almaktadır. En aktif nakliye hatlarından biri olan Aden Körfezi üzerinden Kızıldeniz'i Hint Okyanusuna bağlayan Bab el Mandeb boğaz girişine hakim konumuyla stratejik bir öneme sahiptir. Kuzeyde Suudi Arabistan, doğuda Umman ile komşudur. Çok partili parlamenter rejime sahip olan Yemen'de esas karar alıcı Devlet Başkanındır. Temsilciler Meclisi ve Şura Konseyi olmak üzere iki meclisten oluşmaktadır. Merkezi hükümet ile ülkenin kuzeyindeki Şii gruplar arasında 2004 yılından beri aralıklı bir şekilde süren ve iç savaşa dönüşen çatışmalar Yemen'in politik alanda yaşadığı sorunların başında gelmektedir. Aden merkezli Güney Yemen'deki bağımsızlık talepleri ve bu yöndeki sivil eylemler ile El-Kaide'nin Yemen'deki varlığı ve faaliyetleri, kuzeydeki Sa'ada vilayeti merkezli Şii/Zeydi Husiler (Houthi) aşiretinin silahlı başkaldırışı (yıllar itibariyle birçok silahlı eylemde bulunarak iç karışıklıkları körüklemiştir), güney vilayetlerindeki ayrılıkçı hareket ülkenin diğer sorunları arasındadır. Ocak 2011'den itibaren, ülkede var olan olaylara ek olarak Arap Baharı halk hareketlerinin etkisi Yemen'de de hissedilmiştir. Cumhurbaşkanı Ali Abdullah Saleh karşıtları başkanlık sarayının vurulmasına kadar varan geniş çaplı protesto gösteriler düzenlemiş, bunun sonucunda Kasım 2011'de yetkilerini bırakmak zorunda kalmıştır. 21 Şubat 2012'de Devlet Başkanı Abdurabbu Mansur el-Hadi olmuştur. Fakat muhalif protestolar ve iç çatışmaların sonucu olarak ortaya çıkan politik belirsizlik ortamı devlet başkanının değişmesiyle dinmemiş, ülkedeki El-Kaide saldırıları ve devam eden protesto gösterileri ve Husilerin iç karışıklığı alevlendiren eylemleriyle ortaya çıkan şiddet olayları sonucunda Devlet Başkanı Hadi 22 Ocak 2015'de istifa etmiştir. 4 Aralık 2017'de devrik Cumhurbaşkanı Ali Abdullah Salih isyancı Husiler tarafından öldürülmüştür. Ülkede iç çatışma ve Suudi Arabistan ile olan gerginlikler halen sürmektedir.

Dünya Bankası verilerine göre, GSYH'si 2016 yılında 27,3 milyar dolar olup, dünyanın 98'inci, Orta Doğunun 17'inci ülkesidir. Kişi başı GSYH'si 990,33 dolar ile Orta Doğu'nun en fakir ülkesi, dünyanın 164'üncü ülkesi konumundadır. SAGP'ye göre kişi başı gelir 2.490 dolar ile dünya ortalamasının (16.171) oldukça altındadır. Ülke ekonomisi 2010'dan 2015'e kadar sürekli büyüyerek 30,9 milyar dolardan 43,2 milyar dolara yükselmiş; ülkede iç savaşın şiddetlendiği 2015 yılında 37,7 milyar dolara, 2016 yılında 27,3 milyar dolara kadar düşerek 2010'un da altında bir seviyeye düşmüştür. Yemen iç çatışmalardan dolayı tamamıyla insani yardımlara muhtaç hale gelmiştir. Artan nüfusa karşın temiz su ihtiyacının yetersizliği ülke için başka büyük sorundur. 2015 yılı HDI'ya göre 0,482 ile "düşük insani gelişme endeks değerine sahip ülkeler" grubunda yer alırken dünyada 188 ülke arasında 168'inci sırada, bu çalışmada incelenen Orta Doğu ülkeleri arasında son sırada yer almaktadır.

Bu çalışmada incelenen diğer Orta Doğu ülkelerinin aksine doğal kaynaklar açısından oldukça fakir bir ülkedir. İhracatta ürün çeşitliliğini gösteren Concentration İndeksi 2016 yılı için 0,45 gibi yüksek bir seviyede olan Yemen azalmakta olan petrol gelirlerine bağımlıdır. BP verilerine göre 2016 yılı itibariyle 3 milyar varil petrol ve 0,266 trilyon m³ doğalgaz rezervine de sahiptir. Körfez ülkelerindekinin aksine mevcut petrolün standardı ve üretimi çok düşük seviyede olup, ekonomik değeri de düşüktür. Petrol üretim seviyesindeki düşüş nedeniyle başta doğalgaz olmak üzere diğer alternatiflere yönelilmiştir. Trade Map'in 2016 verilerine göre (bknz. Tablo 35) mineral yakıt ve ürünleri ihracatı yalnızca 158 milyon dolardır. Bu düşük rakama rağmen mal ihracatında %16,63 gibi yüksek bir paya sahip olması ülkenin ihracat açısından ne derece kötü bir durumda olduğunu gözler önüne sermektedir. 2007'den önce birkaç yıl dışında, 2007'den sonra ise sürekli dış ticaret açığı veren ülkede, Dünya Bankası verilerine göre, 2016 yılı itibariyle toplam ihracat 897 milyon dolar iken toplam ithalat 6,8 milyar dolar, dış ticaret açığı ise 5,9 milyar dolardır. Ülkenin 2010 yılı ihracatının 9,2 milyar dolar, ithalatının 10,6 milyar dolar ve dış ticaret açığının 1,3 milyar dolar iken (2011 yılında açık 778,43 milyon dolar) 2016 yılı rakamları ile karşılaştırıldığında aradaki uçurum bölgedeki istikrarsızlıkların ülke ekonomisine verdiği tahribatı açıkça göstermektedir.

Potansiyel olarak görülen altın, gümüş, çinko ve kurşun gibi madenlere yönelik faaliyetleri 10'dan fazla çokuluslu firma sürdürmektedir. Ham petrol ve petrol gazı

Yemen'in temel ihraç ürünleri olup, bunların dışında en önemli ihraç ürünü balık ve diğer deniz ürünleri ile payları çok az olmakla birlikte muz ve kahve yer almaktadır. Yemen'in en çok ihracat yaptığı ülkeler Suudi Arabistan (%32,16), Umman (%17,01), Somali (%6,61), Japonya (%5,46); en çok ithalat yaptığı ülkeler BAE (%11,47), Çin (%10,78), Suudi Arabistan (%8,58), Türkiye (%6,88), Hindistan (%5,68) olarak sıralanmaktadır.

Nüfusun yaklaşık dörtte üçünün kırsal kesimde yaşadığı Yemen'de tarım, ülke ekonomisindeki ağırlığını muhafaza etmektedir. Tarım sektörü GSYH'ye %17,5 doğrudan ve %54 civarında dolaylı olarak istihdama katkı sağlamaktadır. Sanayi ise petrol rafinesine ve doğalgaz çevrimine dayanmaktadır. Sanayinin %95'i küçük KOBİ'lerden oluşmaktadır. Buna rağmen sektörlerin GSYH katkısına bakıldığında Dünya Bankası verilerine göre 2016 yılında hizmetler sektörünün payı %42,16; sanayinin payı %48,09 ve tarımın payı %9,75'dir. Kuzey Yemen'in daha fakir olan Güney Yemen'le 1990 yılında birleşmesi ekonomiye önemli bir yük getirmiş ve işsizliği arttırmıştır. Dış yardımlara oldukça bağımlı olan ülkede Körfez Savaşı sırasında Irak'ı desteklemesi, Körfez Ülkeleriyle ilişkilerinin bozulmasına ve bu ülkelerden aldığı yardımların kesilmesine yol açmıştır. Akabinde 1994 yılında yaşanan iç savaş ise, ülkede büyük istikrarsızlığa neden olarak ekonomik durgunluk yaşanmıştır. 11 Eylül 2001 tarihindeki terör saldırısının ardından ABD ve İngiltere'nin Arap dünyası içindeki en fakir ülke konumundaki Yemen'in çeşitli terör örgütlerinin etki alanına kaymasını önlemek amacıyla, zengin Arap ülkelerinden - ABD ve İngiltere'nin baskısıyla- Yemen'e yıllık ortalama 2-3 milyar dolar civarında tamamen bağış niteliğinde mali kaynak aktarılmasını sağlamıştır. Bu kaynak ile Yemen'in altyapısının ve kamu hizmetlerinin iyileştirilmesi için belirlenen projelere, Arap Fonu ve İslam Kalkınma Bankası gibi kuruluşların denetiminde, proje bazında harcanmıştır. Aynı kapsamda 2006 yılında gerçekleştirilen Londra Donörler Toplantısı'nda, Yemen'e 5,7 milyar dolar ve Eylül 2012'de Riyad'da gerçekleştirilen Yemen'in Dostları Grubu toplantısındaki hibe/yardım taahhütleriyle beraber toplam tutar 7,9 milyar dolara ulaşmıştır. Bunun yanında Yemen uzun yıllardır Dünya Bankası'ndan fakirliğin azaltılmasına yönelik çoğunluğu hibe şeklinde yardım almıştır.

Tablo 27: Ekonomik Göstergeler, Dış Ticaret ve Enerji Verileri (Yemen)

Gösterge	1970	1980	1990	2000	2010	2016
Genel Bilgiler						
Nüfus	6.193.810	8.120.497	12.057.039	17.874.725	23.606.779	27.584.213
Nüfus Artışı	1,80	3,75	4,53	2,82	2,71	2,45
Yüzölçümü	527.970	527.970	527.970	527.970	527.970	527.970
Nüfus Yoğunluğu	11,73	15,38	22,84	33,86	44,71	52,25
Human Development Index (HDI)	0,41	0,44	0,49	0,48
Yoksulluk Açığı (Günde 1.90 Dolar)	7,00	...	18,80
Ekonomik Göstergeler						
GSYH	551.906.000	1.975.643.000	5.647.251.908	9.636.342.275	30.906.749.533	27.317.605.346
GSYH Büyüme (%)	...	10,41	...	6,18	7,70	-9,78
Kişi başı GSYH (Dolar)	89,11	243,29	468,38	539,10	1.309,23	990,33
Tarımın GSYH'deki Payı	28,53	15,07	10,29	9,75
Sanayinin GSYH'deki Payı	36,26	45,27	47,74	48,09
Hizmetlerin GSYH'deki Payı	35,21	39,66	41,97	42,16
Enflasyon (%)	4,59	11,17	12,25
İşsizlik (%)	11,60	17,80	16,20
DYY Net Girişler (BOP)	12.610.000,00	33.930.000,00	-130.900.000,00	6.399.511,23	188.641.795,78	-561.000.000,00
(%GSYH)	2,28	1,72	-2,32	0,07	0,61	-2,05
Toplam Dış Borç Stoku (x1000)	0	1.685.753	6.354.024	5.152.421	6.492.701	7.065.832
(%GSYH)	0,00	85,33	112,52	53,47	21,01	25,87
Toplam Borç Servisi	11,10	5,90	2,80	18,80
Askeri Harcama (%GSYH)	6,55	4,92	4,69	...
Gayri Safi Sermaye Oluşumu	702.519.084	1.823.934.256	3.604.057.193	416.275.793
(%GSYH)	12,44	18,93	11,66	1,52
Net Göç	-353.000	-50.000	615.000	-112.150	-75.010	...
Dış Ticaret Verileri						
İhracat	39.843.879	123.791.341	689.302.985	3.990.303.812	9.270.503.495	897.781.961
(%GSYH)	7,22	6,27	12,21	41,41	30,00	3,29
İthalat	218.453.382	1.255.579.803	969.206.656	3.279.240.887	10.629.004.000	6.854.527.750
(%GSYH)	39,58	63,55	17,16	34,03	34,39	25,09
Dış Ticaret Dengesi	-178.609.503	-1.131.788.463	-279.903.672	711.062.925	-1.358.500.505	-5.956.745.789

Gösterge	1970	1980	1990	2000	2010	2016
(%GSYH)	-32,36	-57,29	-4,96	7,38	-4,40	-21,81
Yoğunlaşma Endeksi (Concentration Index)	0,86	0,76	0,45
Diversification Index	0,87	0,79	0,80
Ürün Sayısı	100	153	109
Enerji Verileri						
Petrol Rezerv (Bin milyon varil)	...	0,000	2,000	2,400	3,000	3,000
(%Dünya)	...	0,000	0,195	0,184	0,183	0,176
Petrol Üretim (Milyon ton)	8,706	21,349	14,273	0,780
(%Dünya)	0,274	0,590	0,359	0,018
Petrol Tüketim (Milyon ton)
Doğalgaz Rezerv (Trilyon metreküp)	...	0,000	0,245	0,324	0,315	0,266
(%Dünya)	...	0,000	0,224	0,232	0,179	0,143
Doğalgaz Üretim (Milyar metreküp)	0,000	0,000	0,000	0,000	5,976	0,728
(%Dünya)	0,000	0,000	0,000	0,000	0,187	0,020
Doğalgaz Tüketim (Milyar metreküp)
Enerji Güvenliği Risk Skoru
Enerji Kullanımı (Kişi başı kg Petrol Eşdeğeri)	...	157	208	266	332	...
Elektrik Tüketimi (Kişi Başına Kwh)	122	139	250	...
CO2 Emisyonu (Ton karbondioksit)	2.511.895	3.318.635	9.596.539	14.642.331	23.432.130	...
CO2 Emisyonu (Kişi Başına Metrik Ton)	0,41	0,41	0,80	0,82	0,99	...

Dış Ticarete İlk 5 Ülke (2015 Yılı Rakamları)						Dış Ticarete Konu İlk 5 Ürün (2015 Yılı Rakamları)					
Ülke	İhracat	Payı	Ülke	İthalat	Payı	Ürün	İhracat	Payı	Ürün	İthalat	Payı
Suudi Arabistan	163.957	32,16	BAE	754.199	11,47	Canlı Hayvan	142.979	28,04	Sebze	1.766.850	26,88
Umman	86.717	17,01	Çin	708.489	10,78	Sebze	130.566	25,61	Gıda Ürünleri	862.988	13,13
Belirtilmemiş	57.296	11,24	Suudi Arabistan	563.627	8,58	Nakliye	102.896	20,18	Nakliye	663.802	10,10
Somali	33.703	6,61	Türkiye	452.525	6,88	Mak. ve Elek. Ürün.	49.297	9,67	Yakıtlar	647.679	9,85
Japonya	27.843	5,46	Hindistan	373.283	5,68	Gıda Ürünleri	39.309	7,71	Mak. ve Elek. Ürün.	415.922	6,33
Dış Ticarete Büyüme (Dünya)				-6,47							
Dış Ticarete Büyüme (Ülke)				-53,39							

Not: Net Göç Rakamları 1972-1982-1992-2002 ve 2012 yıllarına aittir. Enerji güvenliği risk skoru en son değeri 2014 yılına, HDI en son değeri 2015 yılına aittir.

Kaynak: Dünya Bankası; IMF; UNCTAD; BP.

2.1.18. Suriye

Coğrafi konumun etkisiyle beş farklı iklim bölgesi bulunan Suriye Asya, Avrupa ve Afrika kıtalarının kesiştiği bir bölgede bulunmaktadır. %24,8'i ekilebilir araziler, %4,47'si düzenli hasat sağlanan alanların oluşturduğu Suriye toprakları yarı kurak araziler ve çöllerle kaplı düzlüklerden oluşmaktadır. Ülkenin sulama ihtiyacının büyük kısmını Fırat Nehri tarafından karşılanmaktadır. Bağımsızlığını 1946 yılında kazanan Suriye bu yıldan 1970 yılına kadar, darbeler ve karşı darbelerin yaşandığı istikrarsız bir dönem yaşamıştır. Arap Sosyalist Baas Partisi 1963 yılında darbeye yönetimi ele geçirmiştir. Bu tarihten sonra 1966 ve 1970 yıllarında parti içi darbeler yaşanmıştır. 1970'de dönemin Savunma Bakanı olan Hafız Esad darbe ile yönetimi ele almış, 1971'den öldüğü 10 Haziran 2000 yılına kadar ülkeyi yönetmiştir. Ülkede cumhurbaşkanı seçilebilme yaşı 40 iken bu kural 34 olarak değiştirilerek Hafız Esad'ın oğlu Beşar Esad 10 Temmuz 2000 ve 27 Mayıs 2007'de art arda iki kez Cumhurbaşkanı seçilmiştir.

İç savaş öncesi Suriye ekonomisine bakıldığında, geçmişte merkezi planlı bir ekonomik sistemi, 2000 yılından itibaren ise serbest piyasa ekonomisine geçiş sürecine girmiş; bu süreçte dış ticaret hacmi artmış, buna paralel olarak dış ticareti açık vermeye başlamıştır. Ülkenin temel gelir kaynakları petrol, dış yardımlar, yurt dışında çalışan Suriyeli işçilerin döviz gelirleri ve tarımdır. Toplam ihracat gelirlerinin üçte ikisini ve bütçe gelirlerinin yarısını petrol ihracatı; kimyasal, kauçuk, plastik, tekstil, deri ve gıda işleme ise petrol dışı sanayiye oluşturmaktadır. Hizmetler sektöründe turizm önemli bir yer kaplamaktadır. Bunun yanında sanayi şirketlerinin çoğu devlet tarafından işletilmekte, kamunun ekonomideki payı kademeli olarak gerilemektedir. Petrol, fosfat, krom, manganez, asfalt, demir cevheri, kaya tuzu, mermer ve alçı taşı ülkenin başlıca doğal kaynaklarıdır. Buğday, arpa, pamuk, mercimek, nohut, zeytin, şeker pancarı; sığır, koyun, yumurta ve süt ise ülkenin tarım ve hayvancılık ürünleridir.

Ülkede “Şam Baharı” olarak adlandırılan demokratikleşme, insan hakları ve ifade özgürlüğü alanlarında kısa süren nispi bir açılım dönemi yaşanmıştır. Daha sonra demokrasi ve reform talep eden çok sayıda muhaliften bir kısmı hapse girmiş, bir kısmı ise ülkeyi terk etmek zorunda kalmıştır. 2011 yılına gelindiğinde “Arap Baharı” olarak adlandırılan hareket Suriye rejimini de etkilemiş, Mart 2011'den

sonra ülkede iç karışıklık ortaya çıkmış, güvenlik kuvvetlerinin ve paramiliter güçlerin (Şebbiha) başvurdukları şiddetin de etkisiyle Suriye kendisini iç savaşın içinde bulmuştur. Şam Rejimi ülkedeki isyancıları “ülkenin barış ve istikrarını bozmayı amaçlayan teröristler” olarak nitelendirmiş, barışçıl göstericilerin üzerine ateş açarak olayları bastırma yoluna gitmiştir. 21 Ağustos 2013 tarihinde Şam’ın kırsal bölgelerine yönelik düzenlediği saldırılarda kimyasal silah dahi kullanılmıştır. Benzer bir kimyasal silah saldırısı 4 Nisan 2017 tarihinde İdlip’e bağlı Han Şeyhun köyünde gerçekleşmiştir. Yaşanan bu olaylar sonucunda 500 binden fazla Suriyeli hayatını kaybetmiş (UCDP’ye göre 2012-2016 arasında toplam can kaybı 276.575’dir.), 8 milyon civarında kişi ülke içinde yerlerinden edilmiş, UNHCR’ye göre 2016 yılı itibariyle 5,7 milyon Suriyeli komşu ve diğer ülkelere sığınmıştır. Son 25 yılda ikiye katlanan nüfus Dünya Bankası verilerine göre 2010 yılında yaklaşık 21 milyon iken 2013’te 20 milyonun altına (19,8 milyon) düşerek 2016 yılında 18.430.453 olarak gerçekleşmiştir.

Suriye’de UNCTAD verilerine göre, 2016 yılı GSYH 22,1 milyar dolar ile dünyanın 102’inci, Orta Doğu’nun 18’inci ekonomisi konumundadır. Kişi başı GSYH ise 1.202,53 dolar ile Orta Doğu ve Dünya ortalamasının (bknz. Tablo 31) oldukça altındadır. 2015 yılı HDI’ya göre 0,536 ile “düşük insani gelişme endeks değerine sahip ülkeler” grubunda yer alırken dünyada 149’uncu sırada, bu çalışmada incelenen Orta Doğu ülkeleri arasında 19’uncu sırada yer alarak Yemen’den sonra Orta Doğu’nun en kötü ülkesidir. Arap Baharından önce 2010 yılında UNCTAD’a göre 60,4 milyar dolar GSYH’ye sahip olan ülke 2011-2016 arası yaşanan istikrarsızlık olaylarının etkisiyle GSYH’sinin dörtte üçünü kaybetmiştir. Büyüme rakamlarına baktığımızda iç savaşın başladığı 2011 yılında Butter (2015:12)’e göre %3,9 ertesi yıl ise %30,9 daralmıştır. 2013 ve 2014 yıllarında CIA’ya göre %36,5 ve %9,9 oranında daralırken 2015 ve 2016 yıllarında T.C. Ekonomi Bakanlığı Suriye Raporuna göre %5,3 ve %3,4 daralmıştır. Orta Doğu’nun neredeyse tamamını etkileyen Arap Baharı öncesinde Orta Doğu ülkeleri arasında en büyük 12’inci ekonomi konumundayken 18’inci sıraya gerilemesi Suriye’nin Arap Baharından en fazla etkilenen ülke olduğunu göstermektedir.

Suriye, BP verilerine göre, 2,5 milyar varil petrol rezervine ve 0,285 trilyon m³ doğalgaz rezervine sahiptir. 2010 yılında Dünya Bankasının WITS verilerine göre

(bkz. Tablo 34) 5,66 milyar dolar ile ihracatın %28,68'i kadar petrol ve petrol ürünleri ihracatı yaparken; Trade Map'in 2016 verilerine göre (bkz. Tablo 35) 2016 yılında bu rakam 324 bin dolara gerileyerek neredeyse petrol ve petrol ürünleri ihracatı bitme noktasına gelmiştir. 2010 yılında yıllık petrol üretimi 28 milyon ton iken 2016 yılında 1 milyon tona gerileyerek ülke ekonomisinde çok önemli bir yeri olan petrolden elde edilen gelirlerden mahrum kalmıştır. İhracatta ürün çeşitliliğini gösteren Concentration İndeksi 2010 yılında 0,28 iken 2016 yılında 0,17'ye düşmesinin sebebi petrolün ülke ekonomisinde zorunlu olarak çok küçük paya – hemen hemen sıfır- düşmesindedir. Ülkede yaşanan iç savaş sonucu başta petrol ve petrol ürünleri gelirlerinin düşmesi; petrolün yanı sıra fosfat ve önemli ihraç ürünleri arasında yer alan tekstil ürünleri ve iplik ile çeşitli tüketim ürünlerinin üretim kapasitesinin zarar görmesinden dolayı ihracatının azalması ve uluslararası yaptırımlar ülke ekonomisini durma noktasına getirmiştir. Trade Map verilerine göre 2010 yılında ihracat 11,3 milyar dolar, ithalat 17,5 milyar dolar iken¹³ 2016 yılında ihracat 811 milyon dolara ve ithalat 4,7 milyar dolara düşmüştür. İç savaş öncesine göre ihracat %92,85 düşerken ithalat %73 oranında düşmüştür.

Ülkede üretim, ihracat ve ithalat ve bütçe dengesi gibi ekonomik göstergelerinin tamamı bozulmuş; T.C. Ekonomi Bakanlığı'na göre işsizlik %50'lere dayanmış döviz gelirlerinin gerilemesi döviz kurlarındaki istikrarı da etkilemiş (1 dolar 45-47 SYP iken Kasım 2016'da 517 SYP yükselmiştir.); ülkede temel ihtiyaçlar dahi karşılanamaz hale gelmiştir. Ayrıca ülkede enflasyon¹⁴ UNCTAD verilerine göre, 2016 yılında %43,92'ye çıkmış, istihdam sekteye uğramış, tahıl ve akaryakıt dahil olmak üzere pek çok ihtiyaç maddesi dışardan temin edilir hale gelmiştir. Ülkeye uygulanan kısıtlama ve ambargolar, ülkenin en önemli gelir kaynağı olan petrolün kontrolünün hükümet dışı ellere geçmesi, üretim altyapısının tahrip edilmesi sonucu gerek sanayi gerekse tarımsal üretimin çok büyük oranda düşmesi, emek ve sermaye dahil üretim faktörlerinin çok büyük oranda tahrip olması Suriye ekonomisi açısından içinden çıkılması ve çözülmesi çok zor problemler olarak gözükmektedir. Bunun yanında ülkede var olan durum ekonomik verilere ulaşılmasını engellemekte, geleceğe yönelik tahminleri de güçleştirmektedir.

¹³ BM verilene göre ihracat 19,7 milyar dolar, ithalat 19,5 milyar dolardır. Bütünlük olması açısından Trade Map verileri kullanılmıştır.

¹⁴UNCTAD verilerine göre 2013 yılında enflasyon %90'dır.

Tablo 28: Ekonomik Göstergeler, Dış Ticaret ve Enerji Verileri (Suriye)

Gösterge	1970	1980	1990	2000	2010	2016
Genel Bilgiler						
Nüfus	6.350.541	8.930.774	12.446.171	16.410.848	21.018.834	18.430.453
Nüfus Artışı	3,39	3,48	2,98	2,43	0,93	-1,64
Yüzölçümü	183.780	183.780	183.780	183.780	183.630	183.630
Nüfus Yoğunluğu	34,56	48,59	67,72	89,30	114,46	100,37
Human Development Index (HDI)	0,56	0,59	0,65	0,54
Yoksulluk Açığı (Günde 1.90 Dolar)
Ekonomik Göstergeler						
GSYH	2.140.383.696	13.062.421.025	12.308.624.284	19.325.894.913	60.465.112.082	21.846.932.753
GSYH Büyüme (%)	-3,81	11,98	7,64	2,74	3,40	-3,40
Kişi başı GSYH (Dolar)	337,04	1.462,63	988,95	1.177,63	2.876,71	1.185,37
Tarımın GSYH'deki Payı	29,81	23,75
Sanayinin GSYH'deki Payı	25,45	37,94
Hizmetlerin GSYH'deki Payı	44,73	38,31
Enflasyon (%)	4,64	19,30	19,40	-3,85	4,40	43,92
İşsizlik (%)	...	3,80	...	9,60	8,40	50,00
DYY Net Girişler (BOP)	-100.000	-40.000	40.000.000	270.000.000	1.469.196.863	...
(%GSYH)	0,00	0,00	0,32	1,40	2,43	...
Toplam Dış Borç Stoku (x1000)	0	0	0	22.235.536	5.274.703	4.394.035
Toplam Borç Servisi	6,80	3,10	...
(%GSYH)	0,00	0,00	...
Askeri Harcama (%GSYH)	11,22	17,25	6,87	5,34
Gayri Safi Sermaye Oluşumu	316.643.338	3.861.179.843	2.036.467.961	3.337.173.088
(%GSYH)	14,79	29,56	16,55	17,27
Net Göç	-81.501	-87.001	-70.000	-379.910	-4.157.896	...
Dış Ticaret Verileri						
İhracat	382.808.210	2.433.274.526	3.488.165.260	6.839.334.310	19.747.456.954	#DEĞER!
(%GSYH)	17,89	18,63	28,34	35,39	32,66	...
İthalat	459.569.650	4.719.467.803	3.440.367.093	5.523.717.815	19.548.915.280	#DEĞER!
(%GSYH)	21,47	36,13	27,95	28,58	32,33	...

Gösterge	1970	1980	1990	2000	2010	2016
<i>Dış Ticaret Dengesi</i>	-76.761.441	-2.286.193.276	47.798.167	1.315.616.496	198.541.674	...
<i>(%GSYH)</i>	-3,59	-17,50	0,39	6,81	0,33	...
<i>Yoğunlaşma Endeksi (Concentration Index)</i>	0,55	0,28	0,17
<i>Diversification Index</i>	0,78	0,63	0,62
<i>Ürün Sayısı</i>	148	221	197
Enerji Verileri						
<i>Petrol Rezerv (Bin milyon varil)</i>	...	1,452	1,880	2,325	2,500	2,500
<i>(%Dünya)</i>	...	0,212	0,183	0,179	0,152	0,146
<i>Petrol Üretim (Milyon ton)</i>	4,233	7,889	20,225	28,096	18,530	1,101
<i>(%Dünya)</i>	0,180	0,255	0,637	0,777	0,466	0,025
<i>Petrol Tüketim (Milyon ton)</i>
<i>Doğalgaz Rezerv (Trilyon metreküp)</i>	...	0,090	0,182	0,241	0,285	0,285
<i>(%Dünya)</i>	...	0,126	0,166	0,173	0,162	0,153
<i>Doğalgaz Üretim (Milyar metreküp)</i>	0,000	0,045	1,521	5,133	8,050	3,602
<i>(%Dünya)</i>	0,000	0,003	0,077	0,213	0,252	0,101
<i>Doğalgaz Tüketim (Milyar metreküp)</i>
<i>Enerji Güvenliği Risk Skoru</i>	...	1.626,80	2.012,79	1.622,63	2.004,65	2.040,51
<i>Enerji Kullanımı (Kişi başı kg Petrol Eşdeğeri)</i>	...	500	841	941	1.030	...
<i>Elektrik Tüketimi (Kişi Başına Kwh)</i>	689	1.065	1.853	...
<i>CO2 Emisyonu (Ton karbondioksit)</i>	6.659.272	20.802.891	37.359.396	51.040.973	61.605.600	...
<i>CO2 Emisyonu (Kişi Başına Metrik Ton)</i>	1,05	2,33	3,00	3,11	2,93	...

Dış Ticarete İlk 5 Ülke (2010 Yılı Rakamları)						Dış Ticarete Konu İlk 5 Ürün (2010 Yılı Rakamları)					
Ülke	İhracat	Payı	Ülke	İthalat	Payı	Ürün	İhracat	Payı	Ürün	İthalat	Payı
<i>Irak</i>	2.294.520	20,21	<i>Türkiye</i>	1.672.062	9,52	<i>Yakıtlar</i>	5.663.506	49,89	<i>Yakıtlar</i>	3.451.101	19,65
<i>İtalya</i>	1.520.203	13,39	<i>Çin</i>	1.545.914	8,80	<i>Tekstil ve Giyim</i>	1.198.889	10,56	<i>Mak. ve Elek. Ürünler</i>	2.321.944	13,22
<i>Almanya</i>	1.477.111	13,01	<i>İtalya</i>	1.292.607	7,36	<i>Sebze</i>	1.127.158	9,93	<i>Metal ve Ürünleri</i>	2.282.513	13,00
<i>Türkiye</i>	629.200	5,54	<i>Ukrayna</i>	1.133.850	6,46	<i>Gıda Ürünleri</i>	793.901	6,99	<i>Sebze</i>	1.921.630	10,94
<i>Suudi Arabistan</i>	542.604	4,78	<i>Rusya</i>	1.108.851	6,31	<i>Kimyasal Ürünler</i>	552.565	4,87	<i>Gıda Ürünleri</i>	1.574.768	8,97
<i>Dış Ticarete Büyüme (Dünya)</i>				10,44							
<i>Dış Ticarete Büyüme (Ülke)</i>				20,84							

Not: Net Göç Rakamları 1972-1982-1992-2002 ve 2012 yıllarına aittir. Enerji güvenliği risk skoru en son değeri 2014 yılına, HDI en son değeri 2015 yılına aittir.

Kaynak: Dünya Bankası; IMF; UNCTAD; BP.

2.1.19. Libya

1969 yılından beri Libya yönetiminde olan Muammer Muhammed Ebu Münyar el-Kaddafi, Orta Doğu'da ortaya çıkan Arap Baharı olaylarının bir yansıması olarak ülkesinde ortaya çıkan isyan hareketi sonucunda, Ağustos 2011'de devrildi. 20 Ekim 2011'de Sirte'de isyancılar tarafından yakalanarak öldürüldü. Libya'da Kaddafi dönemi sona ermesine rağmen ülkede olaylar sona ermemiş, devrim sonrası merkezi yönetim zayıflığı ortaya çıkmış, kuruluşların etkisizliği ve milis güçlerin etkinliği giderek artmıştır. Libya'nın orta kısımlarında değişik radikal İslamcı terörist gurupların temizlenmesine yönelik mücadele, ülkenin doğu ve batısına hakim görüntüsü veren iki farklı hükümet yapılanması Libya'nın istikrarlı bir yapı oluşturmasının önündeki engeller arasındadır.

IMF verilerine göre 2016 yılında GSYH 20 milyar dolar ile bu çalışmada incelenen Orta Doğu ülkeleri arasında son sıralarda yer almaktadır. Kişi başı GSYH ise yaklaşık 3.205 dolar olup, Orta Doğu ve Dünya ortalamasının (bknz. Tablo 31) oldukça altındadır. 2015 yılı HDI'ya göre 0,716 ile "yüksek insani gelişme endeks değerine sahip ülkeler" grubunda yer alırken dünyada 102'inci sırada, Orta Doğu ülkeleri arasında 14'üncü sırada yer almaktadır.

Ülkede ortaya çıkan iç savaş ülkenin alt yapısına ve üst yapısına büyük zarar vermiş, zengin petrol yataklarına sahip ülkede petrol sahalarının güvenliği tehlike altına girmiştir. Libya ekonomisinin temel belirleyicisi olan petrol ve doğalgaz sahalarındaki bu tehlike ülke ekonomisine büyük darbe vurmuştur. Dünya Bankası verilerine göre, 2010 yılında 74,7 milyar dolar olan GSYH, 2016 yılında IMF verilerine göre 20 milyar dolara gerilemiştir. Ülkede kişi başı GSYH 2010 yılında Dünya Bankası verilerine göre 12 bin doların üstündeyken 2016 yılına gelindiğinde 3 bin dolar seviyelerine gerilemiştir. Libya BP'nin 2016 verilerine göre, 48,363 milyar varil petrol rezervine 1,505 trilyon m³ doğalgaz rezervine sahiptir. İç savaştan önce 2010 yılında 77,847 ton petrol üretimi yapılan ülkede bu rakam 2016 yılında 20 milyon tona kadar gerilemiştir. Bu düşüş ülkenin GSYH ve kişi başı gelir gibi değişkenlerdeki düşüşleri de açıklamaktadır. İhracatta ürün çeşitliliğini gösteren Concentration İndeksi 2016 yılı için 0,62 gibi yüksek bir seviyede olması ve petrol ve petrol ürünlerinin ihracat ve GSYH'deki yüksek payının yüksek olması diğer petrol zengini ülkelerde olduğu gibi ekonominin petrol gelirlerine bağımlı olduğunu

göstermektedir. Libya dış ticaretinde çok önemli bir yeri olan petrol ve petrol ürünleri ihracatı (bkz. Tablo 34) 2010 yılında 35,6 milyar dolar ile ihracatın %72,59'u GSYH'nin %47,62'si iken Trade Map'in 2016 verilerine göre (bkz. Tablo 35) mineral yakıt ve ürünleri ihracatı 6,253 milyar dolara gerilemiştir. 2010-2015 yılları arasında ihracat 49 milyar dolardan 8,5 milyar dolara gerilerken ithalat yaklaşık 31 milyar dolar ile değişmemiştir. İhracatın aşırı derece düşmesine rağmen ithalatın sabit kalması 17 milyar dolar dış fazladan 23 milyar dolar açığa gerilemesine neden olmuştur. Diğer petrol zengini ülkelerde olduğu gibi petrol fiyatlarının arttığı dönemlerde -2012 yılında ihracat 61 milyar dolara kadar yükselmesi gibi- ihracat rakamları yükselse de hem petrol fiyatlarının düşmesi hem de ülkedeki ve bölgedeki istikrarsızlıklar ihracatı ve petrol ve petrol ürünlerine bağımlı olan Libya ekonomisini derinden sarsmıştır.

Dünya Bankası verilerine göre, 1999'dan 2014 yılına kadar sürekli dış ticaret fazlası veren ülke 2008 yılında en yüksek düzeye çıkarak 37,9 milyar dolarla zirve yapmış, iç savaşın çıktığı 2011 yılında 3,5 milyar dolara kadar düşmüştür. Zaman zaman toparlanma eğilimi gösterse de Libya dış ticarete 2014 yılından çok uzun zaman sonra 23 milyar dolar açık vermiştir. İhracatta İtalya (%42,27), Fransa (%15,54), Çin (%9,35), İspanya (%9,23) ve Yunanistan (%4,46); ithalatta Türkiye (%10,59), Çin (%9,76), İtalya (%9,41), Kore (%9,21) yer almaktadır.

Ekonomide hidrokarbonlar dışında sektörel çeşitliliği gerçekleştirilememesi ve yabancı işgücüne bağlı kalma sorunları tüm petrol zengini ülkelerin klasik problemleri olup, ülkedeki iç karışıklıklar dışında Libya'da bu sorun ile de karşı karşıya bulunmaktadır. Bu yapı, ihracat gelirlerini dolayısıyla ekonomiyi petrol fiyatlarındaki değişikliklere bağımlı kılmaktadır. Ekonomik çeşitliliğin oluşturulmaması beraberinde işsizlik oranının da yüksek düzeylere çıkmasına yol açmıştır. "Petrol dışında ekonomide çeşitliliği sağlama politikası" ülkenin temel ekonomik politikası olmuş, fakat bu konuda sınırlı başarı sağlanmıştır. Tarım sektörünün performansı, ekilebilir toprakların ve yerli işgücünün sınırlı olmasından dolayı olumsuz etkilenmiş, bunun yanında sanayi işletmeleri düşük kapasite sorunu ile karşı karşıya kalmıştır. Libya'ya uygulanan yaptırımların kalkması ile birlikte hükümet yeni petrol ve gaz projeleri ile tarım, ağır ve hafif sanayi, enerji ve turizmi yabancı yatırıma açarak ekonomisini geliştirmeye çalışmaktadır.

Tablo 29: Ekonomik Göstergeler, Dış Ticaret ve Enerji Verileri (Libya)

Gösterge	1970	1980	1990	2000	2010	2016
Genel Bilgiler						
Nüfus	2.133.526	3.219.466	4.436.661	5.355.751	6.169.140	6.293.253
Nüfus Artışı	4,30	3,89	2,46	1,54	0,78	0,93
Yüzölçümü	1.759.540	1.759.540	1.759.540	1.759.540	1.759.540	1.759.540
Nüfus Yoğunluğu	1,21	1,83	2,52	3,04	3,51	3,58
Human Development Index (HDI)	0,68	0,73	0,76	0,72
Yoksulluk Açığı (Günde 1.90 Dolar)
Ekonomik Göstergeler						
GSYH	3.978.874.521	38.185.792.234	28.901.836.158	38.270.206.950	74.773.444.901	20.463.000.000
GSYH Büyüme (%)	...	0,60	3,70	3,68	5,02	-3,00
Kişi başı GSYH (Dolar)	1.864,93	11.860,91	6.514,32	7.145,63	12.120,56	3.205,57
Tarımın GSYH'deki Payı
Sanayinin GSYH'deki Payı
Hizmetlerin GSYH'deki Payı
Enflasyon (%)	-5,30	9,73	8,45	-2,90	2,80	24,99
İşsizlik (%)	18,00	17,10	18,20
DYY Net Girişler (BOP)	317.220.000	-1.089.340.260	158.911.105	141.000.000	1.784.000.000	492.556.000
(%GSYH)	7,97	-2,85	0,55	0,37	2,39	1,47
Toplam Dış Borç Stoku (x1000)
(%GSYH)
Toplam Borç Servisi
Askeri Harcama (%GSYH)	2,84
Gayri Safi Sermaye Oluşumu	5.380.296.610	4.531.433.034
(%GSYH)	18,62	11,84
Net Göç	58.665	113.380	3.965	-20.569	-433.403	...
Dış Ticaret Verileri						
İhracat	3.110.660.738	28.199.905.020	11.467.161.017	12.077.313.549	49.055.099.463	...
(%GSYH)	78,18	73,85	39,68	31,56	65,60	...
İthalat	1.366.157.812	15.336.657.804	8.994.703.390	5.251.854.744	31.477.739.185	...
(%GSYH)	34,34	40,16	31,12	13,72	42,10	...
Dış Ticaret Dengesi	1.744.502.927	12.863.247.216	2.472.457.627	6.825.458.805	17.577.360.278	...

Gösterge	1970	1980	1990	2000	2010	2016
(%GSYH)	43,84	33,69	8,55	17,83	23,51	...
Yoğunlaşma Endeksi (Concentration Index)	0,77	0,77	0,62
Diversification Index	0,82	0,81	0,80
Ürün Sayısı	75	157	109
Enerji Verileri						
Petrol Rezerv (Bin milyon varil)	...	20,330	22,800	36,000	47,097	48,363
(%Dünya)	...	2,975	2,219	2,767	2,868	2,834
Petrol Üretim (Milyon ton)	159,545	88,287	67,242	69,499	77,847	20,043
(%Dünya)	6,766	2,855	2,118	1,921	1,958	0,457
Petrol Tüketim (Milyon ton)
Doğalgaz Rezerv (Trilyon metreküp)	...	0,685	1,208	1,314	1,495	1,505
(%Dünya)	...	0,957	1,104	0,943	0,848	0,807
Doğalgaz Üretim (Milyar metreküp)	0,294	5,170	6,200	5,880	16,814	10,090
(%Dünya)	0,030	0,361	0,315	0,244	0,527	0,284
Doğalgaz Tüketim (Milyar metreküp)
Enerji Güvenliği Risk Skoru	...	1.779,32	1.319,87	1.205,11	1.447,42	1.757,64
Enerji Kullanımı (Kişi başı kg Petrol Eşdeğeri)	...	2.189	2.517	2.955	3.369	...
Elektrik Tüketimi (Kişi Başına Kwh)	1.577	2.223	3.377	...
CO2 Emisyonu (Ton karbondioksit)	32.331.939	26.904.779	36.780.010	47.113.616	61.961.299	...
CO2 Emisyonu (Kişi Başına Metrik Ton)	15,15	8,36	8,29	8,80	10,04	...

Dış Ticarete İlk 5 Ülke (2010 Yılı Rakamları)						Dış Ticarete Konu İlk 5 Ürün (2010 Yılı Rakamları)					
Ülke	İhracat	Payı	Ülke	İthalat	Payı	Ürün	İhracat	Payı	Ürün	İthalat	Payı
İtalya	15.403.950	42,27	Türkiye	1.872.056	10,59	Yakıtlar	35.608.902	97,72	Mak. ve Elek. Ürünler	5.654.560	31,99
Fransa	5.662.646	15,54	Belirtilmemiş	1.768.844	10,01	Kimyasal Ürünler	461.491	1,27	Nakliye	3.021.729	17,10
Çin	3.407.183	9,35	Çin	1.724.606	9,76	Metal ve Ürünleri	277.231	0,76	Metal ve Ürünleri	2.530.665	14,32
İspanya	3.364.062	9,23	İtalya	1.663.931	9,41	Plastik/Kauçuk	91.565	0,25	Sebze	1.309.835	7,41
Yunanistan	1.624.755	4,46	Kore	1.627.747	9,21	Gıda Ürünleri	664	0,00	Çeşitli (Miscellaneous)	1.137.063	6,43
Dış Ticarete Büyüme (Dünya)				10,44							
Dış Ticarete Büyüme (Ülke)				13,66							

Not: Net Göç Rakamları 1972-1982-1992-2002 ve 2012 yıllarına aittir. Enerji güvenliği risk skoru en son değeri 2014 yılına, HDI en son değeri 2015 yılına aittir.

Kaynak: Dünya Bankası; IMF; UNCTAD; BP.

2.1.20. Filistin

Binlerce yıllık bir geçmişe sahip Filistin halkı bölgenin ilk sakinleri Kenanlıların soyundan gelmektedir. Filistinliler ilk Yahudi yerleşimcilerin bölgeye gelmesinden yaklaşık iki bin yıl önce M.Ö. 3000 yıllarında bölgeye yerleşmiştir. Birçok medeniyete ev sahipliği yapan bölge 16'ncı yy. başından Birinci Dünya Savaşına kadar Osmanlı hâkimiyetinde kalmıştır. Daha sonra İngiliz hâkimiyetinin hüküm sürdüğü bölge 1947 yılında BM yönetimine geçmiştir. Sonrasında gelişen olaylar ve akabinde 1948'de İsrail'in kurulması Filistin için yeni bir tarihsel sürecin başlamasına neden olmuştur. Bu tarihten sonra Filistin literatürde politik istikrarsızlık kavramı içerisinde yer alan birçok olayı yaşayarak sahip olduğu topraklarının büyük bir bölümü kaybetmiş, Batı Şeria ve Gazze olmak üzere iki bölgeye ayrılarak bu bölgelerin birbiri ile bağlantısı kesilmiştir. 1994 yılında yapılan Oslo Barışıyla kurulan Filistin Ulusal Yönetimi (FUY) tam bir devlet otoritesine sahip olmayıp, yarı başkanlık sistemi altında çalışan parlamenter cumhuriyet ile yönetilmekte, 2016 "Demokrasi Endeksi" derecelendirmesine göre hem otoriter hem de demokratik hükümetlerin özelliklerine sahip unsurları barındıran "hibrit bir rejim" veya " liberal olmayan demokrasi" olarak sınıflandırılmaktadır(T.C. Ekonomi Bakanlığı; Rose, 2017).

Dünya Bankası verilerine göre ise Filistin'in 2016 yılı nominal GSYH değeri 13,397 milyar dolar ile bu çalışmada incelenen 20 Orta Doğu ülkesi arasında son sırada iken dünyada 122'inci sırada yer almaktadır. Yine Dünya Bankası verilerine göre ülkede 2016 yılı 2.943,40 dolar kişi başı nominal GSYH ile Ortadoğu ve Dünya ortalamasının (bknz. Tablo 31) altındadır. 2015 yılı HDI'ya göre 0,684 ile "orta derecede insani gelişme endeks değerine sahip ülkeler" grubunda yer alırken dünyada 114'üncü sırada, Ortadoğu ülkeleri arasında 16'ncı sırada yer almaktadır.

Batı Şeria bölgesinin ekonomiye katkısı Gazze Şeridi'ne göre daha fazladır. PCBS (Palestinian Central Bureau of Statistics- Filistin Merkezi İstatistik Bürosu) verilerine göre 2016 yılı reel GSYH (2004 baz yılı) 8,037 milyar dolar olup, bunun 6,085 milyar doları Batı Şeria'dan, 1,952 milyar doları Gazze'den elde edilmiştir. İki bölgenin nüfus oranları %60 Batı Şeria, %40 Gazze olmakla birlikte, GSYH katkıları bakımından oranlar Batı Şeria %75, Gazze'nin %25 şeklindedir. PCBS verilerine

göre 2016 yılı Filistin’de kişi başı reel GSYH 1.765,90 dolar iken Batı Şeria’da bu rakam 2.278,90 dolar, Gazze’de 1.037,70 dolardır.

Ülkedeki dış ticaret verilerine bakıldığında Dünya Bankası verilerine göre 2016 yılında ihracat 2,4 milyar dolar, ithalat ise 7,6 milyar dolar olup; 5,2 milyar dolar dış ticaret açığına sahiptir. Ülkede dış ticaret açığı GSYH’nin yaklaşık %38,6’sına eşit olduğu düşünüldüğünde bu rakam daha da anlam kazanmaktadır. Başlıca ihraç ürünlerine bakıldığında ise ileri teknoloji gerektirmeyen geleneksel ürünler, ithal edilen ürünlerde ise temel enerji kaynakları ve teknoloji yoğun ürünler oluşturmaktadır. Bunun yanında PCBS verilerine göre dış ticaret hacminin yaklaşık %90’ını Batı Şeria, %10’unu Gazze karşılamakta, ihracatın neredeyse tamamı Batı Şeria tarafından yapılmaktadır. Trade Map verilerine göre 2016 yılında ihracatta ilk beş ülke İsrail (%83,20), Ürdün (%5,56), BAE (%2,51), Suudi Arabistan (%11,98) ve Kuveyt (%1,18); ithalatta İsrail (%58,23), Türkiye (%8,89), Çin (%7,13), Almanya (%3,47) ve Ürdün (%2,45) yer almaktadır.

Filistin ekonomisinin temel sorunlarına bakıldığında ilk göze çarpan durum Batı Şeria ve Gazze Şeridi arasındaki ekonomik dengesizliktir. Filistin ekonomisinin lokomotifini durumunda olan Batı Şeria’nın GSYH’ye katkısı, kişi başı GSYH, dış ticaret verileri, işsizlik, turizm gibi verilerde Gazze’ye göre daha iyi durumdadır. Konuya politik istikrarsızlık göstergeleri açısından bakıldığında, politik istikrarsızlık niteliğindeki olayların büyük bir çoğunluğu Gazze’de gerçekleşmekte, politik istikrarsızlık olaylarının Gazze’de daha yoğun olması Gazze bölgesinin daha az gelişmişlik özelliği göstermesinin en büyük nedenini oluşturmaktadır. Ülkede İsrail ile yaşanan çatışmalar ekonomik geri kalmışlığın en önemli nedenleri arasındadır. İsrail saldırıları sonucu üretim alt yapısının tahrip olmasına, üretim faktörlerinin etkin bir şekilde kullanılamamasına, dolayısıyla ekonomik faaliyetlerin tam olarak yapılamamasına neden olmaktadır. Filistin ekonomisinin en temel sorunlarından bir diğeri yüksek işsizlik oranlarıdır. Filistin’de işgücü içerisinde yer alan her dört kişiden biri işsizdir. PCBS verilerine göre işsizlik oranları Batı Şeria’da %18 seviyelerinde iken Gazze’de yaklaşık %42 olması Filistin’de Gazze Şeridinin Batı Şeria’ya göre daha az gelişmiş bir ekonomik yapıda olduğunu göstermekte, buna paralel olarak yoksulluk oranı Gazze bölgesinde daha yoğun (Gazze’de 38,8 iken Batı Şeria’da 18,8) yaşanmaktadır. Ülke ekonomisinin dış yardımlara bağımlı olması

bir başka büyük sorundur. PCBS verilerine göre dış yardımlar bütçenin beşte birini oluşturmakta, bu durum ise ülke ekonomisinin kırılganlığını artırmaktadır. Zaman zaman dış yardımların kesilmesi ülkede kaosların yaşanmasına, zaten zor şartlarda sunulan kamusal hizmetlerin aksamasına neden olmaktadır. Çok dalgalı bir büyüme trendinin yaşandığı ülkede yaşanan politik istikrarsızlık olayları nedeniyle oluşan belirsizlik havası ekonomik aktörleri olumsuz etkilemektedir. Ülkede kısa süreli yakalanan istikrarın çok geçmeden bozulması istikrar sağlansa bile bunun uzun sürmeyeceği algısının ekonomik aktörlerde yerleşmesine, bu yüzden de istikrarsızlığın kalıcı hale gelmesine neden olmaktadır. Bu durum ekonomik aktörlerin kararlarını olumsuz etkileyerek ekonomik geri kalmışlığın en temel sebebinin oluşturmaktadır. Düşük ihracat rakamlarına oranla yüksek ithalat rakamlarının dış ticaret açığına neden olması ülke ekonomisinin bir başka sorunudur. Dış ticarete dikkat çeken bir konu ise en önemli dış ticaret ortağının İsrail olmasıdır. Bu durum ülke dış ticaretini İsrail'in "inisiyatifine" bırakarak ülke için büyük bir risk oluşturmaktadır. Zaman zaman yaşanan gerilimlerin akabinde hem ithalatta hem ihracatta bağımlı olduğu İsrail'in engellemeleri nedeniyle ülkede başta gıda olmak üzere temel ihtiyaç malzemelerinin temini güçleşerek insani krizlerin yaşanmasına neden olmaktadır.

Tablo 30: Ekonomik Göstergeler, Dış Ticaret ve Enerji Verileri (Filistin)

Gösterge	1995	2000	2005	2010	2016
Genel Bilgileri					
<i>Nüfus</i>	2.474.666	2.922.153	3.320.396	3.811.102	4.551.566
<i>Nüfus Artışı</i>	4,48	2,56	2,56	2,90	2,88
<i>Yüzölçümü</i>	6.020	6.020	6.020	6.020	6.020
<i>Nüfus Yoğunluğu</i>	411	485	552	633	756
Ekonomik Göstergeler					
<i>GSYH (x1000)</i>	3.282.800	4.313.600	4.831.800	8.913.100	13.397.100
<i>GSYH Büyüme</i>	7,12	-8,56	10,80	8,10	4,12
<i>Kişi başı GSYH</i>	1.326,56	1.476,17	...	2.338,72	2.943,40
<i>Tarım (%GSYH)</i>	12,78	11,24	6,06	6,64	4,23
<i>Sanayi (%GSYH)</i>	31,93	24,95	26,82	24,07	22,48
<i>Hizmetler (%GSYH)</i>	55,29	63,81	67,12	69,29	73,29
<i>Enflasyon (%)</i>
<i>İşsizlik (%)</i>	23,50	14,20	...	23,70	27,00
<i>DYY (Net girişler x1000)</i>	6.400	156.135	-4.059	-121.859	-155.280
<i>(%GSYH)</i>	...	3,62	...	-1,37	-1,16
<i>Yardımlar (x1000)</i>	1.309.400	824.500
<i>(%GSYH)</i>	14,69	6,15
<i>Net Göç</i>	...	-190.000	...	-43.751	...
Dış Ticaret Verileri					
<i>İhracat (x1000)</i>	562.100	885.000	723.300	1.367.300	2.432.400
<i>(%GSYH)</i>	17,12	20,52	14,97	15,34	18,16

Gösterge	1995	2000	2005	2010	2016
<i>İthalat (x1000)</i>	2.441.200	2.895.400	3.573.900	5.264.300	7.602.700
<i>(%GSYH)</i>	74,36	67,12	73,97	59,06	56,75
<i>Dış Ticaret Dengesi (x1000)</i>	-1.879.100	-2.010.400	-2.850.600	-3.897.000	-5.170.300
<i>(%GSYH)</i>	-57,24	-46,61	-59,00	-43,72	-38,59
<i>Concentration Index</i>	...	0,18	0,17	0,17	0,18
<i>Diversification Index</i>	...	0,61	0,59	0,63	0,67
<i>Ürün Sayısı</i>	...	135	124	136	156
Dış Ticarete İlk 5 Ülke (2016 Yılı Rakamları)					
Ülke	İhracat	Payı	Ülke	İthalat	Payı
<i>İsrail</i>	770.812	83,20	<i>İsrail</i>	3.123.190	58,23
<i>Ürdün</i>	51.479	5,56	<i>Türkiye</i>	476.687	8,89
<i>BAE</i>	23.268	2,51	<i>Çin</i>	382.679	7,13
<i>S.Arab.</i>	18.336	1,98	<i>Almanya</i>	185.947	3,47
<i>Kuveyt</i>	10.906	1,18	<i>Ürdün</i>	131.525	2,45
Dış Ticarete Konu İlk 5 Ürün (2016 Yılı Rakamları)					
Ürün	İhracat	Payı	Ürün	İthalat	Payı
<i>Taş, toprak</i>	176.728	19,07	<i>Mineral yakıtlar ve ürünleri</i>	1.074.712	20,04
<i>Mobilya ve ürünleri</i>	101.659	10,97	<i>Demiryolu malzemeleri</i>	284.664	5,31
<i>Plastik ve plastik ür.</i>	78.457	8,47	<i>Taş, toprak, çimento ve tuz</i>	265.719	4,95
<i>Sebze ve meyve</i>	60.768	6,56	<i>Makine ve ekipmanları</i>	258.015	4,81
<i>Hayvansal ürünler</i>	47.980	5,18	<i>Elektronik ürünler</i>	237.518	4,43

Not : Filistin dış ticaretinde ilk 5 ülke ve dış ticarete konu ilk 5 ürün verileri Trade Map'in mal ticareti verileridir. Ülkeye ait enerji güvenliği ve enerji ile diğer verilerin bulunmaması nedeniyle bu veriler verilmemiştir. Bunun yanında diğer ülke incelemelerinde verilen bazı veriler Filistin için elde edilemediğinden bu verilerde tablodan çıkartılmıştır.

Kaynak : Dünya Bankası; UNCTAD; Trade Map.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

ORTA DOĞU'DA POLİTİK İSTİKRARSIZLIK, ENERJİ GÜVENLİĞİ VE EKONOMİK ETKİLERİ

Bu bölümde Orta Doğu ülkelerindeki politik istikrarsızlık, enerji güvenliği ve bölge ekonomilerine etkileri incelenmiştir. Bu bağlamda öncelikle Orta Doğu bölge genelinin dünya enerji kaynakları açısından yeri ve önemine değinilmiş, daha sonra bölgede yer alan ülkelerin bölge ve dünya enerji kaynakları açısından yeri ve önemi incelenmiştir. Ayrıca bu bölümde Orta Doğu ülkeleri politik istikrarsızlık göstergeleri açısından analiz edilmiştir. Son olarak çalışmamızın amacı olan politik istikrarsızlık, enerji güvenliği ve ekonomik etkileri öncelikle tablo ve grafikler yardımıyla incelenmiş, daha sonra ekonometrik analiz ile bu ilişki daha da somutlaştırılmıştır.

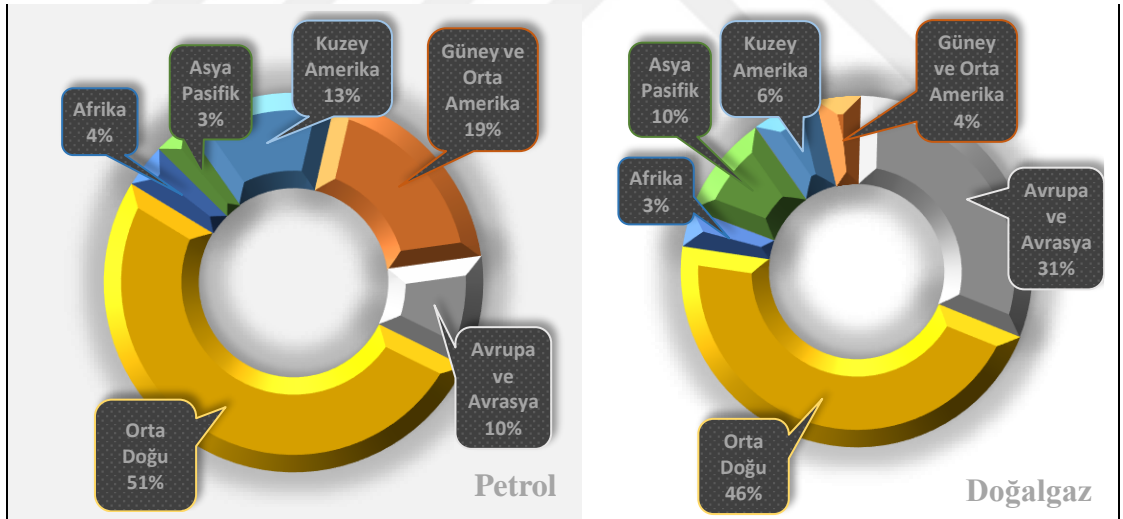
3.1. Enerji ve Enerji Güvenliği Açısından Orta Doğu

Enerji güvenliğinin Orta Doğu adına önemini anlayabilmek için öncelikle Orta Doğu'da enerjinin önemini ortaya koymak gerekmektedir. Bu yüzden Orta Doğu'da enerji güvenliği kavramından önce Orta Doğu'nun dünya ekonomisindeki yeri ve önemi ile dünyada günümüzün en önemli enerji kaynağı olan petrol ve doğalgazın Orta Doğu için yeri ve önemi incelenecektir.

3.1.1. Dünya Ekonomisi ile Dünya Petrol ve Doğalgazındaki Yeri ve Önemi Açısından Orta Doğu

İncelenen Orta Doğu ülkeleri alan olarak dünyanın yaklaşık %9,24'ünü kapsamaktadır. Kadim medeniyetlerin yaşadığı bu coğrafya nüfus olarak dünyanın yaklaşık %6,92'sine ev sahipliği yapmaktadır. Özellikle petrol ve doğalgaz açısından oldukça zengin olan bu bölgedeki 20 ülkenin 2016 yılı toplam GSYH değeri yaklaşık 3.951 milyar dolardır. Bu rakam ile Orta Doğu'nun dünya GSYH'deki payı yaklaşık

%5,21'dir. Kişi başı GSYH¹⁵ değeri ise 7.674 dolar seviyesindedir. Kişi başı GSYH dünya ortalaması 10.191 dolar olduğu düşünüldüğünde, dünya kişi başı GSYH değerinin çok altında (dünya kişi başı GSYH'sinin yaklaşık %75'i gibi) bir kişi başı GSYH değerine sahiptir. Kişi başı GSYH değerinin dünya ortalamasının altında olması dünyanın en zengin petrol ve doğalgaz kaynaklarına sahip bir bölge için düşündürücü bir durum olarak ilk göze çarpan unsurdur. Ayrıca hem alan olarak hem de nüfus olarak dünyadaki payına bakıldığında GSYH'den almış olduğu %5,21'lik payın her iki göstergenin de altında olduğunu söylenebilir. Dış ticaret verileri incelendiğinde 2016 yılı itibariyle 20.816,311 milyar dolarlık toplam dünya ihracatından Orta Doğu ülkelerinin toplam 1,348 milyar dolarlık pay aldığı gözükmektedir. Bu rakam dünya ihracat rakamının %6,47'sini oluşturmaktadır. Bu değer dünyanın en büyük petrol ve doğalgaz ihracatçıları bulunduğu coğrafya için oldukça düşük bir rakamdır. İthalat rakamlarına bakıldığında 1,466 milyar dolar gibi bir rakam ortaya çıkmaktadır. Genel olarak bölgenin dış ticareti incelendiğinde ithalatın ihracattan fazla yani dış ticaret açığının olduğu görülmektedir.

Şekil 7: Dünya Kamtlanmış Petrol ve Doğalgaz Rezervlerinin Kıtasal Dağılımı

Not : BP verilerinde Cezayir, Mısır, Libya ve Tunus Afrika kıtası içerisinde yer almakla birlikte, çalışmamızda bu ülkeler Orta Doğu bölgesinde değerlendirildiği için bu ülkelerin verileri Orta Doğu Bölgesine eklenerek veriler grafiğe aktarılmıştır.

Kaynak : BP (2017), Statistical Review of World Energy.

Bölgedeki en önemli enerji kaynağı dünya içinde çok önemli bir yere sahip olan petrol ve doğalgaz olup, Orta Doğunun dünya için çok önemli bir konumda olmasını sağlayan temel unsurların en başında gelmektedir. Bölgenin enerji açısından

¹⁵ 20 ülkenin toplam GSYH değerleri ile toplam nüfusu bölünerek elde edilmiştir.

dünyadaki önemini göstermek için dünya kanıtlanmış petrol ve doğalgaz rezervlerinin kıtasal dağılımı Şekil 7 verilmiştir. Şekil 7'ye göre Orta Doğu bölgesi hem petrolde hem de doğalgazda açık ara birinci sıradadır. Buna göre 2016 yılı itibariyle Orta Doğu bölgesi petrolde 877,93 milyar varil¹⁶ ile dünya petrol rezervlerinin %51,44'üne sahiptir. Petrol üretiminde ise 1.622,19 milyon ton ile dünya toplam petrol üretiminin %37,02'sini gerçekleştirmektedir. Doğalgaz açısından da zengin olan bölge 87,23 trilyon m³ ile dünya doğalgaz rezervlerinin %46,75'ine sahiptir. Üretimde ise 781,01 milyar metreküp ile dünya üretiminin %21,99'unu gerçekleştirmektedir. Bunun yanında bir önceki bölümde petrol taşımacılığında stratejik önemi olan bölgeler ve geçiş güzergâhlarının verildiği Şekil 5 ve önemli petrol ve doğalgaz ticaret güzergâhları ve bu güzergâhlardaki petrol ve doğalgaz ticaret verilerinin yer aldığı Şekil 6'ya göre de Orta Doğu dünyanın en önemli petrol ve doğalgaz güzergâh ve ticaret noktasıdır. Bu açılarından değerlendirildiğinde hiç şüphesiz Orta Doğu sadece bölge ülkeleri için değil aynı zamanda dünya içinde çok önemli ve stratejik bir bölgedir. Bu yüzden Orta Doğu'daki enerji güvenliği dünya enerji güvenliği açısından da hayati öneme sahiptir.

Petrol ticaretinde önemli paya sahip olan bölgeler ve ülkelerin verilerinin yer aldığı Tablo 32 incelendiğinde Orta Doğu'nun dünya ham petrol ticaretinin %46,39'una hakim olduğu görülmektedir¹⁷. Ayrıca ülkeler açısından bakıldığında Suudi Arabistan ham petrol ihracatında yıllık 375,32 milyon ton ve %17,7'lik pay ile dünyada ilk sırada yer almaktadır. Suudi Arabistan ile birlikte Irak, Kuveyt ve BAE'nin yer aldığı 4 ülkenin dünya ham petrol ihracatının %36,8'ini gerçekleştirdikleri görülmektedir. Ham petrol ihracatında çok yüksek oranlara ulaşmasına rağmen Orta Doğu işlenmiş petrol ürünlerinin ihracatında %16,67'de kalarak ABD'nin (tek başına %18,38'lik paya sahip) gerisine düşmüştür. ABD'nin ham petrolde çok küçük bir paya sahipken (%1,15) işlenmiş petroldeki payda tek başına zirvede olması oldukça dikkat çekici bir durumdur.

¹⁶ 1 varil 0,1364 ton olduğu düşünüldüğünde bu rakam 119,75 milyar tona eşittir.

¹⁷ Tabloda yer alan verilerde Cezayir, Mısır, Libya ve Tunus Afrika ülkeleri arasında yer almakta olup, bu ülkeler Orta Doğu ülkeleri verilerine eklendiğinde bu rakam daha da artacaktır.

Tablo 31: Dünya Ekonomisinde ve Enerji Kaynaklarında Orta Doğu Ülkelerinin Payı (1970-2016 Yılları Arasındaki Değişimi)

Gösterge		1970	1980	1990	2000	2010	2016
<i>Ekonomik Göstergeler</i>							
<i>Nüfus</i>	Dünya	3.684.765.870	4.437.690.434	5.284.886.348	6.118.075.293	6.930.656.699	7.442.135.578
	O.Doğu	173.497.777	229.144.163	308.966.261	379.261.677	459.437.366	514.853.868
	(%Dünya)	4,71	5,16	5,85	6,20	6,63	6,92
<i>Yüzölçümü</i>	Dünya	129.721.395	129.719.595	129.716.836	129.764.197	129.739.333	129.733.173
	O.Doğu	11.984.980	11.984.980	11.984.980	11.984.980	11.984.980	11.984.980
	(%Dünya)	9,24	9,24	9,24	9,24	9,24	9,24
<i>GSYH</i>	Dünya	2.957.799.684.035	11.172.203.734.233	22.595.007.714.785	33.566.568.243.507	65.954.532.001.569	75.845.109.381.591
	O.Doğu	75.917.346.826	651.312.988.620	925.899.528.733	1.221.929.273.982	3.531.323.168.608	3.950.736.374.818
	(%Dünya)	2,57	5,83	4,10	3,64	5,35	5,21
<i>Kişi başı GSYH</i>	Dünya	803	2.518	4.275	5.486	9.516	10.191
	O.Doğu	438	2.842	2.997	3.222	7.686	7.674
	(%Dünya)	54,51	112,90	70,09	58,72	80,77	75,29
<i>İhracat</i>	Dünya	384.788.567.251	2.309.489.177.308	4.302.481.158.981	7.917.825.088.928	18.915.004.599.737	20.816.311.361.126
	O.Doğu	18.998.808.277	297.269.428.165	225.934.033.103	437.563.323.746	1.377.941.532.036	1.347.620.481.315
	(%Dünya)	4,94	12,87	5,25	5,53	7,28	6,47
<i>İthalat</i>	Dünya	385.121.947.288	2.363.296.962.956	4.372.285.502.121	7.903.538.111.278	18.439.034.034.594	20.459.521.687.477
	O.Doğu	16.749.222.842	202.546.200.762	232.713.540.482	356.481.200.090	1.201.505.577.483	1.465.908.824.884
	(%Dünya)	4,35	8,57	5,32	4,51	6,52	7,16
<i>Concentration Index</i>	Dünya	---	---	---	0,062	0,074	0,064
	O.Doğu	---	---	---	0,459	0,410	0,354
<i>Doğrudan Yabancı Yatırımlar</i>	Dünya	10.172.428.390	51.463.516.296	196.314.842.873	1.460.994.462.653	1.860.269.431.711	2.300.264.340.553
	O.Doğu	630.460.000	-3.063.977.270	3.276.859.853	12.515.936.402	87.081.076.964	63.877.789.927
	(%Dünya)	6,20	-5,95	1,67	0,86	4,68	2,78

Gösterge		1970	1980	1990	2000	2010	2016
<i>Enerji Verileri</i>							
<i>Enerji Güvenliği Risk Skoru</i>	Dünya	---	1.270,55	1.089,72	1.140,42	1.337,97	1.244,58
	O.Doğu	---	1.363,11	1.291,05	1.233,67	1.574,99	1.501,37
	(Fark)	---	92,55	201,32	93,25	237,02	256,79
<i>Petrol Rezerv (Milyar varil)</i>	Dünya	---	683,38	1.027,51	1.300,93	1.642,43	1.706,67
	O.Doğu	---	396,04	696,81	748,05	830,17	877,93
	(%Dünya)	---	57,95	67,82	57,50	50,55	51,44
<i>Petrol Üretim (Milyon ton)</i>	Dünya	2.357,97	3.091,87	3.175,49	3.617,76	3.976,55	4.382,39
	O.Doğu	920,74	1.109,97	1.026,77	1.329,02	1.409,83	1.622,19
	(%Dünya)	39,05	35,90	32,33	36,74	35,45	37,02
<i>Doğalgaz Rezerv (Trilyon metreküp)</i>	Dünya	---	71,57	109,37	139,31	176,25	186,57
	O.Doğu	---	29,18	42,88	66,26	86,84	87,23
	(%Dünya)	---	40,78	39,20	47,56	49,27	46,75
<i>Doğalgaz Üretim (Milyar metreküp)</i>	Dünya	988,05	1.431,96	1.966,52	2.406,15	3.192,19	3.551,59
	O.Doğu	13,64	57,46	168,69	325,31	653,92	781,01
	(%Dünya)	1,38	4,01	8,58	13,52	20,49	21,99

Not : Enerji Güvenliği Endeksi 75 ülkenin verisini içerdiğinden dünya ortalaması da 75 ülke üzerinden hesaplanmıştır. Enerji Güvenliği Endeksi veri setinde Orta Doğu ülke grubundan 15 ülke yer almakta olup, Orta Doğu ortalaması bu 15 ülke üzerinden hesaplanmıştır. Endeksin 2016 değeri bulunmadığından bu veri yerine en son veri olan 2014 değeri verilmiştir. Ayrıca bazı yıllarda (Örneğin 1970 yılı için Filistin verilerindeki eksiklik gibi) toplam ve ortalama alınırken sadece verisi bulunan ülkeler eklenmiştir. Ülke incelemelerinde hangi ülkenin hangi verisinin hangi yıllarda eksik olduğu saptanabilir.

Kaynak : Dünya Bankası; IMF, UNCTAD; BP; Global Energy Institute.

Tablo 32: Dünya Petrol Ticareti (2016 Yılı Verileri)

Ülke/Bölge	Değişken	2016 Yılı Petrol Ticareti (Milyon Ton)				2016 Yılı Petrol Ticareti (bin varil/günlük)			
		İthalat		İhracat		İthalat		İhracat	
		Ham	İşlenmiş	Ham	İşlenmiş	Ham	İşlenmiş	Ham	İşlenmiş
ABD		393,29	104,54	24,40	203,09	7.876,51	2.179,45	488,75	4.233,82
Kanada		29,24	31,61	164,41	29,42	585,53	659,03	3.292,71	613,41
Meksika		0,00	38,17	60,75	8,81	0,00	795,76	1.216,66	183,66
Güney ve Orta Amerika		24,60	90,50	177,44	29,58	492,64	1.886,61	3.553,65	616,59
Avrupa		499,37	200,85	17,64	132,22	10.000,95	4.187,07	353,26	2.756,39
Rusya		0,75	1,66	273,97	150,97	15,10	34,71	5.486,93	3.147,37
Diğer BDT		18,26	12,20	81,69	8,66	365,63	254,43	1.636,06	180,48
Kuzey Afrika		4,40	34,40	58,17	24,83	88,04	717,05	1.165,05	517,63
Batı Afrika		0,69	32,88	216,46	7,26	13,90	685,50	4.335,12	151,25
Doğu ve Güney Afrika		21,21	25,13	6,88	2,33	424,78	523,89	137,88	48,60
Avustralasya		20,38	27,56	9,43	3,90	408,17	574,65	188,87	81,29
Çin		382,63	74,48	2,89	46,01	7.663,09	1.552,58	57,80	959,17
Hindistan		212,30	29,96	0,00	61,91	4.251,88	624,64	0,09	1.290,65
Japonya		167,96	39,08	0,00	14,72	3.363,87	814,70	0,00	306,89
Singapur		48,08	121,43	0,10	93,71	962,96	2.531,46	2,05	1.953,61
Asya Pasifik (Diğer)		269,48	185,76	41,03	103,55	5.396,99	3.872,48	821,67	2.158,63
Irak		0,00	1,17	177,48	1,45	0,00	24,29	3.554,36	30,31
Kuveyt		0,00	0,80	103,30	24,98	0,00	16,73	2.068,77	520,79
Suudi Arabistan		0,00	7,27	375,32	48,41	0,00	151,54	7.516,58	1.009,25
BAE		1,17	24,41	123,23	60,82	23,44	508,88	2.467,99	1.267,94
Orta Doğu (Diğer)		23,94	21,37	203,16	48,61	479,51	445,55	4.068,74	1.013,30
Toplam (Dünya)		2.117,76	1.105,24	2.117,76	1.105,24	42.412,98	23.041,01	42.412,98	23.041,01
Toplam (Orta Doğu)		25,11	55,02	982,48	184,28	502,95	1.146,99	19.676,45	3.841,58
Orta Doğu (%Dünya)		1,19	4,98	46,39	16,67	1,19	4,98	46,39	16,67

Kaynak : BP (2017), Statistical Review of World Energy.

Not : Yukarıdaki tabloda Cezayir, Mısır, Libya ve Tunus Afrika kıtası (BP verilerinde Afrika grubunda yer verildiği için) içerisinde yer verilmiştir.

3.1.2. Orta Doğu'da Petrol ve Doğalgazın Önemi

Dünyada doğalgaz, ham petrol ve kömür üreticisi, ihracatçısı ve ithalatçısı ilk 10 ülkenin yer aldığı sıralamaya göre¹⁸, dünya ham petrol üreticisi ilk 10 ülke arasında Suudi Arabistan (1'inci) Irak, (6'ncı) İran (7'inci, BAE (8'inci), Kuveyt (9'uncu) olmak üzere 5 Orta Doğu ülkesi yer alırken dünya petrol ihracatçısı ilk 10 ülke içinde Suudi Arabistan (1'inci), BAE (3'üncü), Irak (4'üncü), Kuveyt (7'inci) 4 Orta Doğu ülkesi yer almaktadır. Dünyada doğalgaz üreticisi ilk 10 ülke içinde İran (3'üncü), Katar (4'inci), Suudi Arabistan (8'inci), Cezayir (10'uncu) olmak üzere 4 Orta Doğu ülkesi yer alırken dünya doğalgaz ihracatçısı ilk 10 ülke arasında Katar (2'inci), Cezayir (6'ncı) olmak üzere 2 Orta Doğu ülkesi yer almaktadır.

Tablo 33'te 2016 yılına göre Orta Doğu'da ülkelere göre petrol ve doğalgaz kaynakları verilmiştir. Buna göre petrolde Suudi Arabistan 266,45 milyar varil ile dünya rezervlerinin %15,61'ini, Orta Doğu'nun ise %30,35'ini; 585,7 milyon ton ile dünya petrol üretiminin %13,36'i Orta Doğu petrol üretiminin %36,11'ini oluşturarak hem rezerv hem de üretim açısından Orta Doğu ülkeleri arasında birinci sıradadır. İran 158,40 milyar varil ile dünya petrol rezervlerinin %9,28'ine sahip olup, Orta Doğu petrol rezervlerinin %18,04'ü ile Orta Doğu ülkeleri arasında rezerv açısından ikinci sırada; 216,43 milyar ton üretim ile dünya petrol üretiminin %4,94'üne sahip olup, Orta Doğu petrol üretiminin %13,34'ü ile Orta Doğu ülkeleri arasında üçüncü sıradadır. Irak 153 milyar varil ile dünya petrol rezervlerinin %8,96'sına sahip olup, Orta Doğu petrol rezervlerinin %17,43 ile Orta Doğu ülkeleri arasında rezerv açısından üçüncü sırada; 218,94 milyon ton ile dünya petrol üretiminin %5'ine sahip olup, Orta Doğu petrol üretiminde %13,5 pay ile Orta Doğu ülkeleri arasında üretim açısından ikinci sıradadır. Kuveyt 101,5 milyar varil ile dünya petrol rezervlerinin %5,95'ine sahip olup, Orta Doğu petrol rezervlerinin %11,56 ile Orta Doğu ülkeleri arasında rezerv açısından dördüncü sırada; 152,73 milyon ton ile dünya petrol üretiminin %3,49'una sahip olup, Orta Doğu petrol üretiminin %9,42'si ile Orta Doğu ülkeleri arasında üretim açısından beşinci sıradadır. BAE 97,8 milyar varil ile dünya petrol rezervlerinin %5,73'üne sahip olup, Orta Doğu petrol rezervlerinin %11,14'ü ile Orta Doğu ülkeleri arasında rezerv açısından beşinci sırada; 182,37 milyon ton ile dünya petrol üretiminin %4,16'sına

¹⁸ Sıralama için bkz. IEA (2016), Key World Energy Statistics.

sahip olup, Orta Doğu petrol üretiminin %11,24'ü ile Orta Doğu ülkeleri arasında üretim açısından dördüncü sıradadır. Bu ülkeleri 2016 yılı dünya petrol üretimindeki oranına göre sırasıyla Katar (%1,81), Cezayir (%1,56), Umman (%1,13), Mısır (%0,77), Libya (1,50), Tunus (%0,07), Suriye (%0,03), Yemen (0,02) ve diğer Orta Doğu ülkeleri (%0,23) takip etmektedir. Sıralamadaki ilk üç ülke dünya (Orta Doğu) petrol rezervlerinin %33,86'sına (%63,82), dünya petrol üretiminin %23,30'una (%62,94) sahiptir. Sıralamadaki ilk beş ülke dünya (Orta Doğu) petrol rezervlerinin %45,54'ü (%88,52), dünya petrol üretiminin %30,95'ine (%83,60) sahiptir. İncelenen ülkelerin dünya petrol üretimindeki payının %36,11 olduğu düşünüldüğünde sıralamadaki ilk beş ülkenin %30,95 pay ile bu alanda çok önemli bir yere sahip olduğu görülmektedir.

Tablo 33'e göre doğalgazda İran 33,50 trilyon m³ ile dünya doğalgaz rezervlerinin %17,96'sına sahip olup, Orta Doğu doğalgaz rezervlerinin %38,40; 202,44 milyar m³ ile dünya doğalgaz üretiminin %5,70'i ile Orta Doğu doğalgaz üretiminin %25,92'sine sahip olup, Orta Doğu ülkeleri arasında hem rezerv hem de üretim açısından birinci sıradadır. Katar 24,30 trilyon m³ ile dünya doğalgaz rezervlerinin %13,02'sine Orta Doğu doğalgaz rezervlerinin %27,86'sına; 181,25 milyar m³ ile dünya doğalgaz üretiminin %5,10'una Orta Doğu doğalgaz üretiminin %23,21'ine sahip olup, Orta Doğu ülkeleri arasında hem rezerv hem de üretim açısından ikinci sıradadır. Suudi Arabistan 8,43 trilyon m³ ile dünya doğalgaz rezervlerinin %4,52'sine Orta Doğu doğalgaz rezervlerinin %9,66'sına; 109,38 milyar m³ ile dünya doğalgaz üretiminin %3,08'ine Orta Doğu doğalgaz üretiminin %14'üne sahip olup, Orta Doğu ülkeleri arasında hem rezerv hem de üretim açısından üçüncü sıradadır. Bu ülkeleri 2016 yılı dünya doğalgaz üretimindeki oranına göre sırasıyla Cezayir (%2,57), Birleşik Arap Emirlikleri (%1,74), Mısır (%1,18), Umman (%1), Kuveyt (%0,48), Bahreyn (%0,44), Libya (%0,28), Suriye (%0,10), Irak (%0,03), Yemen (%0,02) ve diğer Orta Doğu ülkeleri (%0,27) takip etmektedir. Sıralamadaki ilk üç ülke dünya (Orta Doğu) doğalgaz rezervlerinin %35,50'sine (%75,92), dünya doğalgaz üretiminin %13,88'una (%61,13) sahiptir¹⁹.

¹⁹ Verilen rakamlar 2016 yılına ait olup, Suriye ve Libya gibi ülkeler Arap Baharı gibi son yaşanan olaylar nedeniyle üretim ve rezerv açısından ciddi zarar gördüğünü ayrıca belirtmek gerekir.

Tablo 33: Orta Doğu'da Ülkelere Göre Petrol ve Doğalgaz Kaynakları (2016 Yılı Verileri)

Ülke	Değişken	Petrol					Doğalgaz						
		Rezerv (Milyar varil)	% Orta Doğu	% Dünya	Üretim (Milyon ton)	% Orta Doğu	% Dünya	Rezerv (Trilyon metre küp)	% Orta Doğu	% Dünya	Üretim (Milyar metre küp)	% Orta Doğu	% Dünya
<i>Türkiye</i>		---	---	---	---	---	---	---	---	---	---	---	---
<i>Suudi Arabistan</i>		266,45	30,35	15,61	585,70	36,11	13,36	8,43	9,66	4,52	109,38	14,00	3,08
<i>İran</i>		158,40	18,04	9,28	216,43	13,34	4,94	33,50	38,40	17,96	202,44	25,92	5,70
<i>BAE</i>		97,80	11,14	5,73	182,37	11,24	4,16	6,09	6,98	3,26	61,86	7,92	1,74
<i>Mısır</i>		3,47	0,40	0,20	33,84	2,09	0,77	1,85	2,12	0,99	41,82	5,35	1,18
<i>İsrail</i>		---	---	---	---	---	---	0,16	0,18	0,08	---	---	---
<i>Irak</i>		153,00	17,43	8,96	218,94	13,50	5,00	3,69	4,23	1,98	1,13	0,14	0,03
<i>Cezayir</i>		12,20	1,39	0,71	68,49	4,22	1,56	4,50	5,16	2,41	91,30	11,69	2,57
<i>Katar</i>		25,24	2,88	1,48	79,44	4,90	1,81	24,30	27,86	13,02	181,25	23,21	5,10
<i>Kuveyt</i>		101,50	11,56	5,95	152,73	9,42	3,49	1,78	2,05	0,96	17,12	2,19	0,48
<i>Fas</i>		---	---	---	---	---	---	---	---	---	---	---	---
<i>Umman</i>		5,37	0,61	0,31	49,32	3,04	1,13	0,70	0,81	0,38	35,42	4,54	1,00
<i>Lübnan</i>		---	---	---	---	---	---	---	---	---	---	---	---
<i>Tunus</i>		0,43	0,05	0,02	2,90	0,18	0,07	---	---	---	---	---	---
<i>Ürdün</i>		---	---	---	---	---	---	---	---	---	---	---	---
<i>Bahreyn</i>		---	---	---	---	---	---	0,16	0,19	0,09	15,45	1,98	0,44
<i>Yemen</i>		3,00	0,34	0,18	0,78	0,05	0,02	0,27	0,31	0,14	0,73	0,09	0,02
<i>Suriye</i>		2,50	0,28	0,15	1,10	0,07	0,03	0,28	0,33	0,15	3,60	0,46	0,10
<i>Libya</i>		48,36	5,51	2,83	20,04	1,24	0,46	1,50	1,73	0,81	10,09	1,29	0,28
<i>Filistin</i>		---	---	---	---	---	---	---	---	---	---	---	---
<i>Orta Doğu (Diğer)</i>		0,19	0,02	0,01	10,11	0,62	0,23	0,01	0,01	0,00	9,41	1,21	0,27
<i>Orta Doğu</i>		877,93	100,00	51,44	1.622,19	100,00	37,02	87,23	100,00	46,75	781,01	100,00	21,99
<i>Dünya</i>		1.706,67	---	100,00	4.382,39	---	100,00	186,57	---	100,00	3.551,59	---	100,00

Not : Çok düşük rezerv ve üretim seviyesine sahip olan ülkelerin verileri Orta Doğu (Diğer) sütununa eklenmiştir. Bu yüzden verisi boş olan (---) ülkelerde petrol ve doğalgazın bulunmadığı anlamına gelmemektedir.

Kaynak: BP.

Petrolün Orta Doğu ülkeleri açısından önemi, dış ticaret verilerine bakıldığında daha da anlam kazanacaktır. Tablo 31'e göre 2016 yılı itibariyle 20.816,311 milyar dolarlık toplam dünya ihracat rakamından Orta Doğu ülkelerinin toplam 1.345,188 milyar dolarlık pay aldığı gözükmektedir. Bu rakam dünya ihracat rakamının %6,46'sını oluşturmaktadır. Bu değer dünyanın en büyük petrol ve doğalgaz ihracatçılarının bulunduğu coğrafya için oldukça düşük bir rakamdır. İthalat rakamlarına bakıldığında 1.458,306 milyar dolar gibi bir rakam ortaya çıkmaktadır. Genel olarak bölgenin dış ticaretine bakıldığında ithalat rakamının ihracattan fazla yani dış ticaret açığının olduğu görülmektedir. Bunun yanında Concentration Index değerine bakıldığında dünya ortalaması 0,064 iken bu ülke grubu için ortalama 0,354 olduğu gözükmektedir. Bu değer, Orta Doğu ekonomilerinde ihracat ürünlerinin birkaç ürün arasında yoğunlaştığını göstermektedir. Bu yoğunlaşmaya sebep olan temel etmenin petrol ve doğalgaz olduğu, petrol ve doğalgazın bu ülkelerin dış ticaretinde çok önemli bir yer kapladığı Tablo 34'te açıkça görülmektedir. Tabloya göre petrol ve petrol ürünleri ihracatı ülkelerin toplam ihracatında 19 ülkeden 11'inde birinci sırada, 1'inde (Mısır'da) ikinci sırada yer almaktadır. Bu ülkelerden petrol ve petrol ürünleri ihracatındaki payı (GSYH'sindeki payı) Irak'ta %87,02 (%49,22); Cezayir'de %85,58 (%17,97); Kuveyt'te %79,78 (%42,9); Libya'da %72,59 (%47,62); Suudi Arabistan'da %70,15 (%23,46); Katar'da %64,56 (%30,66), İran'da %61,54 (%15,77); Umman'da %56,25 (%23,37) gibi çok yüksek oranlara sahip olduğu görülmektedir²⁰. Bu ülkelerin 2016 yılı Concentration Index değerleri (dış ticarete konu ürün adedi) Irak'ta 0,969 (114); Cezayir'de 0,485 (91 ürün); Kuveyt'te 0,629 (217); Libya'da 0,616 (109 ürün); Suudi Arabistan'da 0,554 (245 ürün); Katar'da 0,519 (206); İran'da 0,515 (255); Umman'da 0,530 (215) iken dünya ortalamasının 0,064 (260 ürün) olduğu düşünüldüğünde, bu ülkelerin ihracatta birkaç ürüne bağlı oldukları sonucu ortaya çıkmaktadır. Orta Doğu ülkeleri arasında en iyi ürün çeşitlendirmesi yapan ülkeler ise 251 ürün ve 0,073 endeks değeri ile Türkiye'dir. Türkiye bu değerle incelenen 19 ülke içerisinde dünya ortalamasına (0,064) en yakın ülkedir. Türkiye'nin bu ülkeler arasında en az petrol ve doğalgaz kaynaklarına sahip ülke olması dikkat çekici bir durumdur. Bu, petrol ve doğalgaz açısından zengin olan ülkelerin kolay yolu seçerek, sadece petrol ve doğalgaz ihracına yöneldikleri, elde ettikleri devasa gelirlere rağmen sanayileşmeye gidip daha

²⁰ Ayrıca ülke incelemelerindeki dış ticaret rakamlarına bakınız.

fazla ürün üreterek ihracatlarını artırmadıkları şeklinde bir sonucu ortaya çıkarmaktadır. Ürün çeşitlendirme açısından Türkiye'yi 0,119 endeks değeri (232 ürün) ile Lübnan ve 0,141 endeks değeri (211 ürün) ile Tunus takip etmektedir²¹.

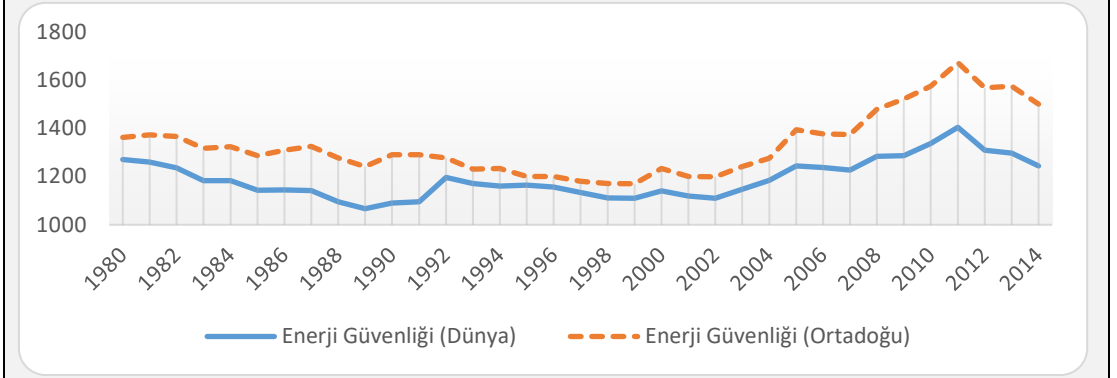
3.1.3. Orta Doğu'da Enerji Güvenliğinin Önemi

Yukarıda verilen açıklamalara göre petrol ve doğalgaz açısından dünyanın en zengin bölgesi olan Orta Doğu bölgesinin ve bu açıdan zengin olan bölge ülkelerinin ekonomilerinde petrol ve doğalgazın çok önemli bir yeri olduğu görülmektedir. Fakat var olan bu zenginliklerini verimli bir şekilde kullandıkları söylenemez. Zira IEA (2016) tarafından yayınlanan Key World Energy Statistics'teki dünyanın en büyük doğalgaz ve petrol üretici ve ihracatçısı ve ithalatçısının yer aldığı liste incelendiğinde çok önemli bir husus ortaya çıkmaktadır. Buna göre ABD doğalgaz üretiminde 1'inci sırada, ham petrol üretiminde 2'inci sırada yer alırken hem doğalgazda hem de ham petrolde dünyanın en büyük ihracatçısı ilk 10 ülke arasında yer almamaktadır. Yani ürettiği petrolü kendisi kullanmaktadır. Daha da ilginç ABD dünyanın en büyük petrol üreticisi 2'inci ülkesi olmasına rağmen aynı zamanda dünyanın en büyük petrol ithalatçı ülkesidir. ABD, enerjide güçlü bir üretici olmasının yanında sahip olduğu enerji kaynaklarına ek olarak yüksek miktarda enerji ithalatı ile enerji portföyünü genişleterek, enerjide devasa rakamlara ulaşmaktadır. Hem üretimde zirvede yer alıp hem de ithalatta zirvede yer alması dünyanın süper gücü olarak tanımlanan ABD'nin petrol ve doğalgazı üretimde girdi olarak kullanan dünyanın en büyük devleti olduğunu, enerji yoğun üretimde girdi olarak kullanarak daha fazla katma değer oluşturduğunu göstermektedir. Enerji ile ekonomik büyüme arasındaki pozitif ilişkinin ampirik çalışmalarla kanıtlanması bu durumu destekler niteliktedir. Concentration Index değeri dünya ortalamasının çok çok üstünde olan Orta Doğu ülkeleri incelendiğinde ise bölge ülkelerinin çoğunun ihracat gelirlerinin Tablo 34'e göre petrol ve doğalgaza bağımlı olduğu, petrol ve doğalgazı ağırlıklı olarak ihraç ürün olarak kullandıkları görülmektedir. Bu ülkeler ABD gibi petrol ve doğalgazı üretimde daha fazla girdi olarak kullanarak petrol ve doğalgazın katma değerini artırmak yerine, petrol ve doğalgaz gelirlerini rahatça elde edebilme kolaylığına kaçmaktadırlar. Hatta Tablo 32'de gösterildiği gibi, dünya petrol ticareti verilerinde ham petrolde açık ara en büyük paya (%46,39) sahip bölgeyken,

²¹ Diğer ülkelerin ürün sayısı ve Concentration Index değerleri için ülke incelemelerine bakınız.

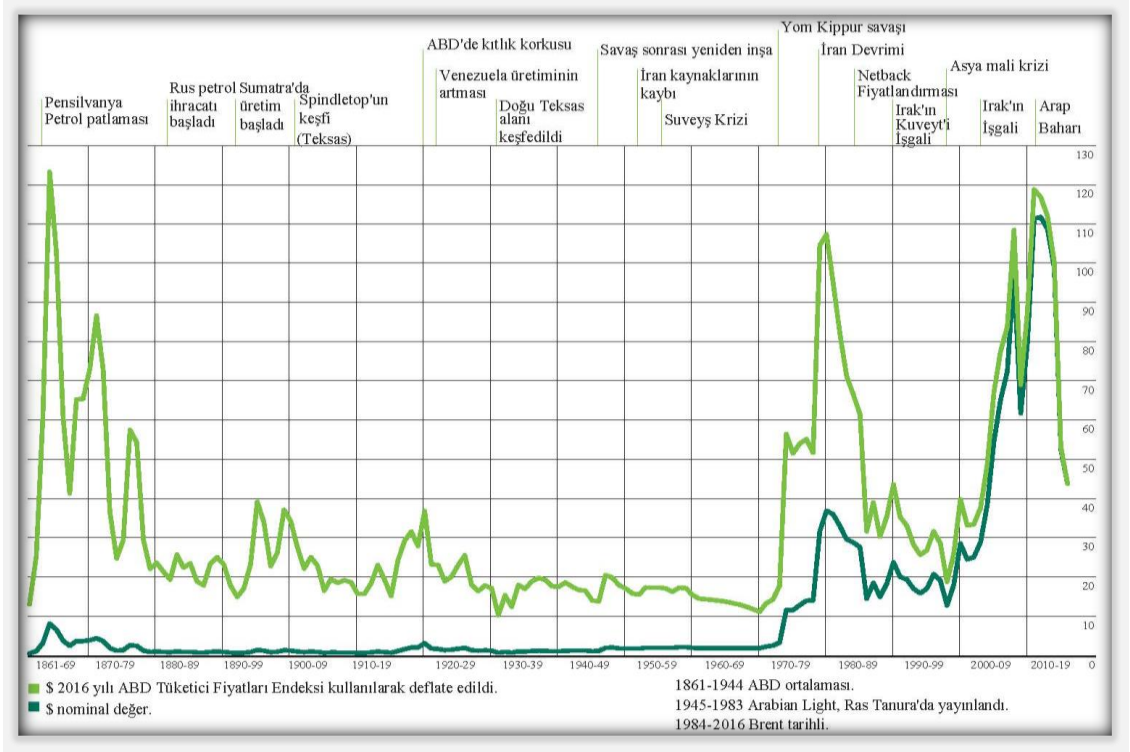
işlenmiş petrol ürünleri ihracatında tek başına %18,38 pay alan ABD'nin gerisinde kalmıştır. Kısaca petrol zengini Orta Doğu ülkeleri, petrolü işlemeden satma ve petrolü sıcak paraya çevirme yoluna gitmişler, elde edilen bu yüksek gelirler ile ileri teknoloji ürün üretmede sermaye olarak kullanmayarak petrolün katma değerini artıramamışlardır. Burada petrolün işlenmeden ham olarak satılması, üretimde çok önemli bir girdi olan petrolün sanayileşmiş modern ülkelerde olduğu gibi üretimde girdi olarak yeterince kullanılmaması, elde edilen devasa petrol ve doğalgaz gelirlerinin diğer sermaye yoğun ürünlere sermaye olarak aktarılmaması gibi nedenlerle petrol ve doğalgazdan ABD'nin oluşturduğu katma değer Orta Doğu'nun petrol zengini ülkeleri tarafından oluşturulamamıştır. Bu nedenle de Concentration Index değeri dünya ortalamasının üstünde çıkmakta, ürün çeşitlendirmesinin çok az olması, ihracatın petrol ve doğalgaza bağımlı olması ülke ekonomilerinin kırılganlığını artırmaktadır. Yüksek oranda petrol ve doğalgaz gelirlerine bağımlı olan bu ülkelerde petrol ve doğalgaz üretiminde yaşanacak aksaklıklar ile petrol ve doğalgaz fiyatındaki dalgalanmalar bu ülke ekonomileri üzerinde büyük tehdit oluşturmaktadır. Bu durum ise enerji güvenliği konusunu Orta Doğu ülkeleri için çok önemli bir konuma getirmektedir. Ayrıca bu risk Orta Doğu'nun dünyanın enerji kaynakları açısından stratejik öneminden dolayı tüm dünyayı etkilemektedir. Grafik 1'de enerji güvenliği risk değerinin ölçüldüğü 1980-2014 yılları arasında dünya ve Orta Doğu'nun enerji risk değerindeki değişim verilmiştir. Grafik incelendiğinde Orta Doğu'daki enerji güvenliği risk değerinin seyri ile dünya enerji güvenliği risk değerinin seyri birbirine paraleldir. Orta Doğu'nun dünya petrol ve doğalgaz rezervlerinde çok önemli bir paya sahip olduğu düşünüldüğünde Orta Doğu ülkelerindeki enerji güvenliği risk değerlerindeki değişimler dünya enerji güvenliği risk değerine de yön vermektedir. Ayrıca incelendiğinde özellikle İkinci Dünya Savaşı sonrası petroldeki fiyat hareketlerinin Orta Doğu kaynaklı olaylar olduğu açıkça görülmekte, fiyat hareketlerinin enerji güvenliği konusundaki önemi de göz önüne alındığında Orta Doğu'nun dünya enerji güvenliğine yön verdiği yargımızı desteklemektedir. Bunun yanında enerji güvenliği risk değerleri karşılaştırıldığında Orta Doğu'nun dünya ortalamasının üstünde riske sahip olduğu sonucu çıkmaktadır. 2011 yılında Orta Doğu'da enerji güvenliği risk değeri tarihi zirvesini yaşarken paralel şekilde dünya enerji güvenliği risk ortalaması da tarihi zirvesini görmüştür. 2011 yılında Orta Doğu genelinde ortaya çıkan Arap Baharı ayaklanmalarının

yaşandığı düşünüldüğünde enerji güvenliğinde riski artıran en büyük etmenin bu olaylar olduğu söylenebilir.

Grafik 1: Enerji Güvenliği Risk Değerlerinde Değişim (1980-2014)

Kaynak: Global Energy Institute'den elde edilen veriler Enerji Güvenliği (Dünya) için 75 ülkenin, Enerji Güvenliği (Orta Doğu) için 15 ülkenin verilerinin ortalaması hesaplanarak grafiğe aktarılmıştır.

Grafik 2: Petrol Fiyatlarında Dalgalanmalar ve Dalgalanmalara Sebep Olan Önemli Olaylar

Kaynak: BP (2017).

Tablo 34: Orta Doğu'da Ülkelere Göre Petrol ve Doğalgazın GSYH ve Dış Ticaretteki Yeri (Mal ve Hizmet)

Değişken Ülke	GSYH	İhracat					İthalat					Enerji Güvenliği Risk Skoru	Risk Sırası	
		Toplam	Yakıtlar*	Yakıtlar (% İhracat)	Yakıtlar (% GSYH)	Yakıtlar (Sıra)	Toplam	Yakıtlar*	(% İthalat)	(% GSYH)	(Sıra)		O.D	D
Türkiye	863,71	189,71	3,02	1,59	0,35	12	214,64	11,88	5,54	1,38	7	1.064,20	15	45
S.Arabistan	651,76	218,01	152,93	70,15	23,46	1	253,55	1,21	0,48	0,19	14	1.393,97	11	21
İran	583,50	149,57	92,05	61,54	15,77	1	102,45	0,97	0,95	0,17	12	2.015,33	2	6
BAE	348,74	362,07	104,59	28,89	29,99	1	353,76	2,83	0,80	0,81	12	1.582,07	6	14
Mısır	332,79	34,44	3,22	9,35	0,97	2	65,51	8,27	12,63	2,49	2	1.637,04	4	10
İsrail	317,74	96,17	0,84	0,87	0,26	10	89,54	5,81	6,49	1,83	5	1.107,46	14	42
Irak	171,49	88,11	84,41	95,80	49,22	1	59,99	8,48	14,14	4,95	2	1.602,68	5	12
Cezayir	159,05	33,40	28,59	85,58	17,97	1	56,10	1,56	2,79	0,98	8	1.135,14	13	39
Katar	152,45	72,40	46,74	64,56	30,66	1	63,46	0,30	0,48	0,20	14	1.505,02	8	16
Kuveyt	114,57	61,60	49,15	79,78	42,90	1	51,48	0,20	0,38	0,17	16	1.407,81	10	19
Fas	103,61	36,36	0,19	---	---	13	46,97	5,55	11,82	5,36	3	1.310,40	12	24
Umman	66,29	27,55	15,49	56,25	23,37	1	23,78	2,02	8,49	3,05	4	1.482,47	9	17
Lübnan	47,83	13,20	0,03	0,24	0,07	12	25,78	4,75	18,41	9,92	1	---	---	---
Tunus	42,06	16,64	0,77	4,61	1,82	7	21,21	2,14	10,11	5,10	2	---	---	---
Ürdün	38,65	13,58	0,01	0,06	0,02	13	21,62	2,71	12,52	7,00	1	---	---	---
Bahreyn	32,18	23,78	6,15	25,85	19,10	1	21,09	3,36	15,92	10,43	1	1.535,77	7	15
Yemen	37,73	3,86	0,00	0,03	0,00	13	8,48	0,65	7,63	1,72	4	---	---	---
Suriye	60,47	19,75	5,66	28,68	9,37	1	19,55	3,45	17,65	5,71	1	2.040,51	1	4
Libya	74,77	49,06	35,61	72,59	47,62	1	31,48	0,26	0,82	0,34	13	1.757,64	3	9
Dünya	75.845	20.816	1.082,78	5,20	1,43	9	20.459,52	1.413,29	6,91	1,86	7	1.244,58	---	---
O.Doğu Top.	4.199,41	1.518,15	629,44	41,46	14,99	---	1.557,15	66,41	4,26	4,26	---	1.501,37	---	---
O.D.(% Dünya)	5,5	7,3	58,1	---	---	---	7,6	4,7	---	---	---	---	---	---

* Bazı ülkelerin 2016 yılı Dünya Bankası WITS verileri eksik olduğundan Suudi Arabistan ve Kuveyt için 2015; İran için 2011, Irak ve Lübnan için 2014, Libya ve Suriye için 2010 verileri kullanılmıştır. Diğer ülkeler için 2016 verileri kullanılmıştır. GSYH, ihracat ve ithalat gibi diğer veriler ise WITS verisi hangi yıl için kullanılmış ise (enerji güvenliği risk skoru 2014 ve sonrası için 2014 verisi kullanılmıştır..) o yılın verileri kullanılmıştır. Filistin'in WITS verileri bulunmadığından listede yer verilmemiş, toplam ve ortalama 19 ülke üzerinden hesaplanmıştır. (O.D:Orta Doğu, D: Dünya)

Kaynak : Dünya Bankası; UNCTAD; BP; Global Energy Institute.

Tablo 35 : Mineral Yakıtlar ve Ürünlerinin Dış Ticaretteki Yeri (Mal Ticareti)

Değişken Ülke	Mal İhracatı				Mal İthalatı				Mineral Yakıtlar ve Ürünleri İhracatı				Mineral Yakıtlar ve Ürünleri İthalatı				Dış Denge			
	Miktar*	Dünya		Δ	Miktar*	Dünya		Δ	Miktar	X	Dünya		Δ	Miktar*	M	Dünya		Δ	Mal*	MYÜ*
		Pay (%)	SN			Pay (%)	SN			Payı (%)	Payı (%)	SN			Payı (%)	Payı (%)	Sırası			
Türkiye	142.530	0,89	31	-4	198.618	1,24	21	-5	3.211	2,25	0,21	58	-19	27.169	13,68	1,76	15	-18	-56.089	-23.958
S.Arab	207.572	1,30	23	-17	129.796	0,81	32	-3	163.684	78,86	10,85	1	-20	747	0,58	0,05	110	-4	77.776	162.937
İran	83.148	0,52	37	-11	42.702	0,27	51	-5	56.204	67,60	3,72	5	-15	186	0,44	0,01	157	-24	40.446	56.018
BAE	298.651	1,87	16	-4	270.882	1,69	17	0	45.616	15,27	3,02	10	-24	3.055	1,13	0,20	58	-29	27.769	42.561
Mısır	22.507	0,14	67	-8	58.053	0,36	45	-3	3.229	14,35	0,21	57	-23	8.272	14,25	0,54	31	-6	-35.545	-5.043
İsrail	60.571	0,38	42	-1	65.803	0,41	42	-4	841	1,39	0,06	85	-12	5.808	8,83	0,38	44	-24	-5.232	-4.967
Irak	49.443	0,31	48	-17	40.340	0,25	54	-7	46.696	94,44	3,09	9	-17	1.055	2,62	0,07	97	-21	9.103	45.641
Cezayir	29.992	0,19	58	-21	47.091	0,29	48	-2	28.586	95,31	1,89	16	-22	1.563	3,32	0,10	75	-25	-17.099	27.023
Katar	57.311	0,36	45	-20	32.060	0,20	59	6	46.739	81,55	3,10	8	-26	304	0,95	0,02	142	0	25.250	46.436
Kuveyt	46.242	0,29	49	-22	30.826	0,19	60	3	41.452	89,64	2,75	12	-24	167	0,54	0,01	158	-5	15.416	41.285
Fas	22.858	0,14	66	1	41.696	0,26	53	-3	195	0,85	0,01	103	-39	5.553	13,32	0,36	45	-20	-18.838	-5.358
Umman	24.455	0,15	64	-19	23.260	0,14	66	-5	15.493	63,36	1,03	28	-23	2.019	8,68	0,13	69	-12	1.195	13.474
Lübnan	2.977	0,02	118	-10	18.705	0,12	75	-4	14	0,48	0,00	143	47	3.678	19,66	0,24	54	-13	-15.729	-3.664
Tunus	13.575	0,09	73	-6	19.487	0,12	71	-6	767	5,65	0,05	88	-30	2.145	11,01	0,14	67	-16	-5.912	-1.378
Ürdün	7.509	0,05	94	-1	19.207	0,12	73	-2	8,2	0,11	0,00	156	-26	2.707	14,09	0,18	59	-20	-11.698	-2.699
Bahreyn	12.892	0,08	74	-7	14.749	0,09	86	-1	6.255	48,52	0,41	41	-11	3.357	22,76	0,22	56	-10	-1.856	2.898
Yemen	953	0,01	151	-45	6.768	0,04	111	-14	158	16,63	0,01	108	-61	430	6,35	0,03	130	-27	-5.815	-271
Suriye	812	0,01	157	-22	4.741	0,03	130	-12	0,324	0,04	0,00	177	-73	2,8	0,06	0,00	194	-53	-3.929	-2,5
Libya	9.576	0,06	85	-39	9.806	0,06	93	-21	6.253	65,30	0,41	42	-45	1.097	11,18	0,07	93	-28	-229	5.157
O. Doğu	1.093.574	6,86			1.074.589	6,69			465.402	42,56	30,84			69.315	6,45	4,49			18.985	396.087
Dünya	15.952.215	100		-4	16.053.620	100		-4	1.509.002	9,46	100		-20	1.542.866	9,61	100		-19	-101.405	-33.864

Notlar : * Dolar (x1.000.000)

Δ: 2012-2016 yılları arasındaki % değişim.

MYÜ: Mineral yakıtlar ve ürünler dengesi.

X: İhracat Y: İthalat.

Filistin'in verileri bulunmadığından listede yer verilmemiş, toplam ve ortalama 19 ülke üzerinden hesaplanmıştır.

Kaynak : Trademap.

3.2. Politik İstikrarsızlık Olayları ve Politik İstikrarsızlık Göstergeleri Açısından Orta Doğu

Enerji güvenliği konusunda enerji arz güvenliği ve enerji fiyatları çok önemli bir yer kaplamaktadır. Enerji arzının sağlıklı bir şekilde yapılması bölge güvenliğiyle doğrudan ilişkilidir. Bölge güvenliğini tehdit edecek her husus aynı zamanda enerji güvenliğini tehdit edecek, enerjinin var olan önemi bölge ekonomisinin de zarar görmesine neden olacaktır. Bölge güvenliğini ciddi şekilde sıkıntıya sokacak hususların en başında terör olayları, iç isyanlar, bölgesel çatışmalar, askeri müdahaleler, etnik çatışmalar, ambargolar gibi olaylar sayılabilir. Anılan bu olaylar politik istikrarsızlık göstergesi niteliğindeki olaylardır. Bu yüzden politik istikrarsızlık göstergesi niteliğinde gerçekleşecek her olay Orta Doğu'da petrol ve doğalgaz kaynaklarını tehdit edecek, bölgede enerji güvenliği sorununu ortaya çıkaracaktır. Orta Doğu bölgesinin yakın tarihine bakıldığında aslında yaşanan birçok politik istikrarsızlık niteliğindeki olayın sebebinin enerji kaynakları olduğu görülmektedir. Bölgesel rekabetin yanında emperyal güçlerin bölgeye hakim olma çabası nedeniyle bazen suni bazense doğrudan müdahalelerle bölge istikrarsızlaştırılmıştır. Orta Doğu bölgesinde yaşanan politik istikrarsızlık olaylarının kronolojisinin verildiği Ek 2 Ek 2:incelendiğinde bölgedeki politik istikrarsızlık olaylarının ne kadar yoğun yaşandığı açıkça görülmektedir. Bu başlık altında politik istikrarsızlık niteliğinde bölgede yaşanan olayların kronolojisinin verildiği Ek 2 dikkate alınarak Orta Doğu ülkelerinde yaşanan politik istikrarsızlık olayları 3 alt başlık halinde (yönetimsel istikrarsızlık göstergeleri, toplumsal huzursuzluğa neden olan politik şiddet olayları ve kurumsal göstergeler) incelenecektir.

3.2.1. Yönetimsel İstikrarsızlık Göstergesi Niteliğindeki Olaylar Açısından Orta Doğu

Yönetimsel istikrarsızlık niteliğindeki olaylar yönetimsel değişikliklere neden olan ve zora dayanmayıp yasalardan doğan (resmi istikrarsızlık göstergeleri) değişiklikleri içermektedir. Orta Doğu'nun politik yapısı incelendiğinde bu tür değişikliklerin sayısının az olduğu görülmektedir. Bunun sebebi ülkelerin çoğunluğunda demokrasinin olmamasından ya da aksak olmasından dolayı tek kişinin yönetiminin hakim olması ve bunun genellikle iktidar sahibinin iktidara gelmesinden ölümüne

kadar uzun bir süre devam etmesindedir. Orta Doğu ülkelerindeki yönetsel değişiklik sayıları Tablo 36'da²² verilmiştir. Tablo incelendiğinde yönetsel değişikliklerin en yoğun olduğu ülkenin 1960-2016 yılları arasında 28 değişiklikle Türkiye olduğu görülmektedir. Türkiye'yi Cezayir (18), Fas (17) ve Lübnan (15) takip etmektedir. Bu ülkeler dışında 1960 yılından 2016 yılına kadar geçen 56 yıllık sürede 10'dan fazla değişikliğin gerçekleştiği başka ülke yoktur. Bu veriler Orta Doğu'da yönetsel (resmi) istikrarsızlıkların daha az olduğunu göstermektedir. 2016 yılında 19 ülkeden sadece 3 tanesinde (bkz. Tablo 37) demokratik seçimle iktidara gelmiş hükümetin bulunması aslında yönetsel değişiklik sayılarının az olmasının nedenini açıklamaktadır.

3.2.2. Toplumsal Huzursuzluğa Neden Olan Politik Şiddet Olayları Açısından Orta Doğu

Orta Doğu ülkeleri arasında en sık görülen yönetsel değişiklik şekli darbe ve suikast gibi demokratik olmayan zora dayalı (gayri resmi) yönetsel değişikliklerdir. Bu değişiklikler toplumsal huzursuzluğa neden olan politik şiddet olayları arasında sayılmaktadır. Darbe, darbe girişı, suikast, dış müdahale sonucu yönetimin değişmesi, iç isyanlar nedeniyle yönetimin değişmesi gibi yönetimleri değiştirmeye yönelik demokratik olmayan gayri resmi müdahale türlerinden hepsi Orta Doğu ülkelerinin en az birinde yaşanmıştır. Tablo 36'da ülkelere göre başarılı darbe, darbe girişimi ve suikast sonucu yönetim değişiklik sayıları verilmiştir. Buna göre Türkiye'de 1960-1971-1980 olmak üzere 3 darbe, 1962-1963 ve 2016 yılları olmak üzere 3 darbe girişimi gerçekleşmiştir. Ayrıca 1997 yılında 28 Şubat Post-Modern Darbe olarak anılan olay da yaşanmıştır. Suudi Arabistan'da 1975 yılında Kral Faysal bin Abdulaziz suikast sonucu öldürülmüştür. İran'da 1980-1982 ve 1984 yıllarında 3 darbe girişimi; BAE'de 1987 yılında darbe girişimi başarısız olmuştur.

²² Bu tablodaki yönetsel değişiklikler ülke yönetiminde etkin olan kişilerdeki değişiklik sayılarıdır. Örneğin Türkiye için başbakan değişikliği sayısı kullanılırken Suudi Arabistan'da yönetimde etkin güç Kral olduğu için Kral değişiklik sayıları kullanılmıştır. Ayrıca Suriye gibi bazı ülkelere devlet başkanı değişiklik sayıları kullanılması o ülkenin demokratik bir ülke olduğunu göstermemektedir. Devlet başkanı uzun süre demokratik olmayan yollarla yönetimde kalabileceğini ayrıca ifade etmek gerekmektedir. Bunun yanında Türkiye'de olduğu gibi yeni bir seçim sonrası yeni bir hükümet kurulmasına rağmen başbakan değişmediği durumlarda (başbakan aynı kaldığı için) yönetsel değişiklik yok sayılmıştır. Tablodaki değişik sayıları BAE için 1971-2016, Yemen için 1990-2016, diğer ülkeler için 1960-2016 yıllarını kapsamaktadır. Başlangıç yılından önceki yılda yönetimde aynı kişi varsa başlangıç yılında yönetsel değişik yok sayılmıştır. (Örneğin Suudi Arabistan'da Saud bin Abdulaziz Al Saud 1953 yılında ülke yönetimine geçmiş olup, 1964 yılında yönetimden ayrılmıştır. Tabloda sadece 1964'deki değişiklik hesaba katılmıştır.)

Mısır'da 1981 yılında Enver Sedat suikasti ile 2013 yılında Muhammed Mursi'ye yapılan darbe sonucu yönetim değişikliği gerçekleşmiştir. İsrail'de 1995 yılında İsrail Başbakanı Yitshak Rabin suikast sonucu öldürülmüştür. Belki de Orta Doğu'nun darbeler tarihinin en yoğun ülkelerinden olan Irak'ta ise Şubat ve Kasım olmak üzere 1963 yılında 2, 1968 yılında 1 olmak üzere toplam 3 darbe; 1964 (1), 1965 (5), 1966 (1), 1968 (1), 1973 (1), 1979 (1), 1984 (1), 1991 (2), 1992 (1), 1995 (1) olmak üzere toplam 15 darbe girişimi; 2003 yılındaki Saddam'ın dış güçler tarafından devrilmesi olayları bu alanda Irak'ın karanlık sicilidir. Cezayir'de yaşanan 1965'de başarılı bir darbe, 1967 yılında darbe girişimi ve 1992'deki devlet başkanı Muhammed Budiaf'ın suikast sonucu öldürülmesi ülkedeki gayri resmi müdahalelerdir. Katar da 1972 ve 1995 yıllarında 2 başarılı darbe ve 1996 yılında 1 darbe girişimine sahne olmuştur. Fas'ta 1971 ve 1972'deki 2 darbe girişimi yine demokratik olmayan yöntemlerle yönetimin değiştirilmesi amaçlanmıştır. Umman 1970'de 1 darbe girişimine sahne olmuştur. Lübnan 1961 ve 1976'da 2 darbe girişimi ile 1989 yılındaki Cumhurbaşkanı Rene Muavid suikastı demokratik olmayan yöntemlerle gerçekleşen gayri resmi müdahalelerdir. Tunus'ta 1987'de 1 darbe yaşanmıştır. 1969'da darbe, 1993'de darbe girişimi ve 2011 yılında iç isyan ile Kaddafi'nin devrilmesi bu alanda Libya'da yaşanan diğer olaylardır. Yemen'de 2015 yılında isyancılar (Husiler) ülke yönetimine el koyarak yönetimi ele geçirmişlerdir. Suriye'de 1961-1962-1963-1966 ve 1970 yıllarında 5 darbe, 1962-1963-1966-1970 ve 1982 yıllarında 5 başarısız darbeye sahne olmuştur.

1960-2016 yılları arasında Orta Doğu tarihi incelendiğinde darbe gibi demokratik olmayan müdahalelerin yanı sıra politik istikrarsızlıkların en sert şekli olan hem kendi aralarındaki rekabet hem de dış müdahaleler nedeniyle birçok savaş yaşanmıştır. Bu savaşların yanı sıra, bu ülkelerdeki iç huzursuzluklardan dolayı ortaya çıkan iç savaş, iç karışıklık, etnik savaş ve dini gerginlikler gibi toplumsal huzursuzluğa neden olan politik şiddet olayları da yoğun bir şekilde yaşanmıştır. Bölgedeki yoğun politik istikrarsızlık ortamı, bölge ülkelerinin etkin bir ekonomi politikası yürütüp zengin kaynaklarını güçlü bir ekonomi kurma yolunda kullanmalarını (politik istikrarsızlık göstergelerinin en sert şekli olan bu olayların diğer politik istikrarsızlık olaylarından daha ağır yıkımlara neden olduğu mevcut literatürde sıklıkla vurgulandığı da düşünüldüğünde) güçleştirecektir.

Tablo 36: Orta Doğu'da Yönetimsel Değişiklikler ve Ülke Riskleri

Değişken Ülke	Yönetimsel Değişiklik Sayıları	Yönetimsel Değişiklik Türü	Başarılı Darbeler	Darbe girişimi	Suikast	Politik İstikrarsızlık (Dünya Bankası)	Ülke Risk Derecelendirmeleri						
							OECD	PRS	EIU	Global Insight	WEF EOS	BTI	Ortalama
<i>Türkiye</i>	28	Hükümet Başkanı	3	3	0	-1,998	4	41	37	47	49	45	43,80
<i>S. Arabistan</i>	5	Kral	0	0	1	-0,496	2	50	54	22	66	36	45,60
<i>İran</i>	5	Devlet Başkanı	0	4	6	-0,745	0	24	19	34	34	24	27,00
<i>BAE</i>	3	Devlet Başkanı	0	1	0	0,441	2	67	54	47	86	53	61,40
<i>Mısır</i>	7	Devlet Başkanı	1	0	1	-1,419	6	32	37	22	42	32	33,00
<i>İsrail</i>	8	Devlet Başkanı	0	0	1	-0,827	---	58	72	59	69	---	64,50
<i>Irak</i>	9	Devlet Başkanı	3	15	0	-2,278	7	15	19	10	---	20	16,00
<i>Cezayir</i>	18	Devlet Başkanı	1	1	1	-1,139	4	32	37	22	33	36	32,00
<i>Katar</i>	4	Emir	2	1	0	0,867	3	67	72	47	82	40	61,60
<i>Kuveyt</i>	4	Emir	0	0	0	-0,147	2	50	37	34	43	40	40,80
<i>Fas</i>	17	Hükümet Başkanı	0	2	0	-0,285	3	41	37	34	42	28	36,40
<i>Umman</i>	1	Sultan	1	0	0	0,802	3	50	37	47	67	24	45,00
<i>Lübnan</i>	14	Devlet Başkanı	0	2	1	-1,555	7	32	37	22	23	20	26,80
<i>Tunus</i>	3	Devlet Başkanı	1	0	0	-0,988	4	41	37	47	37	28	38,00
<i>Ürdün</i>	1	Kral	0	0	0	-0,533	5	50	54	34	60	40	47,60
<i>Bahreyn</i>	2	Emir	0	0	0	-0,862	4	4,1	3,7	34	66	36	42,80
<i>Yemen</i>	2	Devlet Başkanı	0	0	0	-2,794	7	1,5	1,9	10	12	28	16,80
<i>Suriye</i>	8	Devlet Başkanı	4	4	0	-2,914	7	1,5	1,9	10	---	8	13,00
<i>Libya</i>	7	Devlet Başkanı	1	1	0	-2,208	7	15	19	10	---	12	14,00

Kaynak : Center for Systemic Peace (CSP); Dünya Bankası; Transparency International; OECD; ICRG; Economist Intelligence Unit; Global Insight; World Economic Forum; Bertelsmann Foundation Transformation Index.

Not : Ülke Risk Derecelendirmelerinde OECD verileri 0-7 arasında değerlendirilmekte olup, 7 puan en riskli ülkelere verilmektedir. Diğer ülke risk derecelendirmeleri 0-100 arasında bir değer olup, 100'e doğru artış riskin azaldığını göstermektedir. Ortalama değer hesaplanırken OECD haricinde diğer Ülke Risk Derecelendirmeleri puanları kullanılmıştır. Ülke risk derecelendirme verileri 2016 yılın aittir.

1967 yılındaki Altı Gün Savaşı (3. Arap-İsrail Savaşı), 1973 yılındaki Yom Kippur Savaşı (4.Arap-İsrail Savaşı), 1975 yılında başlayan Lübnan İç Savaşı (1975 - 1990), 1976 yılındaki Suriye'nin Lübnan'ı işgal girişimi, 1980 yılında başlayan Irak-İran Savaşı (1980-1988), 1982 yılındaki İsrail'in Lübnan'ı istila etmesi, 1986 yılındaki ABD'nin Libya'yı bombalaması, 1987 yılında başlayan Birinci İntifada (1987-1990 arasında Filistin'in İsrail'e karşı başlattığı protesto hareketi), 1990 yılındaki Irak'ın Kuveyt'i işgali, 1988 yılındaki Irak'ta gerçekleşen Halepçe Katliamı, 1991 yılındaki Birinci Körfez Savaşı, 1994 yılındaki Yemen İç Savaşı, 1998 yılındaki Irak'a ABD öncülüğünde gerçekleştirilen Çöl Tilkisi Operasyonu, 2000 yılındaki İkinci İntifada, 2002 yılındaki İsrail'in Filistin'e karşı gerçekleştirdiği Koruyucu Duvar Operasyonu, 2003 yılındaki ABD'nin Irak İşgali, 2006 yılındaki İsrail-Lübnan Krizi, 2007 yılındaki İsrail'in Filistin'e gerçekleştirdiği hava saldırıları, 2008 yılındaki İsrail'in Filistin'e karşı başlattığı Dökme Kurşun Operasyonu, 2009 yılındaki İsrail'in Filistin'e kara operasyonu, 2010 yılındaki Arap Baharı, 2011 yılındaki Suriye İç Savaşı Orta Doğu bölgesinde ilk akla gelen dış savaş, iç savaş ve isyan nedeniyle ortaya çıkan toplumsal huzursuzluğa neden olan politik şiddet olaylarıdır. Bu olayların haricinde DEAŞ, El-Kaide gibi terör gruplarının bölge genelindeki terör faaliyetlerinin yanı sıra Türkiye'deki PKK, DHKP-C gibi yerel terör grupları da bölge ülkelerindeki politik istikrarsızlıkları artırmaktadırlar.

3.2.3. Kurumsal Göstergeler Açısından Orta Doğu

Politik istikrarsızlığı önemli bir şekilde etkileyen kurumsal değişkenler açısından Orta Doğunun durumunu ortaya koyan bazı önemli değişkenler Tablo 37'de verilmiştir. Tablo incelendiğinde politik istikrarsızlık seviyesini etkileyecek en önemli kurumsal değişken olan demokrasi seviyesinin²³ oldukça kötü seviyede olduğu görülmektedir. Freedom House'dan elde edilen verilere göre, incelenen ülkeler arasında demokratik seçimli yönetime sahip Türkiye, İsrail ve Tunus olmak üzere üç ülkenin bulunduğu görülmektedir. Demokrasi seviyesinden otokrasi puanının çıkarılması ile elde edilen Polty II değeri²⁴ de aynı şekilde Orta Doğu genelinde kötü

²³ 0 ile 10 arasında değerler ifade edilmekte, 10'a yaklaştıkça demokrasi seviyesi artmaktadır. -77 değeri yöneticisiz/anarşi dönemi, - 88 geçiş dönemini ifade etmektedir.

²⁴ Polty II değeri -10 ile +10 arasında değişmekte olup, -10 güçlü otokrasi -10 ile 0 otokrasi, +1 ve +7 arası kısmi demokrasi +7 ile +10 arasındaki ülkeler demokratik ülke, 10 ise tam demokratik ülkeler olarak sınıflandırılmaktadır. -77 değeri yöneticisiz/anarşi dönemi, - 88 geçiş dönemini ifade etmektedir.

seviyedir. Center for Systemic Peace (CSP) tarafından yayınlanan Polty II değeri demokrasi seviyesini açıklamakta sıklıkla kullanılan bir değişkendir. Bu değişkenin seyri Türkiye için incelendiğinde, darbe yıllarında örneğin 1980 darbesinden 1983 yılına kadar -5 ile otokratik dönemler olmakla birlikte, genellikle +7 ile +9 arasında seyretmektedir²⁵. Türkiye, darbe dönemleri haricinde zaman zaman kısmi demokrasi zaman zaman da demokrasi ülkeleri arasında yer almış Orta Doğu'nun en demokratik ülkelerinden birisidir. Tabloya göre kısmi demokrasiye sahip ülkeler arasında İsrail, Irak, Cezayir, Lübnan ve Tunus yer almaktadır. Suudi Arabistan, Bahreyn ve Katar tam otokrasi; İran, BAE, Mısır, Kuveyt, Fas, Umman, Ürdün otokrasi; Libya ve Yemen yöneticisiz/anarşi sınıfında yer almaktadır. Polty II verileri Orta Doğu genelinde birkaç ülke haricinde demokrasi seviyesinin oldukça zayıf olduğunu göstermektedir.

Center for Systemic Peace (CSP) tarafından yayınlanan Kırılma Endeksi²⁶ (The State Fragility Index-SFI) 0 ile 25 arasında değişmekte olup, rakamsal olarak yükselmenin devletin kırılma gücünü artırdığını ifade etmektedir. Kırılma endeksinin hesaplanmasında kullanılan değişkenlerin birçoğu politik istikrarsızlık göstergesi olarak ifade edilen değişkenlerdir²⁷. Buna göre Katar ve Kuveyt altıncı derece kırılma; BAE, İsrail, Fas, Umman, Lübnan, Tunus, Ürdün beşinci derecede; Türkiye, Suudi Arabistan, İran, Bahreyn ve Cezayir dördüncü derecede kırılma; Mısır, Libya ve Suriye üçüncü derece kırılma; Irak ikinci derece kırılma; Yemen birinci derecede kırılma ülkeleri kategorisindedir.

²⁵ 2013 yılında 9 olan polty II değeri CSP tarafından birden 3'e indirilmiştir. 2016 yılı sonrası FETÖ darbe girişimi sonrası CSP demokrasi seviyesini 0 otokrasi seviyesini 4 olarak güncelleyerek (0-4=-4) polty II değerini -4 olarak belirlemiştir. Polty II değerlerinde en dikkat çeken ülke Arap Baharının başladığı yer olan Tunus'ta 2016 yılı 7 değerinin verilmesidir. 2011 sonrası -88 değeri alan ülke 2014 yılında +7 değerine yükseltilmiştir. Türkiye için 2016 yılı için polty II değeri -4 verilirken, Tunus için +7 değeri verilmesi açıkçası adil görülmemektedir. İncelediğimiz Orta Doğu ülkeleri içinde bu ülkelere demokrasi açısından örnek sayılabilecek bir ülke için bu değer oldukça düşüktür. Bu yüzden tabloda Türkiye için 2013 değeri olan +9 kullanılmıştır.

²⁶ 167 ülke için hesaplanan Devlet Kırılma Endeksi; etkinlik puanı (güvenlik etkinliği, siyasi etkinlik, ekonomik etkinlik değişkenlerinden oluşmakta olup, maksimum 13 puan ile değerlendirilmektedir.) ve meşrutiyet puanının (güvenlik meşrutiyeti, politik meşrutiyet, ekonomik meşrutiyet değişkenlerinden oluşmakta olup, maksimum 12 puan ile değerlendirilmektedir.) toplanmasıyla elde edilmektedir. 0-3 arası altıncı derecede kırılma/kırılma yok, 4-7 beşinci derecede kırılma az, 8-11 dördüncü derecede kırılma, 12-15 üçüncü derecede kırılma yüksek, 16-19 ikinci derecede kırılma, 20-25 birinci derecede kırılma.

²⁷ CSP kırılma ölçüsünü çeşitli renklerle (örneğin en kırılma ülkeleri bordo renkle) ifade etmekle birlikte çalışmamızda bu renkler yerine (bordo renkle ifade edilen en yüksek kırılma aralığı olan 20-25 arasındaki değerleri birinci derece kırılma ülke olarak ifade ettiğimiz gibi) kırılma altı derece ile derecelendirilmiştir.

Tablo 37'deki 2016 yılına ait Freedom House Statüsü²⁸ verilerine göre İsrail ve Tunus özgür; Türkiye, Ürdün, Kuveyt, Lübnan ve Fas kısmen özgür; Cezayir, Bahreyn, Mısır, İran, İslam, Irak, Libya, Umman, Katar, Suudi Arabistan, Suriye, Birleşik Arap Emirlikleri, Yemen özgür olmayan ülke statüsünde yer almaktadır. Bu verilere göre, incelenen ülkelerden 2 ülke özgür, 4 ülke kısmen özgür ve 13 ülke ise özgür olmayan ülke grubunda yer almaktadır. Ayrıca, Orta Doğu ülkeleri genelinde politik haklar ve sivil haklar açısından özgürlüklerin kısıtlandığı sonucu ortaya çıkmaktadır. Orta Doğu'da -son Arap Baharı olaylarında olduğu gibi- ortaya çıkan isyan hareketlerinin birçoğunun nedeninin bu ülkelerde yaşayan insanların daha fazla özgürlük arayışı olduğu düşünüldüğünde, özgürlüklerin kısıtlanmasının politik istikrarsızlık göstergesi niteliğindeki olayların artmasına neden olduğu sonucu ortaya çıkmaktadır.

Tablo 37'de verilen Heritage Ekonomik Özgürlük Endeksi²⁹ incelendiğinde, Orta Doğu ülkeleri çoğunlukla özgür 3 ülke, orta derecede özgür 6 ülke, çoğunlukla özgür olmayan 4 ülke ve bastırılmış 1 ülke şeklinde sınıflandırılmaktadır. Irak, Libya, Yemen ve Suriye için veri bulunmamakla birlikte bu ülkelerin durumları göz önüne alındığında bastırılmış ülke kategorisinde olmaları kuvvetle muhtemeldir. Ayrıca tablodan mülkiyet hakları ve devletin bütünlüğü konusunda Orta Doğu ülkelerinin iyi durumda olmadıkları da açıkça gözükmemektedir.

²⁸ 0-2,5 arası özgür; 3-5 arasındaki ülkeler kısmen özgür, 5,5-7 arasındaki ülkeler özgür değil şeklinde sınıflandırılmıştır.

²⁹ Heritage Ekonomik Özgürlük Endeksi dört başlık ile 12 nicel ve nitel faktöre dayanılarak ölçülmektedir. Endekste kullanılan değişkenler şunlardır:

1. Hukukun üstünlüğü (mülkiyet hakları, devlet bütünlüğü, adli etkinlik)
2. Hükümet Büyüklüğü (hükümet harcamaları, vergi yükü, mali sağlık)
3. Düzenleyici Etkinlik (iş özgürlüğü, emek özgürlüğü, parasal özgürlük)
4. Açık Piyasalar (ticaret özgürlüğü, yatırım özgürlüğü, maddi özgürlük)

0 ile 100 arasında yapılan puanlama sonucunda "özgür" (80 ve yukarı puanlar), "Çoğunlukla özgür" (70-79,9), "Orta derecede özgür" (60-69,9); "Çoğunlukla özgür olmayan" (50-59,9); veya "bastırılmış" (50 yaşın altında) şeklinde ülkeler sınıflandırılmaktadır.

Tablo 37: Orta Doğu Ülkeleri Kurumsal Göstergeler

Ülke	Dem	Polty II	SFI	Etkililik Puanı	Meşruiyet Puanı	Demokratik Seçimli Yönetim	Politik Haklar	Sivil Haklar	Freedom House Statüsü	Heritage Ekonomik Özgürlük	Mülkiyet Hakkı	Devlet Bütünlüğü	Küresel. Endeksi	CPI
Türkiye	9	9	9	5	4	Evet	3	4	3,5	62,1	40	45	70,87	41 (75)
S.Arab.	0	-10	8	0	8	Hayır	7	7	7	62,1	40	49	61,86	46 (62)
İran	0	-7	9	2	7	Hayır	6	6	6	43,5	10	27	48,66	29 (131)
BAE	0	-8	4	1	3	Hayır	6	6	6	72,6	55	70	84,56	66 (24)
Mısır	0	-4	12	6	6	Hayır	6	5	5,5	56	20	37	60,87	34 (108)
İsrail	7	6	7	2	5	Evet	1	2	1,5	70,7	75	60	75,73	64 (28)
Irak	6	6	18	8	10	Hayır	5	6	5,5	---	---	16	39,06	17 (166)
Cezayir	3	2	11	3	8	Hayır	6	5	5,5	50,1	25	36	53,18	34 (108)
Katar	0	-10	3	0	3	Hayır	6	5	5,5	70,7	65	69	74,39	61 (31)
Kuveyt	0	-7	3	0	3	Hayır	5	5	5	62,7	45	44	70,21	41 (75)
Fas	1	-4	6	4	2	Hayır	5	4	4,5	61,3	40	39	67,01	37 (90)
Umman	0	-8	5	2	3	Hayır	6	5	5,5	67,1	55	45	65,40	45 (64)
Lübnan	6	6	5	1	4	Hayır	5	4	4,5	59,5	20	27	67,17	28 (136)
Tunus	7	7	4	2	2	Evet	1	3	2	57,6	40	40	64,86	41 (75)
Ürdün	2	-3	6	3	3	Hayır	5	5	5	68,3	60	49	74,31	48 (57)
Bahreyn	0	-10	9	3	6	Hayır	7	6	6,5	74,3	60	49	68,04	43 (70)
Yemen	-77	-77	21	10	11	Hayır	7	6	6,5	---	30	19	52,78	14 (170)
Suriye	0	-9	15	8	7	Hayır	7	7	7	---	10	20	45,51	13 (173)
Libya	-77	-77	13	5	8	Hayır	7	6	6,5	---	10	18	52,26	14 (170)

Kaynak : Center for Systemic Peace (CSP); Freedom House; The Heritage Foundation; KOF; Transparency International.

Tablo 37’de verilen Orta Doğu’nun dünya ile entegrasyonunu gösteren 2015 yılı Küreselleşme Endeksi³⁰ incelendiğinde, 7 ülkenin dünya ortalamasının altında bir küreselleşme seviyesine sahip olduğu görülmektedir. Küreselleşme seviyesi en yüksek olan ülke BAE’dir. 70 puanın üzerinde değere sahip ülkeler en iyi durumdan başlayarak BAE, İsrail, Katar, Ürdün, Türkiye ve Kuveyt olarak sıralanmaktadır. Dünya ortalamasının altında olan ülkeler ise en kötü durumdan başlayarak sırasıyla Irak, Suriye, İran, Libya, Yemen, Cezayir, Mısır’dır. En kötü durumda olan ülkelerin son durumları incelendiğinde politik istikrarsızlık olayları açısından son derece kötü durumda olmaları oldukça dikkat çekicidir.

Tablo 37’deki Transparency International tarafından yayınlanan 2016 yılı Yolsuzluk Algılama Endeksine³¹ (CPI) göre 176 ülkenin yer aldığı değerlendirmede Suriye’nin 173’üncü, Libya ve Yemen 170’inci, Irak’ın ise 166’ıncı sırada yer aldığı görülmektedir. Değerlendirmede 8 ülke 100 ile 176’ıncı sıradadır. Yoksulluk Algılama Endeksinde en iyi 50 ülke içinde sadece 3 Orta Doğu ülkesi bulunmaktadır. Endekste en iyi puana sahip olan ülke 66 puanla BAE olup, sıralamada 24’üncü sıradadır. Türkiye ise 2013 yılında 50 puandayken 2016 yılında 41 puan ile değerlendirmede 75’inci sırada yer almaktadır. Bu değerlendirmelere göre Orta Doğu ülkelerinin hemen hemen hepsi bu alanda sınıfta kalmıştır.

Bölge genelinde politik istikrarsızlık seviyesini ölçmek için Tablo 36’da bazı endeksler verilmiştir. Bu endekslerden örneğin OECD tarafından yayınlanan Ülke Risk Sınıflandırmasına göre 2017 yılı itibarıyla en yüksek risk seviyesi olan 7 puanını alan 4 ülke, 6 ve 5 puanı alan 4 ülke olmak üzere 5 ile 7 arasında risk seviyesine sahip 8 ülke yer almaktadır. 4 puan alan ülkeler de risk seviyesi yüksek ülke olarak değerlendirildiğinde risk seviyesinin yüksek olduğu 13 ülke bulunmaktadır. Diğer risk derecelendirmeleri de incelendiğinde benzer şekilde Orta Doğu ülkeleri genelinde ülke riskinin oldukça yüksek olduğu görülecektir. Bu risk derecelendirmelerinin ortalamasına göre Orta Doğu ülkeleri arasında en riskli ilk 5 ülke Suriye, Libya, Irak, Yemen ve Lübnan’dır. En düşük riske sahip ilk 5 ülke ise

³⁰ KOF Küreselleşme Endeksi, ekonomik sosyal ve politik olmak üzere küreselleşmenin üç boyutunu ölçmektedir. Endeksi 100’e yaklaşması küreselleşme seviyesinin arttığı göstermektedir. Bu endekste 2015 yılı dünya ortalaması 60,94’dür.

³¹ Yolsuzluk Algılama Endeksi 0-100 arasında değerlendirilmekte olup, 100’e yaklaşmak yolsuzluk açısından ülkenin iyi duruma yaklaştığına işaret etmektedir.

İsrail, Katar, BAE, Ürdün ve Suudi Arabistan'dır. En riskli Suriye (13,00) ve en düşük riskli İsrail (64,50) arasında 51,50 puan fark vardır. Derecelendirmenin 100 puan üzerinden yapıldığı düşünüldüğünde en düşük riske sahip İsrail'in dahi risk seviyesinin oldukça yüksek olduğu sonucu ortaya çıkmaktadır. Türkiye ise bu kategoride en riskli 13'üncü ülkedir.

Tablo 36'da verilen endekslerin haricinde literatürde de sıkça kullanılan ICRG verileri Tablo 38'de verilmiştir. Bu veri yardımıyla Orta Doğu'daki ülkelerin politik, finansal ve ekonomik riskler açısından dünyadaki konumu ortaya konmaya çalışılmıştır. Tabloya göre politik risk açısından dünyanın en riskli 4'üncü, 5'inci ve 6'ıncı ülkeleri sırasıyla Irak, Yemen ve Suriye olmak üzere ilk 10'da 3 Orta Doğu ülkesi yer almaktadır. En riskli 25 ülke içerisinde ise 5 ülke, en riskli 50 ülke arasında 8 ülke yer almaktadır. Risk değerlendirmesine göre bu ülke grubunda çok düşük riskli (80-100 arasında puan alan) ülke yoktur. Düşük riskli ülke grubu içinde riski az olandan başlayarak sırasıyla Birleşik Arap Emirlikleri, Katar ve Umman olmak üzere 3 ülke yer almaktadır. Orta derece riskli ülke grubunda sırasıyla İsrail, Kuveyt, Fas, Suudi Arabistan, Tunus, Bahreyn ve Ürdün olmak üzere 7 ülke yer almaktadır. Yüksek riskli ülke grubunda sırasıyla İran, Cezayir, Lübnan, Türkiye, Libya ve Mısır olmak üzere 6 ülke yer almaktadır. Çok yüksek riskli ülke grubunda ise Suriye, Yemen ve Irak olmak üzere 3 ülke yer almaktadır. Dünya genelinde ise çok düşük riskli 19 ülke, düşük riskli 30, orta derecede riskli 36, yüksek riskli 42, çok yüksek riskli 12 ülke yer almaktadır. Buna göre politik risk açısından dünyadaki çok düşük riskli ülkenin bulunmadığı Orta Doğu'da düşük riskli ülkelerin yaklaşık olarak %10'u, orta derecede riskli ülkelerin %20'si, riskli ülkelerin %15'i, çok riskli ülkelerin %25'i Orta Doğu bölgesinde bulunmaktadır.

Karma riskte ise Suriye (3'üncü), Libya (6'ıncı) ve Yemen (8'inci) dünyanın en riskli ilk 10 ülkesi arasında yer almaktadır. Bu kategoride en riskli 25 ülke içerisinde ise 5 ülke, en riskli 50 ülke arasında 10 ülke yer almaktadır. Risk değerlendirmesine göre bu ülke grubunda çok düşük riskli (80-100 arasında puan alan) ülke yoktur. Düşük riskli ülke grubu içinde 7, orta dereceli riskli ülke grubunda 7, yüksek riskli ülke grubunda 4, çok yüksek ülke grubunda 1 ülke bulunmaktadır. Dünya genelinde ise çok düşük riskli 17 ülke, düşük riskli 48, orta derecede riskli 53, yüksek riskli 17, çok yüksek riskli 5 ülke yer almaktadır. Buna göre karma riskler açısından,

dünyadaki çok düşük riskli ülkeler arasında herhangi bir Orta Doğu ülkesi bulunmamaktadır. Dünyadaki düşük riskli ülkelerin yaklaşık olarak %15'i, orta derecede riskli ülkelerin %13,3'ü, riskli ülkelerin %23,5'si, çok riskli ülkelerin %20'si Orta Doğu bölgesinde bulunmaktadır. Bu verilere göre, Orta Doğu bölgesinin hem politik riskler hem de karma riskler açısından ne kadar kötü durumda olduğunu gözler önüne sermektedir. Bu risklerin hesaplanmasında kullanılan değişkenlerin politik istikrarsızlık göstergesi niteliğinde değişkenler olduğu düşünüldüğünde bu rakamlar bölgenin politik istikrarsızlığını ortaya koymaktadır.

Tablodan Türkiye'nin durumu incelendiğinde, politik risk açısından ülke grubu içinde 6'ncı dünyada 26'ncı sırada; finansal riskler açısından grubunda 7'inci dünyada 76'ncı sırada; ekonomik risk açısından grubunda 15'inci dünyada 77'inci sırada; karma riskte ise grubunda 8'inci dünyada 40'ncü sırada olduğu görülmektedir. Bu anlamda Türkiye politik risk açısından yüksek riskli ülke, karma risk açısından orta derecede riskli ülkeler arasında yer almaktadır.

ICRG'nin değerlendirmesine göre düşük riskli ülkeler hoşnutsuzluklarını barışçıl ifade edebilmektedir. Politik nedenlerden kaynaklanan şiddet son derece seyrek görülür. Bu nedenle uluslararası ticareti doğrudan veya dolaylı olarak etkilemez. Orta derecede riskli ülkelerde ara sıra gerçekleşen ayaklanmalar, terör eylemleri ve işgücünden kaynaklı huzursuzluklar veya memnuniyetsizlikler ile diğer hoşnutsuzluk türleri görülebilir. Bu nedenle uluslararası ticaret bazen etkilenebilir. Yüksek riskli ülkelerde şiddet veya şiddet potansiyeli yüksektir. Uluslararası ticaret ciddi şekilde etkilenebilir. Çok yüksek riskli ülkelerde ise bu ülkelerdeki karışıklık seviyesi savaş haline yaklaşmakta veya savaş hali yaşanmaktadır.

Tablo 38: Ülke Risk Bileşenleri ve Karma Risk Endeksine Göre Orta Doğu Ülkeleri Risk Oranları

S.N	Ülke	2016 YILI RİSK ORANLARI									KARMA RİSK (ÜLKE RİSKLERİ)							
		Politik Risk (07/16)			Finansal Risk (07/16)			Ekonomik Risk (07/16)			08/15	07/16	07/16		Tahmin			
		Değer	Sıralama		Değer	Sıralama		Değer	Sıralama		Değer	Değer	Sıralama		1 Yıl		5 Yıl	
			Dünya	Grup İçi		Dünya	Grup İçi		Dünya	Grup İçi			Dünya	Grup İçi	En Kötü	En İyi	En Kötü	En İyi
1.	<i>Türkiye</i>	52,50	26	6	38,50	76	7	35,5	77	15	60,25	63,25	40	8	59,25	66,00	50,50	72,50
2.	<i>Suudi Arabistan</i>	65,00	77	13	42,00	116	16	29,0	21	7	73,50	68,00	72	12	62,50	70,75	59,50	80,00
3.	<i>İran</i>	59,00	52	9	46,00	138	19	39,0	100	16	67,00	72,00	89	16	66,50	74,75	58,25	77,50
4.	<i>BAE</i>	75,50	112	19	39,00	91	8	41,0	123	17	78,00	77,75	116	17	71,25	80,50	66,00	84,75
5.	<i>Mısır</i>	51,00	16	4	35,00	37	3	28,5	17	6	59,50	57,25	19	5	54,25	63,25	48,00	69,50
6.	<i>İsrail</i>	68,00	86	16	44,50	129	18	43,0	130	19	76,75	77,75	117	18	72,50	79,00	64,25	81,75
7.	<i>Irak</i>	40,00	4	1	41,00	111	15	32,0	42	12	58,25	56,50	17	4	51,50	59,50	44,75	68,75
8.	<i>Cezayir</i>	56,00	35	8	40,00	98	10	25,0	9	4	64,25	60,50	27	6	53,25	65,00	49,75	74,50
9.	<i>Katar</i>	73,50	103	18	40,50	104	12	42,5	129	18	82,25	78,25	118	19	73,25	80,75	66,00	84,50
10.	<i>Kuveyt</i>	66,50	81	15	42,00	120	17	32,5	48	13	80,00	70,50	83	15	67,25	75,50	62,25	80,00
11.	<i>Fas</i>	65,50	79	14	40,50	105	13	34,5	64	14	68,00	70,25	77	14	66,00	72,50	59,00	77,00
12.	<i>Umman</i>	72,00	99	17	40,50	106	14	27,5	11	5	75,50	70,00	76	13	66,50	72,75	60,75	78,75
13.	<i>Lübnan</i>	55,00	34	7	36,50	54	4	30,5	30	9	63,25	61,00	29	7	58,75	65,25	49,50	72,00
14.	<i>Tunus</i>	62,00	69	12	34,50	31	1	31,0	33	10	65,25	63,75	43	9	58,75	68,25	52,75	74,50
15.	<i>Ürdün</i>	60,50	57	10	37,00	61	5	31,0	34	11	68,50	64,25	49	10	60,75	68,25	54,75	73,50
16.	<i>Bahreyn</i>	61,50	61	11	40,00	100	11	30,0	27	8	69,00	65,75	58	11	65,25	72,50	60,75	79,00
17.	<i>Yemen</i>	40,00	5	2	39,00	93	9	22,0	6	3	54,00	50,50	8	3	48,75	53,75	43,75	64,25
18.	<i>Suriye</i>	42,00	6	3	34,5	32	2	17,0	3	2	35,75	46,75	3	1	42,25	51,50	34,00	60,25
19.	<i>Libya</i>	52,00	23	5	37,50	67	6	10,5	1	1	50,00	50,00	6	2	45,75	53,75	41,75	69,50

Kaynak: Guide to ICRG.

3.3. Orta Doğu'da Politik İstikrarsızlık, Enerji Güvenliği ve Ekonomi İlişkisi

Bu bölümde Orta Doğu bölgesinde yer alan ülkelerde 1960'dan 2016 yılına kadar yaşanan politik istikrarsızlık olaylarının³² petrol ve doğalgaz kaynaklarına³³ ve dolayısıyla enerji güvenliğine etkisi³⁴ ile ekonomik büyüme ve diğer ekonomik değişkenlere etkisi grafik ve tablolar yardımıyla incelenecektir.

3.3.1. Türkiye'de 1960 Darbesi, Akabinde 2 Darbe Girişimi ve 1971 Muhtırası

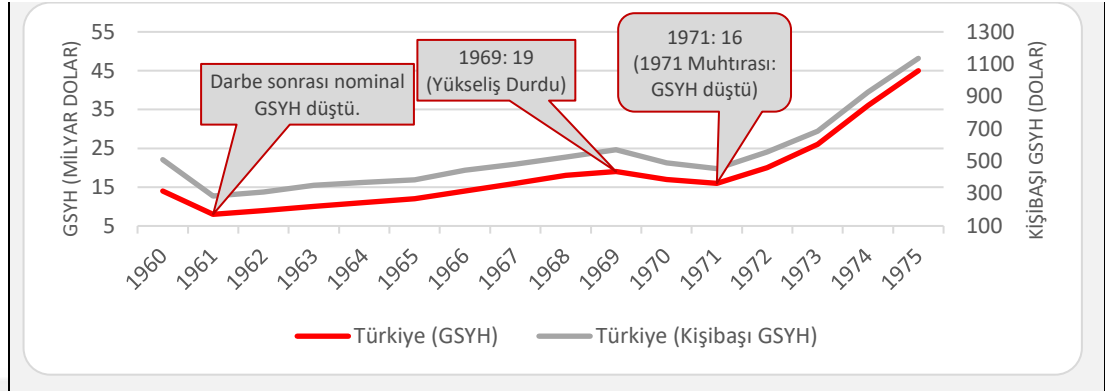
1960 yılında asker ülke yönetimine el koyarak Başbakan Adnan Menderes, Fatin Rüştü Zorlu ve Hasan Polatkan'ı idam etmiştir. Bu darbe olayının akabinde 1960 yılında 13,9 milyar dolar olan nominal 1961 yılında GSYH 8 milyar dolara gerilemiştir. Sonrasında, yaşanan darbe girişimlerinin de etkisiyle, 1966 yılına kadar 1960'daki nominal GSYH değerini yakalanamamıştır. 1960 yılında 509,42 dolar olan kişi başı GSYH 1961 yılında 285 dolara düşmüştür. 500 dolar seviyelerini yeniden yakalaması 1968 yılını bulmuştur. Ülke imajının zedelenmesi sonucu ortaya çıkan "istikrarsız ülke imajı"nın hesaplanamayan maliyeti ise başka bir durumdur. 1971 yılına gelindiğinde asker tarafından verilen ve tarihe 12 Mart Muhtırası olarak geçen olay yaşanmıştır. 1970'de 17,086 milyar dolar olan nominal GSYH 1971'de 16,256 milyar dolara, kişi başı GSYH 490 dolardan 455 dolara gerilemiştir. 58 milyon dolar olan DYY net girişleri 45 milyon dolara düşmüştür. Dış ticaret açığı 330 milyon dolardan 475 milyon dolara, enflasyon %6,93'den %15,74'e yükselmiştir. Burada ayrıca belirtmek gerekir ki, çoğu kez darbelere karışıklık veya kargaşa şeklinde yaşanan olaylar zemin hazırlanmıştır. Çoğu zaman darbenin akabinde bu tip olaylar bıçak gibi kesilmiştir. Ekonomik maliyetler aslında darbeden önceki birkaç yılda yaşanan ve darbeye götüren olaylardan dolayı oluşan politik istikrarsızlık havasından da etkilenmektedir. Örneğin 1971 muhtırası öncesi 1969'da 19,4 milyar dolar olan nominal GSYH değeri 1970'de 17,086 milyar dolar ve 1971'de 16,256 milyar dolara

³² Politik istikrarsızlık olaylarının ayrıntıları için bkz. Ek 2.Ek 2:

³³ Petrol verileri 1965 yılından başlamakta olup; Türkiye, İsrail, Fas, Lübnan, Ürdün ve Bahreyn için ya veri bulunmamakta ya da çok küçük miktarlarda üretim/rezerv bulunduğundan diğer Orta Doğu ülkeleri olarak sınıflandırılmaktadır. Doğalgaz verileri 1970 yılından başlamakta olup; Türkiye, Fas, Lübnan, Tunus, Ürdün için ya veri bulunmamakta ya da çok küçük miktarlarda üretim/rezerv bulunduğundan diğer Orta Doğu ülkeleri olarak sınıflandırılmaktadır. Petrol ve Doğalgaz verileri BP'den elde edilmiştir.

³⁴ Bu analizimizde kullandığımız Enerji Güvenliği Endeksi değeri 1980-2014 yılları arasında Türkiye, Suudi Arabistan, İran, BAE, Mısır, İsrail, Irak, Cezayir, Katar, Kuveyt, Fas, Umman, Libya, Bahreyn ve Suriye olmak üzere 15 ülke için mevcuttur. Enerji güvenliğinde kullanılan değişkenler için bkz. Tablo 3.

gerilemiştir. Ayrıca ekonomik sorunların artmasının da darbeleri tetiklediği söylenebilir. Bundan dolayı bazen ekonomik sorunlar darbeleri tetiklemekte, darbe ise ekonomik sorunları daha da büyötmektedir.

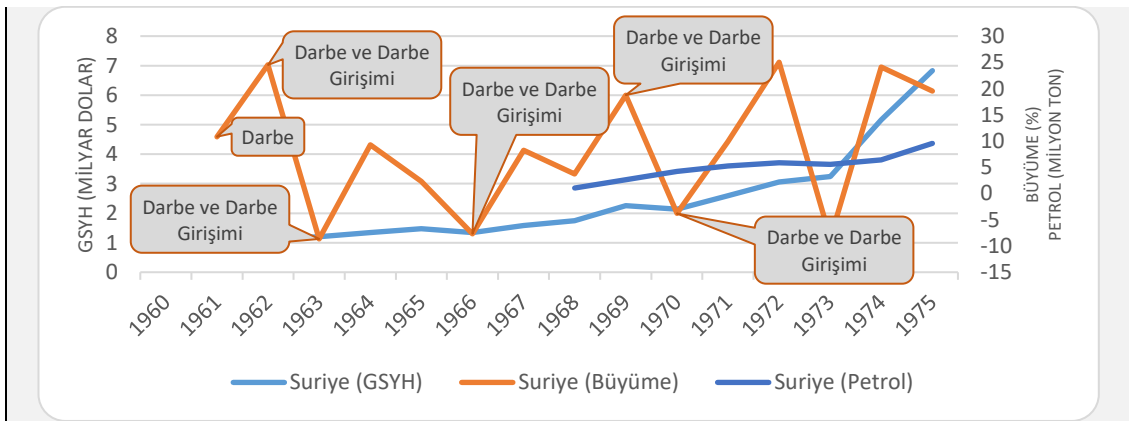

Grafik 3: Türkiye'de 1960 darbesi ve 1971 Muhtırasının Etkileri

Kaynak : Dünya Bankası

3.3.2. Suriye'de Darbeler Silsilesi (1961-1970)

Suriye'de 1961-1962-1963-1966 ve 1970 başarılı, 1962-1963-1966-1970 başarısız olmak üzere peş peşe darbe girişimleri gerçekleşmiştir. Hemen hemen aynı dönemlerde Irak'ta da 1'i başarılı olmak üzere 4 darbe olayı yaşanması bölge genelinin "darbeler Bölgesi olduğu" imajı ortaya çıkarmıştır.

Grafik 4: Suriye'de Darbeler Silsilesi ve Etkileri

Kaynak : Dünya Bankası; BP

Suriye ekonomisi 1963 darbesinde %8,65; 1966 darbesinde %7,65; 1970 darbesinde %3,8 daralmıştır. Dış ticaret dengesi 1962'de 6,9 milyon dolar açık verirken 1970'e gelindiğinde dış ticaret açığı 76,7 milyon dolara yükselmiştir. Ayrıca bu dönemler arasında Suriye'nin Altı Gün Savaşı'nı yaşamış olması istikrarsız olan ülke

imajını daha da kötülemiştir. Hafız El-Esad'ın 1970'deki darbe sonrası Suriye'yi 2000 yılına kadar kendisinin sonrasında ise oğlu Beşar Esad'ın yöneteceği yeni bir dönemin başlaması bir başka önemli olaydır.

3.3.3. Altı Gün Savaşı (1967 Üçüncü Arap-İsrail Savaşı)

Üçüncü Arap-İsrail Savaşı olarak da anılan Altı Gün Savaşlarının tarafları Mısır, Suriye, Ürdün ile İsrail'dir. O dönem için petrol üretim verisinin mevcut olduğu tek ülke olan Mısır'da petrol üretimi %10,80 düşmüştür. Diğer ülkelerin verilerinin eksik olmasına rağmen benzer durumun o ülkelerde de yaşanması kuvvetle muhtemeldir. Bu yıl Mısır ekonomisi %0,62, Suriye %8,25 büyümüştür. Ürdün ise 658 milyon dolar olan GSYH'si 631 milyon dolara düşerek yaklaşık %4 daralmıştır. İsrail ise yaklaşık %3 büyümüştür. Mısır ihracatı %9,71 ithalatı %6,73 azalmış; Suriye'nin ihracatı %5 artmış ithalatı %1,92 azalmış; İsrail'in ihracatı %20,29 ithalatı %27,71 artmıştır.

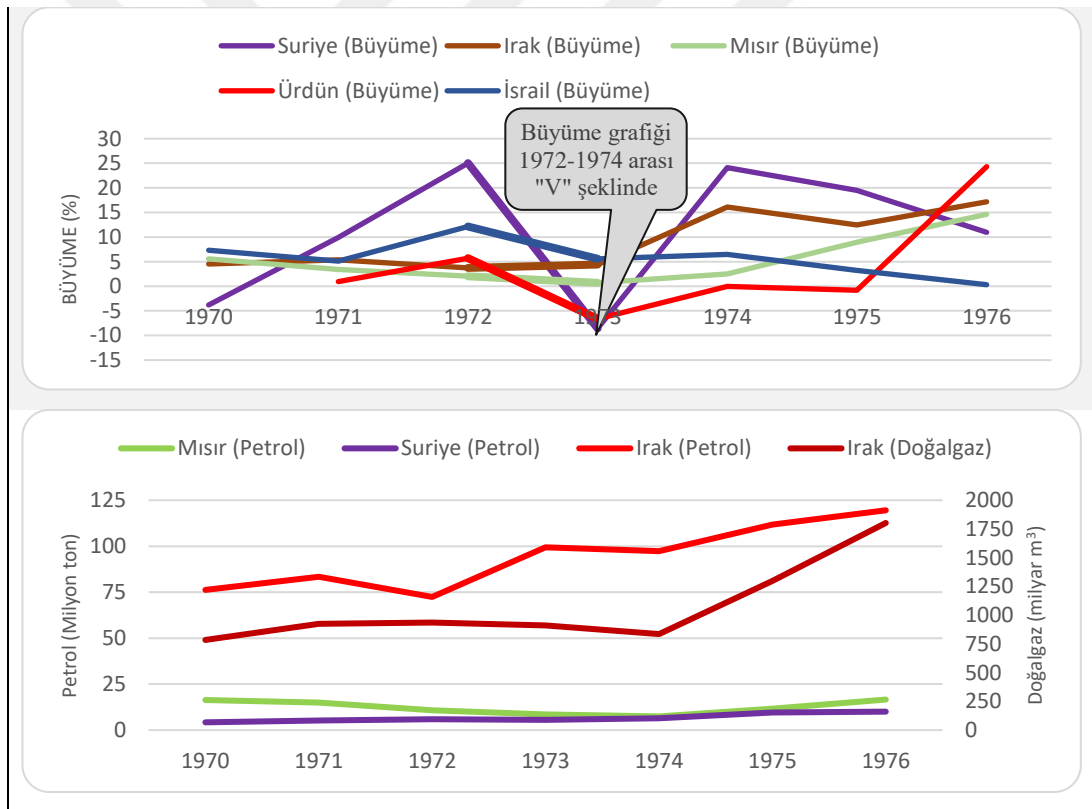
3.3.4. Yom Kippur Savaşı (1974 Dördüncü Arap-İsrail Savaşı)

Mısır, Suriye, Irak, Ürdün ve İsrail arasında geçen Yom Kippur Savaşı ya da Ramazan Savaşı olarak da bilinen Dördüncü Arap-İsrail Savaşı ekonomik kayıpların yanı sıra birçok insani kayıplara da neden olmuştur. İnsan kaybı para ile ifade edilemezken, bu kaybın ekonomik kayıpların yanında çok daha önemli olduğu kesindir.

Savaş sonucunda Mısır 1973'de %0,7 gibi küçük bir büyüme gerçekleştirmiş, Irak %4,41 ve İsrail %5,58 büyüme gerçekleştirmiştir. Buna karşın Ürdün %6,61 Suriye %8,54 daralmıştır. Dış ticaret verilerine bakıldığında ihracat ve ithalat Mısır'da %15 ve %10; Irak'ta %56 ve %42; Ürdün'de %54 ve %26 ve %15; İsrail'de %24 ve %66 artmıştır. Mısır'da enflasyon %2'den %5'e; Ürdün'de %7,66'dan %11,13'e, Suriye'de %2'den %20'ye yükselirken Irak'ta %5'den %4,89'a düşmüştür. Askeri harcamaların GSYH'deki payı İsrail'de %17,41'den %23,85'e; Irak'ta 11,20'den 12,82'ye; Ürdün'de %16,02'den %16,41'e; Suriye'de %10'dan %15'e yükselirken Mısır'da %13'lerde kalmıştır. Irak ve Suriye'de DYY net girişlerinde büyük düşüşler gerçekleşmiştir. Petrol ve doğalgaz üretim miktarlarındaki değişimlere bakıldığında Mısır'da petrol üretimi %21, doğalgaz üretimi %20 düşmüş; Irak'ta petrol üretimi

%37,28 artarken doğalgaz üretimi %2,73 düşmüş; Suriye’de ise petrol üretimi %5,39 azalmıştır.

1973 yılında petrol fiyatları yaşanan savaştan etkilenecek nominal fiyatlarda 2,48 dolardan 3,29 dolara -2015 sabit fiyatlara göre 14,23 dolardan 17,77 dolara yükselmiştir. Bunun yanında petrol zengini Arap ülkeleri Üçüncü ve Dördüncü Arap-İsrail Savaşları sonucunda petrol fiyatlarına yaptıkları müdahale ile (bir tür ambargo) Petrol Krizi’nin ortaya çıkmasına neden olmuştur. Bunun sonucunda 1974 yılında nominal petrol fiyatı 11,58 dolara -2015 sabit fiyatlara göre 56,39 dolara- yükselerek dünyada petrol krizi patlak vermiştir. Dördüncü Arap-İsrail Savaşının yaşanmasından önce 1972’de Irak’ın, 1973’de İran’ın petrolü millileştirme hamlelerinin olması oldukça dikkat çekicidir.

Grafik 5: Dördüncü Arap-İsrail Savaşının (1973) Etkileri

Kaynak : Dünya Bankası; UNCTAD; BP.

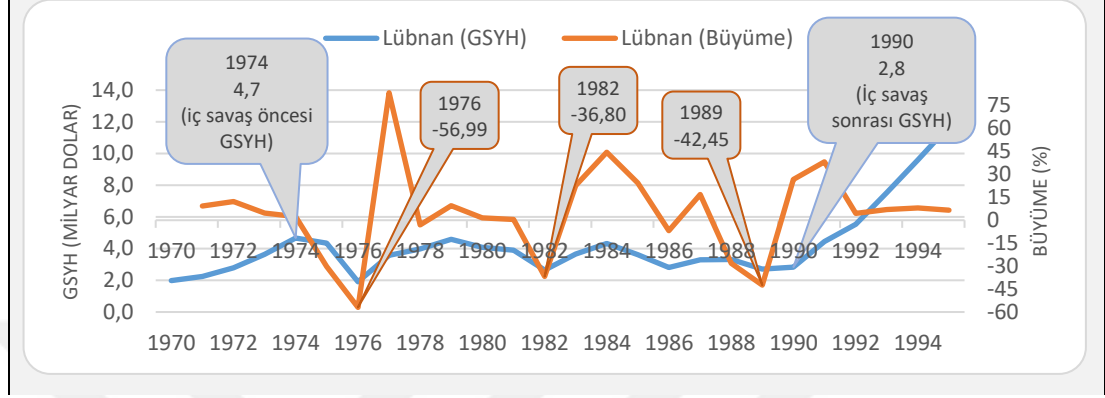
3.3.5. Lübnan İç Savaşı (1975-1990)

150 bin ila 250 bin kişinin yaşamını yitirdiği ve 15 yıl gibi uzun bir süre devam eden iç savaş Lübnan için tarihin en ağır politik istikrarsızlık sürecinin yaşanmasına neden

olmuştur. Lübnan iç savaşın haricinde 1976 yılında Suriye tarafından işgal edilmiştir. Bu dönem başında 4,3 milyar dolar olan GSYH 1990 yılına gelindiğinde 2,8 milyar dolar seviyesine düşmüştür. Bu dönemde dünya GSYH değeri 3,8 kat artarken Lübnan'da GSYH neredeyse yarı yarıya azalmıştır. Kişi başı GSYH 1.690 dolardan 1.050 dolara düşmüştür. 1975'de dünyada kişi başı GSYH ortalaması 1.450 dolar iken 1.990'da 4275 dolara yükselmiştir. Yani Lübnan'da kişi başı GSYH 1975 yılında dünya ortalamasının üstündeyken yaşanan iç savaşın etkisiyle dünya ortalamasının -dörtte biri gibi- çok çok altına düşmüştür. Büyüme rakamlarına bakıldığında, Lübnan ekonomisi 1975'de %30,30; Suriye'nin Lübnan'ı işgal ettiği 1976'da %57; 1989'da³⁵ %42,45 gibi çok büyük daralmalar yaşamıştır. Burada verilen daralma rakamları iç savaş sürecinde en dikkat çeken rakamlar olup, bu süreçte verilen bu daralma yıllarının haricinde de daralmaların gerçekleştiğini ayrıca vurgulamak gerekmektedir. 1975-1990 yılları arasında 1977'deki %83'lük büyüme rakamlarının görülmesi gibi, ekonomi zaman zaman büyüme gerçekleştirse de çoğunlukla daralmış ya da çok küçük büyüme nedeniyle daha önceki daralmaları telafi edemeyerek 1975'deki seviyesine dönememiştir. İç savaşın sonra erdiği 1990 ve akabinde 1991 yılındaki büyüme ile 4,4 milyar dolar GSYH'ye ulaşan Lübnan ekonomisi 1975'deki seviyesine ancak dönebilmiştir. İç savaşın sonrasında yeniden büyüyen ülke ekonomisi, politik istikrarsızlık göstergesi olarak iç savaşın ekonomik büyüme üzerindeki etkisini açıkça göstermektedir. GSYH rakamlarının yanı sıra 5 milyar dolar seviyesinde olan DYY net girişleri bu dönem içinde gerileyerek 1980'de -12 milyon dolara kadar düşmüş, iç savaş sona ermeden önceki yıl 1,5 milyar ve iç savaşın sona erdiği yıl 6,4 milyar dolar seviyesine çıkmıştır. Dış ticaret rakamlarına bakıldığında iç savaşın başladığı yıl ihracat %23,53 azalırken ithalat %1,12 artmıştır. Bir sonraki yıl ihracat %39 ithalat %50 oranında azalmıştır. İç savaş döneminde diğer değişkenler gibi dış ticaret rakamları da dalgalı bir seyir izleyerek iç savaşın sona erdiği 1990 ve sonrasında yeniden toparlanmıştır. 1975'de 661 milyon dolar olan ihracat 1990'a gelindiğinde 511 milyon dolar; 1,7 milyar dolar olan ithalat ise 2,8 milyar dolar olarak gerçekleşmiştir. Bu ise dış ticaret açığının yaklaşık 1 milyar dolardan 2,3 milyar dolara yükseldiğini göstermektedir. 1976 yılında Lübnan'ı işgal eden Suriye'de ise yaklaşık %11 büyürken 1977 yılında %1,2 daralmıştır. Aynı şekilde ihracatı 1976'da %2 artarken 1977'de %6,19 azalmıştır.

³⁵ 1989'da ayrıca Lübnan'ın Sünni Başbakanı Raşid Karami suikasta kurban gitmiştir.

İç ve dış şiddet olaylarının puanlandığı Bölgesel Çatışma ve Politik Şiddet (MEPV) değeri iç savaşın yaşandığı 1975-1977 arasında 5; 1978'de 7; 1979-1981'de 5 ve 1982-1990 yılları arasında 9 puan olarak bu dönemin şiddet yoğunluğunu göstermektedir.

Grafik 6: Lübnan İç Savaşının (1975 - 1990) Etkileri

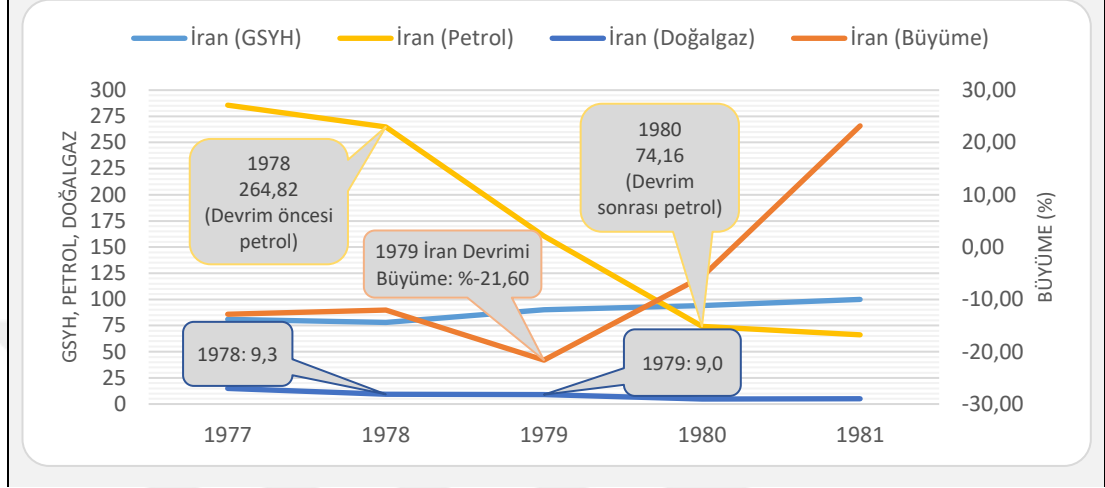
Kaynak : Dünya Bankası; IMF, UNCTAD.

3.3.6. İran Devrimi (1979)

1979'da Ayetullah Humeyni, Reza Şah Pehlevi'nin yerine geçerek İran İslam Cumhuriyeti'ni ilan etti. Aslında İran Devrimine zemin hazırlayan olaylar 1978'de yoğunlaşmıştır. Olayları engellemek için sıkıyönetim dahil birçok yola başvuran Şah Pehlevi olayları bastıramayacağını anlayınca İran'dan kaçmıştır. İran bu süreçte 1978'de %12,8; 1979'da %12; 1980'de %21,60; 1981'de %5,69 daralmıştır. 1981'de enflasyon %11'den %24'e yükselmiştir. İhracat ve ithalat 1978'de %26; 1980'de ihracat %46 azalmıştır. 1980'de ithalat ise %86 artmıştır. Böylece 1978'de 978 milyon dolar olan dış ticaret fazlası 1980'de 14,164 milyar dolar, 1981'de 15,651 milyar dolar dış ticaret açığına dönüşmüştür. 1978'de 909 milyon dolar olan DYY net girişleri 1981'de 28 milyon dolar; 1982'de ise -136 milyon dolar seviyesine kadar düşmüştür.

Petrol ve doğalgaz üretim miktarlarına bakıldığında sırasıyla 1978'de %7,28 ve %37,36; 1979'da %39,4 ve %3,68; 1980'de %53,79 ve %46,75 oranında düşmüştür. 1978-1980 arasında petrol ve doğalgaz üretimindeki düşüş sırasıyla %72 ve %48,61 olarak gerçekleşmiştir. Bu dönemde dünya petrol fiyatlarına bakıldığında 1977'de 13,92 dolar iken 1978'de 14,02; devrimin gerçekleştiği 1979'da 31,61 dolar; 1980'de

36,83 dolara yükselmiştir. 2015 yılı baz fiyatlara göre ise 1977’de 55,09 dolar iken devrimin gerçekleştiği 1979’da 104,50; 1980’de 107,27 dolara yükselmiştir. Bunun yanında 1980’de daha devrimin etkileri geçmeden İran-İrak Savaşının patlak verdiğini de ayrıca belirtmek gerekmektedir.

Grafik 7: İran Devriminin (1979) Etkileri

Not : GSYH milyar dolar, petrol üretimi milyon ton, doğalgaz üretimi milyar m³tür.

Kaynak: Dünya Bankası; BP.

3.3.7. Türkiye’de 12 Eylül Darbesi (1980)

Ekonomik, siyasi, iç çatışma ve dış müdahaleler gibi nedenler darbelere zemin hazırlamaktadır. 1980 darbesi öncesinde Türkiye’de kötü ekonomik durum, siyasette şeriat tehdidi, ülkedeki ciddi güvenlik sorunları ve infiale yol açan birkaç olayın art arda yaşanması gibi nedenlerle asker yönetime el koymuştur. Darbe öncesi ekonomik büyüme verileri incelendiğinde, 1975-76-77-78’de sırasıyla %7,17-%10,46-%3,40-%1,50 büyüdüğü görülmektedir. 1979 yılına gelindiğinde büyüme trendi negatife dönerek %0,62 daralma göstermiştir. 1975’de 19,20 olan enflasyon 1978’de %45,28; 1979’da %58,69 ve darbenin gerçekleştiği 1980 yılında %110,17 olarak yüksek oranlarda gerçekleşmiştir. Bu dönemler arasında dış ticaret açığı da gittikçe büyümüş, 1979’da 2,381 milyar dolar olan açık 1980’de 4,654 milyar dolara yükselmiştir. Darbenin gerçekleştiği yıl Türkiye ekonomisi %2,44 daralmıştır. 1979’da 89 milyar dolar seviyelerinde olan GSYH 1980’de 68 milyar, 1981’de 71 milyar dolar seviyelerine düşmüştür. 1979’da 2079 dolar olan kişi başı GSYH 1980’de 1564 dolar, 1981’de 1579 dolar olarak gerçekleşmiştir. 1979’da 75 milyon dolar olan DYY net girişleri 18 milyon dolara düşmüştür. O dönemde Türkiye’nin

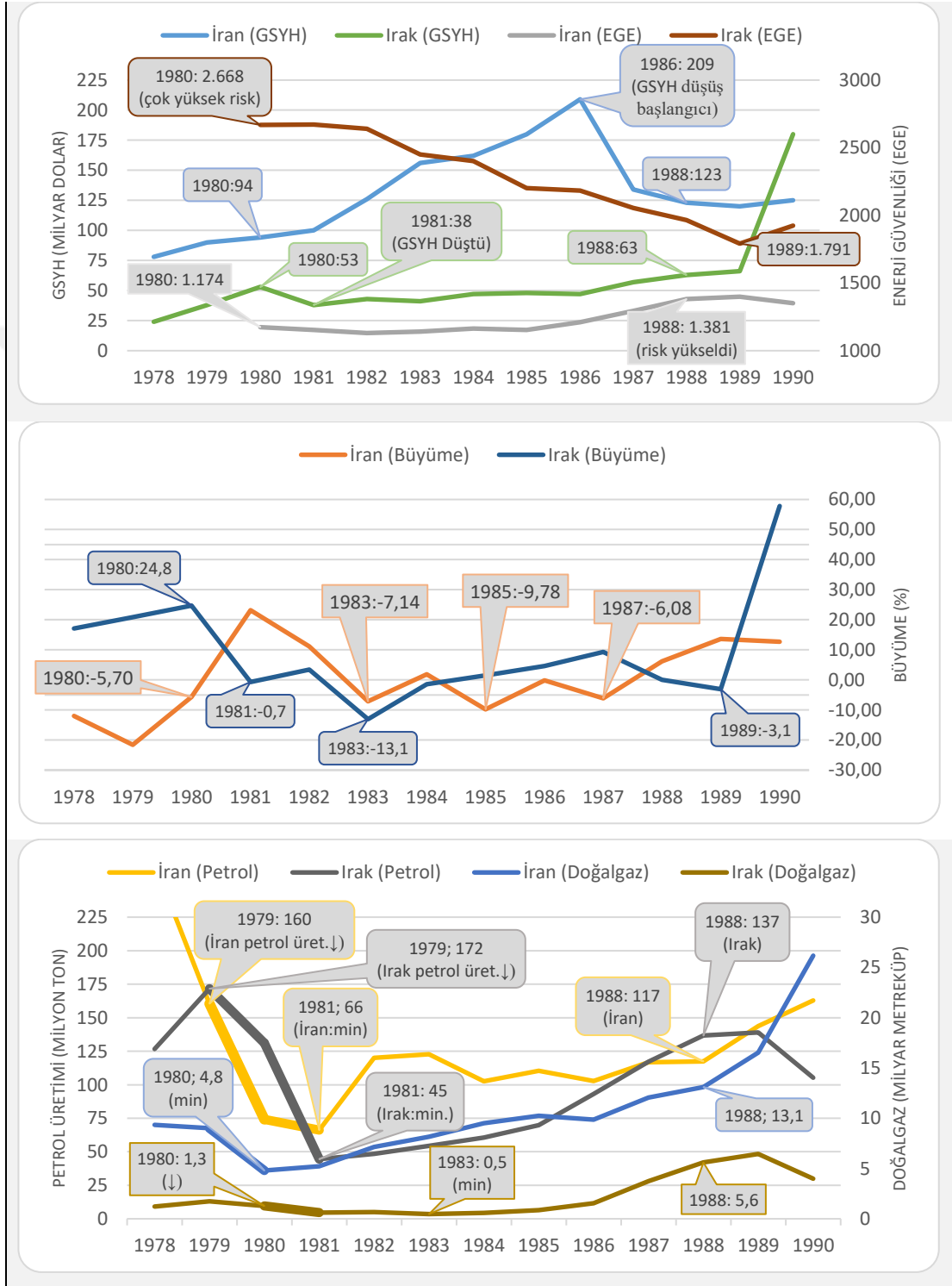
darbe ile beraber anılması ülke imajını zedeleyerek ekonomik olarak olumsuz yansımaları neden olmuştur. Burada darbenin gerekçelerinden birisi olarak kötü ekonomik yönetim gösterilmesine rağmen darbenin ekonomiyi daha da kötüleştirdiği açıktır. Bunun yanında darbeye götüren şiddet olaylarının darbe için zemin oluşturma maksadıyla yapıldığı iddiaları da düşündürücü başka bir konudur.

3.3.8. Irak-İran Savaşı (1980-1988)

Savaşın patlak verdiği ilk yıl devrimin gerçekleştiği İran'da petrol üretimi bir önceki yıla göre %53,79; Irak'ta ise %23,64 düşüş göstermiştir. Doğalgaz üretiminde düşüş İran'da %46,75 Irak'ta %26,84 olarak gerçekleşmiştir. Dünya petrol üretimi aynı yıl %4,49 düşmüş, doğalgaz üretimi ise %1,11 artmasına rağmen bir önceki yıldaki %7'ye yakın büyüme hızı kesilmiştir. Orta Doğu genelinde ise petrol üretimi %13,24; doğalgaz üretimi %12,37 azalmıştır. Ertesi yıl petrol üretimi İran'da %10,79 düşerken Irak'taki düşüş %66,05 olarak gerçekleşmiştir. Doğalgazda ise aynı yıl İran'da %8,66 toparlanma gerçekleşirken Irak'ta düşüş devam etmiş ve doğalgaz üretimi %51,6 düşmüştür. 1981 yılında dünya petrol üretimi bir kez daha %5,76 oranında daralmıştır. Daha sonraki yıllarda dalgalı seyir izleyen petrol ve doğalgaz üretimi savaşın şiddetinin az olduğu yıllarda nispeten toparlanma olsa da hem her iki ülkenin de üretimine hem de dünya petrol ve doğalgaz arzına ağır darbe vurmuştur. 1987 yılına gelindiğinde petrol ve doğalgaz üretiminde artış gerçekleşmiştir. Buna göre İran'da petrol ve doğalgazda sırasıyla %13,66 ve %22,42 artış gerçekleşirken Irak'ta bu rakamlar sırasıyla %25,82 ve %141,94 olarak gerçekleşmiştir. Savaşın sona erdiği 1988'de petrol ve doğalgaz üretiminde artış sırasıyla İran'da %0,56 ve %8,56 iken Irak'ta %16,58 ve %49,33'dür. Savaşın önce 3.237,23 milyon ton olan petrol üretimi 1988 yılına gelindiğinde 3.074,55 milyon tona düşmüştür.

Büyüme rakamlarına bakıldığında savaşın başladığı 1980 yılında İran'da büyüme %-21,60; Irak'ta ise %24,75 olmuştur. Ertesi yıl İran %-5,70 ile negatif büyümeye devam etmiştir. Irak ise yüksek büyüme trendini kaybederek %-0,73 ile negatif büyüme gerçekleştirmiştir. Irak'ta 1983'deki %13,07; İran'da 1980'deki %21,60 ile 1981 yılındaki %5,7 ve 1984'deki %7,14 daralma bu dönem içinde dikkat çeken rakamlardır. Bu tarihler dışında iki ülke arasındaki savaş nedeniyle devam eden istikrarsızlık 1980-1988 yılları arasında iki ülke içinde dalgalı bir büyüme trendine neden olmuştur. İki ülke, aralarındaki savaştan yaşanan olumsuzluklar nedeniyle,

ihracatlarında çok önemli bir yere sahip olan petrol ve doğalgaz üretimin düşmesinin de etkisiyle, çok büyük daralma yaşamıştır. İran'da 1979'da 24,2 milyar dolar olan ihracat 1981'de neredeyse yarı yarıya azalarak 12,4 milyar dolara gerilemiştir.

Grafik 8: İran-İrak Savaşının (1980–1988) Etkileri

Kaynak: Dünya Bankası; BP; Global Energy Institute.

Irak'ta ise 1979'da 23,6 milyar dolar olan ihracat İran'dakine benzere şekilde 1981 yılında 12,2 milyar dolara gerilemiştir. İhracattaki azalmaya karşın ithalat rakamlarında meydana gelen devasa artışlar iki ülkenin dış ticaret dengesini de olumsuz etkilemiştir. İran 1979 yılında 9,6 milyar dolar dış fazla veren bir ülke iken 1981 yılında 15,6 milyar dolar açık vermiş, 1988 yılında bu açık 8,6 milyar dolar olarak gerçekleşmiştir.

Irak'ta ise dış ticaret dengesi 1979 yılında 11,8 milyar dolar dış fazla veren bir ülke iken 1981 yılında 11,8 milyar dolar açık vermiş, 1988 yılında bu açık 1,9 milyar dolar olarak gerçekleşmiştir. Orta Doğu³⁶ genelinde ise 1979 yılında 62,5 milyar dolar dış fazla vermişken 1981 yılında dış fazla 42,3 milyar dolara düşmüş, 1988'de ise 26,8 milyar dolar dış açık vermiştir. Doğrudan yabancı yatırım net girişleri ise 1980-1988 yılları arasında İran'da %63,16; Irak'ta %85,09 oranında azalmıştır.

İran Devrimi ve akabindeki İran-İrak Savaşı nedeniyle nominal fiyatta 36,83 doları (2015 yılı baz fiyatta 107,27 dolar) bulan petrol fiyatları İran-İrak Savaşının sona erdiği 1988 yılında nominal fiyatta 14,92 dolar (2015 yılı baz fiyatlarına göre 30,27 dolar) seviyelerine düşmüştür. Ayrıca İran ve Irak arasında savaşın olduğu dönemde hem İran'da hem de Irak'ta 1984 yılında başarısız darbe girişiminin olduğu da ifade edilecek olursa, bu dönemin her iki ülke için de politik istikrarsızlık açısından oldukça olumsuz geçtiği söylenebilir. Bunun yanında dünyada oldukça ses getiren Halepçe Katliamının yaşanması Irak'ın politik istikrarsızlık göstergesi niteliğindeki bir başka olaydır. İran için ise bu dönemde ABD'nin uyguladığı ambargolar belirtilmesi gereken bir başka önemli konudur. Bu ambargo başta petrol olmak üzere birçok alanda İran'ı olumsuz etkileyerek ekonomisinin zarar görmesine neden olmuştur.

İç ve dış şiddet olaylarının puanlandığı MEPV değeri Irak'ta 1979'da 8 iken 1980-1988 yılları arasında savaşın etkisiyle 14'e yükselmiştir. İran'da ise bu değer 1979'da 7 iken savaşın etkisiyle 1980-1988 yılları arasında 13'e yükselmiştir. Bu dönemler arasında Irak'ın İran'dan 1 puan daha fazla şiddet değerine sahip olması Irak'taki Halepçe Katliamının yaşanmasıyla açıklayabiliriz. Halepçe Katliamının yaşandığı 1988 yılında Irak'ta büyüme %-0,1 iken ertesi yıl %-3,11 olarak

³⁶ İncelenen Orta Doğu ülkelerinin verileri toplanarak elde edilmiştir.

gerçekleştiğini de ayrıca belirtmek gerekir. Ayrıca 1988 yılında ihracat ve ithalat sırasıyla %6,4 ve %3,6 azalmıştır. DYY net girişleri ise aynı yıl %98,18 oranında azalmıştır. Ayrıca Irak, Körfez ülkelerinden ve batılı finans kurumlarından yüklü miktarda borç almak zorunda kalmıştır(ekonomi.gov.tr).

3.3.9. İsrail'in Lübnan'ı istila etmesi (1982)

İsrail enerji güvenliğinde 1982 yılında dünya ortalamasının üstünde bir risk oranına sahiptir. İsrail'in Lübnan'ı işgal ettiği 1982 yılında enerji güvenliği risk değeri dünya ortalaması 1.236,42 iken İsrail'de 1.333,04 olarak hesaplanmıştır. 1982 yılı enerji güvenliği açısından İsrail için tarihinin en yüksek risk değerinin olduğu yıl olarak kayıtlara geçmiştir. Zira 1981 yılında İsrail'in enerji güvenliği değerinin 1.323,33 olduğu düşünülürse 1982 yılında enerji güvenliği tehdidinin arttığı söylenebilir. Lübnan ile ilgili enerji güvenliği verisi bulunmamakla birlikte bir dış ülke tarafından istila edilmesi enerji güvenliği riskini İsrail'e göre daha fazla artıracığı tahmin edilebilir.

Bu yıl için her iki ülkenin büyüme rakamlarına bakıldığında İsrail, 1981 yılında %5,34 büyürken 1982 yılında %2,08 büyümüş; Lübnan, 1981 yılında %0,5 büyürken 1982 yılında %36,8 daralmıştır. Aynı dönemde İsrail'de ihracat %6,16 ithalat %4,11 düşmüş; Lübnan'da ise ihracat %16,51 düşmüş ithalat %9,26 artarak ülkenin dış ticaret dengesini olumsuz etkilemiştir. Bu dönemde hem Lübnan ve İsrail arasındaki savaş hem de İran ve Irak'taki savaşın da etkisiyle Orta Doğu genelinde de ihracat olumsuz etkilenecek %16,26'lık bir düşüş gerçekleştirmiştir. DYY net giriş verileri incelendiğinde ise İsrail'de %81,38; Lübnan'da %140,36 düşüş gerçekleştiği görülmektedir. Bu veriler Lübnan'ın ekonomik açıdan daha olumsuz etkilendiği sonucunu göstermektedir.

İç ve dış şiddet olaylarının puanlandığı MEPV değerine bakıldığında İsrail'in 1981 yılındaki puanı 2 iken 1982 yılında 7; Lübnan'ın ise 1981 yılındaki puanı 5 iken 1982 yılında 9'a yükselerek her iki ülke için de şiddet puanının arttığı görülmektedir. Lübnan'da bu değer 1990 yılına kadar sürmesi bu aralıkta politik istikrarsızlığın bu göstergesinin daha uzun sürdüğünü göstermektedir. Bu aralıkta Lübnan için büyüme oranlarında 1982 haricinde 1986 yılındaki %6,8; 1988'deki %28,2; 1989'daki

%42,45 daralma verileri dikkat çekici olup, bu daralmanın 9 puanlık MEPV değerinin yansması olduğu söylenebilir.

3.3.10. Libya'nın ABD Tarafından Bombalanması (1986)

1986 yılında Libya'da petrol ve doğalgaz üretimi sırasıyla %3,73 ve %7,69 artmasına rağmen sonraki süreçte petrol ve doğalgaz üretimi sırasıyla 1987³⁷ yılında %5,78 ve %10,71 azalmıştır. 1987 yılından dünyada petrol ve doğalgaz üretiminin sırasıyla %0,37 ve %5,07 arttığı düşünöldüğünde Libya'daki bu azalış daha da anlam kazanmaktadır. 1986 yılında Libya'nın enerji güvenliği risk değeri 1.488,01 ile o yılın Dünya ortalaması olan 1.144,63 değerinden oldukça yüksektir. 1986 yılında Libya ekonomisi %11,4 oranında daralmış, DYY net girişler %248,38 azalmış, kişi başı GSYH 7.715,21 dolardan 6.088,21 dolara düşmüş, ihracat %37,16 ithalat %28,48 azalmıştır. Orta Doğu geneline bakıldığında ise ihracat %27,08 ithalat %10,84 oranında azalarak dış ticaret dengesi olumsuz etkilenmiştir.

3.3.11. Birinci İntifada (1987-1993)

İntifadanın başladığı 1987 yılında İsrail'de şaşkırtıcı bir şekilde enerji güvenliği risk değeri (1.223,39'den 1.181,91'e) düşmüştür. Oslo Anlaşmasının ardından Özerk Filistin Yönetimi'nin kurulmasıyla 1993 yılında Birinci İntifadanın sona erdiği yıl olan 1993'de İsrail'in enerji risk seviyesi 1.088,36 seviyesine düşmüştür. Birinci İntifada sürecinde dikkat çeken en önemli konu İsrail'de askeri harcamaların GSYH'deki payının artmış olmasıdır. %12,87 oranında olan askeri harcamalar 1991 yılına gelindiğinde %15,49 seviyesine yükselmiştir. 1994 yılında bu oranın %10,05; 1995 yılında %8,83'e düşmesi bu süreçle ilgili dikkat çeken diğer hususlardır.

Ekonomik büyüme açısından İsrail çok büyük kayıplar yaşamasa da dalgalı bir büyüme trendi seyretmiştir. Bu süreçte 1987'de %7,13 büyüyen İsrail ekonomisi 1988'de hız keserek %2,91 seviyesine 1989'da %0,57 seviyesine gerilemiştir. Büyüme rakamları intifada sonrası yıllarda 1994'de %4,11'e, 1995'de %7,43 seviyelerine tekrar yükselmiştir. İsrail'in bu dönemde dış ticaret verilerinde büyüme seyrine benzer şekilde dalgalanmalara sahip olsa da çok büyük olumsuzluklar yaşamamıştır. İhracatta dalgalanmalar olsa da 1991 haricinde ihracat hep artış

³⁷ 1987 yılındaki Lockerbie bombardımanı önemli başka bir olaydır.

kaydetmiştir. İthalat rakamları da her yıl artış kaydederken intifadanın başladığı 1987 yılında %30,72'lik tarihi artış yaşamıştır. İntifada döneminde ihracatta artışlar olsa da dış ticaret açığı artmıştır. 1986 yılında dış ticaret açığı 1,52 milyar dolar iken intifadanın başladığı 1987 yılında 3,35 milyar dolara çıkmıştır. Bu açıktaki artış 1993 yılında 6 milyar dolara kadar yükselmiştir. İç ve dış şiddet olaylarının puanlandığı MEPV değeri İsrail için 1987-1990 arasında 6, 1990-1993 yılları arasında 2 olarak gerçekleşmiştir. Bu değerlere göre İsrail'de şiddet olaylarının 1987-90 yılları arasında daha yoğun olduğu söylenebilir.

3.3.12. Birleşik Arap Emirlikleri'nde Darbe Girişimi (1987)

1987 yılında Orta Doğu Tunus'ta başarılı, BAE'de başarısız olmak üzere 2 darbeye sahne olmuştur. Darbe ve darbe girişimlerinin iki ülkeye etkisine bakıldığında, BAE'de darbe girişiminden önce 1985 ve 1986 yıllarında sırasıyla %3,6 ve %14,9 daralma yaşandığı görülmektedir. Darbe girişiminin yaşandığı yıl %3,3 büyüme gerçekleşmiştir. Enerji güvenliği risk değeri incelendiğinde riskin 1.388,55'den 1.474,54'e yükseldiği görülmektedir. Bu dönemde petrol üretimi %1,59 doğalgaz üretimi ise %10,98 artmıştır. BAE'de darbe girişiminin gerçekleştiği yıl dikkat çeken bir diğer veri 1986'da %35 azalan ihracatın 1987 yılında %25 artmasıdır.

3.3.13. Irak'ın Kuveyt'i İşgali (1990) ve Birinci Körfez Savaşı (1991)

1990 yılında Irak Kuveyt'i işgal etmiştir. Bu işgalin sebebi Kuveyt'in petrol fiyatlarını ve dolayısıyla Irak'ın petrol ihraç gelirlerini düşürmek amacıyla kasten kapasitesinden fazla petrol üretimi yaptığını ve iki ülkenin ortak sınırlarındaki petrol sahalarından Kuveyt'in petrol çaldığını ileri sürmesidir. Ancak Birinci Körfez Savaşı olarak da anılan savaşın sonucunda Irak, Kuveyt'ten geri çekilmiştir. Irak'ın Kuveyt'i işgalinden sonra 6 Ağustos 1990'da BM 661 sayılı kararıyla Irak'a ekonomik yaptırımlar uygulanmaya başlanmıştır. Irak'ın her altı ayda bir 2 milyar dolar petrol ihraç etmesine izin verilmesi karşılığında petrol ihraç etmesini öngören anlaşma Irak ile BM arasında Nisan 1995'te imzalanmıştır. Bu anlaşma ile elde edilecek gelir ile gıda maddesi ve temel insani malzemelerin ithal edilmesi için fon sağlanmıştır. Bu ambargo 20 Mart 2003'te başlayan ABD'nin askeri müdahalesi sonrasında 22 Mayıs 2003'te kaldırılmıştır(ekonomi.gov.tr).

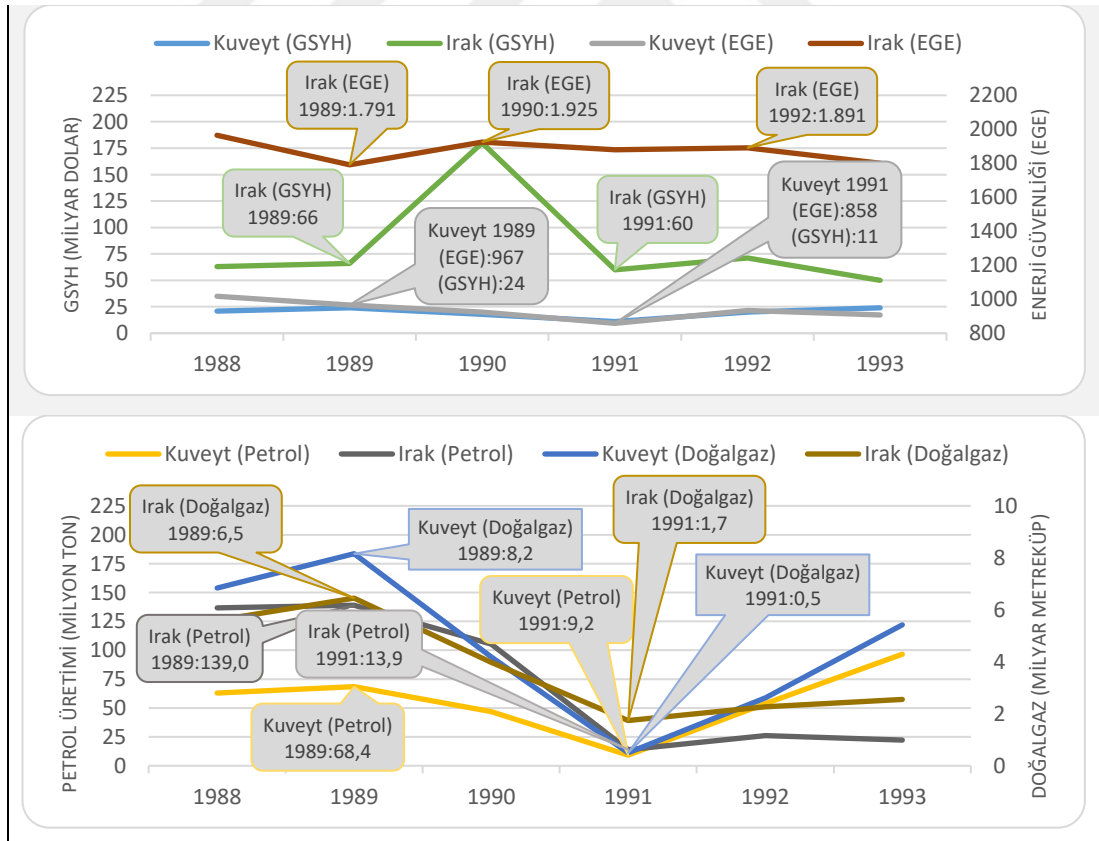
Irak'ın Kuveyt'i işgal ettiği 1990 yılında, Irak'ın petrol ve doğalgaz üretimi sırasıyla %24,23 ve %38,29 oranında düşmüştür. Kuveyt'te ise bu düşüş sırasıyla %31,59 ve %48,65 olarak gerçekleşmiştir. Dünya genelinde petrol ve doğalgazda sırasıyla %2,16 ve %3,26 artışın gerçekleşmesi iki ülke arasındaki savaşın iki ülkenin petrol ve doğalgaz üretimlerine negatif etkisini daha iyi anlamlandırmaktadır. 1990 yılında Orta Doğu genelinde petrol ve doğalgaz üretimlerindeki artışın ise %7,39 ve %6,37 olarak gerçekleşmesi yine Irak ve Kuveyt arasındaki savaşın iki ülkeye verdiği zararı ortaya koymaktadır. Irak'ın enerji güvenliği riski 1989 yılında 1.791,05 iken 1990 yılında yaklaşık 134 puan artışla 1.924,97'ye yükselmiştir. Kuveyt'te ise bu rakamlar şaşırtıcı bir şekilde 1989 yılı için 966,51; 1990 yılı için 924,60 olarak gerçekleşmiştir. 1990 yılında Irak ihracatı %3,95 ithalatı %11 oranında daralırken; Kuveyt'te ihracat %35 daralmış ve ithalat %6,4 artmıştır. Irak dış ticaret dengesinde 594 milyon dolar açıktan 486 milyon fazlaya geçerken Kuveyt'te dış ticaret dengesi 2,6 milyar dolar fazladan 2,4 milyar dolar açığa dönüşmüştür. DYY net girişleri verilerine bakıldığında ise Irak'ta net girişler %84,27 azalırken Kuveyt'te %53 artış göstermiştir. Büyüme rakamları incelendiğinde Kuveyt'i işgal eden Irak'ta %57,81 gibi büyük bir büyüme görülürken, işgal edilen Kuveyt'te bu oran %26,2 gibi büyük bir daralma şeklinde görülmektedir.

1991 yılına gelindiğinde Irak'ın Kuveyt'i işgal etmesine dünyada ortaya çıkan tepkinin sonucunda, ABD öncülüğünde koalisyon güçleri tarafından gerçekleştirilen ve Çöl Fırtınası Operasyonu olarak da bilinen Birinci Körfez Savaşı gerçekleşmiştir. Bu operasyonun yaşandığı 1991 yılında³⁸ petrol ve doğalgaz üretimleri Irak'ta sırasıyla %86,76 ve %56,28 oranında düşerken Kuveyt'te bu düşüş sırasıyla %80,30 ve %88,07 gibi çok büyük oranlarda gerçekleşmiştir. 1991 yılı dünya petrol ve doğalgaz üretimi de bu olaylardan etkilenmiştir. Buna göre dünya toplam petrol üretimi %0,31 düşmüştür. Aynı yıl dünya doğalgaz üretiminin %1,24 artmasına rağmen, bir önceki yıl %3,26 arttığı düşünüldüğünde, artış ivmesinin azaldığı görülmektedir.

Irak ekonomisi 1991 yılında %64,04; Kuveyt ekonomisi %41 oranında daralmıştır. Irak'ın 1990 yılı nominal GSYH değeri 179,8 milyar dolar iken 1991 yılında 59,8 milyar dolar seviyesine gerilemiştir. Irak'ın 1990 yılındaki GSYH değerini yeniden

³⁸ Ayrıca 1991 ve 1992 yıllarında birer başarısız darbe girişimi de yaşanmıştır.

yakalaması 2011 yılını bulacaktır. Kuveyt'te de durum farklı değildir. 1989 yılında 24,3 milyar dolar nominal GSYH değeri 1990'da 18,4 milyar dolar, 1991'de 11 milyar dolar seviyelerine gerilemiştir. Dış ticaret verilerine bakıldığında Irak'ın ihracat ve ithalatı sırasıyla %84,07 ve %80,59 oranında daralmış, Kuveyt'in ise ihracatı %77,53 daralırken ithalatı %29,32 artmıştır. Dış ticaret dengesi Irak'ta bir önceki yıl fazlaya geçen dengesi Birinci Körfez Savaşının etkisiyle 486 milyon dolar fazladan 374 milyon dolar açığa dönüşmüştür. Kuveyt'in dış açığı ise bir önceki yıla göre %395 oranında artmıştır. Irak'ın Kuveyt'i işgaline yönelik bir diğer can alıcı veri ise askeri harcamaların GSYH'deki yerinde görülmektedir. Buna göre işgal öncesi Kuveyt'te askeri harcamaların GSYH payı %8,54 iken 1990 yılında bu rakam %48,71'e 1991 yılında %117,39'a yükselmiştir. Bu veri, ekonomik kaynakların verimsiz olan askeri harcamalara gittiğini göstermesi açısından çok önemlidir. Irak için askeri harcamaların GSYH'deki yerine yönelik veriler bulunamasa da, benzer durumun Irak'ta da yaşanmış olması kuvvetle muhtemeldir.

Grafik 9: Irak'ın Kuveyt'i İşgali (1990) ve Birinci Körfez Savaşının (1991) Etkileri

Kaynak : Dünya Bankası; UNCTAD; BP; Global Energy Institute.

1990'da Irak'ın Kuveyt'i işgali ve akabinde gerçekleşen 1991 Birinci Körfez Savaşı sonucunda Irak petrol üretimi 1989 yılına göre toplamda %90, doğalgaz üretimi %73 düşmüştür. Kuveyt'te ise petrol üretimi %86,53, doğalgaz %93,87 oranında düşmüştür. İki ülkenin de ekonomileri daralmış, dış ticaret rakamları bozularak dış açıkları artmış, DYY net girişleri azalarak verimsiz olan askeri harcamalar artmıştır. Böylece iki ülke de ekonomik olarak büyük bedeller ödemiştir.

İç ve dış şiddet olaylarının puanlandığı MEPV değeri Irak için 1989'da 8 iken 1990-1991 yıllarında 13; Kuveyt'te ise 0 iken 5'e yükselerek şiddetin arttığını göstermektedir.

3.3.14. Libya'da Darbe Girişimi (1993)

1990'lı yıllarda Libya'da Kaddafi karşıtı oluşumlar Kaddafi için tehdit oluşturmaktaydı. Nihayetinde 1993 yılında başarısız bir darbe girişimi meydana geldi. Darbe girişimi öncesi ve darbe girişiminin olduğu yıl Libya ekonomisi negatif bir büyüme gerçekleştirmiştir. Buna göre 1992 yılında %2,70 darbe girişiminin olduğu 1993 yılında %3,80 daralma gerçekleşmiştir. Bu veriler, darbe girişimi öncesi ve sonrasının yaşanan olayların ekonomiyi etkilediğini göstermektedir. Büyüme rakamlarının haricinde ihracat ve ithalat 1992 yılında %4,25 ve %12,33 azalmıştır. 1993 yılında ise ihracat %16,45 azalırken ithalat %12,08 artmıştır. Aynı şekilde DYY net girişleri 1993 yılında %41,31 düşmüştür. Petrol ve doğalgaz üretim verileri incelendiğinde sırasıyla %5,13 ve %6,6 düşüş gerçekleştiği görülmektedir. Buna rağmen enerji güvenliği risk değeri 1.300,08'den 1.231,06'e düşmüştür. Enerji güvenliği risk değerinin düşmesinin darbe tehdidinin ortadan kalkmasından kaynakladığını söyleyebiliriz. Zira 1989'da 1.089,32 olan riskin 1991'de 1.300 seviyelerine gelmesi o dönemde ülkede gerginliğin artmasından kaynaklıdır.

3.3.15. Irak'a Çöl Tilkisi Operasyonu (1998)

1998 yılına gelmeden önce Irak petrol üretimi son 3 yılda sırasıyla %4,97-%9,76-%100,04 olmak üzere artış trendine girmişti. 1998 yılının sonların doğru gerçekleşen Çöl Tilkisi Operasyonu'nun akabinde 1998 yılında bu artış %82,31 olarak gerçekleşse de ertesi yıl %23'e düşerek bu artış hızı kesilmiştir. Aynı dönemde dünya üretiminde artış oranları ise %2 ila %4 arasında gerçekleşmekteydi. Bu operasyonlar sonucunda petrol üretimi azalmadı fakat artış hızının düşmesi bir

anlamda bu operasyona bağlanabilir. Doğalgaz üretiminde ise 1997'de %5,6 1998'de %3,28 azalma gerçekleşmiştir. 1998 yılında Irak ekonomisi %34,85; 1999 yılında ise %17,88 oranında büyüme gerçekleştirmiştir. Petrol gelirlerinin çok önemli bir yer tuttuğu Irak'ta petrol üretiminin bu dönemlerdeki artış oranına bakıldığında büyüme rakamlarının petrol üretim artışının çok altında kaldığı görülmektedir. Nominal GSYH verileri incelendiğinde, UNCTAD verilerine göre, 1998 yılında 85 milyar dolar olan GSYH'nin 1999 yılında 14 milyar dolara düştüğü görülmektedir. Bu veri 1998 yılının son günlerinde gerçekleşen Çöl Tilkisi Operasyonunun ülke ekonomisi üzerindeki olumsuz etkisini göstermektedir. Petrol üretimindeki devasa artışlara rağmen GSYH'deki bu düşüşün başka şekilde açıklanması zor gözükmektedir. 1998 yılında ihracatın GSYH'deki payı %10 iken 1999'da bu oran %91'e yükselmiştir. GSYH oranındaki azalışla beraber petrol üretiminin ve ihracatın artması bunun yanında ihracatın GSYH'deki payının %10'dan %91'e yükselmesi bu dönemde Irak ekonomisinin petrol gelirleriyle ayakta durduğunu göstermektedir. Bu dönemle ilgili dikkat çeken bir başka konu da DYY net giriş verilerindeki düşüştür. Buna göre 1998 yılında 7,1 milyar dolar olan net girişler 1999 yılında -6,9 milyar dolar seviyesine gerilemiştir. Bu da yabancı yatırımların ülkeden kaçtığı sonucuna götürmektedir. Bu kaçışın en önemli sebebi olarak bu dönemde yaşanan bu operasyon ve ülke üzerinde dış dünya tarafından algılanan olumsuz havadır. Bölgesel Çatışma ve Politik Şiddet (MEPV) değerine bakıldığında 1997 yılında 4 olan değer bu operasyonun gerçekleştiği yıl 5'e yükseldiği gözükmektedir.

3.3.16. İkinci İntifada, Koruyucu Duvar Operasyonu ve Ayırıcı Duvar Kararı

2000 yılında İsrail ekonomisi %8,16 oranında büyümüştür³⁹. 2001 yılına gelindiğinde büyüme %0,02 seviyelerine düşmüştür. 2001 yılında ihracat %13,05 ithalat %6,66 azalmış, dış ticaret açığı %2.390 (125 milyon dolardan 3,1 milyar dolara) artmıştır. Enerji risk değeri, İsrail'de tarihinin en düşük risk seviyesinde olduğu 1999 yılında 1.018,18 iken 2000 yılında 1.072,75 seviyesine yükselmiştir. Enerji risk değeri bu tarihten sonra bu değer altına hiç inmemiş, birkaç yıl haricinde sürekli artmıştır. Enerji güvenliği risk değerindeki bu kırılmada İkinci İntifada ve akabinde gerçekleşen Filistin ile yaşanan çatışmaların etkileri vardır. Koruyucu Duvar Operasyonunun gerçekleştiği 2002 yılında ise İsrail Ekonomisi %0,16

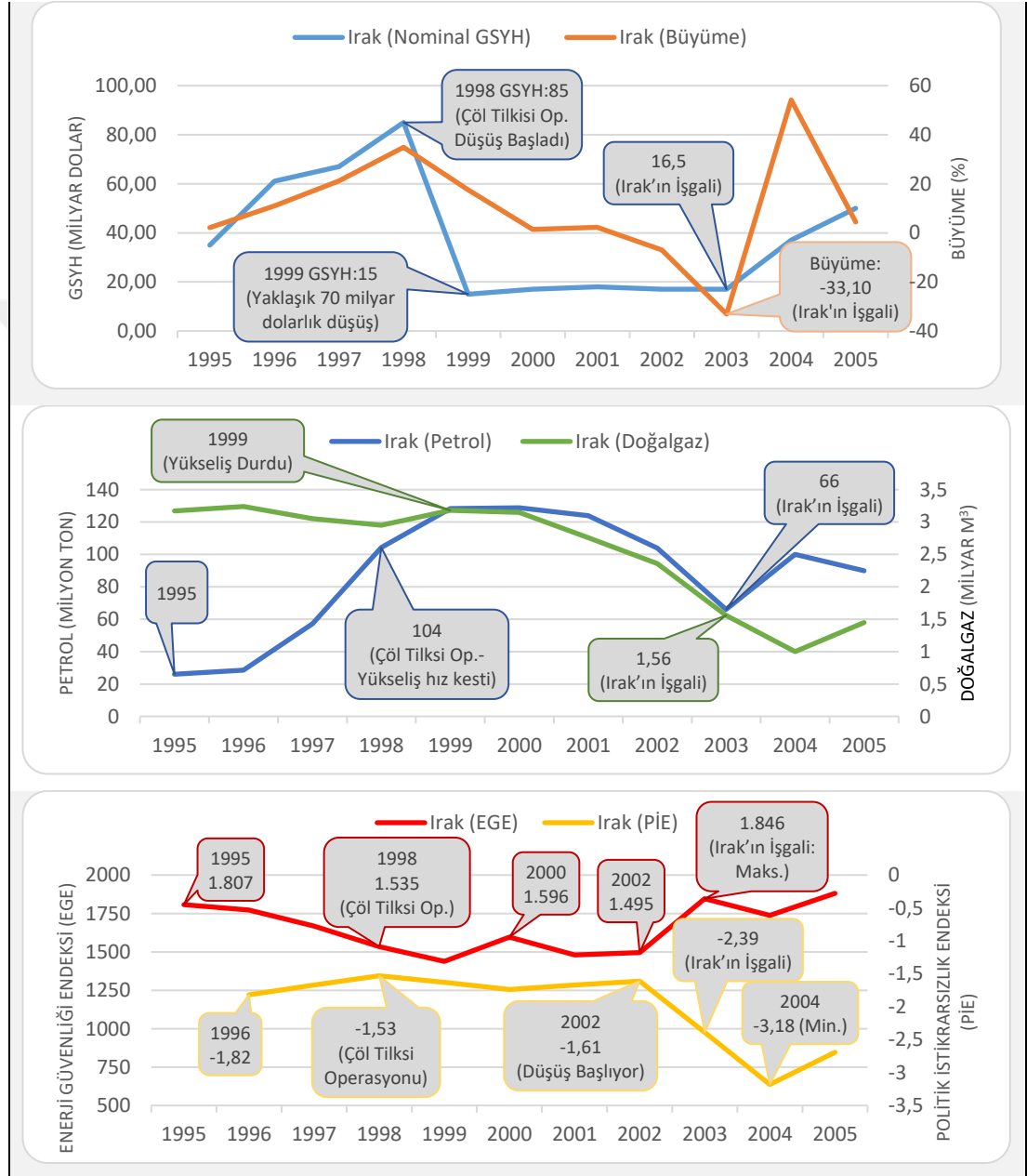
³⁹ Filistin İntifadasının Eylül ayında başladığı unutulmamalıdır.

büyümüş, buna karşın dış ticaret açığı artmıştır. 2000 yılında askeri harcamaların GSYH'deki payı %7,08 iken 2002 yılında %8,26'ya yükselmiştir. DYY net giriş verilerine bakıldığında, 2000 yılında 8 milyar dolar iken 2002 yılında 1,5 milyar dolara gerilediği görülmektedir. Net girişlerin yeniden 8 milyar dolar seviyesini yakalaması 2006 yılını (intifadanın sona erdiği 2005 yılının ertesi senesi) bulması, yaşanan bu istikrarsızlık olaylarının yabancı sermaye girişlerine etkisini göstermektedir. Esasında İsrail ekonomisinden ziyade bu dönemde en büyük darbeyi Filistin Ekonomisi görmüştür. Filistin ekonomisi 2000 yılında %8,56; 2001 yılında %9,31; 2002 yılında %12,49 daralmıştır. Filistin ekonomisinde 2000-2002 yılları arasındaki toplam daralma ise %27,42'dir.

3.3.17. 11 Eylül 2001 ve Irak'ın İşgali (2003)

11 Eylül saldırıları öncesinde ABD ve İngiltere Irak'a bir hava saldırısında bulunmuş, akabinde gerçekleşen 11 Eylül saldırıları dünyanın gözünün Irak'a çevrilmesine neden olmuştur. Ayrıca Irak 2002 yılında petrol ambargosu uygulama kararı almış, diğer Arap devletlerinden destek görmediği için sadece 30 gün sürmüştür. Bu yıl Irak'ın petrol ve doğalgaz üretim miktarlarında sırasıyla %16,14 ve %14,49 oranlarında düşüş gerçekleşmiştir. Aynı yıl dünya petrol ve doğalgaz üretim rakamları incelendiğinde petrol üretiminin %0,42 düştüğü, doğalgaz üretiminin ise %2,03 arttığı görülmektedir. Enerji güvenliği risk değerine bakıldığında Irak'ın enerji risk verisinin 1.479,12'den 1.495,38'e yükseldiği gözükmektedir. Dünya enerji güvenliği risk ortalamasının 1.119,09, Orta Doğu enerji güvenliği risk ortalamasının 831,57 olduğu düşünüldüğünde Irak'ın enerji riski açısından Orta Doğu ve Dünya ortalamasının üstünde risk taşıdığı görülmektedir. 2001 yılında gerçekleşen olaylar, 2002 yılında sadece Irak'ın uygulamaya çalıştığı petrol ambargosu ve diğer olayların akabinde Irak ekonomisine bakıldığında 2002 yılında %6,9 daralma gerçekleştiği gözükmektedir. 2001 yılında yaşanan olaylar Irak'tan yoğun bir doğrudan yabancı sermaye çıkışına neden olmuştur. 2000 yılında -32 milyon olan DYY net girişleri 2001 yılında -6,6 milyar dolar olmuştur. Bu durumun oluşmasının en önemli sebebi 11 Eylül sonrası dünyanın Irak'a bakış açısıdır. Zira dünyanın gözünde artık Irak ABD tarafından her an işgal edilecek bir ülke konumuna gelmiştir. Beklenen işgal Mart 2003'de başlamıştır. Çok geçmeden Irak'ta Saddam devrilmiş, bu olaylar ülke ekonomisinde ağır bir tahribat bırakmıştır. Ülkenin altyapısının ve üst yapısının

tahrip olması nedeniyle ülke çok ağır bir yıkıma uğramıştır. 2003 yılında petrol ve doğalgaz üretimi %36,44 ve %33,90 düşmüştür. 2000 yılında 128,80 milyon ton olan petrol üretimi 2003 yılı sonu itibariyle 66 milyon tona, doğalgaz üretimi ise 3,15 milyar m³'ten 1,56 milyar m³'e düşmüştür.

Grafik 10: Çöl Tilki Operasyonu (1998) ve Irak'ın İşgalinin (2003) Irak Ekonomisine Etkisi

Kaynak: Dünya Bankası; UNCTAD; BP; Global Energy Institute.

Bu rakamlar, 11 Eylül ve akabindeki Irak işgali sonrası toplam petrol ve doğalgaz üretiminin neredeyse yarı yarıya düştüğünü göstermektedir. Petrol ve doğalgazdaki bu düşüşün etkisi petrol ve doğalgazın Irak ekonomisindeki yeri düşünüldüğünde

daha da anlam kazanmaktadır. Zira 2002 yılında 6,9 daralan Irak ekonomisi 2003 yılında %33,1 daralmıştır. 2003 yılında Dünya ve Orta Doğu petrol üretiminde sırasıyla 3,77 ve 7,34; doğalgaz üretimi %3,58 ve %5,51 oranında artmıştır. Dünya ve Orta Doğu genelinde üretim artarken Irak'ta çok büyük düşüş yaşanması ülkedeki istikrarsızlığın yansımasıdır. Bu yansıma, ülkede petrol ve doğalgazın çok önemli bir yer tuttuğu düşünüldüğünde, ekonomiyi de oldukça etkilemiştir. Hem petrol ve doğalgaz üretiminin düşmesi hem işgal nedeniyle üretim alt ve üst yapısının tahrip edilmesi hem de ülkenin istikrarsızlık imajının dünyadaki yansıması nedeniyle yabancı yatırımlar gibi değişkenlerin zarar görmesi ülke ekonomisine çok büyük darbe indirmiştir. Bunun yanında ülke kaynakları kontrolsüz hale gelmiş, kaynaklar dış güçler ve terör gruplarının eline geçerek petrol ve doğalgaz gibi doğal kaynakların hem kontrolü hem de güvenliği büyük darbe almıştır.

Bölgesel çatışma ve dış şiddet olaylarının puanlandığı MEPV değerine bakıldığında 1999-2002 yılları arasında risk değerinin 1 gibi Irak ortalamasının çok altında bir değerde olduğu gözükmektedir. ABD işgali sonrası bu değer 6'ya yükselerek şiddet olaylarının arttığını göstermektedir. 2010 yılına kadar bu değer devam etmiştir. Risk oranının 1 olduğu 1999 yılında Irak'ın %17,58 büyüme gerçekleştirdiğini ayrıca belirtmek gerekmektedir.

3.3.18. Lübnan'da R. Hariri Suikastı ve Sedir Devrimi (2005)

Refik Hariri'nin suikast sonucu öldürülmesinin ardından Lübnan halkının yönetimin bağımsız bir liderle değiştirme ve Suriye'nin ülkelerinden askerlerini çekme talepleri nedeniyle Lübnan'da gösteri ve protesto olayları gerçekleşmiştir. Bu olayların sonucunda Suriye Lübnan topraklarından çekilmiş ve Sedir Devrimi olarak ifade edilen devrim gerçekleşmiştir. Sedir Devriminin gerçekleştiği yıl Lübnan ekonomisi %2,73 büyümüş, ihracat %6 ithalat %2 artmıştır. Buna rağmen 2004 yılında Lübnan ekonomisinin %5,91 ihracatın %125,83 ithalatın %62,86 büyüdüğünü ifade etmek gerekmektedir. Lübnan'ın enerji güvenliği, petrol ve doğalgaz üretim verileri bulunmadığından enerjideki değişim oranları hakkında yorum yapılamamaktadır. Bu devrimden doğrudan etkilenen bir diğer ülke Suriye olmuştur. Lübnan topraklarından çekilmek zorunda kalan Suriye'de petrol üretimi %6,21 azalmış, doğalgaz üretimi %2,46 artmıştır. Enerji güvenliği açısından 2004 yılında 1.563,51 olan enerji risk değeri 2005 yılında 1.554,83'e düşmüştür. 2005 yılında Suriye ekonomisi %6,2

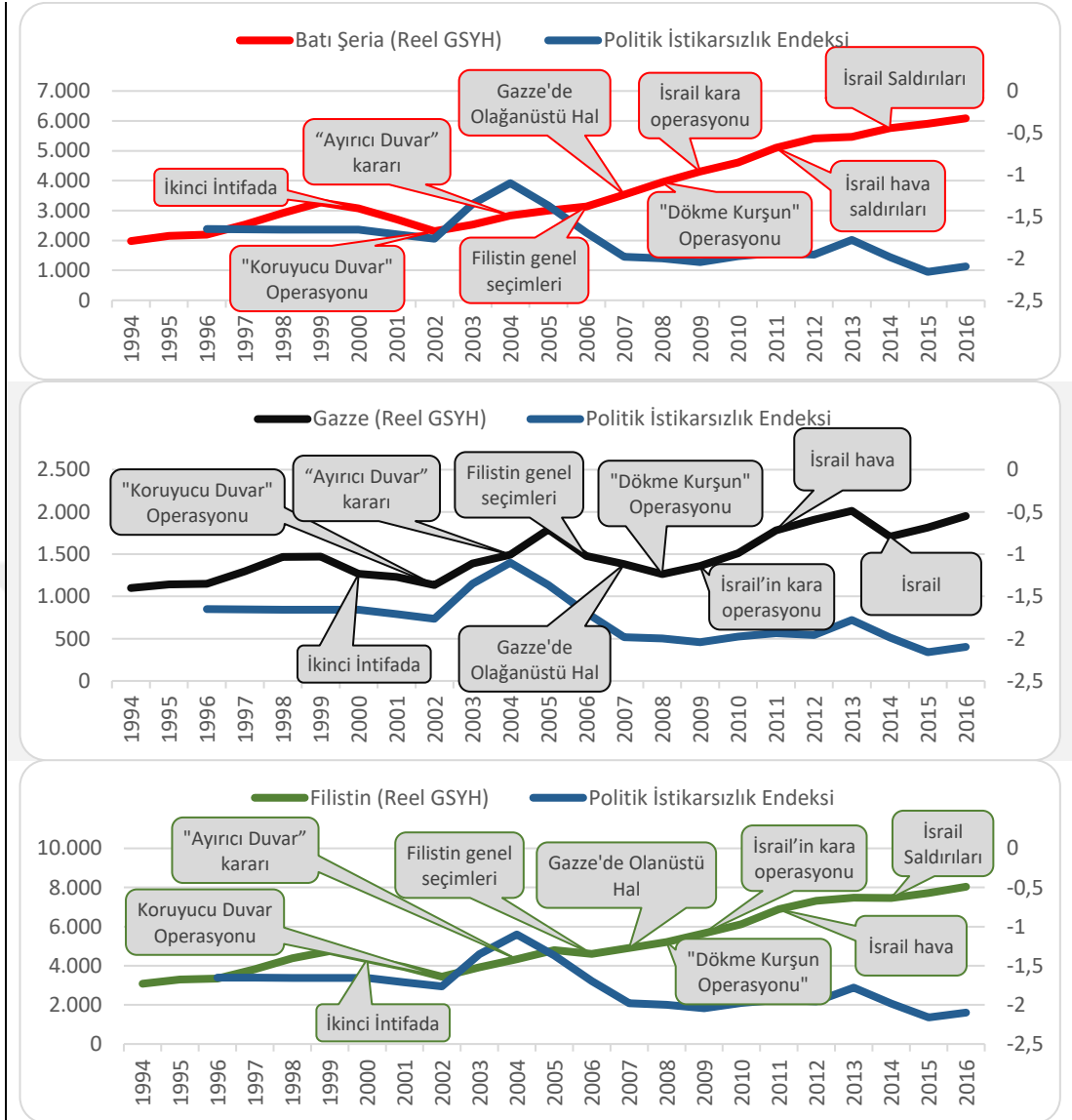
büyümüş, ihracat %16 ithalatı %20,27 oranında artmıştır. Sedir Devriminin her iki ülke içinde ekonomik yönden olumsuz yansımalarının olmasıyla birlikte birlikte, bir önceki yıla göre büyüme ve dış ticaret rakamlarının büyüdüğü görülmektedir.

3.3.19. Filistin’de Politik İstikrarsızlık ve Ekonomik Etkileri⁴⁰

Başta yıllardır süregelen İsrail-Filistin sorunu ile birlikte kendi iç çatışmaları olmak üzere politik istikrarsızlık niteliğindeki olaylar Filistin’in en önemli sorunu olup, Filistin’deki ekonomik geri kalmışlığın en önemli sebebini oluşturmaktadır. Politik istikrarsızlıkların ekonomik değişkenlere etkisini inceleyen geniş literatür de bu yargıyı destekler niteliktedir. Grafik 11’de 1994-2016 yılları arasında ülkede önemli politik istikrarsızlık olayları ile birlikte Dünya Bankası politik istikrarsızlık değişkeni ve Batı Şeria, Gazze ve Filistin geneli reel GSYH değerleri verilmiştir. Grafik incelendiğinde özellikle Gazze’de reel GSYH’nin politik istikrarsızlık değişkeni ile paralel hareket ettiği açıkça görülmekte, politik istikrarsızlık olaylarının bu bölgeyi doğrudan etkilediği sonucunu açıkça ortaya koymaktadır.

PCBS verilerine göre Batı Şeria’da 1994 yılında 1,9 milyar dolar olan reel GSYH değeri 2016 yılına gelindiğinde 6 milyar dolara yükselirken Gazze’de 1 milyar dolar olan reel GSYH 1,9 milyar dolara yükselmiştir. Bu durumda Batı Şeria reel GSYH 3 kattan daha fazla artarken Gazze’de bu artış yaklaşık 1,7 kat olmuştur. 1994 yılında bu iki bölgenin reel GSYH’leri arasındaki fark 881 milyon dolar iken 2016 yılında 4,1 milyar dolara yükselmiştir. Burada Gazze’nin ekonomik şartlarının yanı sıra İsrail saldırılarının bu bölgede yoğunlaşıyor olmasının etkisi oldukça fazladır. Batı Şeria’da kısmi bir artış görülmekle birlikte ülkede yaşanan politik istikrarsızlık niteliğindeki olayların bu bölgenin gelişmesini de engellediği açıktır. Dünya Bankası verilerine göre, Filistin genelinde 1994 yılı nominal GSYH 2,8 milyar dolar iken 2016 yılında 13,4 milyar dolara yükselerek nominal GSYH değeri 4,7 kat artmıştır. Dünya geneline bakıldığında ise nominal GSYH değerinin aynı dönemde yaklaşık 10 kat arttığı görülmektedir. Politik istikrarsızlık ekonomi ilişkisi literatürü ile Filistin’deki politik istikrarsızlık olayları birlikte düşünüldüğünde ekonomik olarak dünyaya göre çok daha az büyümesi politik istikrarsızlıklarla ilişkilendirilebilir.

⁴⁰ Filistin’in verilerindeki eksiklik Filistin’deki politik istikrarsızlık-enerji güvenliği-ekonomi ilişkisinin analiz edilmesini güçleştirmiş, bu yüzden Filistin ayrı bir başlık altında incelenmiştir.

Grafik 11: Filistin’de Politik İstikarsızlık ve Ekonomik Etkileri (1994-2016)

Not : Reel GSYH 2004 baz puanlara göre x1000.0000 dolardır.

Kaynak : PCBS; Dünya Bankası.

Kudüs Uygulamalı Araştırma Enstitüsü’nün (ARIJ) hazırladığı rapora göre İsrail’in Filistin yeraltı ve yer üstü zenginliklerini kullanması (doğal kaynaklar), insan kaynağına verdiği zarar, hareket özgürlüğünü kısıtlaması, alt yapının tahrip edilmesi vergi kaçırma ve sınır kapılarını kapatması gibi uygulamaları Filistin ekonomisinin doğrudan ve dolaylı olarak yıllık yaklaşık 9,46 milyar dolar kaybına neden olmaktadır (Halil, 2016). Ramallah’taki Filistin Ekonomi Politikası Araştırmaları Enstitüsü (MAS) raporuna göre İsrail’in müdahaleleri nedeniyle Filistin ekonomisinde su, doğalgaz, petrol ve tarım arazileri gibi doğal kaynakları ele geçirilmesi yıllık 2,63 milyar dolar; insan kaynaklarından 1,6 milyar dolar;

altyapıdan 3,24 milyar dolar; bankacılık ve turizmden 1,55 milyar dolar; vergi kaçırmadan 320 milyon dolar kayba neden olmaktadır (Yeni Akit, 2016; Halil, 2016). Filistin'in 2016 yılı nominal GSYH'sinin 13,4 milyar dolar olduğu düşünüldüğünde İsrail müdahalelerinin ekonomide GSYH'nin yaklaşık %70'i kadar kayba neden olduğu sonucu çıkmaktadır. UNCTAD tarafından 2014 yılında yapılan bir çalışmada işgal altındaki Filistin topraklarının İsrail'in Filistin hazinesine aktarılmayan gümrük, satın alma ve katma değer vergisi gelirlerinde yıllık olarak en az 306 milyon dolar kaybettiğini göstermektedir. Bu çalışmaya göre, Filistin'in İsrail'den yaptığı ithalatın %39'unun üçüncü ülkelerden kaynaklandığı, yani İşgal Altındaki Filistin Bölgesinde satılmadan önce İsrail'in bu malları başka ülkelere satın alarak Filistin'e sattığı anlaşılmaktadır. Bu "dolaylı ithalatlardan" gelen gümrük gelirleri, İsrail makamları tarafından toplanmakta, ancak Filistin Ulusal Otoritesine aktarılmamaktadır(UNCTAD, 2014). UNCTAD'ın 2014'te yayımladığı raporda, İsrail tarafından A,B ve C bölgeleri olarak üçe ayrılan Batı Şeria'da Filistin topraklarının yüzde 61'ini kapsayan ve idare ile güvenlik bakımından İsrail'in denetiminde olan "C bölgesi"nde Filistin'in ekonomik kaybının yıllık 3,4 milyar dolar olduğu ifade edilmiştir(Yeni Akit, 2016). Ayrıca bu anılan kayıpların haricinde zaten sınırlı olan ekonomik kaynakların israf olması, savunma amaçlı verimsiz harcamaların artması, politik istikrarsızlık nedeniyle ülkeye gelmeyen yabancı yatırımlardaki kayıp, ekonomik büyüme için çok önemli olan nitelikli emeğin göçü, yatırım ve tasarruf kararların belirsizliklerden olumsuz etkilenmesi ve bu listeye eklenmesi muhtemel birçok nedenden oluşan ekonomik kayıplarla beraber bu oran çok daha yüksek bir rakama ulaşacaktır.

Filistin enerji açısından dışa bağımlı bir ülke olup, genellikle enerjide İsrail'in "insafına" kalmakta, ülkede başta sık sık gerçekleşen elektrik kesintileri olmak üzere enerji açısından kötü durumlar yaşamaktadır. Bu çalışmada yer verilen enerji güvenliği endeksi Filistin için mevcut olmamakla birlikte, politik istikrarsızlık olaylarının enerji güvenliğine verdiği tehditleri de göz önünde bulundursak, bu kadar yoğun politik istikrarsızlık olaylarının yaşandığı bir yerde enerji güvenliğinin de çok büyük risk altında olduğunu tahmin etmek çok da zor değildir. Üretimde en stratejik girdilerin başında gelen enerjinin zor şartlarda elde edilmesi, hatta çoğu zaman elektrik başta olmak üzere enerjiye erişimin tamamen kesilmesi ülkede üretime ağır

darbe vurmakta, bunun zincirleme etkisiyle ekonomiye etkisi çok daha ağır olmaktadır. Örneğin elektrikle çalışan makinaların olduğu bir üretim tesisinde elektriklerin günlerce hatta haftalarca olmaması durumunda ayakta durması oldukça güç olacaktır. Bu etki dalga dalga ekonominin geneline yayılacak, politik istikrarsızlıklardan zaten zor durumda olan ekonomi enerjiye erişilememesi nedeniyle ekonomi çifte darbeye maruz kalacaktır. Filistin ekonomisi politik istikrarsızlıkların yoğunluğu nedeniyle hem doğrudan hem de enerji güvenliğine olumsuz etkisi gibi dolaylı etkilerle bu darboğazı derin bir şekilde yaşamaktadır. Ayrıca İsrail'in Batı Şeria'da bir petrol sahasından günlük ortalama 800 varil ham petrol çıkardığını bizzat Filistin Başbakanı Rami el-Hamdallah ifade etmiştir. Bunun yanında British Gas, 2000 yılında Gazze Şeridi'ne 30 kilometrelik mesafede yaptığı sondaj çalışmasında 603 metre derinlikte yaklaşık 38 milyar metreküplük rezerve ulaştığını açıklamasına rağmen İsrail bu rezervin kullanmasını engellemiştir (Yeni Akit, 2016). İsrail'in bu tutumu enerji güvenliğinin 4A'sından erişilebilirliği ortadan kaldırarak ülkede enerji güvenliğini olumsuz etkilemektedir.

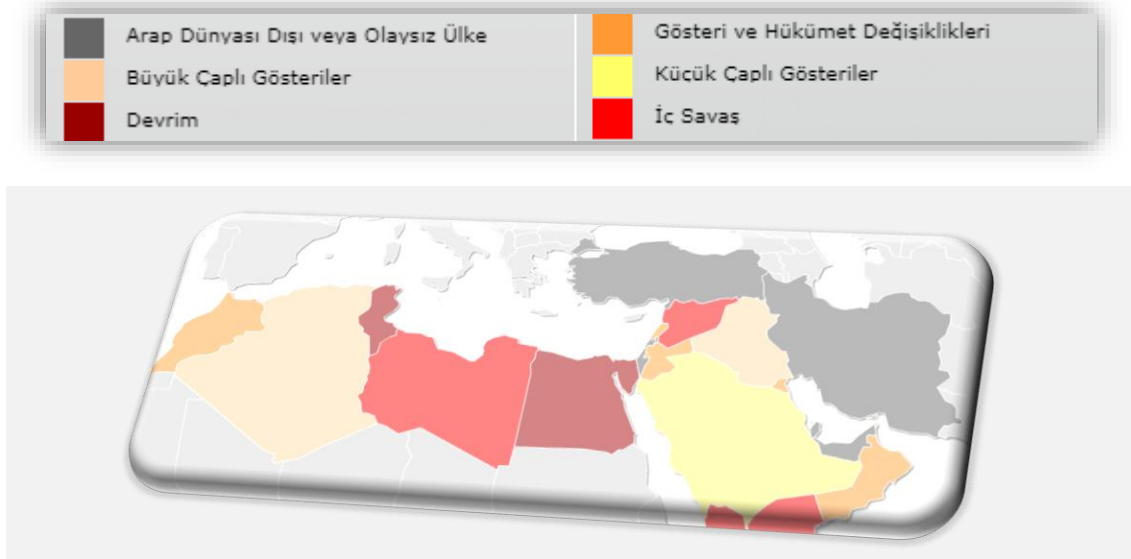
Filistin açısından politik istikrarsızlığın iki önemli sonucu ortaya çıkmaktadır. Birincisi, politik istikrarsızlığın kalıcılığı yani istikrarsızlığın istikrarıdır. Ülkede olumlu gelişmeler yaşansa dahi kısa sürede bu durumun bozulacağı beklentisi, ekonomik aktörleri olumlu politik istikrar dönemlerinde dahi istenilen seviyede etkileyememektedir. İkincisi, politik istikrarsızlığın olumsuz etkisinin artık daha sınırlı olması durumudur. Bunun nedeni ise üretim faktörleri ve büyümede etkili olan diğer değişkenlerin yıllardır süregelen politik istikrarsızlık olayları nedeniyle minimum noktasına ulaşması, üretimin zaten bitme noktasına gelmesidir. Bundan dolayı da politik istikrarsızlıkların ekonomide etkisi artık daha azdır. Bu durum benzer olayların gelişmiş ekonomide yaşanması ile Filistin'de yaşanmasının farkını ifade etmektedir.

Ülkede oluşacak olumlu hava ekonomik aktörleri bu olumlu havanın yakında bozulacağı beklentisi nedeniyle ekonomiye tam olarak yansımamakta, Filistin ekonomisi için politik istikrarsızlığın olumsuz etkilerinden kurtulması bu yüzden hayli zor görünmektedir. İsrail-Filistin sorunun kalıcı olarak çözümlenmesinin yanı sıra Filistin içindeki politik aktörlerin kendi aralarında barışı sağlamaları ekonomik aktörleri ikna edecek iki önemli husustur. Bu konuda öncelikli olarak ülkedeki ikili

yapı ülke menfaatlerini kapsayacak şekilde birleştirilmeli, demokrasi ülkede daha güçlü bir şekilde tesis edilmeli, ülkede gerçek anlamda demokratik seçimler yapılmalı ve demokrasi için gerekli diğer yasal düzenlemeler yapılarak uygulamaya konulmalı, ülkedeki siyasi kurumlar arasındaki şiddetle varan ayrılıklar sona erdirilerek demokrasi için olmazsa olmaz iktidar ve muhalefet kurumları daha işler hale getirilmelidir. İçerde güçlü bir yapı kurulduktan sonra uluslararası arenada İsrail-Filistin sorununa yönelik daha güçlü bir irade sergilenerek en büyük politik istikrarsızlık kaynağı olan dış sorunlar çözümlenmelidir.

3.3.20. Arap Baharı ve Orta Doğu Ülkelerine Yansımaları

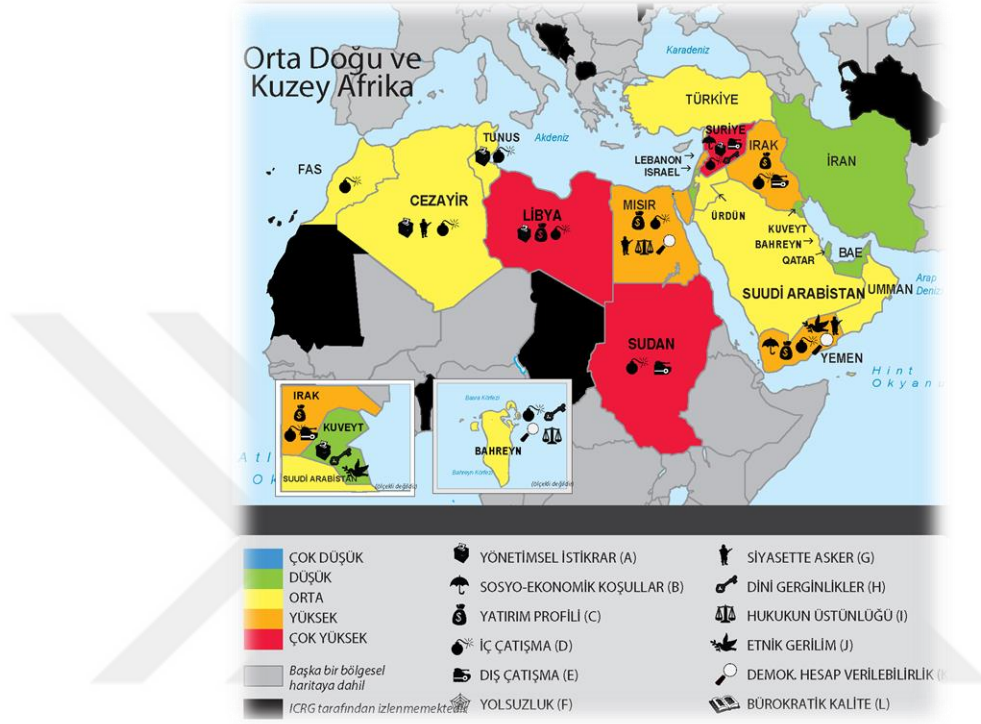
Arap Baharı, 2010 yılının son ayında Tunus'ta Mohamed Bouazizi'nin işporta tezgâhı ile satış yapmasına izin verilmemesinin ardından kendisini yakmasıyla alevlenmiştir. Bu olay Tunus sınırlarını aşarak Orta Doğu coğrafyasının büyük çoğunluğunu oluşturan Arap halklarını etkileyerek, geniş halk kitleleri tarafından bölge ülkelerinde yöneticilerine karşı başlatılan isyan ve başkaldırı şeklinde çoğu zaman şiddet olaylarına varan politik istikrarsızlık göstergesi niteliğindeki olaylara dönüşmüştür. Bu olaylar sonucunda ülke yönetimlerinde değişiklikler meydana gelmiş, Libya'da Kaddafi yönetiminin devrilmesinde olduğu gibi olaylar devlet başkanları linç edilerek öldürülecek seviyelere ulaşmıştır.

Şekil 8: Arap Baharı Olaylarında Bölge Ülkelerinde Yaşananlar

Arap Baharı sürecinde Tunus'ta 26 yıllık Zeynel Abidin Bin Ali döneminin kapandığı Yasemin Devrimi, 30 yıllık Hüsnü Mübarek döneminin kapandığı Mısır

Devrimi gerçekleştirmiştir. Libya, Suriye ve Yemen’de iç savaşların başlamasına neden olmuştur. Ayrıca Fas, Umman, Ürdün, Kuveyt, Bahreyn ve Lübnan’da gösteriler ve hükümet değişiklikleri; Irak ve Cezayir’de büyük çaplı gösteriler; Suudi Arabistan’da da küçük çaplı gösteriler çıkmıştır(bknz. Şekil 8).

Şekil 9: Orta Doğu Ülkeleri Risk Haritası

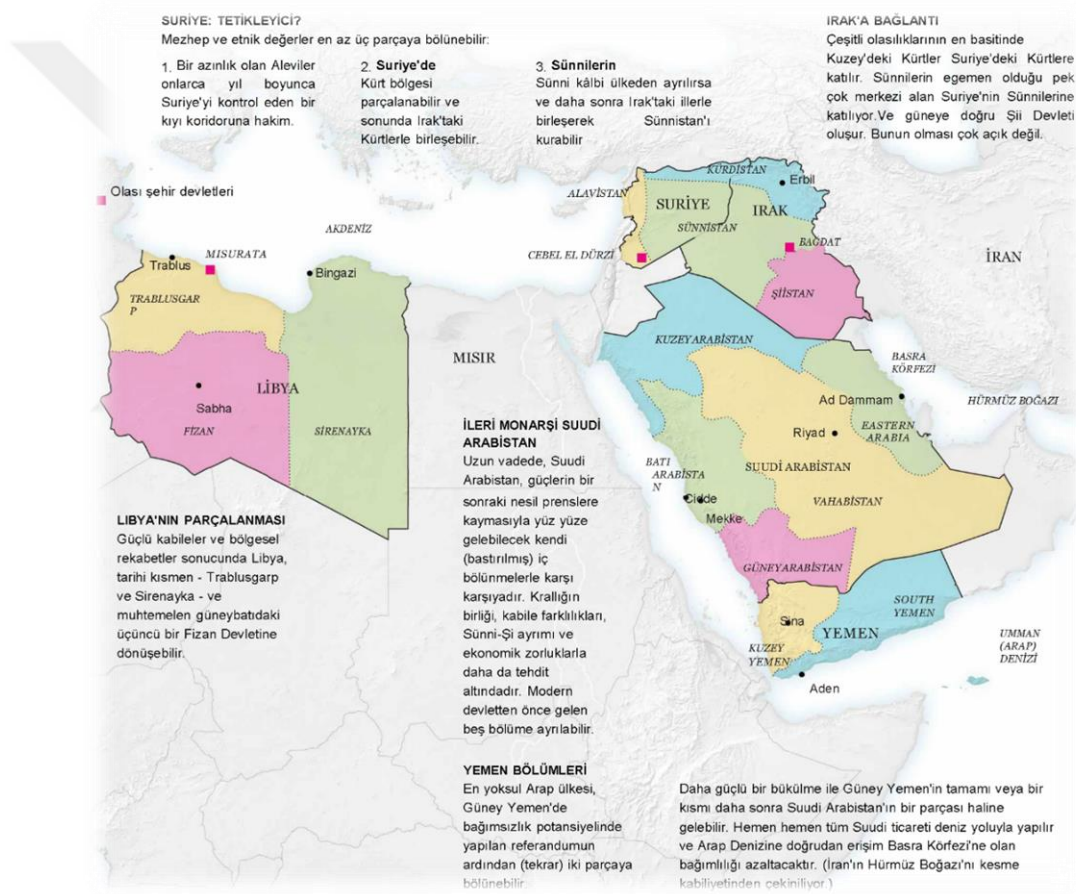
Not : Haritada yer alan ikonlar belirli ülkelerin siyasi risk profillerini etkileyebilecek kayda değer koşullara işaret edecek şekilde seçilmiştir.

Kaynak: ICRG.

Şekil 9’da ICRG tarafından Orta Doğu ülkelerinin yüz yüze olduğu bazı riskler verilmiştir. Buna göre Cezayir, Kuveyt, Tunus, Suriye ve Libya yönetimsel istikrar; Yemen ve Suriye sosyo-ekonomik; Mısır, Irak, Yemen ve Libya yatırım; Mısır, Irak, Cezayir, Fas, Tunus, Ürdün, Yemen, Suriye ve Libya iç çatışma; Irak ve Suriye dış çatışma; Mısır, Cezayir, Kuveyt ve Yemen’de siyasette askerin egemen olma durumu; Bahreyn ve Suriye dini gerginlik; Mısır ve Bahreyn hukukun üstünlüğü; Kuveyt ve Yemen etnik gerilim; Mısır, Bahreyn ve Yemen demokratik hesap verilebilirlik açısından risk altındadır.

Şekil 10’da verilen ve New York Times’da yayımlanan haritada Arap Baharı sonrası bölgede ortaya çıkan olaylar neticesinde bölgede 5 ülkenin (Suriye, Irak, Libya, Suudi Arabistan ve Yemen) bölünerek bölgede 14 yeni “devletçiğin” ortaya çıkacağı

şeklindeki “öngörü” yer almıştır. Bu bir anlamda batılı güçlerin emelleri olabilir. Fakat ortada var olan bir gerçek vardır: Bölgedeki birçok devletin varlığının pamuk ipliğine bağlı olduğu. New York Times yazarı Robin Wright analizinde şu soruları soruyordu: Birinci Dünya Savaşı’ndan sonra Osmanlı İmparatorluğu yabancılar tarafından bölüşülmemiş olsaydı ne olurdu? Ya da harita coğrafi gerçekleri veya kimlikleri yansıtıyor mu? Wright’ın bu sorularının yanına şöyle bir soru daha eklenebilir: Orta Doğu’da petrol olmasaydı bölge bu kadar istikrarsız olur muydu? Belki de bu soruların cevabı Orta Doğu’daki politik istikrarsızlık olaylarının bu kadar çok ve yoğun yaşanmasının nedenidir.

Şekil 10: Orta Doğu’daki 5 Devletin 14 “Devletçiçe” Bölünmesi

Kaynak: Wright (2013)

3.3.20.1. Arap Baharı Olaylarının Ortaya Çıkış Nedenleri

Politik istikrarsızlık göstergeleri açısından Orta Doğu’nun incelendiği bölümde kurumsal göstergeler açısından bölge ülkelerinin zayıflıklarından bahsedilmişti. Bu zayıflıklar zaman zaman bölge insanının daha fazla özgürlük ve daha fazla demokrasi arzularının karşılanmamasından dolayı geniş halk isyanlarına

dönüşmektedir. Bu açıdan bölge ülkelerinin kurumsal zayıflıklarının bir sonucunu göstermesi açısından Arap Baharı olayları çok önemlidir. Bölge halklarının daha fazla özgürlük ve demokrasi taleplerinin yanı sıra dış güçlerin olayları kışkırtması da göz ardı edilemeyecek bir gerçek olmakla birlikte bölge ülkelerinde artan baskılar, yolsuzluk, yoksulluk, demokratik zayıflıklar bu olayların başlamasının en temel sebeplerindedir. Bu olaylar hem yakın tarihimizin en büyük kitlesel olayları hem de kurumsal göstergelerdeki zayıflıkların politik istikrarsızlık olaylarına etkisi açısından çok önemlidir. Arap Baharı az ya da çok Arap ülkelerini ve bölgedeki diğer ülkeleri hatta dünya ekonomisini etkilemiştir. Arap Baharı döneminde gerçekleşen önemli olaylar Orta Doğu'daki politik istikrarsızlık kronolojisinin verildiği Ek 2'de görülebilir.

3.3.20.2. Arap Baharı Olaylarının Orta Doğu Ülkelerinin Politik İstikrarına Etkisi

Dünya Bankası veri tabanından elde edilen Politik İstikrarsızlık Endeksi⁴¹ değeri (Arap Baharı döneminde endeksteeki değişimleri görmek için bkz. Tablo 39) bu döneme yönelik çok önemli fikirler vermektedir. Endeksin 2016 verilerine göre, politik istikrarsızlık açısından en istikrarsız ülkeden başlamak üzere Suriye, Yemen, Irak, Libya, Türkiye⁴², Lübnan, Mısır, Cezayir, Tunus, Bahreyn, İsrail, İran, Ürdün, Suudi Arabistan, Fas, Kuveyt, Birleşik Arap Emirlikleri, Umman, Katar şeklinde sıralanmaktadır.

Tablo 39 incelendiğinde Orta Doğu ülkelerinin 2016 yılı politik istikrarsızlık değerinin ortalamasının -1,004 iken Arap Baharı öncesi bu ortalamanın -0,610 seviyelerinde olduğu görülmektedir. 1996-2016 yılları arasında bölge ülkelerin ortalama istikrarsızlık endeks değeri -0,581; 2004-2010 arası ortalamanın -0,453; 2010 yılı ortalamasının -0,610 iken Arap Baharı olaylarının yaşandığı 2010-2016

⁴¹ Dünya Bankasının (Worldwide Governance Indicators) Politik İstikrar ve Terörizm/Şiddetin Yokluğu başlığı altında yayınladığı veriler Politik İstikrarsızlık Endeksi olarak literatürde birçok çalışmada kullanılmaktadır. Bu endeks terörizm de dahil olmak üzere siyasi istikrarsızlık ve/veya siyasi olarak güdülenen şiddet olasılığını algılar. 1996-2016 yıllarındaki verilerin bulunduğu bu endeks -2,5 (en istikrarsız ülkeden) ile +2,5 (en istikrarlı ülkeye doğru) arasında değişmektedir.

⁴² Burada 2016 yılı Politik İstikrarsızlık Endeksi değeri -2'ye yakın çıkmasının sebebi 2016 yılındaki FETÖ darbe girişiminin etkisidir. 2015 yılı endeks değeri -1,494 iken darbe girişiminin etkisiyle istikrarsızlık -1,998 seviyesine yükselmiştir. Bu durum darbe girişiminin başarıyla atlatılmasından dolayı geçicidir. Bu olağanüstü durumdan dolayı ülkemiz istikrarsızlık endeksinde Libya'dan hemen sonra gelse de hak ettiği yer daha ilerisidir.

yılları arasında -0,893 olması Arap Baharı olaylarının Orta Doğu'da politik istikrarsızlığı artırdığı sonucunu açıkça ortaya koymaktadır. Arap Baharı olaylarının etkisini görebilmek için 2004-2010 yılları arasındaki politik istikrarsızlık ortalaması ile Arap Baharının yaşandığı 2010-2016 yılları arasındaki politik istikrarsızlık ortalaması karşılaştırıldığında, Arap Baharı olaylarının bölgenin istikrarsızlığını yaklaşık iki kat artırdığı sonucunu ortaya çıkarmaktadır.

Tablo 39: Arap Baharı Olaylarının Orta Doğu'ya Etkisi (1996-2016 Politik İstikrarsızlık Endeksindeki Değişim)

Dönem Ülke	2010		2016		1996-2016		2004-2010		2010-2016	
	Değer	S.N	Değer	S.N	Ort.	Değiş.	Ort.	Değiş.	Ort.	Değiş.
Türkiye	-0,915	13	-1,998	15	-1,027	-0,743	-0,798	-0,081	-1,275	-1,083
S.Arab.	-0,227	7	-0,496	6	-0,302	-0,308	-0,350	0,429	-0,430	-0,269
İran	-1,631	17	-0,745	8	-0,972	-0,423	-1,054	-0,868	-1,167	0,886
BAE	0,802	2	0,441	3	0,852	-0,522	0,870	0,033	0,777	-0,361
Mısır	-0,898	12	-1,419	13	-0,859	-0,896	-0,687	-0,077	-1,423	-0,521
İsrail	-1,341	15	-0,827	9	-1,223	0,323	-1,361	-0,018	-1,098	0,514
Irak	-2,239	18	-2,278	17	-2,236	-0,461	-2,593	0,942	-2,150	-0,039
Cezayir	-1,259	14	-1,139	12	-1,327	0,641	-1,232	0,100	-1,224	0,120
Katar	1,154	1	0,867	1	1,031	0,507	1,088	0,030	1,087	-0,287
Kuveyt	0,452	4	-0,147	4	0,273	-0,320	0,403	0,107	0,132	-0,599
Fas	-0,383	9	-0,285	5	-0,347	-0,078	-0,448	-0,071	-0,402	0,098
Umman	0,590	3	0,802	2	0,816	-0,073	0,905	-0,525	0,609	0,212
Lübnan	-1,625	16	-1,555	14	-1,291	-0,887	-1,395	-0,911	-1,642	0,070
Tunus	-0,064	6	-0,988	11	-0,156	-1,252	0,120	-0,213	-0,692	-0,924
Ürdün	-0,312	8	-0,533	7	-0,350	-0,489	-0,318	-0,078	-0,519	-0,221
Bahreyn	-0,493	10	-0,862	10	-0,392	-0,554	-0,084	-0,806	-0,965	-0,368
Yemen	-2,424	19	-2,794	18	-1,916	-1,486	-1,771	-0,871	-2,542	-0,370
Suriye	-0,806	11	-2,914	19	-1,069	-2,569	-0,369	-0,519	-2,403	-2,108
Libya	0,028	5	-2,208	16	-0,554	-1,221	0,462	-0,327	-1,635	-2,236
Ortalama	-0,610		-1,004		-0,581	-0,569	-0,453	-0,196	-0,893	-0,394

Kaynak : Dünya Bankası.

Ülke özelinde bakıldığında, 1996-2016 yılları arasında politik istikrarsızlık endeksi değeri ortalaması en kötü olan ülke (yani politik istikrarsızlık seviyesi en yüksek ülke) -2,236 ortalama ile Irak'tır⁴³. 1996-2016 yılları arasında Orta Doğu ortalamasının üstünde politik istikrarsızlığa sahip olan ülkeler sırasıyla Yemen, Cezayir, Lübnan, İsrail, Suriye, Türkiye, İran ve Mısır'dır. Burada Türkiye'nin ortalaması 2016 darbe girişimi öncesi -0,969 iken -1,027'ye yükseldiğini özellikle belirtmek gerekir. Orta Doğu ortalamasının altında istikrarsızlığa sahip ülkeler ise Libya, Bahreyn, Ürdün, Fas, Suudi Arabistan, Tunus, Kuveyt, Umman, BAE ve

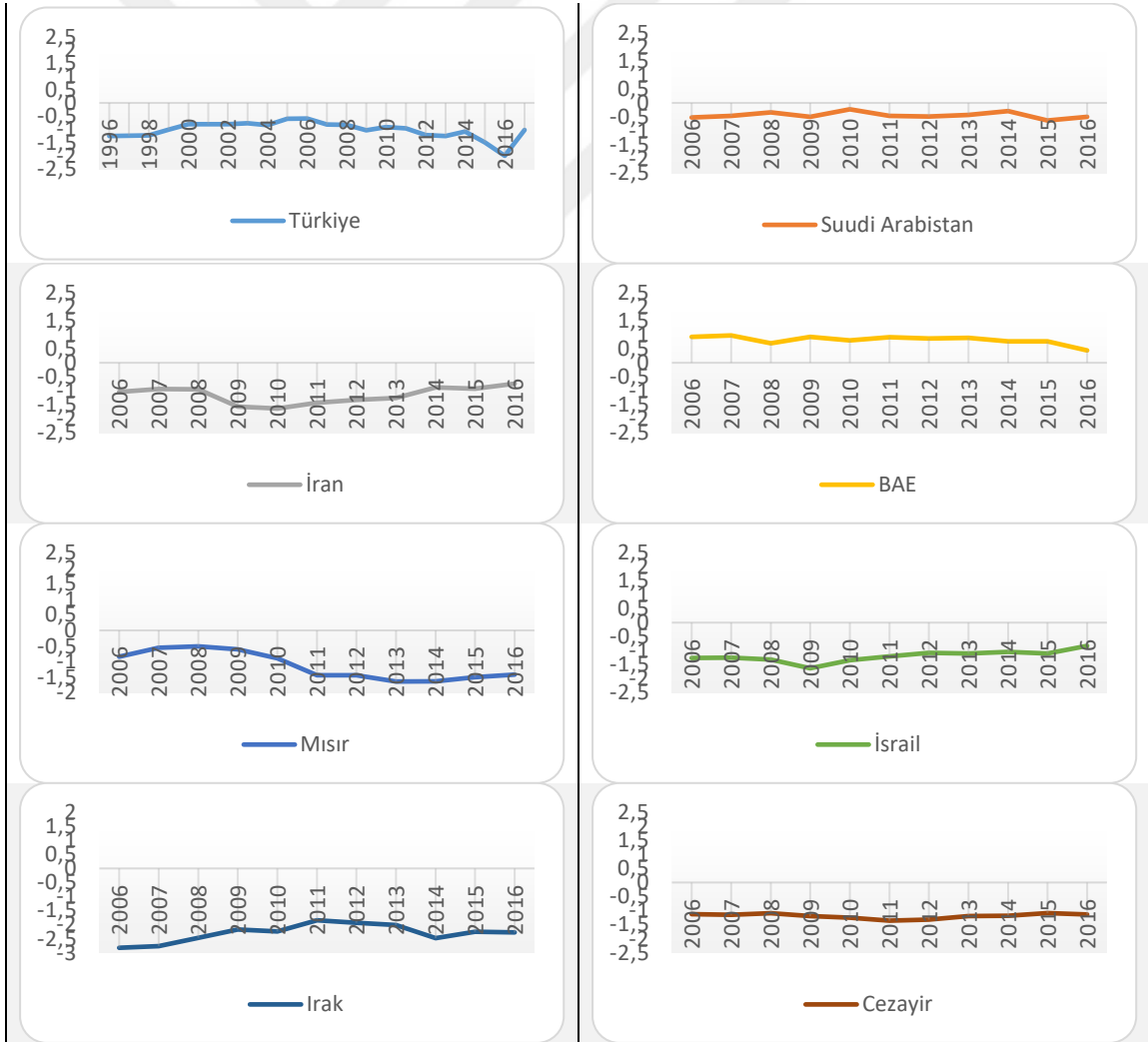
⁴³ Bu dönemde ABD tarafından işgal edilmesi, Arap Baharı olayları ve DEAŞ gibi terör örgütlerinin saldırılarıyla karşı karşıya kalması Irak'ın en istikrarsız ülke olmasının sebeplerindendir.

Katar olarak sıralanmaktadır. Arap Baharı olaylarının öncesini işaret eden 2004-2010 yılları arası politik istikrarsızlık seviyesi Orta Doğu ortalamasının üstünde olan ülkeler Irak, Yemen, Lübnan, İsrail, Cezayir, İran, Türkiye, Mısır; ortalamanın altında Fas, Suriye, Suudi Arabistan, Ürdün, Bahreyn, Tunus, Kuveyt, Libya, BAE, Umman ve Katar olarak sıralanmaktadır. Arap Baharı olaylarının yaşandığı 2010-2016 yılları arasındaki döneme bakıldığında, bölgenin en istikrarsız ülkesi olan Irak yerini Yemen ve Suriye'ye bırakmıştır. Suriye 2004-2010 yılları arasında Orta Doğu ortalamasının altında bir politik istikrarsızlık seviyesine sahip iken 2011'de başlayan iç savaş sonrası bölgenin en istikrarsız ülkesi haline gelmiştir. 2010-2016 yılları arasında istikrarsızlık seviyesi en fazla artan (2010 ile 2016 arasında endeks değeri arasındaki farkın en yüksek olduğu) ülkeler Libya, Suriye, Türkiye, Tunus, Kuveyt ve Mısır olmuştur. Bu dönemde politik istikrarı artan ülkeler ise Lübnan, Fas, Cezayir, Umman, İsrail ve İran olmuştur.

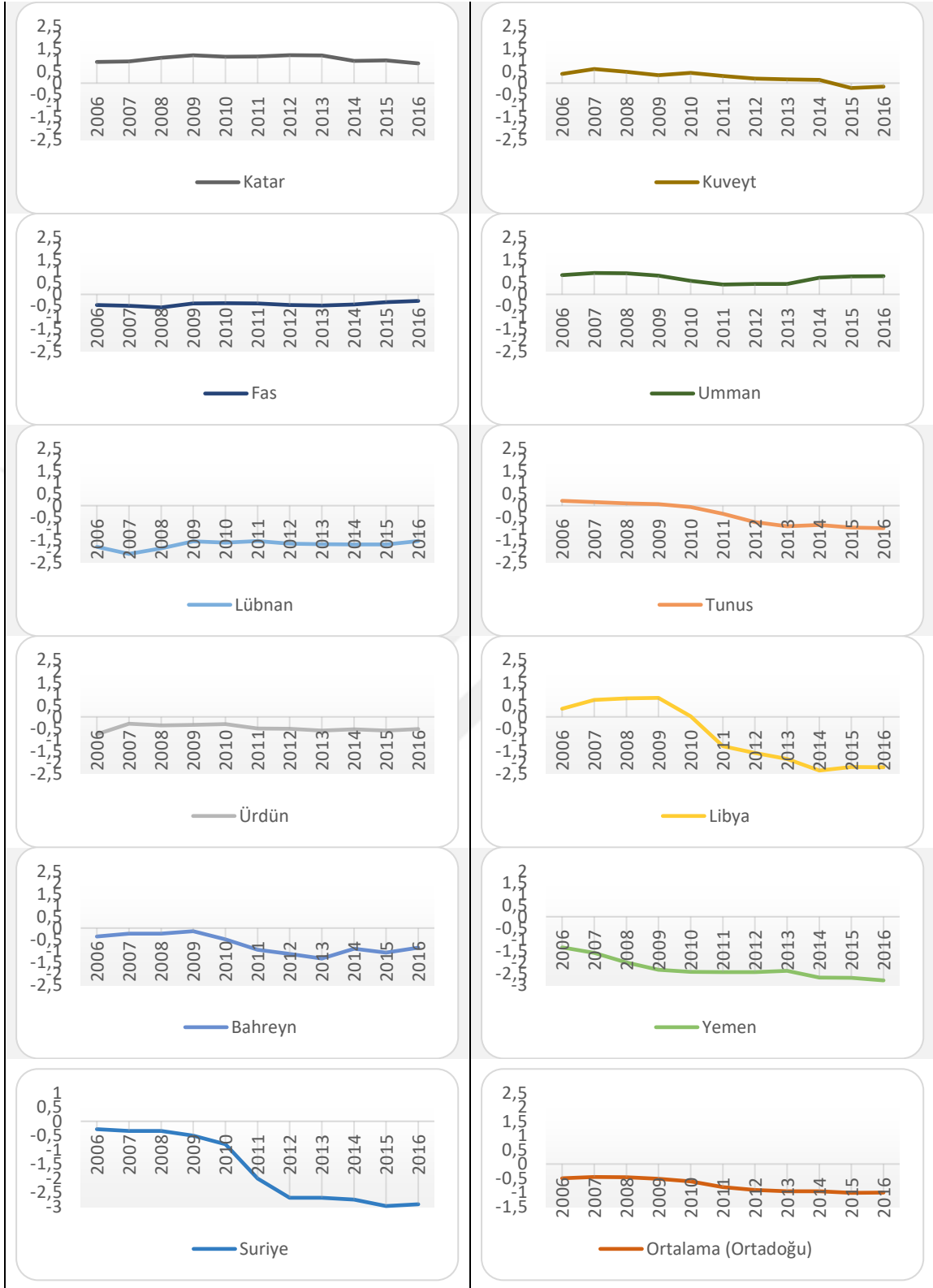
2004-2010 yılları arasında politik istikrarsızlık seviyesi ortalamanın üstünde olan ülkeler Yemen, Suriye, Irak, Lübnan, Libya, Mısır, Türkiye, Cezayir, İran, İsrail, Bahreyn; ortalamanın altında olan ülkeler Tunus, Ürdün, Suudi Arabistan, Fas, Kuveyt, Umman, BAE ve Katar olarak sıralanmaktadır. Buna göre 1996-2016 yılları arasında ortalamanın üstünde istikrarsızlığa sahip 9; 2004-2010 arasında 8; 2010-2016 yılları arasında 11 ülkenin bulunması, Arap Baharı olaylarının yaşandığı dönemde hem bölge ülkelerinin genel istikrarsızlık ortalamasının artması hem de ülkelerin politik istikrarsızlık ortalamalarının artması bu dönemin Orta Doğu için politik istikrarsızlık açısından kötü durumunu daha da kötüleştirdiğini ortaya koymaktadır. Ayrıca endeks değerinden hangi ülkelerin bu olaylardan daha yoğun etkilendiğini de görmek mümkündür. Buna göre Libya, Suriye, Tunus, Kuveyt, Mısır ve Yemen bu dönemden en fazla etkilenen ülkeler olarak sıralanmaktadır⁴⁴. Ayrıca Irak gibi bazı ülkeler Arap Baharı öncesinde zaten çok kötü durumda olduğundan (bir anlamda dibe yaklaştıkları için) endeks değerinde fazla değişiklik olmamış gibi görüldüğünü de vurgulamak gerekir. Grafik 12'de Arap Baharı olaylarının bölge ülkelerinin politik istikrarsızlık endeks değerine etkisi gösterilmiştir. Bu grafikten Orta Doğu ülkelerinde özellikle 2011 sonrası kırılmalar çok açık bir şekilde görülmektedir.

⁴⁴ Mısır, Libya, Yemen ve Suriye'de iç ve dış şiddet olaylarının puanlandığı Bölgesel Çatışma ve Politik Şiddet (MEPV) değerindeki artışlar da bu durumu destekler niteliktedir.

Türkiye'nin politik istikrarsızlık endeksindeki değişimler incelendiğinde en düşük seviyenin (-1,49'dan -1,99'a) FETÖ darbe girişiminin yaşandığı 2016 yılı olduğu görülmektedir. Bunun dışında 1996 ve 1998 arasında (28 Şubat dönemi), 2013 yılında (Gezi Parkı olayları ve 17-25 Aralık operasyonları), 2012 (MİT Krizi) Türkiye'nin politik istikrarsızlık seviyesinde kırılmaların yaşandığı dönemlerdir. Görüldüğü gibi Türkiye'de 2011 sonrası kırılmaların nedenleri arasında Arap Baharının doğrudan etkisi yoktur. Fakat Arap Baharı sonrası özellikle Suriye gibi komşu ülkelerdeki karışıklıklar ile DEAŞ'ın saldırılarının Türkiye'nin güven ve istikrarı üzerine birçok etkisi olduğu yadsınamaz bir gerçektir. Ayrıca Türkiye'nin politik istikrarsızlık endeks değerine göre en istikrarlı olduğu yıl AB tam üyelik müzakerelerinin başladığı yılın hemen akabinde 2006 yılı olması dikkat çekici bir başka ayrıntıdır.

Grafik 12: Arap Baharı Olaylarının Orta Doğu'ya Etkisi (Politik İstikrarsızlık Endeksine Etkisi)

Grafik 12: Arap Baharı Olaylarının Orta Doğu'ya Etkisi (Politik İstikrarsızlık Endeksine Etkisi)

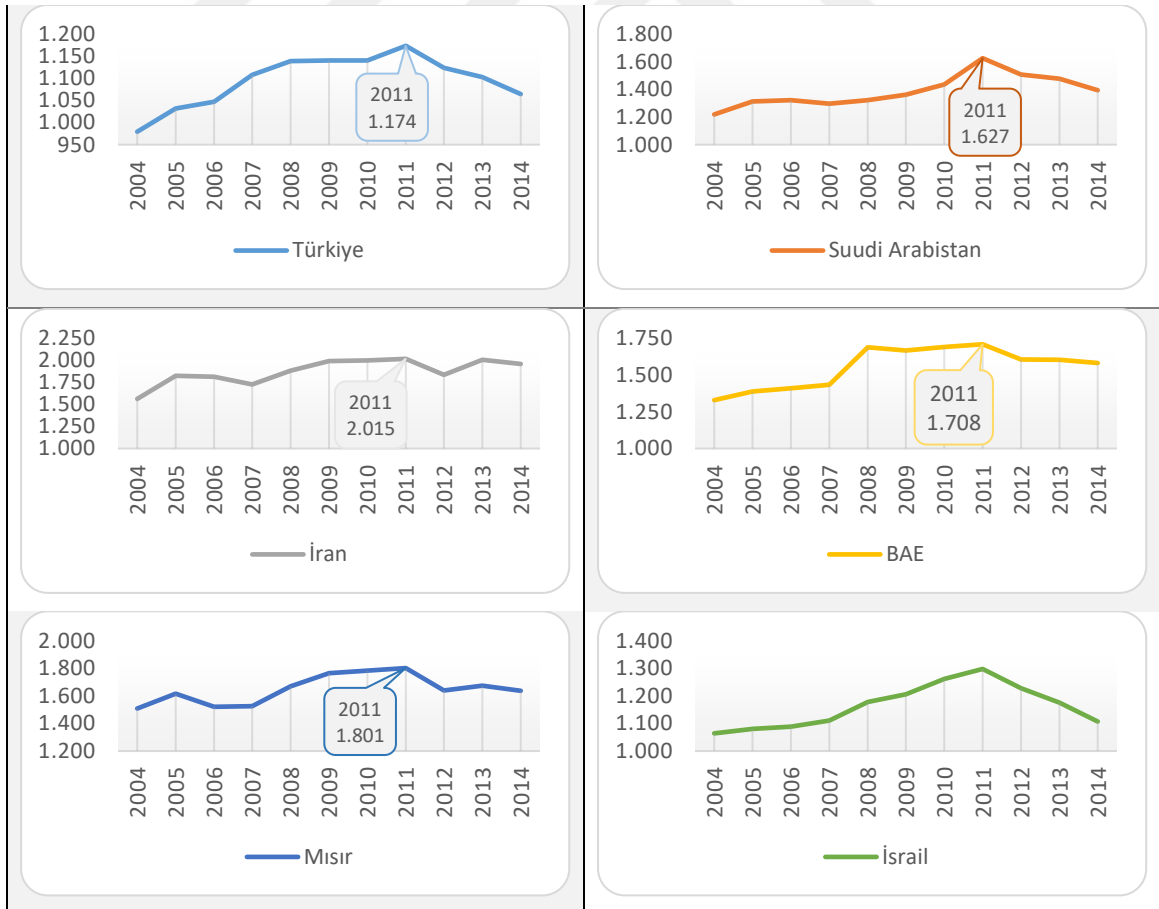
Kaynak : Dünya Bankası.

3.3.20.3. Arap Baharı Olaylarının Orta Doğu Ülkelerinin Enerji Güvenliği Risk Skoruna Etkisi

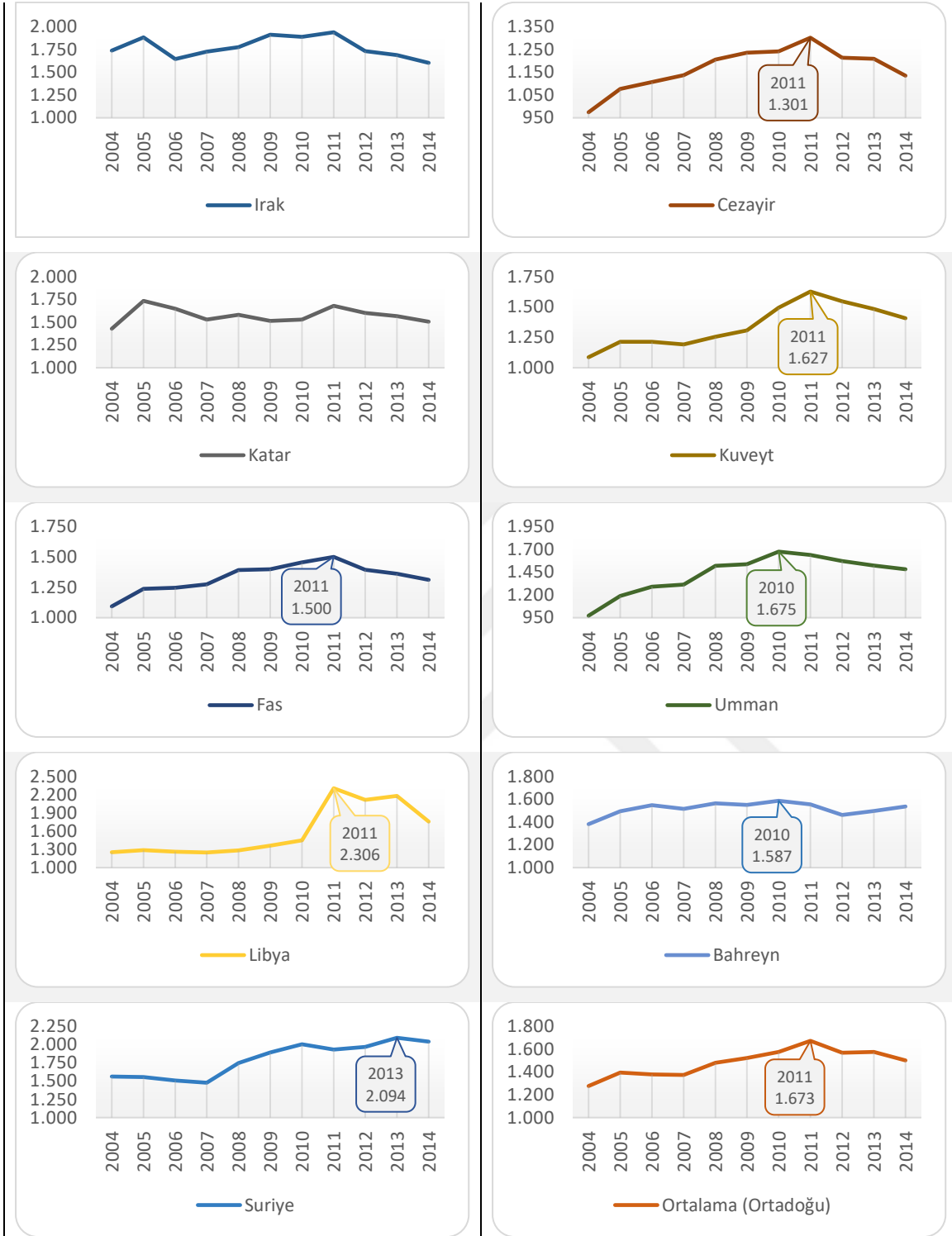
Arap Baharı olaylarının bölgede politik istikrarsızlığın seyrine etkisi incelendikten sonra bu olayların enerji güvenliğine etkisi Tablo 40 yardımıyla incelenecektir. Enerji güvenliği riskinin hesaplandığı 15 Orta Doğu ülkesinden yalnızca 3 tanesi enerji riski açısından dünya ortalamasının altında bir değere sahiptir. Tabloya göre 2010 yılında Orta Doğu'da Irak hariç enerji güvenliği riskinin hesaplandığı bütün ülkelerde arttığı görülmektedir. Arap Baharının yoğunlaştığı 2011 yılında ise Umman, Bahreyn ve Suriye haricindeki 12 ülkede enerji güvenliği riski artmıştır. Ayrıca 2011 yılında enerji güvenliği riskinin dünya ortalamasının da arttığı görülmektedir. Bu artışın en önemli nedeni Orta Doğu'daki Arap Baharı olaylarının yansımalarıdır. Tabloya göre dünyada enerji güvenliği riski 66,96 puan artarken, Orta Doğu ülkeleri arasında bu artıştan daha fazla enerji güvenliği riski artan ülkeler Suudi Arabistan, Katar, Kuveyt ve Libya'dır. Libya'nın enerji güvenliği risk endeksi ile dünya ortalaması arasındaki fark 2010 yılında 109,45 iken (dünyaya göre 109,45 puan daha riskli) bu fark 791,56 puan artarak (dünya ortalamasındaki artıştan yaklaşık 11,8 kat daha fazla artış) dünyaya göre 901,01 puan daha riskli ülke haline gelmiş, 2011 yılı için enerji güvenliği risk değeri en çok zarar gören ülke olmuştur. Libya'da 2011 yılının Kaddafi rejiminin devirmesine neden olan olayların zirve yaptığı bir yıl olması, enerji güvenliğindeki bu farkın nedenini açıkça ortaya koymaktadır. 2010 yılında Libya, Orta Doğu'nun en istikrarlı 5'inci ülkesiyken (bkz. Tablo 39) -Orta Doğu'daki diğer ülkelerin de politik istikrarsızlık seviyelerinin artmasına rağmen- 2011 yılında 12'inci sıraya gerilemesi bu dönemde Libya'nın politik istikrarsızlık seviyesindeki artışın şiddetini açıkça göstermektedir. Ayrıca bu artışın akabinde Libya'nın sıralamada daha da gerileyerek 2016 yılında 16'ıncı sıraya kadar düşmesi bu dönem yaşanan Arap Baharı olaylarından en fazla etkilenen ülkelerin başında geldiğini göstermektedir. Politik istikrarsızlıktaki artışın enerji güvenliği endeksine yansımaları da oldukça fazla olmuştur. 2010 yılında 15 Orta Doğu ülkesi arasında enerji güvenliği açısından en riskli 11'inci ülke iken 2014 yılında en riskli 3'üncü ülke (enerji güvenliği risk sıralamasındaki değişim için bkz. Tablo 34) haline gelmiştir. Dünyada ise Libya 2010 yılında en riskli 23'üncü ülkeyken 2011'de 5'inci, 2012'de 4'üncü, 2013'de 3'üncü en riskli ülke haline

gelmiştir. 2014'te ise Libya enerji güvenliği açısından dünyanın en riskli 10'uncu ülkesi konumundadır.

2012 yılında Orta Doğu genelinde enerji güvenliği riskinin bir önceki yıla göre azaldığı görülmekle birlikte 8 ülkedeki azalış dünya ortalamasındaki azalıştan daha az olmuştur. Suriye'de ise enerji riski artmıştır. Dünyada enerji güvenliği riski düşerken Suriye'de artmasının sebebi Suriye'de ortaya çıkan iç karışıklıktır. Bu iç karışıklık zamanla iç savaş haline gelmiştir. Suriye'nin enerji güvenliği risk değerinin Arap Baharı öncesinde de çok yüksek seviyelerde olduğu görülmektedir. Arap Baharı sonrasında bu risk daha da artmıştır. 2010 yılında dünyanın en riskli 6'ncı ülkesiyken 2014 yılında dünyanın en riskli 4'üncü ülkesi haline gelmiştir. Suriye'nin bu denli riskli bir ülke olmasının en temel nedeni ülkedeki politik istikrarsızlık niteliğindeki olaylardır. 2011 sonrası ülkedeki politik istikrarsızlık olayları politik istikrarsızlığın en sert şekillerinden olan iç karışıklıklara dönüşerek, ülke bölünmenin eşiğine gelmiştir.

Grafik 13: Arap Baharı Olaylarının Orta Doğu'ya Etkisi (Enerji Güvenliği Risk Endeksine Etkisi)

Grafik 13: Arap Baharı Olaylarının Orta Doğu'ya Etkisi (Enerji Güvenliği Risk Endeksine Etkisi)

Kaynak: Global Ener Institute.

Grafik 13'de özellikle Arap Baharı olaylarının zirve yaptığı 2011 yılında hemen hemen her ülkede enerji riskinin zirve yaptığı görülmektedir. Ayrıca Orta Doğu ülkelerinin ortalama enerji riskini gösteren grafikte enerji riskinin zirve yaptığı yılın 2011 olduğu açıkça görülmektedir. Grafik 13'te 1980 yılından bu yana hesaplanan

enerji güvenliği risk değerinin tarihi zirvesini Arap Baharı olaylarının yařandđı dđnemde yapan ũlkeler açıklama balonu risk puanıyla birlikte verilmiştir. 1980-2014 yılları arası için hesaplanan enerji güvenliği risk değerlerinde İsrail (1982), Irak (1981) ve Katar (1980) hariç diğer ũlkelerde enerji güvenliği riskinin en yũksek olduğu dđnem Arap Baharı dđnemine aittir. Arap Baharı dđneminde İsrail enerji riskinin en yũksek 4'ũncũ, Irak enerji riskinin en yũksek 10'uncu, Katar ise enerji riskinin en yũksek 7'inci değerini gđrmũřtũr. Orta Doğu ũlkelerinin enerji riski açısından en kđtũ dđnemini Arap Baharı'nda yaşamaları bu dđnemin enerji güvenliğine etkisini açıkça gđstermektedir.

Tablo 40: Arap Baharı Olaylarının Orta Doğu'ya Etkisi (2010-2014 Enerji Güvenliği)

Ülke	Yıl	Enerji Güvenliği					Enerji Güvenliği (Dünya Ortalamasına Göre Fark)					Enerji Güvenliği (% Artış)				
		2010	2011	2012	2013	2014	2010	2011	2012	2013	2014	2010	2011	2012	2013	2014
		1	Türkiye	1.140,7	1.173,9	1.123,9	1.103,1	1.064,2	-197,30	-231,03	-186,21	-194,91	-180,38	0,03	2,91	-4,26
2	S. Arabistan	1.435,3	1.626,9	1.508,0	1.478,8	1.394,0	97,32	221,96	197,82	180,81	149,39	5,34	13,35	-7,31	-1,93	-5,74
3	İran	1.996,6	2.015,3	1.833,1	2.004,4	1.958,4	658,61	610,40	522,90	706,43	713,79	0,40	0,94	-9,04	9,35	-2,30
4	BAE	1.689,3	1.708,2	1.605,3	1.603,2	1.582,1	351,30	303,22	295,18	305,25	337,49	1,37	1,12	-6,02	-0,13	-1,32
5	Mısır	1.781,9	1.801,3	1.638,5	1.672,7	1.637,0	443,93	396,32	328,37	374,74	392,46	1,00	1,09	-9,03	2,09	-2,13
6	İsrail	1.261,5	1.297,4	1.227,1	1.174,8	1.107,5	-76,44	-107,50	-83,10	-123,19	-137,12	4,66	2,85	-5,42	-4,26	-5,73
7	Irak	1.888,1	1.938,4	1.730,0	1.689,1	1.602,7	550,14	533,50	419,88	391,14	358,10	-1,28	2,67	-10,75	-2,36	-5,12
8	Cezayir	1.241,2	1.301,5	1.213,3	1.209,3	1.135,1	-96,73	-103,44	-96,88	-88,68	-109,44	0,46	4,85	-6,78	-0,33	-6,13
9	Katar	1.528,2	1.679,8	1.601,9	1.566,3	1.505,0	190,22	274,90	291,76	268,28	260,44	1,00	9,92	-4,64	-2,22	-3,91
10	Kuveyt	1.493,8	1.626,8	1.546,3	1.482,8	1.407,8	155,81	221,91	236,17	184,76	163,23	14,35	8,91	-4,95	-4,11	-5,05
11	Fas	1.455,1	1.499,9	1.393,8	1.361,7	1.310,4	117,16	95,01	83,61	63,66	65,82	4,02	3,08	-7,08	-2,30	-3,76
12	Umman	1.674,5	1.637,0	1.571,8	1.523,2	1.482,5	336,55	232,07	261,67	225,21	237,89	8,90	-2,24	-3,98	-3,09	-2,67
13	Lübnan	---	---	---	---	---	---	---	---	---	---	---	---	---	---	---
14	Tunus	---	---	---	---	---	---	---	---	---	---	---	---	---	---	---
15	Ürdün	---	---	---	---	---	---	---	---	---	---	---	---	---	---	---
16	Bahreyn	1.586,6	1.555,6	1.461,4	1.497,7	1.535,8	248,63	150,71	151,26	199,67	291,19	2,40	-1,95	-6,06	2,48	2,54
17	Yemen	---	---	---	---	---	---	---	---	---	---	---	---	---	---	---
18	Suriye	2.004,7	1.931,7	1.969,1	2.093,9	2.040,5	666,67	526,74	658,91	795,86	795,93	5,90	-3,64	1,94	6,34	-2,55
19	Libya	1.447,4	2.305,9	2.116,1	2.181,7	1.757,6	109,45	901,01	805,95	883,75	513,06	6,44	59,31	-8,23	3,10	-19,44
Dünya Ortalaması		1.337,97	1.404,93	1.310,15	1.297,99	1.244,58	---	---	---	---	---	---	---	---	---	---

Not : Negatif rakamlar ülkenin enerji riskinin azaldığını, pozitif rakamlar enerji riskinin arttığını göstermektedir.

Kaynak : Global Energy Institute'den derlenmiştir.

3.3.20.4. Arap Baharı Olaylarının Orta Doğu Ülkelerinin Petrol ve Doğalgaz Verilerine Etkisi

Dünyanın en önemli petrol ve doğalgaz rezervlerine ve üretimine sahip Orta Doğu bölgesinin bu dönem verilerindeki değişim Tablo 40, Tablo 41 ve Tablo 42’de verilmiştir. Tablo 41’e göre Arap Baharı olaylarının en yoğun yaşandığı 2011 yılında Mısır, Cezayir, Tunus, Libya, Yemen ve Suriye’de petrol üretimi bir önceki yıla göre düşmüştür. Aynı dönemde doğalgaz üretim verileri incelendiğinde Irak, Libya ve Suriye’de doğalgaz üretiminin bir önceki yıla göre düştüğü görülmektedir. Tabloya göre petrol ve doğalgaz üretim miktarı en fazla düşen ülke petrolde %71 ve doğalgazda %53 düşüşün gerçekleştiği Libya’dır. Libya’daki petrol ve doğalgaz üretimindeki bu düşüş, Libya’nın enerji güvenliği riski açısından 2010 yılında dünyanın en riskli 23’üncü ülkesiyken 2011 yılında ener riskli 5’inci ülke olmasını daha da anlamlandırmaktadır.

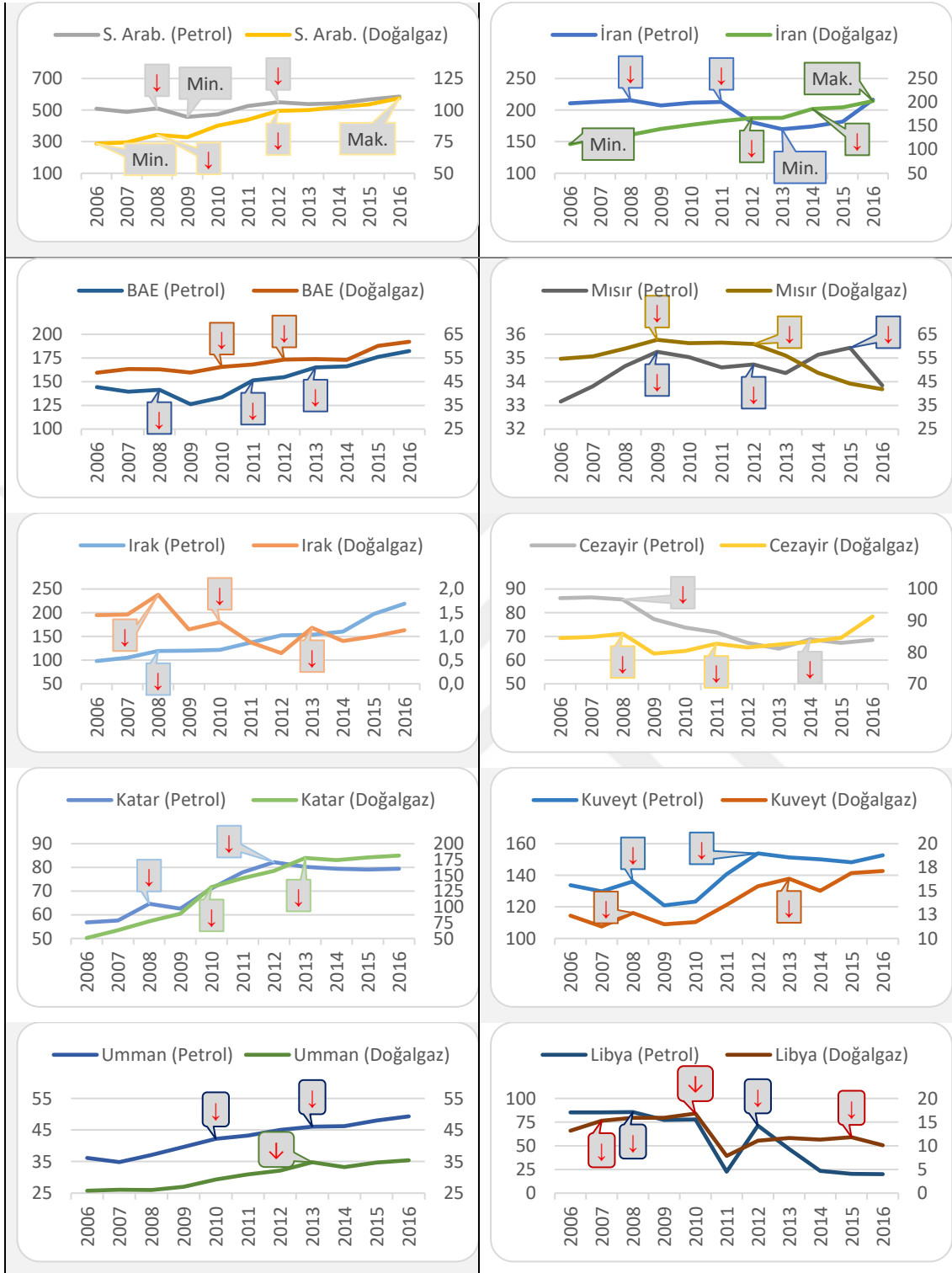
Libya haricinde Arap Baharı döneminde en yüksek düşüşlerin yaşandığı ülke Suriye olmuştur. İç karışıklıkların iç savaşa dönüştüğü ülkede petrol üretiminde 2011’de %8,53; 2012’de 52,33; 2013’de 66,75; 2014’de 45,66; 2015’de 17,95 ve 2016’da 8,06 oranında düşüşler gerçekleşmiştir. Tablo 42’ye göre Suriye 2010 yılında 18,53 milyar varil petrol üretimi yaparken 2016 yılında üretim 1,10 milyar varile kadar düşmüştür. 2010-2016 yılları arasında %94,06 oranındaki düşüş ile petrol üretimi neredeyse bitme noktasına gelmiştir. Ayrıca aynı tablodan doğalgaz üretiminin de düştüğü açıkça görülmektedir. Bunun yanında Grafik 13’te Suriye’nin enerji güvenliği risk değerinin en yüksek olduğu yılın 2013 yılı olduğu, Tablo 41’deki aynı yıl petrol üretiminin %66,75, doğalgaz %17,83 düştüğü verileri birlikte değerlendirildiğinde Suriye’de enerji risk değerinin neden ülke tarihinin en yüksek seviyesinde olduğu daha iyi anlam kazanmaktadır.

Tablo 41’e göre petrol üretiminde 2011’de Libya (%71,07); 2012’de İran (%15,05) ve Cezayir (%6,23); 2013’de Suudi Arabistan (%2,07), Katar (%2,34), Kuveyt (%1,66) ve Suriye (%66,75); 2015’te Tunus (%10,27) ve Yemen⁴⁵ (%70,49); 2016’da Mısır (%4,5) ile ülkelerin en yüksek düşüşleri yaşadığı yıllar olmuştur. Doğalgaz üretiminde ise 2011’de Irak (%32,77) ve Libya (%53,28); 2012’de Cezayir

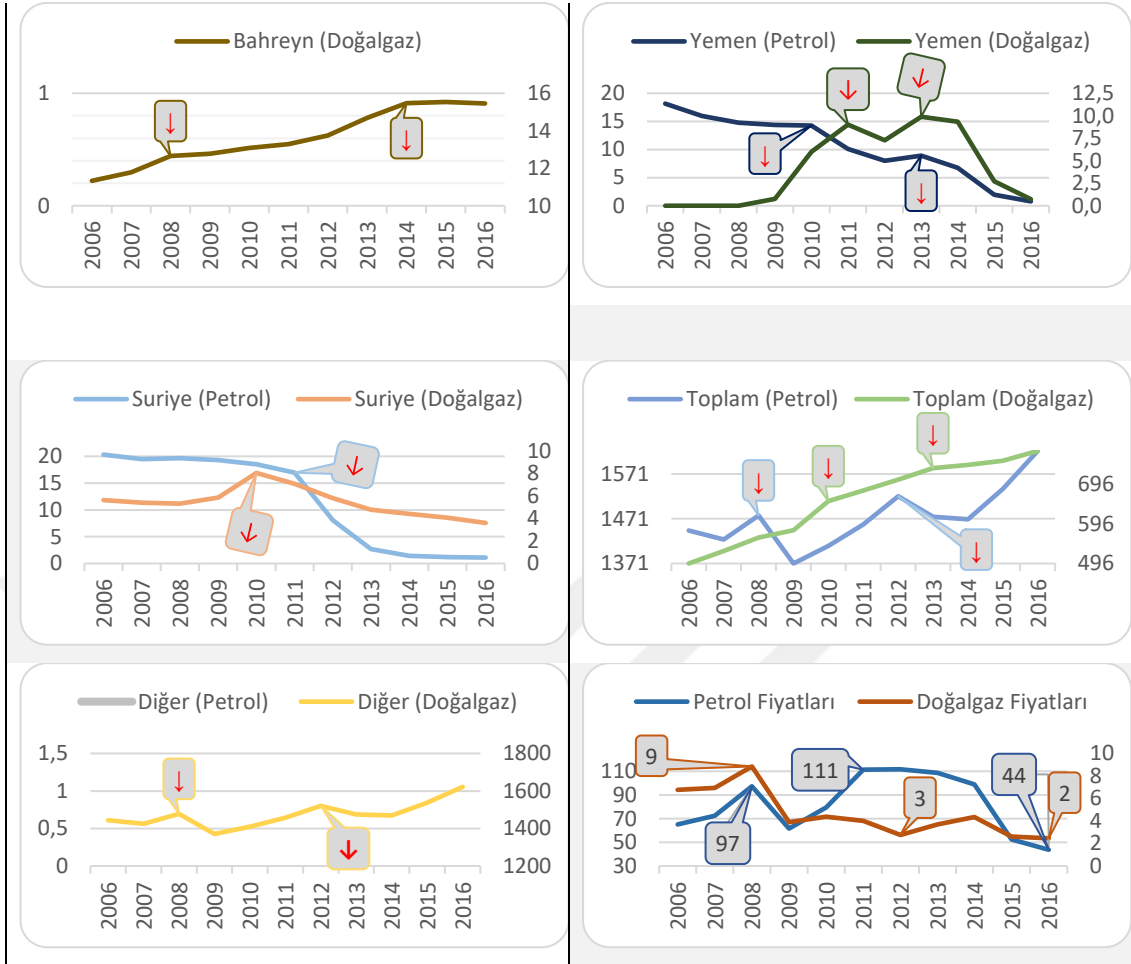
⁴⁵ Yemen’de 2015 yılında iç karışıklıklar iç savaşa yaklaştığını vurguladığımızda bu dönemdeki düşüş daha da anlam kazanmaktadır.

(%1,45) ve Suriye (%18,04); 2014'te BAE (%0,65), Mısır (%12,98), Katar (%2), Kuveyt (%7,86), Umman (%4,32) ve Bahreyn (%0,51); 2016'da Yemen (%73,36) ile ülkelerin en yüksek düşüşleri yaşadığı yıllar olmuştur.

Tablo 35'te Orta Doğu ülkelerinde 2012-2016 yılları arasındaki mineral yakıtlar ve ürünleri ihracatındaki değişimler verilmiş olup, bu değişikliklerden Arap Baharı olaylarının bölgedeki mineral yakıtlar ve ürünleri ihracat gelirlerine etkisi gözlenebilmektedir. Tabloya göre mineral yakıtlar ve ürünleri ihracatından elde edilen gelirlerin en fazla düştüğü ülke %73 ile Suriye olmuştur. Suriye'yi %61 ile Yemen, %45 ile Libya takip etmektedir. Arap Baharı döneminde politik istikrarsızlık açısından en olumsuz etkilenen ülkelerin (bkz. Tablo 39) mineral yakıtlar ve ürünleri ihracat gelirlerinde de en fazla düşüş yaşayan ülkeler olması tesadüf değildir. Bu dönemde mineral yakıtlar ve ürünleri ihracat gelirlerinde dünya ortalamasındaki düşüşün %20 olduğu düşünüldüğünde, Suriye ve Yemen haricinde Fas (%39), Tunus (%30), Katar (%26), Ürdün (%26), Kuveyt (%24), BAE (%24), Umman (%23), Mısır (%23) ve Cezayir (%22)'de dünya ortalamasının üstünde; Irak (%17), İran (%15), İsrail (%12), Bahreyn (%11)'de dünya ortalamasının altında, Suudi Arabistan (%20)'da ise dünya ortalamasında bir düşüş gerçekleştiği görülmektedir. Burada Orta Doğu'nun dünyanın en büyük petrol ve doğalgaz ihracatçısı olduğu düşünüldüğünde, aslında dünya ortalamasını Orta Doğu'daki değişikliklerin belirlediği söylenebilir. Bu düşüşlerde politik istikrarsızlık olaylarının etkisi açık olmakla birlikte, bu dönemde yaşanan enerji fiyatlarındaki dalgalanmaların etkisi unutulmamalıdır. Bu durumda bu dönemde mineral yakıtlar ve ürünleri ihracat gelirlerindeki azalmanın iki sebebi vardır. Birincisi politik istikrarsızlık olayları nedeniyle üretimdeki dalgalanma(bkz. Grafik 15 ve Tablo 41), ikincisi fiyat hareketleridir. Bunun yanında enerji fiyatlarındaki dalgalanmaların enerji güvenliğinin önemli bir belirleyicisi olduğu düşünüldüğünde, politik istikrarsızlık ve enerji fiyatlarındaki dalgalanmaların bölge ülkelerinin enerji güvenliği riskinin artmasının en önemli sebebinin açıklanmaktadır. Bu durumda enerji güvenliği riskinin artmasının petrol ve petrol ürünlerinden elde edilen ihracat gelirlerinin azalmasına neden olduğu sonucu karşımıza çıkmaktadır.

Grafik 14: Arap Baharı Olaylarının Orta Doğu'ya Etkisi (Petrol ve Doğalgaz Üretiminde Değişim)

Grafik 15: Arap Baharı Olaylarının Orta Doğu'ya Etkisi (Petrol ve Doğalgaz Üretiminde Değişim)

Not : Petrol üretimi grafiğın sol tarafındaki değerlerle (milyon ton), doğalgaz üretimi grafiğın sağ tarafındaki (milyar metreküp) değerlerle ifade edilmektedir. “↓” işaretli noktalar kırılma noktalarını ifade etmektedir. Bu noktadan sonra değerler ya azalmaya başlamıştır ya da yükseliş hızı kesilmiştir. Petrol ve doğalgaz fiyatları dolar olarak verilmiştir.

Kaynak : BP.

2010-2016 yılları arasında petrol ve doğalgaz verilerinde düşüş gerçekleşen ülkeler, petrolde Yemen (%94,53), Suriye (%94,06), Libya (%74,25), Tunus (%26,9), Cezayir (7,41) ve Mısır (%3,41); doğalgazda Yemen (%87,52), Suriye (55,25), Libya (%39,99), Irak (%13,19) ve Mısır (%31,8) şeklinde sıralanmaktadır. 2010-2016 yılları arasında Orta Doğu'da birçok ülkede petrol ve doğalgaz üretim verileri azalmasına rağmen Orta Doğu toplamında petrol üretiminin arttığı görülmektedir. Bu dönemde petrol fiyatlarındaki düşüş nedeniyle petrol gelirlerindeki azalmayı telafi etmek için bazı ülkelerin üretimlerini artırmalarının yanı sıra Suudi Arabistan gibi nispeten Arap Baharı olaylarından az etkilenmiş ülkelerin üretimleri düşen ülkelerin yerine daha fazla üretim yaparak bölgede daha etkin hale gelmiştir. Bu anlamda bu olayların bazı ülkeleri daha büyük oyuncu hale getirdiği de söylenebilir.

Tablo 41: Arap Baharı Olaylarının Orta Doğu'ya Etkisi (2010-2016 Yılları Arası Petrol ve Doğalgaz Üretimi % Değişim)

Ülke	Yıl	Petrol Üretimi (% Değişim)						Doğalgaz Üretimi (% Değişim)							
		2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016
1	<i>Türkiye</i>	---	---	---	---	---	---	---	---	---	---	---	---	---	---
2	<i>Suudi Arabistan</i>	3,74	11,00	4,54	-2,07	0,93	4,47	3,16	11,74	5,25	7,66	0,70	2,35	2,02	4,72
3	<i>İran</i>	2,06	0,47	-15,05	-6,04	2,64	4,23	19,18	6,02	4,92	3,94	0,38	11,43	1,90	6,90
4	<i>BAE</i>	5,64	13,45	2,30	6,69	0,66	6,00	3,51	5,00	2,00	3,81	0,55	-0,65	10,94	2,79
5	<i>Mısır</i>	-0,65	-1,23	0,37	-1,05	2,27	0,83	-4,50	-2,19	0,21	-0,92	-7,91	-12,98	-9,31	-5,49
6	<i>İsrail</i>	---	---	---	---	---	---	---	---	---	---	---	---	---	---
7	<i>Irak</i>	1,29	12,51	11,58	0,49	4,59	22,93	11,12	13,40	-32,77	-26,26	82,50	-23,29	10,77	12,90
8	<i>Cezayir</i>	-4,48	-2,85	-6,23	-3,61	6,15	-2,25	1,88	1,08	2,85	-1,45	1,14	1,05	1,57	7,92
9	<i>Katar</i>	13,69	9,69	5,37	-2,34	-1,06	-0,40	0,41	46,88	10,75	8,11	13,09	-2,00	2,54	1,56
10	<i>Kuveyt</i>	1,95	14,19	9,29	-1,66	-0,79	-1,27	3,04	2,12	15,34	14,65	5,13	-7,86	12,51	1,27
11	<i>Fas</i>	---	---	---	---	---	---	---	---	---	---	---	---	---	---
12	<i>Umman</i>	6,41	2,40	4,13	2,41	0,30	3,92	2,68	8,62	5,36	4,12	8,11	-4,32	4,37	1,96
13	<i>Lübnan</i>	---	---	---	---	---	---	---	---	---	---	---	---	---	---
14	<i>Tunus</i>	-8,18	-7,99	6,45	-7,54	-6,79	-10,27	-3,49	---	---	---	---	---	---	---
15	<i>Ürdün</i>	---	---	---	---	---	---	---	---	---	---	---	---	---	---
16	<i>Bahreyn</i>	---	---	---	---	---	---	---	2,43	1,57	3,39	6,94	5,29	0,41	-0,51
17	<i>Yemen</i>	-0,53	-29,05	-20,92	11,05	-24,34	-70,49	-60,70	700,01	50,64	-19,17	35,92	-5,71	-70,70	-73,36
18	<i>Suriye</i>	-4,12	-8,53	-52,33	-66,75	-45,66	-17,95	-8,06	37,33	-11,97	-18,04	-17,83	-7,55	-7,86	-11,39
19	<i>Libya</i>	0,55	-71,07	216,27	-34,64	-49,75	-13,29	-1,18	5,75	-53,28	40,97	4,92	-2,73	4,43	-14,50

Kaynak : BP

Tablo 42: Arap Baharı Olaylarının Orta Doğu'ya Etkisi (2010-2016 Yılları Arası Petrol ve Doğalgaz Verilerinin Karşılaştırılması)

Yıl Ülke	Petrol								Doğalgaz								Enerji Güvenliği Riski		Risk Sırası	
	Rezerv (Milyar varil)		Üretim (Milyon ton)		Rezerv (Trilyon metreküp)		Üretim (Milyar metreküp)		2010	2014	'10	'14								
	2010	2016	2010	2016	2010	2016	2010	2016												
<i>Türkiye</i>	---	---	---	---	---	---	---	---	---	---	---	---	---	---	---	---	1.141	1.064	15	15
<i>S. Arab.</i>	264,52	1	266,45	1	473,82	1	585,70	1	7,90	3	8,43	3	87,66	3	109,38	3	1.435	1.394	12	11
<i>İran</i>	151,17	2	158,40	2	211,70	2	216,43	3	33,09	1	33,50	1	152,37	1	202,44	1	1.997	2.015	2	2
<i>BAE</i>	97,80	5	97,80	5	133,34	3	182,37	4	6,09	4	6,09	4	51,28	6	61,86	5	1.689	1.582	5	6
<i>Mısır</i>	4,50	10	3,47	10	35,03	10	33,84	9	2,21	7	1,85	7	61,32	5	41,82	6	1.782	1.637	4	4
<i>İsrail</i>	---	---	---	---	---	---	---	---	0,20	14	0,16	14	---	---	---	---	1.262	1.107	13	14
<i>Irak</i>	115,00	3	153,00	3	121,48	5	218,94	2	3,17	6	3,69	6	1,30	13	1,13	12	1.888	1.603	3	5
<i>Cezayir</i>	12,20	8	12,20	8	73,78	7	68,49	7	4,50	5	4,50	5	80,41	4	91,30	4	1.241	1.135	14	13
<i>Katar</i>	24,68	7	25,24	7	71,12	8	79,44	6	25,05	2	24,30	2	131,17	2	181,25	2	1.528	1.505	8	8
<i>Kuveyt</i>	101,50	4	101,50	4	123,30	4	152,73	5	1,78	8	1,78	8	11,73	10	17,12	8	1.494	1.408	9	10
<i>Fas</i>	---	---	---	---	---	---	---	---	---	---	---	---	---	---	---	---	1.455	1.310	10	12
<i>Umman</i>	5,50	9	5,37	9	42,20	9	49,32	8	0,52	10	0,70	10	29,34	7	35,42	7	1.675	1.482	6	9
<i>Lübnan</i>	---	---	---	---	---	---	---	---	---	---	---	---	---	---	---	---	---	---	---	---
<i>Tunus</i>	0,43	13	0,43	13	3,97	13	2,90	11	---	---	---	---	---	---	---	---	---	---	---	---
<i>Ürdün</i>	---	---	---	---	---	---	---	---	---	---	---	---	---	---	---	---	---	---	---	---
<i>Bahreyn</i>	---	---	---	---	---	---	---	---	0,22	13	0,16	13	13,08	9	15,45	9	1.587	1.536	7	7
<i>Yemen</i>	3,00	11	3,00	11	14,27	12	0,78	13	0,32	11	0,27	12	5,98	12	0,73	13	---	---	---	---
<i>Suriye</i>	2,50	12	2,50	12	18,53	11	1,10	12	0,28	12	0,28	11	8,05	11	3,60	11	2.005	2.041	1	1
<i>Libya</i>	47,10	6	48,36	6	77,85	6	20,04	10	1,50	9	1,50	9	16,81	8	10,09	10	1.447	1.758	11	3
<i>Diğer</i>	0,28	---	0,19	---	9,45	---	10,11	---	0,01	---	0,01	---	3,42	---	9,41	---	---	---	---	---
<i>O.DoğuTop.</i>	830,17		877,93		1.409,83		1.622,19		86,84		87,23		653,92		781,01		1.575	1.501	Ortalama	
<i>Dünya</i>	1.642,43		1.706,67		3.976,55		4.382,39		176,25		186,57		3.192,19		4.382,39		1.338	1.245	Ortalama	
<i>%Dünya</i>	50,55		51,44		35,45		37,02		49,27		46,75		20,49		17,82		-237,02	-256,79	Fark	
<i>2010-2016 Fark (O.Doğu)</i>			47,76				212,36				0,39				127,09			-73,62		
<i>2010-2016 Fark (Dünya)</i>			64,24				405,84				10,32				1.190,20			-93,39		

Not : Enerji güvenliği risk sıralaması en riskli ülkeden en az riskli ülkeye doğru yapılmıştır.

Kaynak : BP.

3.3.20.5. Arap Baharı Olaylarının Orta Doğu Ülkelerinin GSYH'lerine Etkisi

Nominal GSYH'deki değişimlerin verildiği Tablo 43 incelendiğinde 2016 yılında 2010 yılına göre İran, Cezayir, Kuveyt, Tunus, Libya, Yemen ve Suriye'de nominal GSYH değerlerinin azaldığı görülmektedir. Tabloya göre 2016 yılında 2010 Nominal GSYH'sine göre İran %14'ünü, Cezayir %13'ünü, Kuveyt %4'ünü, Tunus %5'ini, Libya %55'ini, Yemen %12'sini ve Suriye %64'ünü kaybetmiştir. Görüldüğü gibi bu dönemde nominal GSYH'de en büyük kayıp sırasıyla Suriye, Libya ve İran'da gerçekleşmiştir. Büyüme oranlarına bakıldığında, 2010 yılında Kuveyt'in; 2011 yılında Umman, Tunus, Libya, Yemen ve Suriye'nin; 2012 yılında İran ve Suriye'nin; 2013 yılında İran, Libya ve Suriye'nin; 2014 yılında Irak, Libya, Yemen ve Suriye'nin; 2015 yılında İran, Irak, Libya, Yemen ve Suriye'nin; 2016 yılında Libya, Yemen ve Suriye'nin daraldığı görülmektedir. Büyüme rakamlarında en yüksek yüzdeyle daralma 2011'deki %62,08 (ve 2014'deki %53 ve 2013'deki %36,80) ile Libya'da gerçekleşmiştir. Libya'yı 2013'deki %36,50 ve 2012'deki %30,90 daralma ile Suriye; 2015'deki %28,10 daralma ile Yemen⁴⁶ takip etmektedir. Bu üç ülkenin ortak özelliği ise politik istikrarsızlık endeksinde bölgenin en istikrarsız ülkeleri olarak sıralanmalarıdır. ICRG ülke riskleri karma endeksinde göre (bknz. Tablo 38) Suriye dünyanın (Orta Doğu'nun) 3'üncü (1'inci), Libya 6'ıncı (2'inci) ve Yemen 8'inci (3'üncü) en riskli ülkeleridir. Enerji güvenliği risk değerlerinde ise 15 Orta Doğu ülkesinin yer aldığı 75 ülke arasında Suriye dünyanın (Orta Doğu'nun) en riskli 4'üncü (1'inci), Libya 10'uncu (3'üncü) ülkesidir. Bu sıralamada ilk onda yer alan (dünyada 6'ıncı) bir diğer Orta Doğu ülkesi Arap Baharı döneminde nominal GSYH'sinin 2010 yılına göre yaklaşık %14'ünü kaybeden İran'dır. Orta Doğu ülkelerinin 2010-2016 yılları arasında politik istikrarsızlık seviyelerindeki değişim Tablo 39 yardımıyla, enerji güvenliği risklerindeki değişim Tablo 40 yardımıyla, petrol ve doğalgaz üretim verilerindeki değişim Tablo 41 ve Tablo 42 petrol ve doğalgaz ihracatlarındaki değişim Tablo 35 yardımıyla açıkça görülmektedir. Bu veriler ile Orta Doğu ülkelerinin Arap Baharı döneminde Nominal GSYH ve büyüme verilerindeki değişimin verildiği Tablo 43 karşılaştırıldığında verilerin büyük paralellik gösterdiği göze çarpmakta, politik istikrarsızlıkların enerji güvenliğine ve GSYH'ye olumsuz etkisine yönelik kanıtlar sunmaktadır.

⁴⁶ Yemen'de 2015 yılında iç savaşın başlaması vurgulanması gereken önemli bir detaydır.

Tablo 43: Arap Baharı Olaylarının Orta Doğu'ya Etkisi (2010-2016 Nominal GSYH ve Büyüme Oranları)

Yıl	Ülke	Nominal GSYH (Milyar Dolar)						Reel Büyüme Oranları (%)							
		2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016
1	<i>Türkiye</i>	771,877	832,546	873,982	950,595	934,168	859,794	863,712	8,49	11,11	4,79	8,49	5,17	6,09	3,18
2	<i>Suudi Arabistan</i>	528,207	671,239	735,975	746,647	756,35	651,757	646,438	5,04	10,00	5,41	2,70	3,65	4,11	1,74
3	<i>İran</i>	487,07	583,5	598,853	467,415	434,475	385,874	418,977	5,80	2,65	-7,44	-0,19	4,60	-1,32	13,40
4	<i>BAE</i>	289,88	350,908	374,818	390,427	403,198	357,949	348,743	1,64	6,36	5,10	5,79	3,28	3,83	3,04
5	<i>Mısır</i>	218,888	236,002	279,373	288,586	305,53	332,698	332,791	5,15	1,78	2,22	2,19	2,92	4,37	4,30
6	<i>İsrail</i>	233,61	261,629	257,297	292,489	308,417	299,096	317,745	5,22	4,66	1,94	4,11	3,41	3,04	4,09
7	<i>Irak</i>	138,517	185,75	218,001	234,648	234,648	179,64	171,489	6,40	7,55	13,94	6,57	-0,64	-2,44	11,00
8	<i>Cezayir</i>	161,207	200,019	209,059	209,755	213,81	165,874	159,049	3,63	2,89	3,37	2,77	3,79	3,76	3,30
9	<i>Katar</i>	125,122	167,775	186,834	198,728	206,225	164,641	152,452	19,59	13,38	4,69	4,41	3,98	3,55	2,22
10	<i>Kuveyt</i>	115,419	154,028	174,07	174,161	162,632	114,567	110,876	-2,37	9,63	6,63	1,15	0,50	0,59	3,55
11	<i>Fas</i>	93,217	101,37	98,266	106,826	110,081	101,187	103,606	3,82	5,25	3,01	4,54	2,67	4,55	1,22
12	<i>Umman</i>	58,642	67,937	76,69	78,939	81,034	69,832	66,293	4,80	-1,11	9,33	4,37	2,54	5,65	3,00
13	<i>Lübnan</i>	38,42	40,076	43,869	46,014	47,833	49,459	49,599	8,04	0,92	2,80	2,64	2,00	0,82	2,00
14	<i>Tunus</i>	44,051	45,811	45,044	46,251	47,588	43,157	42,063	3,51	-1,92	4,00	2,87	2,82	1,15	1,17
15	<i>Ürdün</i>	26,425	28,84	30,937	33,594	35,827	37,517	38,655	2,31	2,59	2,65	2,83	3,10	2,39	2,00
16	<i>Bahreyn</i>	25,713	28,777	30,749	32,54	33,388	31,126	32,179	4,33	1,98	3,73	5,42	4,35	2,86	3,00
17	<i>Yemen</i>	30,907	32,726	35,393	40,415	43,229	37,734	27,318	7,70	-12,71	2,39	4,82	-0,19	-28,10	-9,78
18	<i>Suriye</i>	60,465	55,173	40,057	31,685	34,096	28,393	21,847	3,40	-3,90	-30,90	-36,50	-9,90	-5,30	-3,40
19	<i>Libya</i>	74,773	34,699	79,759	51,896	24,262	17,784	20,463	5,02	-62,08	124,70	-36,80	-53,00	-10,30	-3,00

Kaynak : Dünya Bankası; IMF; UNCTAD.

Arap Baharı döneminde ekonomik büyümesi negatif değer almayan ülkelerin de zarar gördüğü söylenebilir. Örneğin Arap Baharı sonrası Suriye’de başlayan iç savaştan kaçan milyonlarca insanın Türkiye’ye sığınması ülkemiz için birçok maliyet oluşturmuştur. Bunun yanı sıra sıkı ticari ilişkilerimizin olduğu ülkelerdeki Arap Baharı olaylarından dolayı yaşanan olumsuzluklar neticesinde ikili ticari ilişkilerimizin zarar görmesi gibi birçok olumsuz sonuç Türkiye ekonomisini olumsuz etkilemiştir. Ayrıca Arap Baharı olaylarından bağımsız olarak bu dönemde yaşanan Gezi Olayları ve 2016 yılındaki darbe kalkışması ülkemiz ekonomisinde olumsuz sonuçlar doğurmuştur.

3.3.20.6. Arap Baharı Olaylarının Orta Doğu Ülkelerinin Dış Ticaret Verilerine Etkisi

Orta Doğu ülkelerindeki petrolün öneminin incelendiği bölümde petrolün bölge ülkelerinin çoğunda en önemli ihraç malı olduğu vurgulanmaktadır. Arap Baharı döneminde petrol ve doğalgaz üretim verilerinin incelendiği bölümde olayların şiddetinin yoğun olduğu bölgelerde üretim miktarlarının olumsuz etkilendiği görülmektedir. Buna paralel olarak Arap Baharı döneminde Orta Doğu ülkelerinin dış ticaret verilerinin verildiği Tablo 44 incelendiğinde bölge ülkelerinin birçoğunda ihracatın azaldığı görülmektedir⁴⁷. Tabloya göre Orta Doğu’da Arap Baharından en fazla olumsuz etkilenen ülkeler olan Suriye, Libya ve Yemen’de ihracat rakamlarının da diğer ülkelere göre daha fazla olumsuz etkilendiği sonucu ortaya çıkmaktadır. İhracat verileri incelendiğinde Türkiye, BAE, İsrail, Irak (çok küçük bir yükselme), Fas, Ürdün ve Bahreyn haricinde tüm ülkelerin 2016 yılında 2010 yılına göre daha az ihracat gelirlerine sahip oldukları görülmektedir. İhracatı artan ülkelerin çoğunda ise ithalat rakamı daha fazla arttığından dış denge zarar görmüştür. 2016 yılında 2010 yılına göre ihracat (ithalat⁴⁸) Yemen’de %90,32 (%35,51), Cezayir’de %46,10 (%+10,74), Libya’da⁴⁹ %82,67 (%+0,79), Kuveyt’te %30,51 (%46,93), Suriye’de %92,85 (%75,75), Suudi Arabistan’da %24,27 (%+12), Umman’da %28,45 (%1,58), Katar’da %7,15 (%+113,54), İran’da %21,02 (%7,59), Mısır’da %26,3 (%+12,56), Tunus’ta %23,67 (%11,91), Lübnan’da %8,05 (%11,91) oranından düşmüştür.

⁴⁷ Ayrıca Tablo 35’deki 2012-2016 arası mineral yakıt ve bunların ürünleri ihracatındaki değişim de bu durumu destekleyen bir diğer veridir.

⁴⁸ + rakamlar ithalatta artış olduğunu ifade etmektedir.

⁴⁹ 2016 yılı rakamları bulunmadığından 2015 yılındaki rakamların 2010 rakamlarına göre değişimi verilmiştir.

İhracattaki (ithalattaki) düşüş Orta Doğu genelinde %2,36 (%+15,10) olarak gerçekleşmiştir. Bu verilerden en dikkat çeken husus bazı ülkelerde ihracattaki büyük düşümlere karşın ithalat oranlarının daha az düşmesi, hatta bazı ülkelerde ihracat azalırken ithalatın artmasıdır. Bu durum dış ticaret dengesinin bu ülkeler aleyhine bozulduğu göstermektedir. Rakamların dış ticarete bu kadar olumsuz olmasının en önemli nedenlerinden birisi de Orta Doğu ülkelerinin ihraç ürünlerinde birkaç ürüne bağımlı olmasıdır. Bu ürün Orta Doğu ülkelerinin hemen hemen hepsi için petrol ve doğalgazdır. Petrol ve doğalgazın ekonomilerinde çok önemli yeri olan ülkelerde yaşanan yoğun politik istikrarsızlık olayları öncelikle petrol ve doğalgaz sahalarının güvenliğini etkileyerek (enerji güvenliği sorunu ortaya çıktı) üretimin dolayısıyla petrol ve doğalgaz ihracatının düşmesine neden olmakta, ihracatta ürün çeşitlendirmesi bu ülkelerin çoğunda düşük seviyelerde olduğundan petrol ve doğalgazdaki kayıp telafi edilememektedir. Bu durum ülke ekonomilerinin kırılganlığını artırmakta, petrol ve doğalgaz gelirlerine aşırı bağımlılık birçok sektörü olumsuz etkileyerek büyümeye zarar vermektedir. Politik istikrarsızlık olaylarından dolayı petrol ve doğalgaz üretiminin zarar görmesinin yanı sıra 2010-2016 yılları arasında petrol fiyatlarındaki aşırı dalgalanmalar bu ülkelerin ihracat gelirlerinin düşmesinin bir başka önemli nedeni olup, ülke ekonomilerindeki kırılganlığı artırmaktadır. Petrol ve doğalgaz fiyatlarının aşırı yükseldiği dönemlerde bu ülkeler ciddi ihracat gelirleri elde etmişler, buna bağlı olarak ithalat rakamları da yükselmiştir. Fiyatların yeniden düşmesinin akabinde ihracat rakamları düşerken ithalat buna tam uyum sağlayamamış, dış denge olumsuz etkilenmiştir.

Tablo 44: Arap Baharı Olaylarının Orta Doğu'ya Etkisi (2010-2016 İhracat ve İthalat % Değişim)

Ülke	Yıl	İhracat								İthalat							
		(% Değişim)								(% Değişim)							
		2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2010 2016	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2010 2016
1	<i>Türkiye</i>	8,47	17,43	11,60	2,35	4,86	-9,58	-5,49	20,19	30,46	28,84	-1,32	6,86	-3,23	-13,61	-3,82	9,26
2	<i>Suudi Arabistan</i>	29,58	43,69	6,17	-2,95	-8,54	-38,51	-9,05	-24,27	7,49	13,65	8,70	6,83	11,08	-0,72	-23,05	12,00
3	<i>İran</i>	26,38	25,85	-3,39	-13,04	-19,98	-24,23	23,21	-21,02	8,57	8,59	35,87	-21,26	-14,92	-20,25	17,23	-7,59
4	<i>BAE</i>	11,54	39,76	19,36	4,46	1,78	-10,05	0,74	60,72	22,42	25,03	11,63	4,06	7,87	-4,24	2,92	54,41
5	<i>Mısır</i>	-0,92	3,87	-5,63	7,21	-11,38	0,79	-21,48	-26,30	-2,54	0,12	16,59	-0,78	2,79	4,02	-9,11	12,56
6	<i>İsrail</i>	18,23	15,19	-1,49	4,90	2,11	-5,86	2,83	17,65	20,70	20,86	-0,14	-0,82	3,27	-11,04	5,93	16,50
7	<i>Irak</i>	24,10	51,11	17,45	-3,92	4,19	-35,33	-10,89	2,38	7,61	9,20	23,06	33,20	2,60	-15,21	-4,92	48,07
8	<i>Cezayir</i>	27,70	25,18	-0,59	-9,68	-7,25	-40,47	-13,15	-46,10	2,68	13,27	3,90	6,97	7,05	-11,19	-7,46	10,74
9	<i>Katar</i>	55,92	56,25	17,27	1,14	-2,96	-34,19	-21,56	-7,15	4,75	47,36	24,89	7,79	8,57	-7,39	7,06	113,54
10	<i>Kuveyt</i>	22,19	46,55	15,35	-5,13	-9,72	-44,71	-13,18	-30,51	12,55	13,86	14,67	1,82	10,09	0,39	0,00	46,93
11	<i>Fas</i>	15,50	17,07	-2,42	2,01	8,88	-7,64	3,25	21,00	8,14	23,19	-0,14	2,32	2,82	-17,33	9,48	17,13
12	<i>Umman</i>	57,13	28,37	5,50	8,23	-5,07	-33,38	-22,81	-28,45	44,15	20,99	-2,06	24,24	-13,02	-4,08	-19,87	-1,58
13	<i>Lübnan</i>	15,03	7,65	1,03	-2,10	-9,84	0,79	-4,96	-8,05	14,03	11,15	3,51	1,13	-4,24	-9,49	0,15	0,99
14	<i>Tunus</i>	11,40	1,97	-1,64	-0,66	-1,49	-19,14	-3,81	-23,67	15,47	6,56	1,82	0,02	1,93	-17,41	-3,57	-11,91
15	<i>Ürdün</i>	15,29	7,78	4,10	-0,56	9,12	-9,16	-3,73	6,46	10,83	16,77	7,86	5,21	3,36	-9,17	-4,72	18,54
16	<i>Bahreyn</i>	13,85	60,00	9,79	8,58	-5,97	-20,01	-7,29	33,01	15,35	64,22	19,72	10,03	-6,30	-15,99	-5,44	61,01
17	<i>Yemen</i>	30,24	7,11	-11,37	2,69	2,77	-58,39	-76,77	-90,32	6,41	0,74	20,64	-5,66	0,58	-30,77	-19,21	-35,51
18	<i>Suriye</i>	-27,80	60,83	-87,49	-34,29	-25,74	-24,31	-3,78	-92,85	16,97	-6,03	-29,85	-19,85	7,90	-17,24	-48,60	-75,75
19	<i>Libya</i>	31,39	-61,22	221,13	-24,49	-58,07	-56,05	---	-71,62	16,63	-50,62	109,37	30,49	-2,56	-23,32	---	16,12
<i>Orta Doğu (Genel)</i>		20,61	29,70	10,07	-1,32	-4,73	-23,70	-4,66	-2,36	15,10	17,13	10,33	4,08	2,67	-8,68	-3,70	15,10

Kaynak : Dünya Bankası; Trademap.

3.3.20.7. Arap Baharı Olaylarının Orta Doğu Ülkelerinin Diğer Ekonomik Göstergelerine Etkisi

Politik istikrarsızlık olaylarından etkilenen bir diğer ekonomik faktör doğrudan yabancı yatırımlardır. Yabancı sermayenin bir ülkeye yatırım kararını etkileyen en önemli etkenin o ülkedeki huzur ve istikrar ortamı olduğu düşünüldüğünde Arap Baharı gibi bazı ülkelerde iç savaşa dönüşmüş politik istikrarsızlık olaylarından yabancı yatırımların olumsuz etkilenmesi beklenebilir bir sonuçtur. Tablo 45'te 2010-2016 yılları arasında Orta Doğu ülkelerindeki DYY net giriş verileri verilmiştir.

Tablo 45: Arap Baharı Olaylarının Orta Doğu'ya Etkisi (2010-2016 Doğrudan Yabancı Yatırım Net Girişleri)

Ülke	Yıl	Doğrudan Yabancı Yatırım Net Girişleri (Milyar Dolar)						
		2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016
1	<i>Türkiye</i>	9,10	16,18	13,63	12,90	12,83	17,55	12,31
2	<i>Suudi Arabistan</i>	29,23	16,31	12,18	8,86	8,01	8,14	7,45
3	<i>İran</i>	3,65	4,28	4,66	3,05	2,11	2,05	3,37
4	<i>BAE</i>	8,80	7,15	8,83	9,49	10,82	8,80	8,99
5	<i>Mısır</i>	6,39	-0,48	2,80	4,19	4,78	6,88	8,11
6	<i>İsrail</i>	6,98	8,65	9,02	11,84	6,05	11,34	11,90
7	<i>Irak</i>	1,40	2,08	3,40	5,13	4,78	3,32	0,15
8	<i>Cezayir</i>	2,30	2,57	1,50	1,69	1,50	-0,40	1,64
9	<i>Katar</i>	4,67	0,94	0,40	-0,84	1,04	1,07	0,77
10	<i>Kuveyt</i>	1,30	3,26	2,87	1,43	0,49	0,28	0,29
11	<i>Fas</i>	1,24	2,52	2,84	3,36	3,53	3,25	2,32
12	<i>Umman</i>	1,24	1,63	1,36	1,61	1,29	-2,17	1,68
13	<i>Lübnan</i>	4,28	3,14	3,11	2,66	2,91	2,35	2,61
14	<i>Tunus</i>	1,33	0,43	1,55	1,06	1,02	0,97	0,70
15	<i>Ürdün</i>	1,69	1,49	1,55	1,95	2,18	1,60	1,54
16	<i>Bahreyn</i>	0,16	0,78	0,89	0,99	0,96	-0,80	0,28
17	<i>Yemen</i>	0,19	-0,52	-0,01	-0,13	-0,23	-0,02	-0,56
18	<i>Suriye</i>	1,47	0,80	---	---	---	---	0,00
19	<i>Libya</i>	1,78	---	1,43	0,70	0,05	0,73	0,49

Kaynak : Dünya Bankası; UNCTAD.

Beklenen sonuca uygun bir şekilde özellikle Arap Baharı olaylarının şiddetli yaşandığı ülkelerde DYY net girişlerinin düştüğü görülmektedir. Olayların şiddetlendiği 2011 yılında 9 ülkede bir önceki yıla göre DYY net girişleri azalmıştır. Mısır ve Yemen'de DYY net girişleri negatife dönmüştür. 2010-2016 yılları arasında DYY net girişleri Yemen'de %397, Irak'ta %90, Katar'da %83, Kuveyt'te %78, Suudi Arabistan'da %75, Libya'da %72, Tunus'ta %48, Lübnan'da %39, Cezayir'de

%29, Ürdün’de %9, İran’da %8 oranında azalarak bu dönemdeki politik istikrarsızlık olaylarının bölgeye verdiği zararı göstermektedir. Suriye için 2016 verisi bulunmamakla birlikte bu gösterge açısından en çok zarar gören ülkelerden birisi olması kuvvetle muhtemeldir.

Tablo 46’da Arap Baharı olaylarının yaşandığı dönemde işsizlik, enflasyon, dış borç ve askeri harcamaların GSYH’deki oranı verilmiştir. Bu veriler incelendiğinde, en fazla olumsuz etkilenen ülkelerin yine Suriye, Libya ve Yemen olduğu görülmektedir. 2010 yılına göre 2016 yılında işsizlik oranlarında artış meydana gelen ülkeler sırasıyla Suriye, Mısır, Ürdün, Tunus, Fas, Cezayir, Libya, Kuveyt, Lübnan, Türkiye ve Bahreyn’dir. Görüldüğü gibi 19 ülkeden 11’inde işsizlik oranları artmıştır. En büyük artış 2010 yılında %8,40 olan işsizlik oranının 2016 yılında %50 olduğu tahmin edilen Suriye’de gerçekleşmiştir⁵⁰. Türkiye’nin durumuna bakıldığında, 2010 yılında %10,70 olan işsizliğin 2016 yılında küçük bir artışla %10,80’e çıktığı görülmektedir. 2011 yılında enflasyon oranları incelendiğinde, yine en büyük artışın 2010 yılında %4,40 iken 2016 yılında %43,92’ye çıkmasıyla Suriye’de olduğu görülmektedir. Suriye’yi sırasıyla Libya, Katar, Mısır, Cezayir, Yemen, Bahreyn, BAE ve Fas takip etmektedir. Türkiye’de ise 2010 yılında %8,57 olan enflasyonun 2016 yılında %7,78’e düştüğü görülmektedir. Askeri harcamaların GSYH’deki paylarına bakıldığında, bu göstergede en fazla artış olan ülkeler Umman, Cezayir, Kuveyt, Suudi Arabistan, Tunus, Irak ve İran olarak sıralanmaktadır. Suriye ve Libya’nın verileri bulunmadığından bu sıralamada olmamakla birlikte bu ülkelerdeki artışın diğer ülkelere göre daha fazla olması beklenebilir. Dış borç stokları incelendiğinde, en fazla dış borç stoğu artan ülkenin Türkiye olduğu görülmektedir. 2010 yılında yaklaşık 300 milyar dolar dış borcu olan ülkemizin 2016 yılında yaklaşık 405 milyar dolar dış borca ulaşarak bu göstergede en fazla artış meydana gelen ülke olmuştur. Türkiye’yi Mısır, Fas, Ürdün, Lübnan, Tunus ve Yemen takip etmektedir. Listede Suriye’nin dış borcunun azaldığı görülmektedir. Bu durum bir anlamda Suriye’nin durumundan dolayı oluşan riskten ötürü borç verenlerin borç vermekten kaçınmasına da bağlanabilir.

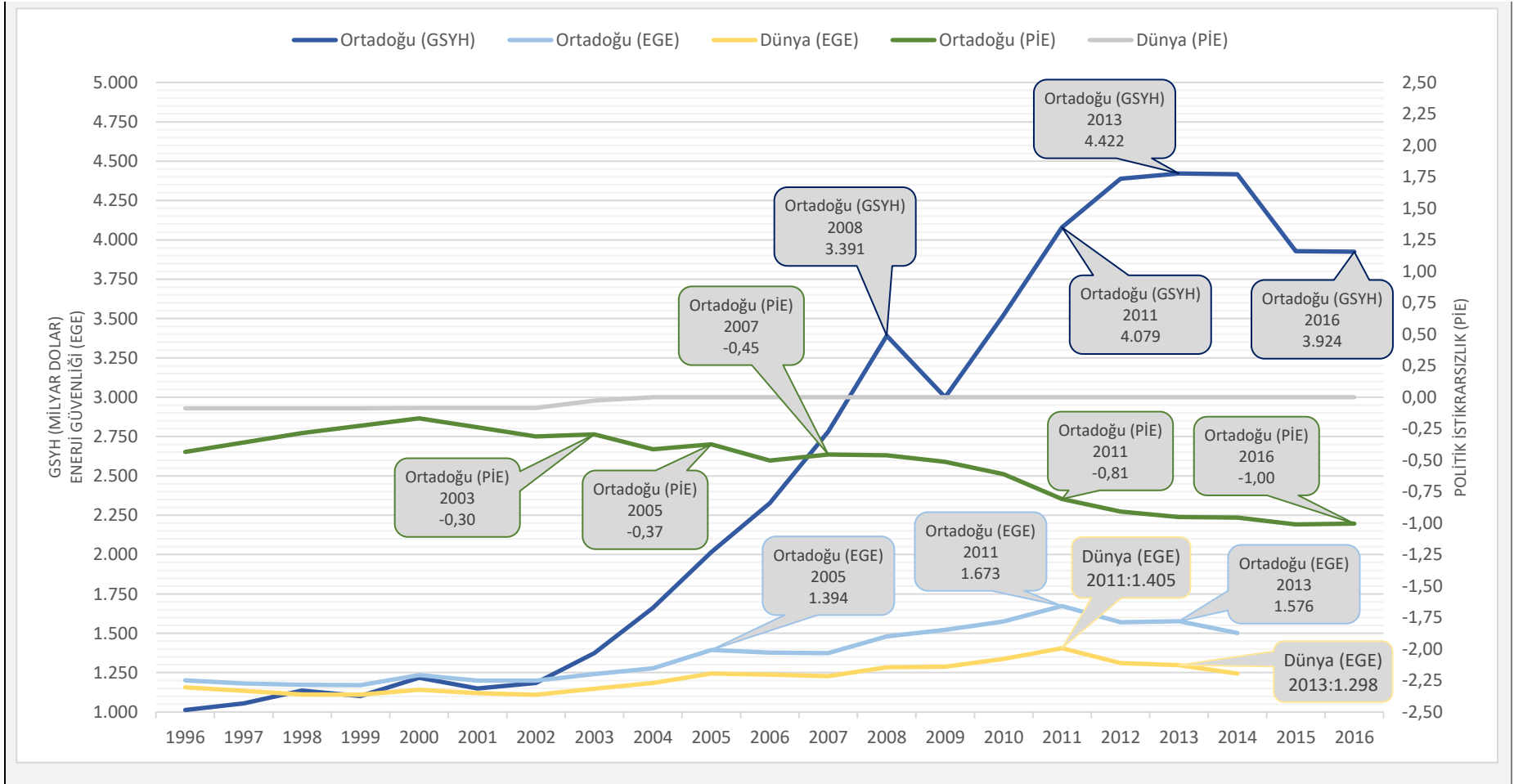
⁵⁰ 2010 yılına ait işsizlik rakamı Dünya Bankası veri tabanından alınırken aynı veri tabanında 2016 yılında Suriye’ye ait veri bulunmadığından TC. Ekonomi Bakanlığı Dış İlişkiler web sayfasındaki Suriye bölümünden alınmıştır.

Tablo 46: Arap Baharı Olaylarının Orta Doğu'ya Etkisi (2010-2016 Yılları Arası İşsizlik, Enflasyon, Askeri Harcamaların GSYH Oranı ve Dış Borç Stoku)

Değişken Ülke	İşsizlik (%)					Enflasyon (%)					Askeri Harcamalar (% GSYH)					Dış Borç Stoku (Milyar Dolar)				
	2010	2011	2013	2015	2016	2010	2011	2013	2015	2016	2010	2011	2013	2015	2016	2010	2011	2013	2015	2016
<i>Türkiye</i>	10,7	8,8	8,7	10,2	10,8	8,6	6,5	7,5	7,7	7,8	2,3	2,1	2,0	1,8	1,7	301	306	390	397	406
<i>S. Arab.</i>	5,6	5,7	5,6	5,6	5,5	5,3	5,8	3,5	2,2	3,5	8,6	7,2	9,0	13,4	9,8	---	---	---	---	---
<i>İran</i>	13,5	12,3	10,4	11,1	11,4	10,1	20,6	39,3	13,7	8,6	2,8	2,4	2,2	2,7	3,0	20	17	7	6	5
<i>BAE</i>	4,1	4,1	4,1	4,0	3,8	0,9	0,9	1,1	4,1	1,6	6,0	5,5	6,0	---	---	---	---	---	---	---
<i>Mısır</i>	9,0	12,0	13,2	12,8	12,1	11,3	10,1	9,4	10,4	13,8	2,1	1,9	1,6	1,7	1,7	37	35	47	48	67
<i>İsrail</i>	8,5	7,1	6,2	5,3	4,8	2,7	3,5	1,5	-0,6	-0,5	6,2	5,9	5,8	5,6	5,7	---	---	---	---	---
<i>Irak</i>	15,2	15,2	15,1	15,0	15,1	2,9	5,8	1,9	1,4	0,4	2,7	2,3	3,3	5,3	3,6	---	---	---	---	---
<i>Cezayir</i>	10,0	10,0	9,8	11,2	11,5	3,9	4,5	3,3	4,8	6,4	3,5	4,3	4,8	6,3	6,4	7	6	5	5	5
<i>Katar</i>	0,4	0,6	0,3	0,2	0,2	-2,4	1,9	3,1	1,9	2,9	1,5	---	---	---	---	---	---	---	---	---
<i>Kuveyt</i>	1,8	3,6	3,4	3,3	2,7	4,5	4,9	2,7	3,3	3,2	3,8	3,5	3,3	4,8	5,9	---	---	---	---	---
<i>Fas</i>	9,1	8,9	9,2	9,7	10,8	1,0	0,9	1,9	1,6	1,6	3,4	3,3	3,8	3,2	3,2	27	30	39	43	46
<i>Umman</i>	18,4	18,2	17,3	16,1	16,5	3,2	4,1	1,2	0,1	1,1	8,3	9,8	14,8	14,4	13,7	---	---	---	---	---
<i>Lübnan</i>	6,2	6,1	6,2	6,2	6,5	4,0	4,9	5,5	-3,7	-0,8	4,1	4,1	4,2	4,5	---	25	25	31	31	32
<i>Tunus</i>	13,0	18,3	15,9	15,2	14,9	4,4	3,5	5,8	4,9	3,7	1,3	1,6	1,6	2,3	2,3	22	23	26	27	28
<i>Ürdün</i>	12,5	12,9	12,6	13,1	15,3	5,0	4,2	4,8	-0,9	-0,8	5,9	5,5	4,3	4,3	4,6	17	18	23	26	27
<i>Bahreyn</i>	3,6	4,0	4,4	3,4	3,7	2,0	-0,4	3,3	1,8	2,8	3,3	3,6	4,1	4,6	---	---	---	---	---	---
<i>Yemen</i>	17,8	17,3	17,6	16,7	16,2	11,2	19,5	11,0	29,6	12,3	4,7	4,9	4,1	---	---	6	6	8	7	7
<i>Suriye</i>	8,4	14,9	35,0	50,0	50,0	4,4	4,8	90,2	36,0	43,9	---	---	---	---	---	5	5	5	4	4
<i>Libya</i>	17,1	15,2	18,8	18,5	18,2	2,8	15,5	2,6	12,1	25,0	---	---	---	---	---	---	---	---	---	---

Kaynak : Dünya Bankası; IMF; UNCTAD; TC Ekonomi Bakanlığı.

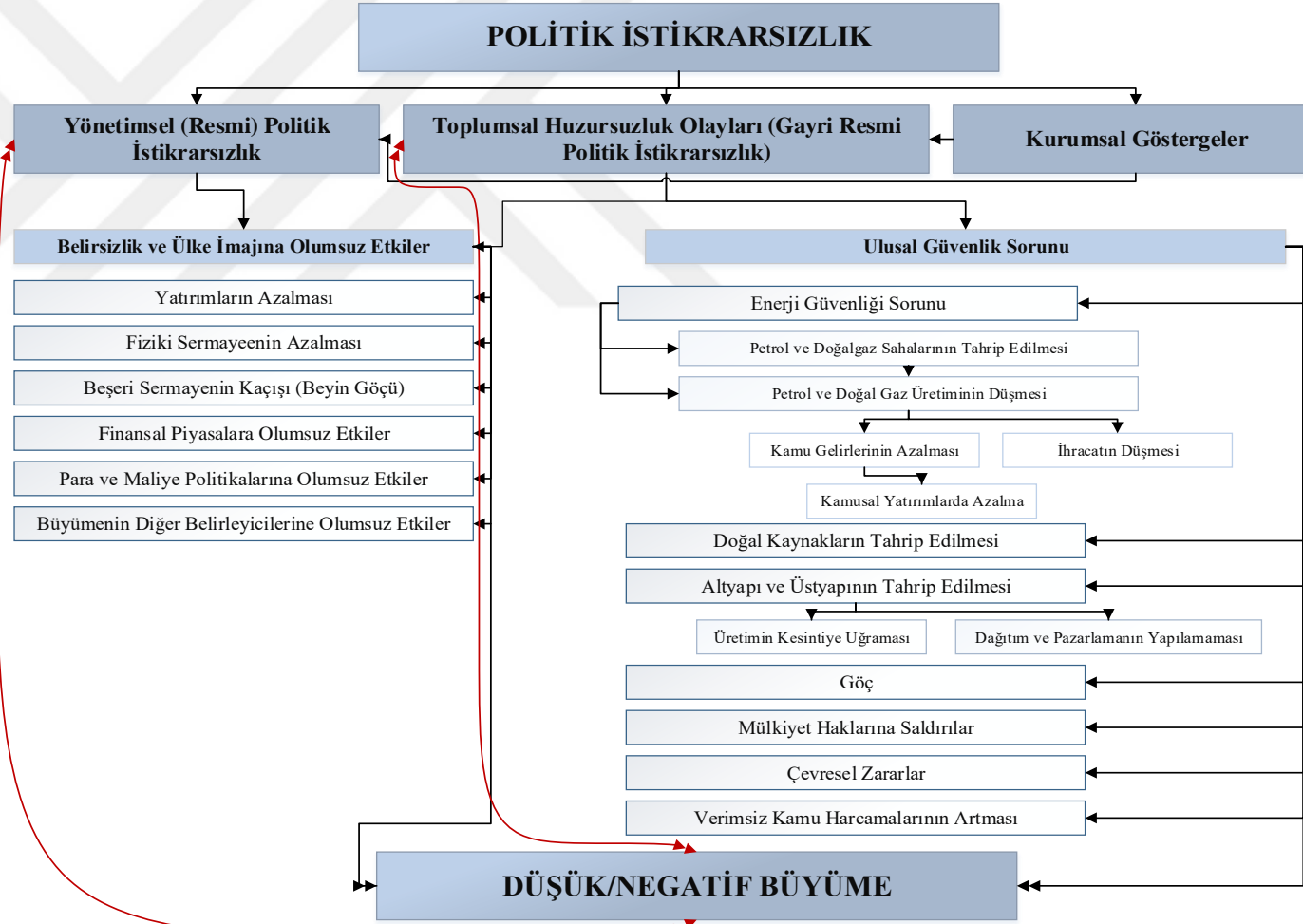
Grafik 16: Orta Doğu'da Politik İstikrarsızlık, Enerji Güvenliği ve Nominal GSYH'nin Seyri

Kaynak : Dünya Bankası; IMF; UNCTAD; Global Energy Institute.

Orta Doğu'da politik istikrarsızlık, enerji güvenliği ve nominal GSYH'nin seyrinin verildiği Grafik 16 incelendiğinde Orta Doğu'daki politik istikrarsızlık ve enerji güvenliği riskinin tüm yıllarda dünya ortalamasının üstünde olduğu, dünya ortalaması ile Orta Doğu ortalaması arasındaki farkın en yüksek olduğu dönemin ise Arap Baharı dönemi olduğu açıkça görülmektedir. Orta Doğu ile dünya enerji güvenliği risk seyri incelendiğinde birbirine paralel bir seyir izlemesi oldukça dikkat çekicidir. Bu durum Orta Doğu'daki enerji güvenliğindeki değişimlerin dünya ortalamasına da yön verdiği izlenimi vermektedir. Orta Doğu'nun dünya enerji güvenliğine yön vermesi dünyanın en zengin enerji kaynakların sahip olması ile açıklanabilir. Ayrıca bu grafikten Arap Baharının Orta Doğu geneli için Nominal GSYH değerine etkisinde izlenebilmektedir. Grafik incelendiğinde tüm dünyayı etkileyen 2008 Küresel Krizinde bölgenin toplam GSYH değeri düştüğü görülmektedir. 2008 Küresel Krizinden sonra toparlanan Orta Doğu ekonomilerinin Arap Baharı olaylarına kadar yükselişi devam etmiş, akabinde bölgede olayların başlamasıyla Nominal GSYH yeniden gerilemiştir.

Politik istikrarsızlığın ekonomik büyümeye etkisinin incelendiği geniş literatür(bknz. Tablo 47) politik istikrarsızlığın ortaya çıkardığı en önemli sonucun “belirsizlik” olduğu ileri sürmektedir. Belirsizlik ortamı ise yatırım, tasarruf, beşeri ve fiziki sermaye, finansal piyasalar, para ve maliye politikaları ve büyümenin diğer belirleyicilerine zarar vererek ekonomik büyümeyi olumsuz etkilemektedir. Ampirik çalışmalardan elde edilen bulguların yanı sıra Orta Doğu ülkeleri için bu çalışmada yapılan incelemelerden elde edilen bulgular birleştirilerek Orta Doğu'da politik istikrarsızlıkların ekonomik büyümeyi etkileme kanalları şematik olarak Şekil 11'de özetlenmiştir. Buna göre politik istikrarsızlık Orta Doğu ülkelerinde belirsizlik ve ülke imajına verdiği tahribat sonucu yukarıda değinilen büyümenin belirleyicilerine olumsuz etki yoluyla ekonomik büyümeye ciddi zarar vermektedir. Politik istikrarsızlığın en sert şekli olan toplumsal huzursuzluğa neden olan gayri resmi politik istikrarsızlık olayları ise Orta Doğu ülkelerinde ulusal güvenlik sorununu ortaya çıkarmaktadır. Ulusal güvenlik sorunu başta enerji güvenliği olmak üzere (çoğu ülke ekonomisi için petrol ve doğalgaz gelirlerine yüksek bağımlılıkta düşünüldüğünde) bir dizi olumsuzluğu da beraberinde getirmekte, Orta Doğu'da politik istikrarsızlığın olumsuz ekonomik etkilerini ağırlaştırmaktadır.

Şekil 11: Orta Doğu'da Politik İstikrarsızlıkların Büyüme ve Enerji Güvenliğini Etkileme Kanalları

3.4. Orta Doğu'da Politik İstikrarsızlık, Enerji Güvenliği ve Ekonomik Büyüme İlişkisi: Ampirik Analiz

Bu bölümde politik istikrar, enerji güvenliği ve büyüme ilişkisi panel veri analizi ile incelenecektir. Panel veri; hane halkları, firmalar ve ülkelerin bir yatay kesit üzerinde çeşitli zaman periyotları boyunca gözlemlerin bir araya getirilmesini ifade etmektedir(Baltagi, 2005:1). Kısaca panel veri analizi hem yatay kesit hem de zaman boyutunu birleştiren ekonometrik analiz yöntemidir. Panel veri analizinin avantajları şu şekilde sıralanabilir(Baltagi, 2005:5-6):

1. Bireysel heterojenliği kontrol etmesi: Panel verileri bireylerin, ülkelerin, devletlerin veya ülkelerin heterojen olduğunu göstermektedir. Bu heterojenliği kontrol etmeyen zaman serileri ve yatay kesit çalışmaları, yanlış sonuçlar elde etme riski taşır.
2. Panel veriler, daha fazla bilgi verici veri, daha fazla değişkenlik, değişkenler arasında daha az eş güdümlü olma, daha fazla serbestlik derecesi ve daha fazla verimlilik sağlar.
3. Panel veriler, ayarlama dinamiklerini daha iyi inceleyebilir. Göreceli olarak kararlı görünen yatay kesit dağılımları çok sayıda değişikliği gizler. Panel verileri ayrıca, işsizlik ve yoksulluk gibi ekonomik durumların sürelerini incelemek için çok uygundur ve eğer bu paneller yeterince uzunsa, ekonomik politika değişikliklerine yönelik ayarlamaların hızına ışık tutabilirler.
4. Panel veriler, saf yatay kesit veya saf zaman serisi verisinde kolayca tespit edilemeyen etkilerin belirlenip ölçülebilmesine daha uygundur.
5. Panel veri modelleri, yatay kesit veya zaman serisi verilerine göre daha karmaşık davranış modeller oluşturmamızı ve test etmemizi sağlar.
6. Bireyler, kurumlar ve haneler üzerinde toplanan mikro panel verileri, makro düzeyde ölçülen benzer değişkenlere göre daha doğru bir şekilde ölçülebilir. Bireyler ve firmalar üzerinde toplanan önyargıları azaltılabilir veya ortadan kaldırılabilir.
7. Öte yandan, makro panel verilerinin daha uzun zaman serileri vardır ve zaman serileri analizi panel birim kök testlerinde tipik olarak standart olmayan dağılım probleminin aksine panel birim kök testleri standart asimptotik dağılımlar vardır.

3.4.1. Literatür Taraması

Politik istikrarsızlıkların ekonomik büyüme, özel yatırım, vergilendirme, kamu harcamaları ve yatırım, borç ve enflasyon da dahil olmak üzere çok çeşitli makroekonomik değişkenler üzerindeki olumsuz etkilerini belgeleyen geniş bir literatür ortaya çıkmıştır(Aisen ve Veiga, 2013:151). Bu geniş literatür ekonomik büyümenin doğrudan veya dolaylı belirleyicilerini kapsamakta, politik istikrarsızlığın ekonomik büyümedeki etkisini göstermektedir.

Politik istikrarsızlık ekonomik büyüme ilişkisini inceleyen bu geniş literatürde içinde en çok alıntılanan ve bu konuyla ilgili temel alınan çalışmalardan birisi Alesina ve Perotti, (1996) tarafından 1960-1985 yılları arasındaki 71 ülke örneğiyle yaptığı çalışmadır⁵¹. Çalışmada SPI (sosyo-politik istikrarsızlık) ile yatırım değişkeni (-0,42) ve SPI ile orta sınıfın büyüklüğü değişkeni (-0,42) arasındaki ters yönlü; SPI'nın hem gelir düzeyi hem de eğitim düzeyi ile negatif; yoksulluk ile sosyo-politik istikrarsızlık arasında pozitif; gelir eşitsizliği ve yatırım ters yönlü ilişki bulunmuştur. Bu sonuçlara göre SPI yatırımlara baskı yapmakta ve gelir eşitsizliği sosyo-politik ortamı daha dengesiz kılmaktadır.

Alesina vd., (1996) 1950-1982 döneminde 113 ülke için politik istikrarsızlık ile kişi başı GSYH büyümesi arasındaki ilişkiyi incelemiştir; çalışmada politik istikrarsızlığın büyümeyi azalttığı sonucu elde edilmiştir. Hükümet değişikliklerinin geniş çaplı hükümet değişiklikleri şeklinde olması durumunda bu etkinin daha büyük olacağı ifade edilmektedir. Ayrıca yazarlar demokrasiye sahip ülkelerin demokrasi dışı ülkelere farklı bir büyüme performansı göstermediğini ifade etmekte; bunun yanında bir hükümet değişikliğinin meydana gelmesinin müteakip değişiklik olasılığını artırarak politik istikrarsızlığın kalıcı olabileceği ifade etmişlerdir.

Jong-A-Pin (2009) geniş bir ülke grubunu kapsayan çalışmasında suikastlar, kabine değişiklikleri, iç savaş, darbeler, büyük hükümet krizleri, gösteriler, etnik

⁵¹ Bu çalışmada yazar politik istikrarsızlığı “Yönetici İstikrarsızlığı” (hükümet değişiklik gözlemi değişkeni) ve “Toplumsal Huzursuzluk ve Politik Şiddet Göstergeleri” (sosyo-politik istikrarsızlık endeksi-SPI) olmak üzere ikiye ayırmış, çalışmasında sosyo-politik istikrarsızlık endeksi (SPI) değişkenini kullanmıştır. Bu endeks siyasi amaçlı suikastların sayısı (ASSASS), yurt içi şiddet olaylarıyla bağlantılı olarak öldürülen insan sayısı (DEATH), başarılı darbelerin sayısı (SCOU), başarısız darbelerin sayısı (UCOUP), Demokrasi değişkeni (DEM: demokrasilerde 1, yarı demokrasilerde 0,5 ve diktatörlüklerde 0 değerini alan kukla bir değişkeni) değişkenlerinin bir araya gelmesiyle oluşturulmuştur. SPI = ASSASS + DEATH + SCOU + UCOUP- DEM

gerginlikler, üst yönetim değişiklikleri, bölünme/parçalanma (fractionalization), devletin istikrarı, gerilla savaşı, iç çatışmalar, önemli/kapsamlı (majör) anayasa değişiklikleri, orta dereceli sivil çatışmalar, küçük çaplı iç çatışmalar, seçim sayısı, kutuplaşma (polarizasyon), iktidardaki partinin yıl sayısı, tasfiyeler, rejim değişiklikleri, dini gerginlikler, devrimler, görevden ayrılan veto oyuncusu sayısı, grevler değişkenlerini kullanarak Keşfedici Faktör Analizi (Exploratory Factor Analysis) yöntemi ile politik istikrarsızlığın çok boyutluluğunu incelemiştir. Çalışmanın sonucunda politik istikrarsızlığın dört boyutu (politik olarak motive edilen şiddet, kitlesel sivil itiraz, siyasi rejim içinde istikrarsızlık ve siyasi rejimin istikrarsızlığı) elde edilmiş; politik istikrarsızlığın bu dört boyutunun ekonomik büyümeyi farklı derecelerde etkilediği, sadece politik rejimin istikrarsızlığının ekonomik büyümeyi sağlam ve önemli (negatif) şekilde etkilediği ifade edilmiştir.

Campos ve Nugent (2002) tarafından 1960-1995 yılları arasında 98 gelişmekte olan ülke için yapılan çalışmada SPI ile ekonomik büyüme arasındaki nedensellik incelenmiş; politik istikrarsızlıktan ekonomik büyümeye doğru nedensellik ve negatif ilişki olmakla birlikte uzun vadeli ilişki bulunmadığı sonucu elde edilmiştir. Campos ve Karanasos (2008), 1896–2000 yılları arasında politik istikrarsızlığı resmi ve gayri resmi olarak meydana gelen politik istikrarsızlık şeklinde ikiye ayırdıkları çalışmalarında Arjantin için elde ettikleri temel bulguya göre “gayri resmi” politik istikrarsızlıklar (ör. suikastlar) ekonomik büyüme üzerinde doğrudan olumsuz bir etkiye sahipken “resmi” istikrarsızlığın dolaylı bir etkiye (büyüme volatilitesi aracılığıyla) sahip olduğunu göstermişlerdir.

Caporalea ve Leirer (2010) tarafından yapılan çalışmada 1975-2005 yılları arasında politik istikrarsızlığın 50 ABD eyaletinin ekonomik büyüme oranlarına etkisinin negatif olduğu sonucu elde edilmiştir.

Gurgul ve Lach (2013) tarafından 1990-2009 dönemleri arasında 10 Komünizm Sonrası (CEE) ülke için yapılan analizde politik istikrarsızlıkların geçiş döneminde CEE bölgesindeki ülkelerin ekonomik büyümesi üzerinde önemli ve olumsuz bir etkiye sahip olduğunu sonucu elde edilmiştir.

Martin ve Rogers (2000) tarafından büyüme ile politik istikrarsızlık arasındaki ilişkinin incelendiği ve 97 ülkeyi kapsayan çalışmada politik istikrarsızlık ekonomik

istikrarsızlığın nedenleri arasında kabul edilmiş, ampirik analiz politik istikrarsızlığın ekonomik istikrarsızlıkta önemli bir etken olduğunu işaret eden sonuçlar vermiştir.

Radu (2015) çalışmasında 1990-2011 yılları arasında Romanya’da politik istikrarın ekonomik büyümede önemli bir rolü olduğu ve istikrarlı bir politik ortamın sürdürülebilir kalkınma için tutarlı ve sürekli bir yol oluşturmasında yardımcı olduğu sonucunu elde etmiştir. Politik istikrar ve büyümeyi ölçen değişkenlerden ikisi arasında (dayanıklılık endeksi, politik istikrar endeksi) negatif fakat zayıf bir ilişki; GSYH düzeyi ile dayanıklılık endeksi ve hukuk kuralları endeksi değişkenleri arasında güçlü ve pozitif bir ilişki; korelasyon çıktılarında elde edilen sonuca göre hukukun üstünlüğü endeksi ve dayanıklılık endeksinin sermaye yatırımları ve tasarruflar üzerinde de güçlü ve pozitif bir ilişki; dayanıklılık endeksi GSYH, sermaye yatırımı, tasarruf, doğrudan yabancı yatırım ve diğer iki politik endeks arasındaki pozitif bir korelasyon elde edilmiştir.

Man (2014) ve Man (2016) politik rekabet ile ekonomik büyüme arasındaki ilişkiyi inceleyerek konuya farklı bir açıdan değinmiş ve politik rekabet ile ekonomik büyüme arasında ters U şeklide bir ilişki olduğunu ifade etmiştir.

Chen ve Feng (1996) tarafından 1974-1990 dönemleri arasında 88 ülkeyi kapsayan ampirik çalışmanın sonuçları rejim istikrarsızlığının, politik kutuplaşmanın ve devlet baskısının ekonomik büyüme üzerinde olumsuz bir etkiye sahip olduğunu göstermektedir.

Fosu (2001) 1960-1986 yıllarını kapsayan Sahra altı Afrika’da politik istikrarsızlık (PI) ve ekonomik büyüme arasındaki ilişkiyi başarılı darbeler, zorunlu hükümet değişiklikleri ve resmi darbe planları değişkenlerini kullanarak incelediği çalışmada çeşitli politik istikrarsızlık olaylarının başlıca bileşenlerinin arttırılmış bir üretim fonksiyonunda uygulandığında PI olaylarının tümünün marjinal ürün üzerindeki olumsuz etkileri aracılığıyla ekonomik büyümeyi etkilediği tespit edilmiştir.

Brückner ve Gradstein (2015) tarafından yapılan 1984-2007 yıllarını kapsayan çalışmada 115'den fazla ülke için politik risk⁵², siyaset kurumları (politik kısıtlamalar -politik rekabet, yönetici istihdamı-), politik istikrarsızlık (darbeler, devrimler, iç çatışmalar ve iç savaşlar gibi) verilerini içeren bir veri seti ile ülkelerin ulusal gelirlerindeki büyümenin politik risk üzerindeki etkileri analiz edilmiş; kişi başı GSYH büyümesindeki bir puanlık artışın politik risk endeksini yaklaşık 0,1 puan azaltacağı sonucu elde edilmiştir. Bu çalışmada yazar gelir artışının politik riskleri azalttığı ve etnik kutuplaşmanın yüksek seviyede olduğu ülkelerde gelir artışı politik riskleri artırırken, etnik kutuplaşmanın az olduğu yerlerde gelir artışı politik istikrarsızlığı azalttığı şeklinde iki ana sonuç çıkarmaktadır.

Tang ve Abosedra (2014) tarafından 2001-2009 arasındaki Orta Doğu ve Kuzey Afrika (MENA) bölgesinde yer alan 24 ülke için yapılan ampirik incelemede turizm, enerji tüketimi ve politik istikrarsızlığın ekonomik büyüme üzerindeki etkilerini neoklasik büyüme çerçevesinde analiz edilmiştir. Çalışmanın ampirik sonuçlarına göre kişi başına ortalama enerji tüketiminin, kişi başı reel sermaye ve kişi başı reel turizmde yüzde 10'luk bir artışa neden olduğu MENA ülkelerinin ekonomik büyümesinin sırasıyla %1,42; %0,53 ve %0,07 oranlarında arttığı, bununla birlikte politik istikrarsızlığın ekonomik büyümeyi %0,38 azalttığı sonucu elde edilmiştir. Bu sonuçlar enerji tüketiminin ve turizmin, MENA bölgesindeki ülkelerin ekonomik büyümesine önemli ölçüde katkıda bulunduğunu; politik istikrarsızlığın MENA bölgesindeki ülkelerin ekonomik büyüme ve gelişme sürecini de engellediğini ortaya koymaktadır.

Lehkonen ve Heimonen (2015), 2000-2012 yılları arasında Türkiye dahil 49 gelişmekte olan finansal piyasayı panel veri analiziyle inceledikleri çalışmada demokrasi ve politik riskin borsa getirileri üzerinde etkili olduğuna dair kanıtlar elde edilmiştir. Buna göre demokrasi ve politik risk arasındaki ilişki paraboliktir. Yani, politik risk azalmaya başladığında eşi benzeri olmayan bir demokrasi seviyesi oluşur. Ayrıca yazarlar politik risklerdeki düşüşlerin daha yüksek getirilere yol açtığını savunmaktadır.

⁵² ICRG politik risk endeksi kullanılmıştır. Bu endeks, ülkelerin genel politik risklerini ve bu riski etkileyen, hükümetin istikrarı, yolsuzluk, hukuk ve düzen, iç ve dış çatışma gibi çeşitli puanlar toplamaktadır.

Butkiewicz ve Yanikkaya (2005) tarafından yapılan 1970-1997 dönemleri arasında 100'den fazla ülkeyi kapsayan çalışmanın tahmin sonuçları, sosyo-politik istikrarsızlığın orta gelirli ve ileri demokrasi ülkeleri üzerinde daha olumsuz etkileri olduğunu ima etmektedir. Orta gelirli ve ileri demokrasi ülkelerinin, sosyo-politik istikrarsızlıktan rahatsız olduklarında, bu ülkelerde bu sorunlarla baş edebilecek güçlü kurumlara sahip oldukları düşünülse de, çok daha fazla tehlikede oldukları gerçeğini yansıtabilir. Düşük gelirli ve yoksul demokrasi ülkeleri, bu sorunlara daha çok alıştıkları için sosyo-politik istikrarsızlıktan daha az etkilenebilir. Çalışmanın sonuçları, sosyo-politik istikrarsızlığın orta ve yüksek gelirli ülkeler ile ileri demokrasi ülkelerinde düşük gelirli ve kötü demokrasi seviyesindeki ülkelere göre daha büyük olumsuz etkilere sahip olduğunu göstermektedir.

Klomp ve Haan (2009) tarafından “politik kurumların” ekonomik büyüme oynaklığı (volatilitesi) üzerindeki etkisi incelenmiştir. Dinamik panel veri analiz sonuçları, demokrasinin ekonomik oynaklığı azalttığını; politik istikrarsızlığın ve politika belirsizliğinin bazı boyutlarının ekonomik oynaklığı artırdığını da göstermektedir.

Knutsen (2013), rejim türünün ve devlet kapasitesinin⁵³ ekonomik büyümeyi etkilemesindeki rolünü tartışan bir çalışma yapmıştır. Ampirik analiz, tarihsel olarak zayıf kapasiteli bir kıta olarak karakterize edilen Aşağı Sahra Afrika'sında demokrasinin etkisini güçlü ve pozitif olarak bulmuştur. Bu çalışmada yazar hem demokrasi hem de devletin ülke kapasitesi arasındaki güçlü etkileşimin etkisini hem Afrika'da hem de küresel olarak “devlet kapasitesi azaldığında demokrasinin büyüme üzerindeki etkisi arttığı” sonucunu tanımlamaktadır. Demokrasinin yüksek kapasiteli devletlerde değil zayıf kapasiteli devletlerde büyüme üzerinde olumlu bir etkisi olduğu tahmin edilmektedir. Yazara göre sonuçlar devlet kapasitesinin yalnızca diktatörlüklerde büyümeyi arttırdığını göstermektedir.

Miljkovic ve Rimal (2008) tarafından politik istikrarsızlık, ekonomik büyümeye ve onun altında yatan ekonomik ve sosyal belirleyicilere ve aynı zamanda ülkedeki

⁵³ Devlet kapasitesi kavramı tanımına yönelik iki bakış açısı vardır. Birinci tanıma göre devlet kapasitesi devletin ürettiği şeylerle (sağlık, eğitim gibi çıktılar) ölçülür. İkinci tanıma göre devlet kapasitesi, hükümetlerin nasıl çalıştığına, özellikle bürokratik prosedürlere, kapasiteye (şeyleri yapma yeteneğine) ve özerkliğe (politik mikro yönetimden korunma anlamında) bakılarak ölçülebilir(Manning, 2014). Kısaca devlet kapasitesi devletin kamu hizmetini en iyi şekilde sunabilmek için manevi ve maddi kaynak sağlama ve bunları yönetme becerisidir(Börzel, 2002).

siyasi sistemin doğasına bağlı olduğu hipotezi 1960-1988 yıllarını kapsayan 122 ülke için test edilmiştir. Çalışmada politik istikrarsızlık ekonomik büyüme arasındaki nedenselliğin politik istikrarsızlıktan büyümeye doğru olduğu düşüncesinin bir yanığı olduğu savunulmaktadır.

Rachdi ve Saidi (2015), 17 MENA ülkesinin (Cezayir, Bahreyn, Mısır, Irak, İran, Ürdün, Kuveyt, Lübnan, Libya, Fas, Umman, Katar, Suudi Arabistan, Suriye, Tunus, Türkiye ve Birleşik Arap Emirlikleri) incelendiği ve 1983-2012 yıllarını kapsayan çalışmalarında demokrasi ve ekonomik büyüme ilişkisini incelemiştir. Yapılan ampirik analizin sonucunda demokrasi MENA ülkelerinde büyüme üzerinde sağlam ve olumsuz bir etkiye sahiptir. Yazarlar demokrasinin büyüme üzerindeki bu olumsuz etkisini çok düşük demokrasi seviyesi ile açıklamaktadırlar. Yazarların elde ettiği temel sonuçlar şu şekilde özetlenebilir: Birincisi, RE/FE sonuçları demokrasinin ekonomik büyüme üzerindeki etkisinin negatif olduğunu ve dört demokrasi tedbiri için istatistiksel olarak anlamlı olduğunu göstermektedir. İkinci olarak, GMM'de de aynı sonuca varılmıştır. Yazarlara göre tüm MENA ülkeleri kurumları güçlendirmelidir. Birçok ülke, demokratik hesap verme sorumluluğunu yükseltmeye, yolsuzlukları ve dış çatışmaları azaltmaya çalışmaktadır. Çünkü iyi işleyen bir politik sistem, yüksek ekonomik büyüme oranına olumlu katkıda bulunabilir. Yazarlara göre ekonomik büyüme, sivil ve politik özgürlüklerin uzun vadeli korunmasını gerektirir. Yazarlar bu konuda farklı akademik bakış açıları ile farklı ekonomik model ve belirleyicilerle genişletilebileceğini tavsiye ederek, araştırmacılara yol göstermektedir. Yazarlar sağlam işleyen bir demokratik rejimin bazı ülkelerde daimi ekonomik büyümeye olumlu bir şekilde yol açabileceğini; Tunus, Libya ve Mısır gibi Arap Baharı olaylarından sonra MENA bölgesindeki birçok ülkede politik istikrarsızlığın yatırımları ve sonuç olarak büyüme oranını olumsuz etkilediğini ifade etmişlerdir.

Sen (2013) tarafından yapılan 1984–2010 dönemleri arasında 110 ülkeyi kapsayan çalışmada kurumsal kalite ile ekonomik büyüme arasındaki ilişki incelenmiştir. Yazarın elde ettiği sonuçlara göre, kurumsal nitelikteki gelişmelerin büyüme ivmesinde önemsiz bir rol oynadığı, ancak ekonomik büyümenin devam etmesi açısından önemli bir rol oynadığına dair kanıtlar elde edildiği ifade edilmektedir.

Yang (2011)'in politik ve ekonomik liberalizasyonun büyüme volatilitesi üzerindeki etkilerini 1970-2005 arasında 158 ülkeli bir örneklem ile araştırdığı çalışmada demokratikleşmenin daha hızlı büyümeye neden olduğuna yönelik kesin kanıt bulamamakla birlikte, gelişmekte olan ülkelerin öncelikle ekonomik daha sonra da siyasi liberalizasyona gitmeleri önerilmektedir.

Karunanithi vd. (2011) tarafından yapılan 97 ülke için 1960-1997 yıllarını kapsayan çalışmaya göre ulus devletlerdeki dinamik düzen, sosyo-politik karışıklıklar ve sürdürülebilirlik arasındaki ilişkinin incelendiği çalışmada dinamik düzenin düşük olduğu (yani düşük Fisher Informationa sahip) ayaklanmaların yüksek sıklıkta olduğu rejime sahip ülkeler (High Incidence of Upheavals regime), dinamik düzenin yüksek olduğu (yani yüksek Fisher Information) ayaklanmaların düşük sıklıkta olduğu rejime sahip ülkelere (Low Incidence of Upheavals regime) 16 kat daha fazla ayaklanma/karışıklık deneyimi yaşamışlardır. En önemlisi yazarların analizine göre yeni sanayileşmiş ülkelerin düşük dinamik düzenin fazla sayıda karışıklık/ayaklanmaya neden olmasından dolayı, daha fazla istikrarsızlıktan sıkıntı çeken ülkeler olduğu; gelişmekte olan ülkelerin gelişmiş dünyaya giden yolda sosyo-politik istikrarsızlık dönemine katlanıldığı ifade edilmektedir.

Bellettini, Ceroni ve Prarolo (2013), 1984-2008 yılları arasında bir kısmı tam demokratik olan 62 ülkelik veri setiyle oluşturduğu çalışmalarında siyasi devamlılık ile ekonomik büyüme arasındaki ilişki incelenmiş, siyasi devamlılık (ana siyasal varlıkların en uzun görev süresiyle ölçülen) ile büyüme negatif ilişkili olduğu ve bu ilişkinin bürokratik kalitenin düşük olduğu ülkelerde daha güçlü olduğu sonucunu gösteren kanıtlar sunulmuştur.

Aisen ve Veiga (2013) 1960-2004 arasında 5'er yıllık dönemler halinde 169 ülke için politik istikrarsızlığın ekonomik büyümeyi etkilediği hipotezini ikiye ayrılarak incelemiştir. İlk olarak, politik istikrarsızlığın kişi başı büyümeye ilişkin regresyonu tahmin edilerek politik istikrarsızlığın ekonomik büyümeyi olumsuz yönde etkilediği; ikincisi politik istikrarsızlığın verimlilik artış oranlarını ve daha küçük bir dereceye kadar fiziksel ve beşeri sermaye birikimini düşürerek büyümeyi olumsuz etkilediği sonucu elde edilmiştir. Son olarak, ekonomik özgürlük ve etnik homojenlik

büyümeye yararlı olsa da, demokrasinin küçük de olsa olumsuz etkisi olabileceği yorumu yapılmıştır.

Younis vd. (2008) 1990-2005 yılları arasında çeşitli gelir düzeylerindeki 10 Asya ekonomisi üzerinde yaptıkları çalışmada politik istikrarsızlığın büyüme ile ilgili değişkenler üzerindeki etkisini incelemişlerdir. Yazarların elde ettiği sonuçlara göre Asya ülkelerinde sermayenin büyümenin en önemli belirleyicisi, politik istikrarın ise sermayenin kaynakları üzerinde güçlü bir etkiye sahip olduğu sonucu elde edilmiştir. Yazarlar analize politik istikrar değişkenini dahil ettiklerinde politik istikrarın ekonomik büyümeyi yalnızca dolaylı olarak sermaye birikiminin kaynakları ile değil aynı zamanda Asya'nın emek, beşeri sermaye ve ekonomik özgürlüğüne etkisi ile de ekonomik büyümeyi doğrudan etkilediğini görmüşlerdir. Yazarlara göre Çin'in hızlı ekonomik büyümesi ve ekonomik patlaması esas olarak tek taraflı politik sisteme dayanan politik istikrara bağlıdır. Hindistan'ın büyümesi şu anda bazı siyasi zorluklarla karşı karşıya bulunmakta ve gelecekte de çok partili ve demokratik siyasi sistemin yarattığı politik istikrarsızlıktan dolayı kendileriyle yüzleşmek zorunda kalacaklardır. Yazarlara göre Asya ülkelerindeki büyüme deneyimlerinde yer alan ekonomik analizlerin politik ve sosyolojik konuları da dikkate alınması gerektiğini açıkça göstermektedir. Gelecekte Hindistan'ın ekonomik büyümesi, sosyo-politik istikrarsızlığı nedeniyle de sınırlı kalabileceği, ancak Çin politik istikrarı nedeniyle sağlam büyüme yolunda ilerlemeye devam edeceği yorumu yapılmaktadır.

Le ve Zak (2006) Afrika, Asya ve Latin Amerika'dan 45 gelişmekte olan ülke için 1976-1991 yıllarını kapsayan verilerle ekonomik risk, politik istikrarsızlık ve politika değişkenliği olmak üzere üç çeşit risk konusuna ilişkin bir portföy seçim modeli sunularak, bu üç risk türü de sermaye kaçıışı üzerinde istatistiksel olarak önemli bir etkiye sahip olduğu sonucu ifade edilmiştir. Kantitatif olarak, politik istikrarsızlık sermaye kaçışısıyla ilişkili en önemli faktördür. Teorik model, yatırımcının varlık tahsis kararlarını değiştirerek, riskin her üç belirleyicisinin sermaye hareketini etkilediğini göstermektedir. Yazarın elde ettiği sonuçlara göre, şaşırtıcı bir şekilde, kolektif protestolar ile büyük ve küçük anayasal hükümet değişiklikleri sermaye kaçışlarının geri dönüşünü teşvik etmektedir.

Menegaki ve Ozturk (2013) tarafından 1975–2009 yılları arasında 26 Avrupa ülkesi için büyüme ve politik istikrar, sermaye ve politik istikrarsızlık, sermaye ve fosil enerji tüketimi arasındaki nedensellik test edilmektedir. Büyüme ile politik istikrar arasında iki yönlü nedensellik ve dolayısıyla karşılıklı bağımlılık gözlemlenmektedir. Politik değişkenler; enerji, sermaye, emek ve sera emisyonları gibi tipik olarak incelenen parametreler kadar büyümede önemli bir faktör olabileceğinin ifade edildiği çalışmada literatürde ilk kez büyüme-enerji ilişkisinde iki politik değişkeni (politik rekabet ve politik istikrar kavramlarını hükümet başkanının yürütmenin başında kalış uzunluğu ve Herfindahl Index aracılığıyla ölçülerek) ekleyerek büyüme-enerji ilişkisi politik ekonomi perspektifi içinde ele alınmıştır.

Tabassam, Hashmi ve Rehman (2016) tarafından yapılan çalışmada 1988-2010 dönemleri arasında Pakistan'daki politik istikrarsızlık ve ekonomik büyüme arasındaki ilişki incelenmiştir. Elde edilen sonuçlar terörizm, seçim, rejim ve grevler arasında yalnızca terörün bağımlı değişkenin üzerinde belirgin bir negatif etkisi olduğunu göstermektedir. Yazarlar, terörizmin buradaki olumsuz etkinin ardındaki mantığın, terörizmin piyasa faaliyetlerini aksattığına işaret ettiği yorumunu yapmaktadırlar. Bundan dolayı, belirsiz ve değişken bir ekonomik ortam yerli ve yabancı yatırımcılara sadece yatırımları azaltmak için değil, aynı zamanda bu tür bir riskli durumda tüm yatırım faaliyetlerini durdurma veya erteleme kararı verme sinyali göndermektedir. Böylelikle bu tür riskli bir durumda yatırımcılar, yatırım faaliyetlerini durdurmakta veya ertelemekte ve daha güvenli koşullarda yatırım yapmak için sermayelerini korumayı tercih etmektedirler. Sonuç olarak oluşan yüksek toplam talep baskısı, düşük verimlilikle sonuçlanmakta; bu durumun sonunda ise yüksek enflasyon, işsizlik ve yoksulluğun artması gibi sonuçlar doğurmaktadır. Öte yandan çalışmada seçimlerin ve rejimlerin GSYH oynaklığı üzerinde belirgin negatif etkiye sahip olduğu sonucu elde edilmiştir. Yazarların elde ettiği genel sonuçlar politik istikrarsızlığın ekonomik büyüme üzerinde belirgin bir olumsuz etkisi olduğu ve hükümetin istikrar getirmek için düzeltici tedbirler alması gerektiğidir.

Svensson (1998) 110 ülkeyi incelediği ampirik çalışmasında politik istikrarsızlık ile yatırım arasındaki ilişkiyi incelemiştir. Yazarın modelden elde ettiği ampirik sonuçlara göre, dengesiz ve kutuplaşmış politik sistemdeki hükümetler yasal

altyapıya az yatırım yapmaya eğilimli olup, daha düşük yerli yatırım seviyelerine neden olmaktadır. Böylece politik istikrarsızlık ve yatırım arasında politik istikrarsızlığın yatırımı olumsuz etkilediği şeklinde bağ tespit edilmiştir.

Fisch (2011), 1996-2000 yılları arasında 23 OECD ülkesindeki politik istikrarsızların 1148 Alman yatırımı üzerindeki etkisini panel veri analizi oluşturarak incelemiştir. Çalışmasında ev sahibi ülkenin ekonomik oynaklığının, yabancı bir iştirak kurmak için sermaye artış ihtimali üzerinde olumsuz bir etkisinin olduğu; ev sahibi ülkenin politik istikrarsızlığının, yabancı bir iştirak kurmak için sermaye artış ihtimali üzerinde olumsuz bir etkisinin olduğu; yatırımın geri döndürülemezliği, ekonomik dalgalanmanın sonraki yatırımlar üzerindeki olumsuz etkisini yoğunlaştıracağı yönünde ampirik kanıtlar elde edildiği ifade edilmiştir. Yatırımın geri döndürülemezliği, politik istikrarsızlığın sonraki yatırımlar üzerindeki olumsuz etkisini artıracığı yönündeki hipotez ise reddedilmiştir.

Gupta, Madhavan ve Blee (1998) tarafından yapılan çalışmada elde edilen sonuçları yazarlar bir ulus daha varlıklı hale geldikçe vatandaşlar anti-sistemik faaliyetlere katılmakla daha fazla kaybedeceği; kişi başı büyüme oranı artarsa rejime siyasi meşruiyet kazandıracığı ve kişi başına düşen gelirin yüksek bir oranda artması protesto ruhlarını etkileyeceği; özellikle iç savaş türündeki politik şiddet politik iklimi uzun dönemli olarak etkilemeye eğilimli olduğu şeklinde yorumlanmıştır.

Jadhav (2012) tarafından yapılan 2000-2009 dönemleri arasında BRICS (Brezilya, Rusya, Hindistan, Çin ve Güney Afrika) ülkelerini kapsayan çalışmada BRICS ekonomilerinde DYY çekmede ekonomik faktörlerin kurumsal ve politik faktörlerden daha önemli olduğu ifade edilmiştir.

Roe ve Siegel (2011) tarafından yapılan çalışmada politik istikrarsızlıkların finansal gelişmeyi engellediğine dair kanıtlar sunulmuştur. Smimou (2014) tarafından 1997-2005 yılları arasında 23 ülkenin incelendiği çalışmada politik risklerin uluslararası portföy yatırım kararları etkilediği, istikrarsızlık riski arttıkça portföy seti beklenen getiriyi maksimize eden daha istikrarlı ülkelere kaydığı, ev sahibi ülkeleri tercih eden optimal portföy dağılımının revize edilmesine neden olduğu sonuçları elde edilmiştir. Chang vd. (2015) tarafından 7 OECD ülkesi için siyasi belirsizlik ve hisse senedi fiyatları arasındaki ilişkinin ülkeler arasında farklılıklar arz ettiğine dair kanıtlar

sunulmuştur. Siyasi belirsizliklerin özellikle İtalya ve İspanya’da hisse senedi fiyatını etkilerken; Birleşik Krallık ve Birleşik Devletler’de hisse senedi fiyatlarının siyasi belirsizliklerin nedeni olduğu; Kanada, Fransa ve Almanya için ise tarafsızlık hipotezi kabul edilmiştir.

Campos, Karanasos ve Tan (2012) tarafından 1896-2000 yılları arasında Arjantin’deki politik istikrarsızlık, ekonomik büyüme ve finansal gelişme ilişkisinin incelendiği çalışmada, politik istikrarsızlık göstergesi resmi yollarla ortaya çıkan politik istikrarsızlık ve gayri-resmi şekilde ortaya çıkan politik istikrarsızlık şeklinde ikiye ayrılmıştır. Gayri resmi yollarla ortaya çıkan politik istikrarsızlık göstergeleri olarak yıllık gerçekleşen hükümet karşıtı gösteriler, suikastler, gerilla savaşı, grevler ve devrimler verileri kullanılmıştır. Resmi yollarla ortaya çıkan politik istikrarsızlık göstergeleri olarak kabine değişikliği sayısı, kabinenin boyutu, anayasa değişiklikleri sayısı, hükümet krizleri, yasama seçimlerinin sayısı ve tasfiye verilerini kullanmıştır. Yazarlar bu çalışmada ilk olarak resmi istikrarsızlıkların (örneğin kabine değişiklikleri, büyüklüğü ve anayasal değişiklikler), büyüme üzerinde dolaylı bir etkiye sahipken (volatilité yoluyla) gayri resmi politik istikrarsızlıkların (suikast, gerilla savaşı, grev) ekonomik büyüme üzerinde doğrudan olumsuz etkiye sahip olduğu; ikinci olarak finansal gelişmenin ekonomik büyümeyi olumlu etkilediği; ardından gayri resmi istikrarsızlık etkilerinin kısa vadede, uzun vadeden daha büyük olduğu; son olarak da kısa vadeli finansal gelişmenin etkilerinin olumlu olup, uzun vadede önemli ölçüde artırdığı sonuçlarını elde etmişlerdir.

Alcántar-Toledo ve Venieris (2014), 1980-2000 yılları arasında 62 seçili ülke üzerinde yaptıkları ampirik incelemede sosyo-politik istikrarsızlık dönemlerinde hükümetlerin ekonomik büyümeyi teşvik etmek için kullanabilecekleri mali enstrümanları araştırmış; ekonominin büyüme hızı, belirli bir SPI seviyesinde büyümeyi güçlendiren maliye politikaları ve gelir dağılımı açısından, SPI’nın elastikiyetine bağlı olacağı, bunun yanında ekonomik konumunun SPI’yı da etkileyen değişkenlere dayandığı sonucunu elde edilmiştir.

Kahn (2001) tarafından yapılan çalışmada 1960-1984 yıllarını kapsayan çalışmada politik istikrar ve büyümeye ilişkin politikaların (eğitim) anlamlı bir şekilde ilişkili olduğu konusunda ampirik kanıtlar sunulmaktadır.

Khan ve Saqib (2011) Pakistan’da 1951-2007 yıllarını inceledikleri ampirik çalışmada politik istikrarsızlıkla enflasyon arasında pozitif ilişki bulmuşlardır.

Lucifora ve Moriconi (2015), 21 OECD ülkesi için 1985–2006 yıllarını kapsayan çalışmada politik istikrarsızlıkların yüksek işgücü piyasası düzenlemesiyle ilişkili olduğu; politik istikrarsızlıkların aynı zamanda daha düşük emek vergilendirmesine neden olduğu; politik istikrarsızlık daha düşük bir işsizlik parası ikame oranını⁵⁴ belirlediğine dair kanıtlar sunulmuştur.

Allarda, Martinez ve Williams (2012), 2000-2005 yılları arasında 28 gelişmiş ve 79 gelişmekte olan toplam 107 ülkeli örneklem ile politik istikrarsızlığın ve iş dünyasındaki piyasa reformlarının Ulusal Yenilik Sistemleri (NSI) üzerindeki etkilerini inceledikleri çalışmada politik istikrarsızlıkların NSI’yı olumsuz etkilediği sonucu elde edilmiştir.

Al-Mulali ve Ozturk (2015) tarafından gerçekleştirilen 14 MENA ülkesi için 1996-2012 yıllarını kapsayan ampirik bir çalışmada enerji tüketimi, kentleşme, ticaret açıklığı ve sanayileşmenin çevresel zararları arttırdığı, politik istikrarın ise uzun vadede çevresel zararları hafiflettiği sonucu elde edilmiştir.

Wang ve Sun (2016) tarafından yapılan 1973-2011 dönemleri arasında 70 ülkeyi kapsayan çalışmada politik özgürlüklerin insanların doğurganlık algılamalarında önemli rol oynadığı, bununla birlikte farklı gelir kategorileri arasında ülkeler için doğurganlık üzerinde farklı etkilere sahip olduğuna dair kanıtlar sunulmuştur. Üst orta gelirli ülkelerde siyasi özgürlüğün kötüye gitmesi doğurganlık üzerinde aşağı yönlü; orta doğu ve düşük gelirli ülkelerde doğurganlık üzerinde olumlu bir etki oluşturduğu sonucu elde edilmiştir.

⁵⁴ Çalışmamızda “unemployment benefit replacement rates” ifadesi “işsizlik parası ikame oranı” olarak Türkçe’ye çevrilmiş olup, bir işçinin çalışırken elde ettiği son brüt kazancına oranla işsizlik maaşı oranıdır.

Tablo 47: Politik İstikrarsızlık-Ekonomik Büyüme İlişkisi Literatür Özeti

S	Yazar	Konu	Dönem	Ülke	Sonuç
1	Aisen ve Veiga, 2013	Politik istikrarsızlık ve diğer politik ve kurumsal değişkenlerin ekonomik büyümeyi etkisi	1960-2004	169 ülkeyi	Politik istikrarsızlığın büyümeye etkisi olumsuz. Demokrasinin küçük de olsa büyümeye etkisi olumsuz.
2	Akkuş, 2017	Gelişmekte olan ülkelerdeki politik istikrarsızlığın ve ABD'deki Ekonomik Politika Belirsizliğinin (EPB) gelişmekte olan ülkelerin büyümeleri üzerindeki etkisi	2004-2013	Gelişmekte olan ülkeler	ABD'deki EPB'nin ve gelişmekte olan ülkelerdeki politik istikrarsızlığın üç farklı boyutunun gelişmekte olan ülkelerdeki büyüme oranı üzerinde güçlü ve negatif bir etkiye sahiptir.
3	Alesina vd., 1996	Politik istikrarsızlık ile kişi başı GSYH büyümesi arasındaki ilişki	1950-1982	113 ülke	Politik istikrarsızlık büyümeyi azaltmaktadır.
4	Alesina ve Perotti, 1996	Sosyo-politik istikrarsızlık	1960-1985	71 ülke örneği	SPI hem gelir düzeyi hem de eğitim düzeyi ile negatif yönde ilişkilidir.
5	Allarda, Martinez ve Williams, 2012	Politik istikrarsızlık ve ulusal sistemleri (NSI)	2000-2005	107 ülkeli örneklem	Politik istikrarsızlıkların ulusal inovasyon sistemleri (NSI) üzerine etkisi olumsuzdur.
6	Al-Mulali ve Ozturk, 2015	Politik istikrar ile çevresel zararlar	1996-2012	14 MENA ülkesi	Politik istikrar uzun vadede çevresel zararları hafifletmektedir.
7	Alper, 2018	Politik istikrarın ekonomik büyüme üzerine etkisi	1996-2016	BRICS-T	Politik istikrardaki %1'lik artış ekonomik büyümeyi %1.27 arttırmaktadır.
8	Belletini, 1998	Politik istikrarsızlık ve maliye politikası arasındaki ilişki			Politikacıların gelecekte yeniden seçilebilmek için en elverişsiz maliye politikaları uygulayacağı.
9	Belletini, Ceroni ve Prarolo, 2013	Siyasi devamlılık ike ekonomik büyüme arasındaki ilişki	1984-2008	62 ülke	Siyasi kalcılıkla/ devamlılık/süreklilik ekonomik büyüme arasındaki ilişki negatiftir.
10	Boubakri, Ghoul ve Saffar, 2015			46 ülkeden 115.534 firma	Siyasi kurumları iyileştirilmesi reformları, firmaların karlarını ve yatırım kararlarını olumlu etkiler.
11	Brückner ve Gradstein, 2015	Ülkelerin ulusal gelirlerindeki büyümenin politik risk üzerindeki etkileri	1984-2007	115'den fazla ülke	Kişi başı GSYH büyümesindeki bir puanlık artış politik risk endeksini yaklaşık 0,1 puan azaltmaktadır.
12	Butkiewicz ve Yanikkaya, 2005	Sosyo-politik istikrarsızlık, demokrasi ve gelir ilişkisi	1970-1997	100'den fazla gelişmekte olan ülke grubu	Sosyo-politik istikrarsızlık geliri olumsuz etkilemekte fakat demokrasi seviyesine bağlı olarak etki gücü farklıdır.

S	Yazar	Konu	Dönem	Ülke	Sonuç
13	Campos ve Karanasos, 2008	Ekonomik büyüme, dalgalanma ve politik istikrarsızlık ilişkisi	1896-2000	Arjantin	“Gayri resmi” politik istikrarsızlık doğrudan, “resmi” istikrarsızlık dolaylı olarak büyümeyi olumsuz etkilemektedir.
14	Campos ve Nugent, 2002	SPI ile ekonomik büyüme arasındaki nedensellik	1960-1995	98 gelişmekte olan ülke	Politik istikrarsızlıktan ekonomik büyüme doğru nedensellik ve negatif ilişki olmakla birlikte uzun vadeli ilişki bulunmamıştır.
15	Campos, Karanasos ve Tan, 2012	Politik istikrarsızlık, ekonomik büyüme ve finansal gelişme	1896-2000	Arjantin	Politik istikrarsızlık, ekonomik büyüme ve finansal gelişme üzerinde olumsuz etki.
16	Caporalea ve Leirer, 2010	Politik istikrarsızlık ekonomik büyüme ilişkisi	1975-2005	50 ABD eyaleti	Politik istikrarsızlık ekonomik büyüme etkisi negatif.
17	Chang vd., 2015	Siyasi belirsizlik ve hisse senedi fiyatları arasındaki ilişkiyi	2001.012013.04 (aylık)		Siyasi belirsizlik, 7 ülkeden 2’sini etkilemektedir.
18	Chen ve Feng, 1996	Siyasi çevrenin ekonomik büyüme üzerindeki etkilerini	1974-1990	7 OECD ülkesi	Rejim istikrarsızlığı, politik kutuplaşma ve hükümet baskısı büyüme üzerinde negatif bir etkiye sahiptir.
19	Cumming, Rui ve Wu, 2016	Politik istikrarsızlık (endeks), özel borca erişim ve yenilik yatırımları ilişkisi		88 ülke	Özel borcun inovasyon yatırımına olumlu etkisi politik istikrarsızlıktan dolayı önemli ölçüde azalmaktadır.
20	Durnev vd., 2015	(1) firma düzeyinde 43 ülkedeki toplam 3888 firma (2) Firma düzeyindeki verilere ek olarak Afrika’da 54 ülke Asya’da 13 ülke, Avrupa’da 27 ülke, Orta Doğu’da 2 ülke ve Güney Amerika’da 8 ülke		Çin	Politik istikrarsızlık, azınlık mülkiyetindeki yatırımın göreceli çekiciliğini düşürür ve denge sermaye tahsisini etkiler.
21	Fisch, 2011	23 OECD ülkesindeki politik istikrarsızların 1148 Alman yatırımı üzerindeki etkisi	1996-2000	23 OECD ülkesindeki 1148 Alman yatırımları	Hipotez 1a: Ev sahibi ülkenin ekonomik oynaklığı, yabancı bir iştirak kurmak için sermaye artış ihtimali üzerinde olumsuz bir etkisi vardır. (kabul) Hipotez 1b: Ev sahibi ülkenin siyasi istikrarsızlığı, yabancı bir iştirak kurmak için sermaye artış ihtimali üzerinde olumsuz bir etkisi vardır. (kabul) Hipotez 2a: Yatırımın geri döndürülemezliği, ekonomik dalgalanmanın sonraki yatırımlar üzerindeki olumsuz etkisini yoğunlaştıracaktır. (kabul) Hipotez 2b: Yatırımın geri döndürülemezliği, politik istikrarsızlığın sonraki yatırımlar üzerindeki olumsuz etkisini artıracaktır. (ret)
22	Fosu, 2001	Politik istikrarsızlık (PI) ve ekonomik büyüme arasındaki ilişki	1960-1986	Sahra Altı Afrika	Çeşitli politik istikrarsızlık olaylarının başlıca bileşenlerinin arttırılmış bir üretim fonksiyonunda uygulandığında, temel spesifikasyon testlerine (Specification-Based Testing) uyulduğunu tespit etmektedir.

S	Yazar	Konu	Dönem	Ülke	Sonuç
23	Gupta, Madhavan ve Blee, 1998	Gelir dağılımı, politik istikrar, siyasi rejim, yatırım ve ekonomik büyüme ilişkisi	1965-71, 1972-79 ve 1980-86		(1) bir ulus daha varlıklı hale geldikçe, vatandaşlar anti-sistemik faaliyetlere katılmakla daha fazla kaybedeceklerdir. (2) kişi başı büyüme oranı artarsa rejime siyasi meşruiyet kazandırır ve kişi başına düşen gelirin yüksek bir oranda artması protesto ruhlarını etkiler.
24	Gurgul ve Lach, 2013	Ekonomik büyüme politik istikrarsızlık ilişkisi	1990-2009	10 Komünizm Sonrası (CEE) ülke	Hipotez 1. Politik istikrarsızlık, geçiş döneminde CEE bölgesindeki ülkelerin ekonomik büyümesi üzerinde önemli ve olumsuz bir etkiye sahipti. Hipotez 2. Orta Doğu ve Orta Doğu bölgesinde geçiş ekonomilerinin ekonomik büyümesi politik istikrar seviyesi için nedensel bir faktör olmuştur. Bu etki olumlu bir işaret vardı. (Ret) Hipotez 3. Orta Doğu Bölgesinde politiiik istikrarsızlık kalıcılık göstermiştir. (Ret)
25	Jadhav, 2012	Doğrudan yabancı yatırım çekmede (FDI) ekonomik, kurumsal ve politik faktörlerin rolü	2000-2009	BRICS ülkeleri	BRICS ekonomilerinde ekonomik faktörlerinin kurumsal ve politik faktörlerden daha önemlidir.
26	Jong-A-Pin, 2009	Politik istikrarsızlık ekonomik büyüme ilişkisi	1974-2003 ve 1984-2003		Politik rejimin istikrarsızlığı, ekonomik büyüme üzerinde sağlam ve önemli bir olumsuz (negatif) etkiye sahiptir.
27	Kahn, 2001	Eğitim ve politik istikrarsızlık ilişkisini	1960-1984		Eğitim değişkenleri politik istikrarsızlıkla negatif ve anlamlı bir korelasyona sahip
28	Kartal ve Öztürk, 2018	Politik istikrarsızlık, uluslararası göç hareketleri ve ekonomik büyüme	1996-2016	Türkiye, İran, Irak ve Suriye	Ülkeye göçmen girişi ve politik istikrardaki %1'lik artış ekonomik büyümeyi sırasıyla % 0,022 ve % 0,984 artırmakta; göçmen olarak ülkeden çıkışlardaki %1'lik artış ekonomik büyümeyi % 0,488 azaltmaktadır.
29	Karunanithi vd., 2011	Ulus devletlerdeki dinamik düzen, sosyo-politik karışıklıklar ve sürdürülebilirlik	1960-1997	97 ülke	Dinamik düzenin düşük olduğu (düşük Fisher Informationa sahip) ayaklanmaların yüksek sıklıkta olduğu rejime sahip ülkeler dinamik düzenin yüksek olduğu (yüksek Fisher Information) ayaklanmaların düşük sıklıkta olduğu rejime sahip ülkelerden 16 kat daha fazla ayaklanma/karışıklık deneyimi yaşamışlardır.
30	Khan ve Saqib, 2011	Politik istikrarsızlığın enflasyon üzerine etkilerini	1951-2007	Pakistan	Politik istikrarsızlık ile enflasyon arasında pozitif bir ilişki vardır.
31	Klomp ve Haan, 2009	Siyasi kurumların ekonomik büyüme volatilitesi üzerindeki etkisi	1960-2005	112 ülke	Demokrasi ekonomik oynaklığı azaltmakta, politik istikrarsızlık ve politika belirsizlikleri ekonomik oynaklığı artırmaktadır.
32	Knutsen, 2013	Devlet kapasitesinin ekonomik büyümedeki rolü	1984-2004	Sahra Altı Afrika	Demokrasinin büyüme üzerinde etkisi güçlü ve pozitif olarak bulunmuştur
33	Le ve Zak, 2006	Politik istikrarsızlık ve politika belirsizliğinin çeşitli risk türlerinde sermaye kaçıışı üzerindeki etkisi		45 gelişmekte ülke (Afrika, Asya ve Latin Amerika)	Politik riskin sermaye kaçışında önemli etki oluşturmada, şaşırtıcı bir şekilde, kolektif protestolar ve büyük ve küçük anayasal hükümet değişiklikleri sermaye kaçışlarının geri dönüşünü teşvik etmektedir.

S	Yazar	Konu	Dönem	Ülke	Sonuç
34	Lehkonen ve Heimonen, 2015	Demokrasi ve politik riskin borsa getirileri üzerinde etkileri	2000-2012	Türkiye dahil 49 gelişmekte ülke	Demokrasi ve politik risk arasındaki ilişki paraboliktir. Politik risklerdeki düşüşler daha yüksek getirilere yol açmakta.
35	Lucifora ve Moriconi, 2015	Politik istikrarsızlık ile işgücü piyasası kurumları arasındaki ilişki	1985-2006	21 OECD ülkesi	(1) politik istikrarsızlık yüksek işgücü piyasası düzenlemesiyle ilişkilidir. (2) politik istikrarsızlık aynı zamanda daha düşük emek vergilendirmesine neden olur. (3) politik istikrarsızlık daha düşük bir işsizlik parası değiştirme/yenileme/bağlama oranı belirleyebilir.
36	Man, 2014	Siyasi rekabet ile toplam büyüme arasındaki ilişki	1988-2007	187 ülke	Siyasi rekabetle büyüme arasında olumsuz ilişki vardır.
37	Man, 2016	Siyasi rekabet bileşenleri (yürütme ve yasama organı) ve ekonomik büyüme arasındaki ilişki	1975-2007	187 ülke	Siyasi rekabet (genel ve yürütme açısından) ve büyüme arasında U şeklinde doğrusal olmayan bir ilişkinin varlığı.
38	Martin ve Rogers, 2000	Büyüme ile ekonomik istikrarsızlık arasındaki ilişki	1979-1992 ve 1960-1988	97 ülke	Politik istikrarsızlık ekonomik istikrarsızlıkta önemli bir etkidir.
39	Menegaki ve Ozturk, 2013		1975-2009	26 Avrupa ülkesi	Büyüme ve politik istikrar, sermaye ve politik istikrarsızlık, sermaye ve fosil enerji tüketimi arasındaki iki yönlü nedensellik vardır.
40	Miljkovic ve Rimal, 2008	Politik istikrarsızlık, ekonomik büyüme ilişkisi	1960-1988	122 ülke	Gelir artış hızı, ilk gelir düzeyi ve politik rejimin doğası gibi çeşitli sosyo-ekonomik faktörlerin politik istikrarı etkilediği hipotezini doğrulamıştır.
41	Rachdi ve Saidi, 2015	Demokrasi ve ekonomik büyüme ilişkisi	1983-2012	MENA ülkeleri	Demokrasi MENA ülkelerinde büyüme üzerinde sağlam ve olumsuz bir etkiye sahiptir.
42	Radu, 2015	Politik istikrarın ekonomik büyüme üzerindeki etkisi	1990-2011	Romanya	Politik istikrarın ekonomik büyüme üzerindeki etkisi pozitifdir.
43	Roe ve Siegel, 2011	Politik istikrarsızlık ve hisse senedi piyasası gelişimi arasındaki zaman bağımlı korelasyon, politik istikrarsızlık ile kredi piyasa büyüklüğü arasındaki ilişki	1980-2003 ve 1965-1990		Politik istikrarsızlık finansal gelişmeyi engellemektedir.
44	Sanlısoy ve Çetin, 2016	Politik istikrarsızlık ile makroekonomik performans değişkeni arasındaki nedensellik ilişkisinin yönü	1984-2015	Türkiye	Politik istikrarsızlıktan makroekonomik performansa doğru bir nedensellik
45	Sanlısoy ve Kök, 2010	Politik istikrarsızlık ve ekonomik büyüme	1987-2006	Türkiye	Politik istikrarsızlıkla ekonomik büyüme arasındaki ters yönlü ilişki
46	Sen, 2013	Kurumsal kalite ile ekonomik büyüme arasındaki ilişki	1984-2010	110 ülke	Kurumsal kalite ekonomik büyümenin devam etmesi açısından önemli
47	Smimou, 2014	Politik risklerin uluslararası portföy yatırım kararları üzerindeki etkisi	1997-2005	23 ülke	İstikrarsızlık riski arttıkça portföy seti daha istikrarlı ülkelere kaymaktadır.

S	Yazar	Konu	Dönem	Ülke	Sonuç
48	Svensson, 1998	Politik istikrarsızlık ile yatırım arasındaki ilişki		110 ülke	Politik istikrarsızlık yatırımı olumsuz etkilemektedir. Politik istikrarsızlıktan mülkiyet haklarının kalitesine ve mülkiyet haklarından yatırıma doğru ilişki tanımlanmıştır.
49	Sweidan, 2016	Politik istikrarsızlık ve ekonomik büyüme	1967-2009	Ürdün	Politik istikrarsızlığın ekonomik büyüme ve reel devlet harcamaları üzerinde istatistiksel olarak anlamlı bir olumsuz etkisi vardır.
50	Tabassam, Hashmi ve Rehman, 2016	Politik istikrarsızlık ve ekonomik büyüme ilişkisi	1988-2010	Pakistan	Politik istikrarsızlığın ekonomik büyüme üzerinde belirgin bir olumsuz etkisi
51	Tang ve Abosedra, 2014	Turizm, enerji tüketimi, politik istikrarsızlık ve ekonomik büyüme	2001-2009	MENA (24 ülke)	Politik istikrarsızlığın MENA bölgesindeki ekonomik büyüme ve gelişme sürecini de engellemektedir.
52	Toledo ve Venieris, 2014	Sosyo-politik istikrarsızlık (SPI) endeksini ile ekonomik büyüme ilişkisi	1980-2000	62 seçili ülke	Sosyo-politik istikrarsızlık (SPI) endeksi ile büyüme negatif (ters yönlü) ilişkili
53	Wang ve Sun, 2016	Sosyal, ekonomik, politik ve nüfus politikası faktörlerinin doğurganlık hızına etkisi	1973-2011	70 ülke	Siyasi özgürlük, insanların doğurganlık algılamalarında önemli rol oynamaktadır.
54	Woo, 2003	Kamu açıklarına neden olan sosyo-politik nedenler	1970-1990	57 ülke	Politik istikrarsızlık endeksinde bir standart sapmanın artmasıyla kamu açıklarını GSYH'nin %1.02 oranında artmakta. Sosyo-politik istikrarsızlık, gelir eşitsizliği, kabinenin büyük boyutu ve mali karar alma sürecinde merkezi otoritenin olmaması, kamu açıklarıyla kesinlikle ilişkilidir.
55	Yalçınkaya ve Kaya, 2017	Politik istikrarsızlık ve ekonomik büyüme	1996-2015	Gelişmiş G-12 ve gelişmekte olan G-8 ülkeleri	G-12 ve G-8 gruplarında politik istikrar/istikrarsızlık endeksinin ekonomik büyüme üzerindeki etkilerinin sırasıyla pozitif/negatif yönlü ve istatistiki açıdan anlamlı ilişkiye sahiptir.
56	Yang, 2011	Siyasi ve ekonomik liberalizasyonun büyüme volatilitesi üzerindeki etkileri	1970-2005	158 ülke	Demokratikleşmenin daha hızlı büyümeye neden olduğuna yönelik kesin kanıt bulamamaktadır.
57	Younis vd., 2008	Politik istikrarsızlığın büyüme ile ilgili değişkenler üzerindeki etkisi	1990-2005	10 Asya ekonomisi	Politik istikrar ekonomik büyümenin belirleyicileri üzerinde doğrudan ve dolaylı etkiye sahiptir.
58	Zouhaier ve KEFI, 2012	Politik İstikrarsızlık-yatırım-büyüme	2000-2009	11 MENA Ülkesi	Politik istikrarsızlığın yatırım ve ekonomik büyüme üzerine etkisi yoktur.

3.4.2. Veri Seti Tanımları

Bu bölümde politik istikrarsızlık, enerji güvenliği ve ekonomik büyüme ilişkisi yukarıda belirtilen avantajlar nedeniyle bir panel veri oluşturularak incelenmiştir. Bu amaçla (1) nolu denklem kurulmuştur. Ekonomik büyümeyi temsil etmesi için kişi başı GSYH'den faydalanılmıştır. Denklemden verilen değişkenler ve açıklamaları Tablo 48'de verilmiştir.

$$\ln\text{pergdp}_{i,t} = \beta_0 + \beta_1 \ln\text{ensec}_{i,t} + \beta_2 \ln\text{pi}_{i,t} + \varepsilon_{i,t} \quad (1)$$

Tablo 48: Analizde Kullanılan Veriler ve Açıklamaları

Değişkenler	Açıklama
lnpergdp	Kişi başı GSYH. Genel olarak Dünya Bankası tarafından elde edilen veriler kullanılmıştır. Eksik veriler IMF, UNCTAD, CIA ve Butter (2015)'den tamamlanmıştır.
lnensec	Global Energy Institute tarafından enerji tüketimi en yüksek 75 ülke için yayınladığı "Enerji Güvenliği Risk Skoru"dur. Rakamsal artış riskin arttığını göstermektedir.
lnpi	Dünya Bankası tarafından yayınlanan "Politik İstikrar ve Şiddet/Terörizm Yokluğu" verisidir. Rakamsal azalış politik riskin arttığını göstermektedir.
Ülkeler	Türkiye, Suudi Arabistan, İran, BAE, Mısır, İsrail, Irak, Cezayir, Katar, Kuveyt, Fas, Umman, Libya, Bahreyn ve Suriye.

Enerji Güvenliği Risk Skoru, Orta Doğu'da yer alan ülkelerden 15 ülke için mevcut olmasından dolayı yapılan analiz 15 ülkeyi kapsamaktadır. Bunun yanında politik istikrarsızlık değişkeninin 1996 yılından başlaması, Enerji Güvenliği Risk Skoru'nun ise 2014 yılına kadar mevcut olmasından dolayı analiz 1996-2014 yıllarını kapsamaktadır. Verilerin aynı türden ifade edilebilmesi için logaritması alınmıştır. Negatif verilerin logaritması hesaplanamayacağından pi değişkeninin tüm değerlerine 5 puan eklenerek negatiflikten kurtarılmıştır.

Tablo 54: Analizde Kullanılan Verilere İlişkin Temel İstatistik Bilgiler

	pergdp	ensec	pi	lnpergdp	lnensec	lnpi
Ortalama	14.832,16	1.364,152	-0,408884	8,946165	7,195359	1,498839
Medyan	8.171,362	1.312,879	-0,405340	9,008391	7,179978	1,524895
Maksimum	88.564,82	2.305,936	1,223623	11,39149	7,743242	1,828352
Minimum	645,2513	773,9682	-3,180798	6,469640	6,651531	0,598398
Std. Sapma	16.990,68	294,3058	0,981486	1,226412	0,214677	0,232663
Gözlem	285	285	285	285	285	285

Değişkenler arasındaki korelasyon matrisi Tablo 49’da verilmiştir. Tabloya göre kişi başı GSYH ile enerji güvenliği arasında negatif, politik istikrar arasında pozitif; enerji güvenliği ile politik istikrar arasında negatif korelasyon olduğu görülmektedir. Korelasyon katsayıları tüm değişkenler için 0,9’dan küçük olduğu ayrıca belirtilmesi gereken önemli bir husustur.

Tablo 49: Değişkenler Arasındaki Korelasyon

	lnpergdp	lnensec	lnpi
lnpergdp	1,000000	-0,017230	0,472088
lnensec	-0,017230	1,000000	-0,220605
lnpi	0,472088	-0,220605	1,000000

3.4.3. Ekonometrik Metodoloji

Panel veri seti, zaman boyutunu da içermesinden dolayı beraberinde zaman serisi özelliklerini ve sorunlarını da getirmektedir. Bu bağlamda verilerde birim kökün varlığı tespit edilirse, sahte regresyon sorunu panel veri analizinde de ortaya çıkmaktadır. Bu nedenle öncelikle panel birim kök incelemesinin yapılması gerekmektedir(Kök ve Şimşek, 2006). Birim kökün varlığı serinin durağan olmadığını göstermektedir. Durağanlık kavramı ise stokastik bir sürecin birinci (ortalama) ve ikinci (varyans ve otokovaryans) momentleri doğrusal zamanda değişmez (zamandan bağımsız) olduğu durumu ifade etmektedir. Durağan olmayan bir zaman serisi d defa farkı alınarak durağan hale dönüştürülebiliyorsa bu seri d’inci dereceden bütünleşiktir ve bu durum I (d) şeklinde gösterilir(Uçan, 2011:145-148).

Bu çalışmada Levin, Lin ve Chu (2002) ve Im, Pesaran, Shin (2003) birim kök testlerinden yararlanılmıştır. Levin, Lin ve Chu (2002) her bir zaman serisinin durağan olduğu alternatif hipotezine karşı birim kök içerdiği boş hipotezi test etmek için havuzlanmış kesitsel zaman serisi verilerini kullanan homojen paneller için bir prosedür geliştirmiştir(Levin, Lin ve Chu, 2002:18). LLC testi, sıfır hipotezinde paneldeki her birim bütünleşik artıkları (residual) içerir durumunu, alternatif hipotezinde ise tüm birimler durağan artıklar içerir durumunu test etmekte; paneldeki her grubun birim kök içerip içermediğinin analizi yapılmaktadır(Çelik vd., 2008). Levin, Lin ve Chu (2002) aşağıdaki temel ADF spesifikasyonunu dikkate alarak panel birim kök testini açıklamaktadır(Seshaiah ve Tripathy, 2018:578-579):

$$\Delta Y_{i,t} = (\rho_i - 1)Y_{i,t-1} + \sum_{j=1}^{\phi} \beta_{i,t} \Delta Y_{i,t-j} + \delta X_{i,t} + \varepsilon_{i,t} \quad (2)$$

Burada $\Delta Y_{i,t}$, $Y_{i,t}$ 'nin panel veri değişkeni olduğu fark terimi, n fark terimi için gecikme sayısı, $X_{i,t}$ modeldeki eksojen değişken ve $\varepsilon_{i,t}$ denklemdaki hata terimidir. Denklem (2) otokorelasyon ve deterministik bileşenler düşünülerek aşağıdaki gibi yeniden yazılabilir:

$$\Delta Y_{i,t}^* = (\rho_i - 1)Y_{i,t-1} + \sum_{j=1}^{\phi} \beta_{i,t}^* \Delta Y_{i,t-j} + \delta^* X_{i,t}^* + \varepsilon_{i,t} \quad (3)$$

Benzer $y_{i,t-1}^*$ ikinci katsayı kümesi kullanılarak şu şekilde tanımlanabilir:

$$y_{i,t-1}^* = Y_{i,t-1} + \sum_{j=1}^n \beta_{i,t}^* \Delta Y_{i,t-j} + \delta X_{i,t}^* \quad (4)$$

$\Delta Y_{i,t}^+$ ve $y_{i,t-1}^+$, $\Delta Y_{i,t}^*$, $y_{i,t-1}^*$ 'in regresyon standart hatası s_i 'ye bölünmesiyle elde edilir. Burada denklem (11) deki her bir ADF den s_i standart hata hesaplanır. Son olarak α katsayısı denklem (5) kullanılarak hesaplanır.

$$\Delta Y_{i,t}^+ = (\rho_i - 1)y_{i,t}^+ + \xi_{i,t} \quad (5)$$

Yukarıdaki denklemde elde edilen α katsayısı, sonlu örnek özelliklerine sahip asimptotik ve normal dağılıma sahip olacaktır. Bununla birlikte, t istatistiği eksi sonsuza doğru saparsa, Levin, Lin ve Chu (2002) tarafından gösterildiği gibi iyi tanımlanmış bir sınırlayıcı dağılımına yakınsama sağlamak için yeniden yerleştirilmeli ve normalleştirilmelidir. Bu yüzden istatistik değeri aşağıdaki gibi modifiye edilmektedir:

$$t^* = \left(t_{\phi} - N \tilde{T} \hat{S}_{NT} STD\left(\hat{\Phi}\right) \mu_m T \right) / \sigma_m T \quad (6)$$

Burada \tilde{T} örnek büyüklüğü, $STD\left(\hat{\Phi}\right)$, $\hat{\Phi}$ 'nin standart sapmasıdır.

$$\hat{S}_{NT} = \frac{1}{N} \sum_{i=1}^N \hat{s}_i \quad (7)$$

dır. Panel birim kök testi için hipotez

$$H_0 : \Phi_i = \rho_i - 1 = 0, i = 1, \dots, N \quad (8)$$

dır. Bu panel verinin birim kökü olduğu anlamına gelir. Panel birim kök testi için alternatif hipotez ise

$$H_1 : \Phi_i = \rho_i - 1 \neq 0 \quad (9)$$

şeklinde verilir.

Im, Pesaran ve Shin (2003) panel birim kök testi bireysel birim kök istatistiklerinin ortalamasına dayanan dinamik heterojen paneller için geliştirilmiştir(Im, Pesaran ve Shin, 2003:53). Bu test her bir yatay kesit için ayrı ayrı birim kök testi olup olmadığını test etmektedir.

$t = 1, 2, \dots, T$ olmak üzere IPS panel birim kök testi için model şu şekildedir(Seshaiah ve Tripathy, 2018:580):

$$Y_{it} = \alpha + \beta Y_{it-1} + \varepsilon_{it} \quad (10)$$

Bu denklem Dicky Fuller formatında

$$Y_{it} = \alpha + \beta Y_{it-1} + \varepsilon_{it}, \quad t = 1, 2, \dots, T \quad (11)$$

olarak yazılabilir. Yukarıdaki birinci derece Auto Regressive (AR) model Y_{it} bağımlı değişken ve panel çerçevesinde birinci gecikmeli bağımsız değişken içerir. Panel çerçevesinde 1'den N 'ye kadar i değişkenleri yatay kesit birimlerini, ε_{it} denklemin hata terimini gösterir. Bu denklem $t = 1, 2, 3, \dots, T$ olmak üzere Augmented Dicky Fuller formatında

$$\Delta Y_{it} = \alpha_i + \beta_i \Delta Y_{it-1} + \sum_{j=1}^{p_i} \theta_j \Delta Y_{it-j} + \varepsilon_{it} \quad (12)$$

olarak ifade edilir. Sıfır hipotezi veya birim kök hipotezi $H_0 : \beta = 1$ olarak ifade edilebilir. Bireysel serilerde birim kökleri test etmek için tahmini t istatistikleri

$$\bar{t}_{NT} = \frac{1}{N} \sum_{i=1}^N t_{iT} (p_i \theta_i) \quad (13)$$

biçimindedir. \bar{t}_{NT} standartlaştırılmıştır ve standartlaştırılmış \bar{t}_{NT} istatistiğinin N ve $T \rightarrow \infty$ standart normal dağılıma yakınsadığı gösterilmiştir. IPS, N ve T küçük olduğunda \bar{t}_{NT} testinin daha iyi sonuçlar verdiğini göstermektedir.

Değişkenler arasında uzun dönemli katsayıları tahmin etmeden önce değişkenler arasında bir eşbütünleşme ilişkisinin doğrulanması gerekir. Bu amaçla literatürde kullanılan eşbütünleşme testlerinden olan Pedroni ve Kao testleri, Engle-Granger (1987) eşbütünleşme testinin panel veriler için genişletilmiş, iki aşamalı (artık bazlı) eşbütünleşme testlerine dayanmaktayken, Fisher testi Johansen testinin kombine edilmiş halidir.

Pedroni (1999 ve 2004), birden fazla regrese sahip dinamik panellerde eşbütünleşme yokluğunu test etmek ve bu testler için yaklaşık kritik değerleri hesaplamak için artık bazlı bir yöntem açıklamaktadır. Burada ilk adım, hipotezlenen koentegrasyon regresyonundan regresyon artıklarını hesaplamaktır. Genel durumda denklem $t = 1, \dots, T$; $i = 1, \dots, N$; $m = 1, \dots, M$ için

$$y_{i,t} = \alpha_i + \delta_i t + \beta_{1i} x_{1i,t} + \beta_{2i} x_{2i,t} + \dots + \beta_{Mi} x_{Mi,t} + e_{i,t} \quad (14)$$

şeklinindedir. Burada T zaman içindeki gözlem sayısını, N paneldeki bağımsız üyeleri, M regresyondaki değişkenlerin sayısını göstermektedir. Pedroni dördü kesit içi (panel eşbütünleşme), üçü kesitlerarası (grup ortalama panel eşbütünleşme) olmak üzere eşbütünleşmenin yokluğu hipotezini test eden yedi test önermiştir⁵⁵:

Kesit İçi Panel Eşbütünleşme Testleri (Within)

Panelv (variance ratio statistic):

$$T^2 N^{3/2} Z_{\hat{v}_{N,T}} \equiv T^2 N^{3/2} \left(\sum_{i=1}^N \sum_{t=1}^T \hat{L}_{1i}^{-2} \hat{e}_{i,t-1}^2 \right)^{-1} \quad (15)$$

Panelrho (Panel ρ – Statistik):

$$T \sqrt{N} Z_{\hat{\rho}_{N,T-1}} \equiv T \sqrt{N} \left(\sum_{i=1}^N \sum_{t=1}^T \hat{L}_{1i}^{-2} \hat{e}_{i,t-1}^2 \right)^{-1} \sum_{i=1}^N \sum_{t=1}^T \hat{L}_{1i}^{-2} (\hat{e}_{i,t-1} \Delta \hat{e}_{i,t} - \hat{\lambda}_i) \quad (16)$$

PanelPP (Panel t – Statistik):
(non - parametric):

$$Z_{tN,T} \equiv \left(\hat{\sigma}_{N,T}^2 \sum_{i=1}^N \sum_{t=1}^T \hat{L}_{1i}^{-2} \hat{e}_{i,t-1}^2 \right)^{-1/2} \sum_{i=1}^N \sum_{t=1}^T \hat{L}_{1i}^{-2} (\hat{e}_{i,t-1} \Delta \hat{e}_{i,t} - \hat{\lambda}_i) \quad (17)$$

PanelADF (Panel t – Statistik):
(parametric):

$$Z_{tN,T}^* \equiv \left(\tilde{s}_{N,T}^{*2} \sum_{i=1}^N \sum_{t=1}^T \hat{L}_{1i}^{-2} \hat{e}_{i,t-1}^{*2} \right)^{-1/2} \sum_{i=1}^N \sum_{t=1}^T \hat{L}_{1i}^{-2} \hat{e}_{i,t-1}^* \Delta \hat{e}_{i,t}^* \quad (18)$$

⁵⁵Burada; $\hat{\lambda}_i = \frac{1}{T} \sum_{s=1}^{k_i} \left(1 - \frac{s}{k_i + 1} \right) \sum_{t=s+1}^T \hat{\mu}_{i,t} \hat{\mu}_{i,t-s}$, $\hat{s}_i^2 \equiv \frac{1}{T} \sum_{t=1}^T \hat{\mu}_{i,t}^2$, $\hat{\sigma}_i^2 = \hat{s}_i^2 + 2\hat{\lambda}_i$, $\hat{\sigma}_{N,T}^2 \equiv \frac{1}{N} \sum_{i=1}^N \hat{L}_{1i}^{-2} \hat{\sigma}_i^2$

$\hat{s}_i^{*2} \equiv \frac{1}{T} \sum_{t=1}^T \hat{\mu}_{i,t}^{*2}$, $\tilde{s}_{N,T}^{*2} \equiv \frac{1}{N} \sum_{i=1}^N \hat{s}_i^{*2}$, $\hat{L}_{1i}^2 = \frac{1}{T} \sum_{t=1}^T \hat{\eta}_{i,t}^2 + \frac{2}{T} \sum_{s=1}^{k_i} \left(1 - \frac{s}{k_i + 1} \right) \sum_{t=s+1}^T \hat{\eta}_{i,t} \hat{\eta}_{i,t-s}$

$\hat{e}_{i,t} = \hat{\gamma}_i \hat{e}_{i,t-1} + \hat{\mu}_{i,t}$, $\hat{e}_{i,t} = \hat{\gamma}_i \hat{e}_{i,t-1} + \sum_{k=1}^{K_i} \hat{\gamma}_{i,k} \Delta \hat{e}_{i,t-k} + \hat{u}_{i,t}^*$, $\Delta y_{i,t} = \sum_{m=1}^M \hat{b}_{mi} \Delta x_{mi,t} + \hat{\eta}_{i,t}$

Kesitlerarası Panel Eşbütünleşme Testleri (Between Tests)

Grup rho (Grup ρ – Statistik):

$$TN^{-1/2}\tilde{Z}_{\rho_{N,T}-1} \equiv TN^{-1/2} \sum_{i=1}^N \left(\sum_{t=1}^T \hat{e}_{i,t-1}^2 \right)^{-1} \sum_{t=1}^T \left(\hat{e}_{i,t-1} \Delta \hat{e}_{i,t} - \hat{\lambda}_i \right) \quad (19)$$

Grup PP (Grup t – Statistik):
(non - parametric):

$$N^{-1/2}\tilde{Z}_{t_{N,T}} \equiv N^{-1/2} \sum_{i=1}^N \left(\hat{\sigma}_i^2 \sum_{t=1}^T \hat{e}_{i,t-1}^2 \right)^{-1/2} \sum_{t=1}^T \left(\hat{e}_{i,t-1} \Delta \hat{e}_{i,t} - \hat{\lambda}_i \right) \quad (20)$$

Grup ADF (Grup t – Statistik):
(parametric):

$$N^{-1/2}\tilde{Z}_{t_{N,T}}^* \equiv N^{-1/2} \sum_{i=1}^N \left(\sum_{t=1}^T \hat{s}_i^{*2} \hat{e}_{i,t-1}^{*2} \right)^{-1/2} \sum_{t=1}^T \hat{e}_{i,t-1}^* \Delta \hat{e}_{i,t}^* \quad (21)$$

Panel ve grup ortalama istatistiklerinin her biri için asimptotik dağılımlar şu şekilde ifade edilebilir:

$$\frac{\chi_{N,T} - \mu\sqrt{N}}{\sqrt{\nu}} \Rightarrow N(0,1) \quad (22)$$

Burada $\chi_{N,T}$, yukarıda ifade edilen kesit içi ve kesitlerarası istatistiklerin her biri için uygun şekilde standardize edilmiş (N ve T boyutlarına göre) formuyken, μ ve ν değerleri her testin ortalaması ve varyansdır.

Engle-Granger iki aşamalı eşbütünleşme testlerinden bir diğeri Kao Eşbütünleşme testidir. Kao (1999), Dickey Fuller (DF) ve Augmented Dickey Fuller (ADF) temelli eşbütünleşme testleri sunmaktadır. Kao'nun DF tipi testi aşağıdaki modeli takip etmektedir:

$$y_{it} = \alpha_i + \beta x_{it} + e_{it}, \quad i = 1, \dots, N, \quad t = 1, \dots, T \quad (23)$$

$$y_{it} = y_{it-1} + u_{it} \quad (24)$$

$$\chi_{it} = \chi_{it-1} + \varepsilon_{it} \quad (25)$$

Bu modelde DF testi, tahmin yapılan kalıntılardan hesaplanabilir:

$$\hat{e}_{it} = p\hat{e}_{it-1} + v_{it} \quad (26)$$

Durağan olmayan sıfır hipotezini test etmek, yokluk hipotezi (eşbütünleşme yoktur)

$H_0 : \rho = 1$ olarak yazılabilir. ADF testi, tahmin yapılan kalıntılardan hesaplanabilir:

$$\hat{e}_{it} = p\hat{e}_{it-1} + \sum_{j=1}^p \varphi_j \Delta \hat{e}_{it-j} + v_{itp} \quad (27)$$

Eşbütünlüğün yokluğu altında ADF test formu:

$$t_{ADF} = \frac{(\hat{p}-1) \left[\sum_{i=1}^N (e_i' Q_i e_i) \right]^{1/2}}{s_v} \quad (28)$$

şeklinindedir. Burada eşbütünlüğün yokluğu hipotezi $H_0 : \rho = 1$ t istatistiğine dayanmaktadır.

Fisher (1932) özel bağımsız test sonuçlarını kullanan birleştirilmiş bir test elde etmiştir. Maddala ve Wu (1999), Johansen testlerini birleştirerek panel verilerinde eşbütünlük testine alternatif bir yaklaşım önermek için Fisher'ın sonuçlarını kullanmışlardır. Bu test Johansen Fisher Panel Eşbütünlük Testi olarak adlandırılmaktadır (Arlt ve Mandel, 2014:279).

Johansen (1988), iki farklı yaklaşım önermektedir; bunlardan biri olasılık istatistiklerinin iz istatistiği, diğeri ise durağan olmayan zaman serilerinde eşbütünlük vektörlerinin varlığını belirlemek için maksimum özdeğer istatistiğidir. İz istatistikleri ve maksimum özdeğer istatistikleri sırasıyla (29) ve (30) denklemlerinde gösterilmiştir (Morshed, 2010:17).

$$\lambda_{iz}(r) = -T \sum_{i=r+1}^n \ln(1 - \hat{\lambda}_i) \quad (29)$$

$$\lambda_{mak}(r, r+1) = -T \ln(1 - \hat{\lambda}_{r+1}) \quad (30)$$

Eğer π_i yatay kesit i için bireysel eşbütünlük testinden elde edilen p değeri ise, o zaman panel için sıfır hipotezi:

$$\chi_{2N}^2 = -2 \sum_{i=1}^N \log_e(\pi_i)$$

Eşbütünlük ilişkisinin varlığı tespit edilmesi durumunda Pedroni (2000) tarafından önerilen Tam Modifiye En Küçük Kareler Yöntemi (FMOLS-Fully Modified Ordinary Least Squares) ile uzun dönem katsayıların tahmini yapılabilir. Heterojen panellerde eşbütünlük regresyonlarının tahmini için Pedroni (2000) aşağıdaki denklemi kullanmıştır:

$$y_{it} = \alpha_i + \beta x_{it} + \mu_{it} \quad (31)$$

$$x_{it} = x_{it-1} + \varepsilon_{it} \quad (32)$$

Denklem (31)'de hata terimleri durağan bir süreçtir. Dolayısıyla y_{it} birinci dereceden bütünleşik ise y_{it} ve x_{it} arasında eşbütünleşme ilişkisi vardır. Böylece, β tahmin edilmesi gereken uzun dönem eşbütünleşme vektörünü göstermektedir. Panel FMOLS tahmincisinde panel için eşbütünleşme vektörü elde edilirken birinci aşamada eşitlik (31)'deki model her bir yatay kesit için FMOLS tahmincisi kullanılarak tahmin edilmektedir. İkinci aşamada her bir yatay kesite ait FMOLS tahmininden elde edilen eşbütünleşme katsayılarının ortalaması alınmaktadır. Panel için eşbütünleşme vektörü ve panel eşbütünleşme katsayısına ilişkin t-istatistiği aşağıdaki gibi hesaplanmaktadır(Nazlıoğlu, 2010:98-99):

$$\hat{\beta}_{GFM}^* = N^{-1} \sum_{i=1}^N \beta_{FM,i}^* \quad (33)$$

$$t_{\hat{\beta}_{GFM}^*} = N^{-1/2} \sum_{i=1}^N t_{\hat{\beta}_{FM,i}^*} \quad (34)$$

Burada, $\hat{\beta}_{GFM}^*$ her bir yatay kesit için FMOLS tahmininden elde edilen eşbütünleşme katsayısını, $t_{\hat{\beta}_{GFM}^*}$ paneli oluşturan her bir yatay kesit için yapılan FMOLS tahmininden elde edilen eşbütünleşme katsayısına ilişkin t-istatistiğini göstermektedir.

Kısa dönem katsayıların tepiti için klasik model, rassal etkiler modeli ve sabit etkiler modeli arasında seçim yapılması gerekmektedir. Ayrıca klasik modelin dışında bir model kullanılacaksa kullanılacak modelde tek yönlü zaman ya da kesit etki modeli mi yoksa çift yönlü etki modelinin mi geçerli olduğu tespit edilmelidir. Hangi modelin geçerli olduğunun tespiti için kullanılan yöntemlerden biri olan F İstatistiği klasik model ile sabit etkili model arasında⁵⁶ geçerli model seçiminde yardımcı olan testlerdendir. Modelde tek ya da çift yönlü etkilerin tespit edilmesi için EKK tahmin yöntemi sonucu elde edilen hata terimleri kullanılmaktadır. Aşağıda verilen denklem (35) ile tek yönlü sabit kesit etki modeli, denklem (36) ile tek yönlü sabit zaman etki

⁵⁶ H_0 kabul ise klasik model; H_0 red ise sabit etki modeli.

modeli, denklem (37) ile çift yönlü sabit kesit etki modeli açıklanmaktadır(Baltagi, 2005:11-34; Hotunoğlu ve Özçağ, 2012:360-362)⁵⁷.

$$u_{it} = \mu_i + v_{it} \quad H_0 = \mu_1 = \mu_2 = \dots = 0 \quad F = \frac{(RRSS - URSS)/(N-1)}{URSS/(NT - N - K)} \quad (35)$$

$$u_{it} = \lambda_t + v_{it} \quad H_0 = \lambda_1 = \lambda_2 = \dots = 0 \quad F = \frac{(RRSS - URSS)/(N-1)}{URSS/(NT - N - K)} \quad (36)$$

$$u_{it} = \mu_i + \lambda_t + v_{it} \quad H_0 = \mu = \lambda = \dots = 0 \quad F = \frac{(RRSS - URSS)/(N + K - 1)}{URSS/(NT - N - K + 1)} \quad (37)$$

Klasik model ile rassal etki modelden hangi yöntemin kullanılmasının uygun olduğuna karar verilmesinde literatürde en sık kullanılan Breusch ve Pagan (1980) LM test istatistiği⁵⁸ aşağıda verilen denklem (38) ile rassal kesit etkisini, denklem (39) ile rassal zaman etkisini, denklem (40) ile çift yönlü rassal etki yokluk hipotezini test etmektedir(Baltagi, 2005:59-60).

$$LM_{\mu} \quad \frac{NT}{2(T-1)} \left[1 - \frac{\tilde{u}'(I_N \otimes J_T)\tilde{u}}{\tilde{u}'\tilde{u}} \right]^2 \quad H_0^a : \sigma_{\mu}^2 = 0 \quad (38)$$

$$LM_{\lambda} \quad \frac{NT}{2(N-1)} \left[1 - \frac{\tilde{u}'(J_N \otimes I_T)\tilde{u}}{\tilde{u}'\tilde{u}} \right]^2 \quad H_0^b : \sigma_{\lambda}^2 = 0 \quad (39)$$

$$LM_{\mu} + LM_{\lambda} \quad H_0 : \sigma_{\mu}^2 = \sigma_{\lambda}^2 = 0 \quad (40)$$

Hem F Testi hem de LM Testi sonucunda klasik modelin uygulanamayacağı sonucunun çıkması durumunda rassal ve sabit etki modellerinden birisi tercih edilmelidir. Bu iki test arasında hangisinin uygulanacağına ise Hausman Testi sonucunda karar verilir. Hausman İstatistiği şu şekilde ifade edilebilir(Tarı, 2011:494).

$$Hausman \text{ İstatistiği} = (\hat{\beta}_{SE} + \hat{\beta}_{RE}) \left[\text{Var}(\hat{\beta}_{SE} - \text{Var}(\hat{\beta}_{RE})) \right]^{-1} (\hat{\beta}_{SE} - \hat{\beta}_{RE}) = \chi_k^2 \quad (41)$$

Yokluk hipotezinin kabulü rassal etkiler modelini, alternatif hipotezin kabulü ise sabit etkiler modelini işaret etmektedir.

⁵⁷ u_i gözlemlenemeyen kesit ekişi, λ_t gözlemlenemeyen zaman etkisini, v_{it} rassal hata terimini ifade etmektedir. RRSS kısıtlı modelin hata karaları toplamı, URSS kısıtsız modelin hata kareleri toplamını ifade etmektedir.

⁵⁸ H_0 kabul ise klasik model; H_0 red ise rassal etki modeli.

3.4.4. Ekonometrik Analiz ve Sonuçları

Bu bölümde öncelikle değişkenlerin birim kök içerip içermediğinin analizi yapıldıktan sonra, uygun sonuçlar çıkması halinde eşbütünleşme analizi yapılacaktır. Daha sonra eşbütünleşme ilişkisi tespit edilmesi halinde uzun dönem katsayıların tahmini için FMOLS analizi gerçekleştirilerek değişkenlerin uzun dönemde ekonomik büyümeye etkisi tahmin edilecektir. Aynı zamanda bu bölümde kısa dönem katsayılar rassal ve sabit etkili modellerden uygun olana karar vermek için yapılan ön testlere yer verilmesinin ardından analiz için uygun olan yöntem ile kısa dönem katsayıları tahminine yer verilecektir. Son olarak bu bölümde değişkenler arasındaki nedensellik ilişkisi araştırılacaktır.

3.4.4.1. Birim Kök Testi

Bu çalışmada LLC (Levin, Lin ve Chu), IPS (Im, Pesaran, Shin) birim kök testleri uygulanmıştır. Tablo 50’de Levin, Lin ve Chu (2002) ve Im, Pesaran, Shin (2003) birim kök testi sonuçları verilmiştir.

Tablo 50: Birim Kök Test Sonuçları (LLC ve IPS)

Sabit	Levin, Lin ve Chu t stat (LLC)			
	Düzy		Birinci Fark	
Değişkenler	İstatistik	Olasılık	İstatistik	Olasılık
pergdp	-0,59468	0,2760	-10,8788	0,0000
pi	-0,69323	0,2441	-8,28293	0,0000
ensec	-1,25438	0,1049	-9,05968	0,0000
Sabit ve Trend	Levin, Lin ve Chu t istatistik (LLC)			
	Düzy		Birinci Fark	
Değişkenler	İstatistik	Olasılık	İstatistik	Olasılık
pergdp	-1,55240	0,0603	-9,22516	0,0000
pi	-0,10377	0,4587	-6,75302	0,0000
ensec	2,06499	0,9805	-7,98119	0,0000
Sabit	Im, Pesaran and Shin W-stat (IPS)			
	Düzy		Birinci Fark	
Değişkenler	İstatistik	Olasılık	İstatistik	Olasılık
pergdp	279,362	0,9974	-961,610	0,0000
pi	-100,514	0,1574	-880,184	0,0000
ensec	141,437	0,9214	-787,840	0,0000
Sabit ve Trend	Im, Pesaran and Shin W-stat (IPS)			
	Düzy		Birinci Fark	
Değişkenler	İstatistik	Olasılık	İstatistik	Olasılık
pergdp	-0,33935	0,3672	-619,149	0,0000
pi	-0,71911	0,2360	-741,008	0,0000
ensec	0,01064	0,5042	-572,505	0,0000

Tablo 50 incelendiğinde her iki birim kök testi sonuçlarında da tüm değişkenlerin düzeyde birim kök içerdiği, birinci farkı alındığından birim kökten kurtulduğu görülmektedir. Kısaca değişkenlerimiz I(1) seviyesinde durağan hale gelmektedir.

Birim kök testlerinden sonra eşbütünleşme ilişkisinin incelenmesi için optimal gecikme uzunluğu VAR analizi ile yapılmış olup, sonuçlar Tablo 51’de verilmiştir. Gecikme seviyesi belirlenmesinde en sık kullanılan SC (Schwarz information criterion)’ye göre gecikme seviyesi 0, AIC (Akaike information criterion)’e göre 4 olduğu görülmektedir. Gecikme uzunluğunun belirlenmesinde kullanılan diğer kriterlerin çoğunluğu AIC’in sonuçlarını desteklemektedir.

Tablo 51: Var Analizi Gecikme Seviyesi Ölçümü

Gec.	LogL	LR	FPE	AIC	SC	HQ
0	606,9439	NA	6,38e-07	-5,751847	-5,704031*	-5,732516
1	625,7015	36,80074	5,81e-07	-5,844777	-5,653513	-5,767456*
2	630,6624	9,590908	6,04e-07	-5,806308	-5,471597	-5,670997
3	641,2206	20,11094	5,95e-07	-5,821149	-5,342990	-5,627847
4	654,7472	25,37855*	5,70e-07*	-5,864259*	-5,242654	-5,612967

3.4.4.2. Eşbütünleşme Analizi

Eşbütünleşme analizi için öncelikle Tablo 52’de Pedroni Eşbütünleşme Testi sonuçları verilmiştir. Elde edilen sonuçlara göre 11 test istatistiği sonucundan 8’inde eşbütünleşme ilişkisinin varlığı yönünde sonuçlar ortaya çıktığından Pedroni Eşbütünleşme sonuçlarının eşbütünleşmenin varlığı kabul edilmiştir.

Tablo 52: Eşbütünleşme Testleri Sonuçları (Pedroni Eşbütünleşme Testi)

Kesit İçi Testler (Within)	t-ist.	Olasılık	Ağırlık, t- ist.	Olasılık
Panel v	-0,791242	0,7856	-2,694330	0,9965
Panel rho	-3,966839	0,0000	-2,328830	0,0099
Panel PP	-8,034342	0,0000	-8,197642	0,0000
Panel ADF	-8,103650	0,0000	-8,059380	0,0000
Kesitlerarası Testler (Between Tests)		t-ist.	Olasılık	
Group rho-Statistic		-0,626578	0,2655	
Group PP-Statistic		-9,824519	0,0000	
Group ADF-Statistic		-7,592429	0,0000	

H₀: Eş bütünleşme yok.

Tablo 53’te ise Kao Eşbütünleşme Testi ve Johansen Fisher Panel Eşbütünleşme Testi analiz sonuçlarına yer verilmiş olup, bu test sonuçları da eşbütünleşme ilişkisinin varlığı yönündedir.

Tablo 53: Eşbütünleşme Testleri Sonuçları (Kao Eşbütünleşme ve Johansen Fisher Panel Eşbütünleşme Testi)

Kao Eşbütünleşme Testi				
ADF				
t-ist.			Olasılık	
-2,439652			0,0074	
Johansen Fisher Panel Eşbütünleşme Testi				
Eşbütünleşme Hipotezleri	Fisher İst. (İz testi)	Olasılık	Fisher İst. (mak. özdeğer)	Olasılık
Yok	279.9	0.0000	205.2	0.0000
En çok 1	120.1	0.0000	106.5	0.0000
En çok 2	62.82	0.0004	62.82	0.0004

H₀: Eş bütünleşme yok.

3.4.4.3. Uzun Dönem Katsayıların Belirlenmesi

Uzun dönemli ilişkinin varlığının bulunmasının ardından değişkenlerin uzun dönem katsayıları FMOLS yöntemi ile tahmin edilmiştir. Tablo 54’de verilen FMOLS sonuçlarına göre politik istikrarın %1 artması %10 anlamlılık seviyesinde kişi başı GSYH’yi %0,25 artırırken; enerji güvenliği riskindeki %1 artış %1 anlamlılık seviyesinde kişi başı GSYH’yi %0,41 azalttığını göstermektedir. Ortaya çıkan bu sonuç beklentiler ile uyumludur.

Tablo 54: FMOLS (Panel Fully Modified Least Squares) Test Sonuçları

Değişkenler	Katsayı	t istatistiği	Olasılık Değeri (p)
$\Delta \ln \text{ensec}$	-0,414448	-3,057127	0,0025*
$\Delta \ln \text{pi}$	0,255783	1,869909	0,0629***
R²	0,188107		

*%1, **%5, ***%10

3.4.4.4. Kısa Dönem Katsayıların Belirlenmesi

Kısa dönem katsayılarının hesaplanmasında klasik model, rassal etkili model ve sabit etkili modelden hangisinin kullanılacağı, klasik modelin dışında bir model kullanılacaksa tek yönlü etki (zaman veya kesit) modellerinden birisi mi yoksa çift yönlü etki modellerinden birisinin mi kullanılacağı konusunda karar vermek için yapılan testler ve sonuçları Tablo 55’de verilmiştir. Klasik model ile sabit etkili modeli arasındaki tercihi belirten F Testi sonuçları incelendiğinde kesit etkisinin kabul edildiği model⁵⁹ dışındaki diğer sonuçlar sabit etkinin varlığını

⁵⁹ Kesit etkisinin kabul edildiği sabit etkili modelde modelin genel anlamlılığını gösteren F istatistiği modelin anlamsız olduğunu işaret etmektedir.

desteklemektedir. Rassal etkili model ile klasik model arasında tercihi belirten Breusch-Pagan LM sonuçları incelendiğinde rassal etkili modelinin varlığı kabul edilmiştir. Honda LM zaman ve çift yönlü etki modellerinde klasik modele karşı rassal etkinin varlığı kabul edilirken kesit etkisi negatif değer aldığı için rassal etki tahmini geçersizdir. LM testleri bir arada düşünüldüğünde tek yönlü rassal zaman etkisi ve çift yönlü rassal etki vardır.

Tablo 55: Uygun Modelin Seçilmesi Üzerine Yapılan Test Sonuçları

Test	Etki Türü	İst.	Olasılık	H ₀	Sonuç
F Testi	Kesit etkisi	0,13538	0,9999	Sabit kesit etki yoktur.	Kabul
	Zaman etkisi	5,70398	0,0000	Sabit zaman etki yoktur	Red
	Çift yönlü	3,06609	0,0000	Sabit çift yönlü etki yoktur	Red
Breusch-Pagan LM	Kesit etkisi	5,96433	0,0146	Rassal kesit etki yoktur.	Red
	Zaman etkisi	7,29778	0,0000	Rassal zaman etki yoktur	Red
	Çift yönlü etki	7,89422	0,0000	Rassal çift yönlü etki yoktur	Red
Honda LM	Kesit etkisi	-2,44220	-	Rassal kesit etki yoktur.	-
	Zaman etkisi	8,54271	0,0000	Rassal zaman etki yoktur	Red
	Çift yönlü etki	4,31371	0,0000	Rassal çift yönlü etki yoktur	Red
Hausman (χ ²) İst.	Kesit etkisi	0,19132	0,9088	Rassal Kesit etki	Kabul
	Zaman etkisi	8,37541	0,0152	Rassal zaman etki	Red
	Çift yönlü etki	6,34689	0,0419	Çift yönlü rassal etki	Red

Rassal etki ile sabit etki modelleri arasında hangisine karar verileceğini gösteren Hausman test sonuçları incelendiğinde⁶⁰ kesit etkide rassal etkinin, zaman ve çift yönlü etkide sabit etkili modelin geçerliliği kabul edilmiştir. Rassal kesit etkisi Honda LM testinde negatif değer aldığı için geçersiz olmasından dolayı analizin tek yönlü sabit zaman etkisi ile yapılmasına karar verilmiştir. Tablo 56’da sabit etkili modelin sonuçları verilmiştir.

Tek yönlü zaman etkili sabit modelin tahmin sonuçları incelendiğinde enerji güvenliği değişkeninin %1 anlamlılık seviyesinde anlamlı iken politik istikrar değişkeninin %10 (%5’e çok yakın seviyede) anlamlılık seviyesinde anlamlı olduğunu göstermektedir. Bağımsız değişkenlerin bağımlı değişkeni açıklama oranı %29’dur. Modelin genel anlamlılığını gösteren F değeri modelin tümüyle anlamlı olduğunu göstermektedir. Bu sonuçlara göre enerji güvenliği riskindeki %1’lik artış

⁶⁰ H₀ kabul ise rassal; H₀ red ise sabit etki modeli.

kişi başı GSYH'yi %0,62 azaltmaktadır. Politik istikrardaki %1 artış ise kişi başı GSYH'yi %0,35 artırmaktadır.

Tablo 56: Sabit Etkili Modelin Tahmin Sonuçları

Sabit Etkiler	Kesite Bağlı		
Değişkenler	Katsayı	t istatistiği	Olasılık Değeri (p)
$\Delta \ln \text{nsec}$	0,08396	0,41817	0,6762
$\Delta \ln \text{pi}$	0,39037	1,97194	0,0497**
c	0,05287	4,20311	0,0000
R^2	0,02414		
D-W İst.	2,29730		
F-İst.	0,39110		
Prob(F-statistic)	0,98384		
Sabit Etkiler	Zamana Bağlı (Seçilen Model)		
Değişkenler	Katsayı	t istatistiği	Olasılık Değeri (p)
$\Delta \ln \text{nsec}$	-0,62317	-2,83700	0,00490*
$\Delta \ln \text{pi}$	0,34754	1,95521	0,05170***
c	0,06157	5,65001	0,00000
R^2	0,29160		
D-W İst.	2,27201		
F-İst.	5,41608		
Prob(F-statistic)	0,00000		
Sabit Etkiler	Çift Yönlü		
Değişkenler	Katsayı	t istatistiği	Olasılık Değeri (p)
$\Delta \ln \text{nsec}$	-0,64180	-2,79523	0,00560*
$\Delta \ln \text{pi}$	0,33051	1,77850	0,07660***
c	0,06170	5,52246	0,00000
R^2	0,299109		
D-W İst.	2,29223		
F-İst.	3,05195		
Prob(F-statistic)	0,00000		

*%1, **%5, ***%10

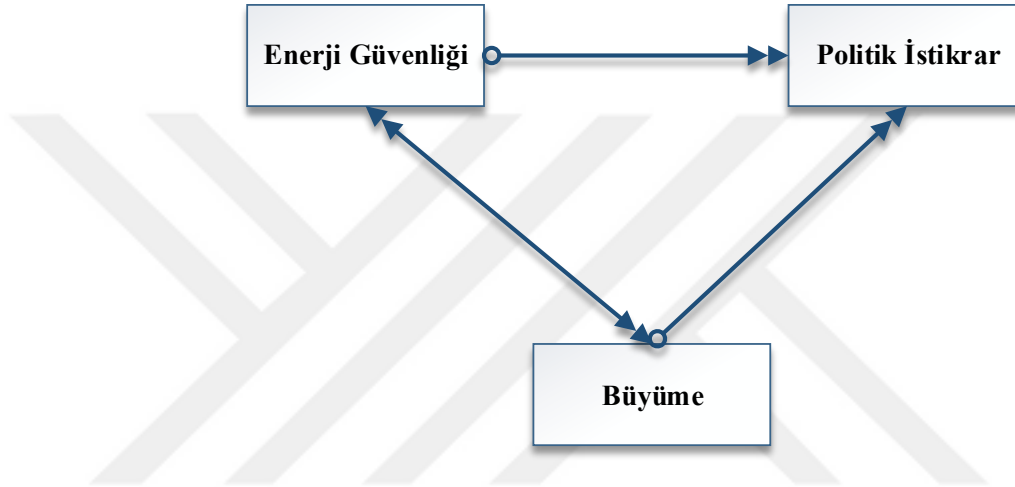
3.4.4.5. Panel Granger Nedensellik Testi

Politik istikrar, enerji güvenliği ve ekonomik büyüme arasındaki Granger nedensellik ilişkisi sonuçları Tablo 57'da verilmiştir. Sonuçlar incelendiğinde enerji güvenliği ile ekonomik büyüme arasında çift yönlü; enerji güvenliğinden politik istikrara ve ekonomik büyümeden politik istikrara olmak üzere tek yönlü Granger Nedensellik ilişkisi tespit edilmiş olup, sonuçlar Şekil 12'de özetlenmiştir.

Tablo 57: Pairwise Granger Causality Test Sonuçları

Hipotez	F İst.	Olasılık
Enerji güvenliği kişi başı gelirin nedeni değildir.	3,07101	0,0175**
Kişi başı gelir enerji güvenliğinin Granger nedeni değildir.	3,93246	0,0043*
Politik istikrar kişi başı gelirin Granger nedeni değildir.	1,97156	0,1002
Kişi başı gelir politik istikrarın Granger nedeni değildir.	2,55759	0,0400**
Politik istikrar enerji güvenliğinin Granger nedeni değildir.	0,50394	0,7329
Enerji güvenliği politik istikrarın Granger nedeni değildir.	3,29726	0,0121**

*%1, **%5, ***%10

Şekil 12: Enerji Güvenliği, Politik İstikrar ve Büyüme Arasındaki Nedensellik İlişkisi

SONUÇ

Özellikle sanayi devrimiyle birlikte dünya üretim yapısında çok büyük değişimler meydana gelmiştir. Üretim yapısında gerçekleşen bu değişimin temelinde ise enerji çok önemli yer edinmiştir. Bu dönem dünyanın en önemli enerji kaynağı olan kömür aynı zamanda dünya rekabetinin de en önemli konusuydu. Hatta zengin demir ve kömür yataklarına sahip Alsas-Loren bölgesi Almanya ve Fransa rekabetinin en önemli sorunu olmuş, bu sorun Birinci Dünya savaşının en önemli nedenlerinden birisi haline gelmiştir. Petrolün dünya sahnesine çıkmasından sonra kitlesel üretimde en önemli enerji girdisi kömürden petrole kaymıştır. Sanayi üretiminde önemli bir girdi olarak kullanılmasının yanında Birinci Dünya Savaşında Churchill'in İngiliz donanmasında güç kaynağı olarak kömür yerine petrolü ikame ederek İngiliz donanmasını Alman donanmasına karşı daha üstün hale getirme hedefi petrolün bir başka boyuta evrilmesine yol açmıştır. Günümüzde malların üretimi, pazarlanması, insanların ve eşyaların taşınması, ısınma ve aydınlatma ve çevremizde gördüğümüz hayatımızı kolaylaştıran birçok teknolojik cihazın varlığı enerjinin varlığına bağlıdır. Ayrıca günümüz ekonomi literatüründe enerji ile ekonomik değişkenler üzerinde yapılan birçok ampirik çalışma enerjinin ekonomi üzerindeki etkisine kanıtlar sunarak adeta enerjinin modern dünya ekonomisinin en önemli kaynağı olduğu sonucunu ilan etmektedir.

Günümüz kitlesel tüketimin ve toplumsal refahın en önemli kaynağı olan petrol (ve diğer enerji kaynakları), dünya üretim ve tüketim kalıplarını değiştirmesinin yanında, kömürün yerine uluslararası rekabetin en önemli unsuru haline gelmiştir. Dünyanın en önemli enerji kaynağı olan petrol ve doğalgazın kömürün yerine geçmesinin ardından uluslararası rekabet bu yöne doğru kaymış, petrol ve doğalgaz açısından zengin bölgeler dünya siyasetinin en stratejik noktası haline gelmiştir. Bu kapsamda Orta Doğu, Tablo 2 ve Şekil 7'ye göre kıta olarak dünyanın en büyük petrol ve doğalgaz rezervlerine sahip, Tablo 33'e göre toplamda dünyanın en büyük petrol ve doğalgaz üreticisi olan ülkelerinin bulunduğu, Şekil 5 ve Şekil 6'ya göre petrol ve doğalgaz ticareti açısından dünyanın en stratejik noktalarının yer aldığı, aynı zamanda Tablo 32'ye göre dünya petrol ticaretinde en önemli paya sahip bölgesi konumundadır. Bu yüzden bu coğrafyanın önemi emperyal güçlerin dikkatini çekerek Osmanlı İmparatorluğu egemenliği altında olan topraklar gizli anlaşmalarla

pay edilmiş, bölgedeki “kukla liderlerin” çıkardığı isyanlar ve Birinci Dünya Savaşı sırasında Osmanlı’dan ayrılıp “bağımsız” olma hayalleriyle yeni bir tarihsel süreç içerisine girmişlerdir. Egemen güçlerin “böl-parçala-yönet” taktiği neticesinde birçok devletin ortaya çıktığı coğrafya aynı zamanda politik istikrarsızlık olaylarının en yoğun yaşandığı coğrafya haline gelmiştir.

Politik istikrarsızlık kavramı literatürde yönetsel değişikliklerin sayısının yanında birçok değişkeni içeren çok boyutlu bir kavramdır. Bu kapsamda bu çalışmada literatürdeki diğer çalışmalarda incelenerek politik istikrarsızlık kavramı üç boyuta indirgenmiştir. Resmi yollarla (kaynağı anayasa ve yasalara dayanan) gerçekleşen yönetsel istikrarsızlıklar politik istikrarsızlığın birinci boyutunu oluşturmaktadır. Devlet başkanının değişmesi, seçim sayısı, parlamento değişiklikleri, kabine değişiklikleri (büyük veya küçük çaplı), hükümet krizleri, koalisyon ile kurulan hükümet sayısı, üst yönetim değişiklikleri, iktidardaki partinin yıl sayısı, rejim değişiklikleri, mecliste yer alan siyasi parti sayısı, tasfiyeler bu kapsamda değerlendirilen politik istikrarsızlık göstergeleri arasında yer almaktadır. Politik istikrarsızlığın ikinci boyutu gayri resmi müdahaleler (anayasa ve yasalara aykırı, zora dayalı) sonucu ortaya çıkan ve toplumsal huzursuzluğa neden olan politik şiddet olayları bu kapsamda değerlendirilmiştir. Politik amaçlı suikastlar, majör ve minör (büyük ve küçük çaplı) yurt içi şiddet olayları ve bu olaylarda öldürülen insan sayısı, başarılı ve başarısız darbeler, iç savaş, isyan, terör, grev, etnik çatışma ve kutuplaşma, dini gerginlikler, bölünme/parçalanma (fractionalization) gayri resmi politik istikrarsızlık göstergeleri arasında değerlendirilmiştir. Politik istikrarsızlığın son boyutu ise politik istikrarsızlığı tetikleyen kurumsal değişkenleri içermektedir. Bu kurumsal değişkenlerdeki zayıflıklar toplumsal baskı oluşturarak politik istikrarsızlığı körüklemektedir. Rejim şekli, rejimin ömrü, bürokratik kalite, yolsuzluk, hukukun üstünlüğü, orta sınıfın boyutu, özel yatırımların kamulaştırılması ve sözleşmelerin reddedilmesi, bütçe uygulamalarının esnekliği, yönetici istihdamında şeffaflık ve rekabet edebilirlik, hukuki yapının kökeni gibi değişkenler bu kapsamda değerlendirilmiştir. Literatürde politik istikrarsızlığın bu üç boyutunun farklı şekillerde yer aldığı birçok çalışma gerçekleştirilmiş, bu çalışmaların çoğu politik istikrarsızlıkların ekonomik değişkenleri olumsuz yönde etkilediği yönünde kanıtlar sunmuştur. Bu kapsamda politik istikrarsızlıkların ekonomi üzerinde

oluşturduğu en önemli etki belirsizliktir. Belirsizlik ortamı ise ekonomik karar vericilerin -başta yatırım olmak üzere- kararlarını olumsuz etkilemektedir. Genel olarak politik istikrarsızlık niteliğindeki olaylar yatırım, sermaye, finansal piyasalar, para ve maliye politikaları, beşeri sermaye, doğal kaynaklar ile ekonomik büyümenin diğer belirleyicilerini olumsuz etkileyerek ülke ekonomilerini kaosa sürüklemektedir. Aynı zamanda gayri resmi yollarla gerçekleşen ve toplumsal huzursuzluğa neden olan politik şiddet olaylarının ekonomik değişkenlere etkisinin daha yoğun hissedildiği yönünde birçok ampirik kanıt literatürde mevcuttur.

Orta Doğu, politik istikrarsızlık ile ekonomi ilişkisi ve politik istikrarsızlık ile enerji güvenliği ilişkisi bağlamında değerlendirildiğinde, hem sahip olduğu enerji kaynakları hem de yoğun politik istikrarsızlık olayları ile anılması, politik istikrarsızlığı bölge için önemli bir konuma yerleştirmektedir. Politik istikrarsızlık açısından Orta Doğu bölgesinde yer alan ülkeler incelendiğinde, yönetsel değişikliklerin sıklığı Türkiye gibi birkaç ülke haricinde az olmakla birlikte toplumsal huzursuzluğa neden olan politik şiddet olayları kapsamında değerlendirdiğimiz darbe, darbe teşebbüsü, suikastlar, iç ve dış savaşlar, isyanlar, terör gruplarının bölgedeki eylemleri, ambargolar, etnik kökenli şiddet olayları gibi dünyanın belki de en yoğun politik istikrarsızlık olaylarının yaşandığı bölgesidir. Bu olayların kronolojisinin verildiği Ek 2 incelendiğinde bölgedeki olayların yoğunluğu daha iyi anlaşılmaktadır. Orta Doğu bölgesinde yer alan ülkelere Türkiye’de 3 darbe 3, darbe girişimi, Suudi Arabistan’da 1 suikast, İran’da 4 darbe girişimi, 6 suikast, BAE’de 1 darbe girişimi, Mısır’da 1 darbe ve 1 suikast, İsrail’de 1 suikast, Irak’ta 3 darbe ve 15 suikast girişimi, Cezayir’de 1 darbe, 1 darbe girişimi ve 1 suikast, Katar’da 2 darbe ve 1 darbe girişimi, Fas’ta 2 darbe girişimi, Umman’da 1 darbe, Lübnan’da 2 darbe girişimi ve 1 suikast, Tunus’ta 1 darbe, Suriye’de 4 darbe ve 4 darbe girişimi, Libya’da 1 darbe ve 1 darbe girişimi gerçekleşmiştir. Bunun yanında Arap-İsrail Savaşları (4 kez), Lübnan’da 1975’den 1990’a kadar süren iç savaş, 1976’daki Suriye’nin Lübnan’ı işgali, 1980’de başlayıp 1990’da sona eren İran-Irak Savaşı, 1982’de İsrail’in Lübnan’ı istila etmesi, 1986 yılında ABD’nin Libya’yı bombalaması, 1987 ve 2000 yıllarındaki Filistin’in İsrail’e karşı başlattığı Birinci ve İkinci İntifada, 1990’da Irak’ın Kuveyt’i işgali, 1991’deki Birinci Körfez Savaşı, 1994’de başlayan Yemen İç Savaşı, 1998’de ABD öncülüğünde Irak’a

düzenlenen Çöl Tilkisi Operasyonu, 2003 yılında ABD'nin Irak'ı işgali, 2006'daki İsrail-Lübnan çatışması, İsrail'in Filistin'e karşı düzenlediği saldırılar (2002'deki Koruyucu Duvar Operasyonu, 2008 yılındaki Dökme Kurşun Operasyonu, 2009 yılındaki İsrail'in Filistin'e kara operasyonu), 2010 yılının sonlarına doğru başlayan Arap Baharı Olayları ve bu olaylar sonucunda Suriye, Libya ve Yemen'de başlayan iç savaşlar Orta Doğu bölgesinde dış savaş, iç savaş ve isyan nedeniyle ortaya çıkan toplumsal huzursuzluğa neden olan politik şiddet olaylarından en dikkat çekenlerdir. Ek 2'de verilmeyen daha birçok olayın da var olduğunu, ülke siyasetinde önemli birçok kişiye yapılan suikastlere yer verilmediğini ayrıca belirtmek gerekmektedir. Çok kısa olarak yukarıda değinilen ve politik istikrarsızlığın en şiddetli yönünü gösteren darbe, suikast, iç ve dış kaynaklı savaşlar bile bölgenin istikrarsızlığını açık bir şekilde ortaya koymaktadır. Bu anılan olayların petrol ve doğalgaz açısından dünyanın en stratejik noktalarında gerçekleşmiş olması aynı zamanda enerji güvenliğini de yakından ilgilendirmektedir.

Politik istikrarsızlığa yön veren kurumsal göstergeler açısından Orta Doğu ülkelerinin konumu incelendiğinde ilk göze çarpan noktanın ülkelerin demokrasi seviyesinin çok düşük, otokrasi seviyesinin çok yüksek olduğudur. İncelemeye konu ettiğimiz Orta Doğu ülkelerinden yalnızca 3 tanesinde demokratik seçimle iktidara gelen yönetimlerin olduğu bilgisi bölgenin en önemli sorununu gözler önüne sermektedir. Bölge sivil ve politik haklar açısından kötü düzeydedir. Freedom House Statüsüne göre sadece 2 tane özgür ülkenin bulunması, 13 tane ülkenin özgür olmayan ülke sınıflandırmasına girmesi bu açıdan çok önemli bir bilgidir. Ekonomik özgürlükler açısından bakıldığında sadece 3 ülkenin bu kapsamda özgür ülke statüsünde olması, diğer ülkelerin çoğunluğunun ya çoğunlukla özgür değil ya da bastırılmış ülke olarak sınıflandırılması ekonomik özgürlükler açısından da bölgenin çok kötü durumda olduğunu göstermektedir. Yoksulluk Algılama Endeksinde ilk 50 içerisinde sadece 3 ülke olması, ülkelerin çoğunluğunun sıralamada 100'den daha geri sıralarda olması bölgenin yolsuzluk açısından da sınıfta kaldığını göstermektedir. Bunun yanında ülkelerin kırılabilirliklerinin oldukça yüksek seviyede olduğu kırılabilirlik endeksi yardımıyla görülmektedir. Bölgenin dünya ile entegrasyonu hakkında bilgi veren küreselleşme endeks değerine bakıldığında ise 7 ülkenin dünya ortalamasının altında olduğu, geri kalan ülkelerin ise tam olarak

küreselleşmeye ayak uyduramadıkları sonucu çıkmaktadır. Tüm bu kurumsal göstergeler ülke halkı içerisinde huzursuzlukların başlamasına neden olmaktadır. Bu ülkelerde özellikle son Arap Baharı olaylarında olduğu gibi daha fazla özgürlük, daha fazla demokrasi gibi kurumsal göstergeler açısından zayıflıkların giderilmesi yönünde artan talepler, bölgede iç karışıklıklara, isyanlara ve diğer toplumsal huzursuzluk olaylarına neden olarak bölgenin politik istikrarsızlık seviyesi yükselmektedir. Bu yüzden bölgede politik istikrarsızlıkla bu kurumsal göstergeler arasında doğrudan ilişki vardır.

Orta Doğu bölgesinde yer alan ülkeler yukarıda verilen açıklamalara göre dünyanın en önemli enerji kaynaklarına ve enerji geçiş güzergâhlarına sahip bölgesi olmasının yanında politik istikrarsızlık kaynağı olan birçok olaylarla da anılan dünyanın en stratejik bölgesidir. Dünyanın en büyük petrol ve doğalgaz kaynaklarının yer aldığı, ekonomilerinin bu kaynaklara bağımlı olduğu bir yerde, enerji güvenliğini tehdit etmesi kuvvetle muhtemel çok sayıda politik istikrarsızlık niteliğindeki olayın bir arada ve yoğun bir şekilde yaşanması hem bölge hem de dünya açısından çok önemli sonuçlar doğurmaktadır. Bölge ülkelerinde yaşanan bu olaylar -önemli enerji kaynaklarına sahip olmadığı durumda dahi- literatüründe de genel kabul gördüğü gibi yatırım, tasarruf, beşeri ve fiziki sermaye, kamu harcamaları, işgücü piyasası, finansal piyasalar gibi birçok ekonomik değişkeni olumsuz etkilemesinin yanında, aynı zamanda petrol ve doğalgaz gibi dünyanın en önemli enerji kaynaklarının bu bölgelerde bulunması nedeniyle bölge ekonomilerine olumsuz etkisi -ülke ekonomilerinin petrol ve doğalgaza bağımlı oldukları da düşünüldüğünde- çok daha fazla olacaktır. Nitekim bu çalışmada incelenen önemli politik istikrarsızlık olaylarının yaşandığı dönemlerde ülke ekonomileri üzerinde etkisi açıkça görülmektedir. Buna göre özellikle iç ve dış savaş zamanlarında önemli petrol ve doğalgaz üreticisi olan ülkelerde üretim verilerinin düştüğü görülmektedir. Ayrıca dış ticaret çok büyük oranda petrol ve doğalgaza bağımlı olduğu için ülkelerin özellikle ihracat rakamlarının önemli oranda azaldığı görülmekte, bu durumda dış ticaret dengesinin ülke aleyhine bozulmasına neden olmaktadır. Bunun yanında bu ülkelerde yoğun politik istikrarsızlık olaylarının yaşandığı dönemlerde huzur ve güven ortamı isteyen doğrudan yabancı yatırımların düştüğü de açıkça görülmektedir. Gelişen politik istikrarsızlık olayları neticesinde petrol ve doğalgaz

gelirlerine büyük oranda bağımlı olan ekonomilerde, bu değişkenlerdeki olumsuzlukların etkisiyle, ülkelerin GSYH ve büyüme rakamlarını da olumsuz etkilenmektedir. Türkiye gibi enerji kaynakları açısından dışa bağımlı olan bölge ülkelerinde politik istikrarsızlıkların ekonomik etkileri literatürde belirtilen şekilde gerçekleşmekle birlikte petrol ve doğalgaz açısından zengin olan ülkelerde politik istikrarsızlıkların ekonomik etkileri literatürde yer alan değişkenlerin dışında enerji kaynaklarından elde edilen gelirleri de düşürdüğü için daha şiddetli sonuçlar ortaya çıkmaktadır.

Bu çalışmada Orta Doğu'da yer alan 15 ülke için 1996-2014 yılları arasında ekonomik büyüme (ekonomik büyümeyi temsil etmesi için kişi başı GSYH'den faydalanılmıştır.), enerji güvenliği ve politik istikrarsızlık değişkenleri kullanılarak bir panel veri analizi gerçekleştirilmiştir. Yapılan eşbütünleşme analizinde değişkenler arasında uzun dönemli ilişkinin varlığı tespit edilmiştir. Eşbütünleşme ilişkisinin varlığının tespit edilmesinin ardından eşbütünleşme katsayısı tahmini FMOLS yöntemi ile yapılmış; uzun dönemde enerji güvenliği riskinde %1 artış ekonomik büyümeyi %0,41 düşürürken, politik istikrardaki %1 artış ekonomik büyümeyi %0,25 artırdığı sonucu elde edilmiştir. Kısa dönem katsayıların tespiti için çalıştırılan Tek Yönlü Sabit Zaman Etkili Panel EKK sonuçlarına göre enerji güvenliği riskinde %1 artış ekonomik büyümeyi %0,62 düşürürken, politik istikrardaki %1 artış büyümeyi %0,35 artırmaktadır. Değişkenler arasında nedensellik ilişkisi ve nedenselliğin yönünün tespiti için yapılan Panel Granger Nedensellik analiz sonuçlarına göre enerji güvenliği ile büyüme arasında çift yönlü; enerji güvenliğinden politik istikrara ve büyümeden politik istikrara olmak üzere tek yönlü nedensellik ilişkisi tespit edilmiştir. Ekonometrik analiz sonuçları bölge ülkelerinde mevcut literatürle uyumlu olarak politik istikrarın bölge ekonomilerini olumlu yönde etkilerken, enerji güvenliği riskindeki artışın bölge ekonomilerini olumsuz etkilediğini göstermektedir. Bu çalışmada enerji güvenliği riskinin ekonomik büyümeye etkisine de yer verilerek literatüre önemli bir katkı sağlanması hedeflenmiş, bu bağlamda enerji güvenliği konusunun bölge ekonomileri için önemli bir politika meselesi olduğu sonucuna varılmıştır. Özellikle enerji güvenliği ile büyüme arasında çift yönlü nedenselliğin varlığının yanında bölge ekonomilerinin petrol ve doğalgaz gelirlerine yüksek bağımlılığı düşünüldüğünde enerji güvenliği

konusunun Orta Doğu ekonomileri için kritik önemde olduğu sonucu ortaya çıkmaktadır. Ayrıca ekonometrik sonuçlar enerji güvenliğinden politik istikrara tek yönlü nedenselliği ortaya koysa da (tek yönlü nedenselliğin ortaya çıkmasının nedeni modelin 1996-2014 arasındaki kısa dönemi kapsamından kaynaklanabilir) 1960-2016 yılları arasındaki olayların etkilerini tablo ve grafikler yardımıyla incelediğimiz bölümlerde özellikle toplumsal huzursuzluğa neden olan politik istikrarsızlık olaylarının yaşandığı dönemlerde petrol ve doğalgaz üretimlerinin düştüğü, enerji risk değerinin olumsuz etkilendiği görülmekte, bu sonuçlar politik istikrarsızlıkların enerji güvenliğini de olumsuz etkilediğini göstermektedir. Bu bağlamda politik istikrarsızlığın literatürde belirtilen ekonomik etkilerinin yanında enerji güvenliğini riskini de artırarak çok daha fazla olumsuz sonuçlar doğurduğu söylenebilir.

Bu çalışmada ayrıca 1960 yılından 2016 yılına kadar Orta Doğu bölgesinde yer alan ülkelerde gerçekleşen önemli politik istikrarsızlık olayları ve bu olayların bölge ülkelerinin başta enerji güvenliği risk değeri, petrol ve doğalgaz üretim ve ihracat verileri, nominal GSYH, dış ticaret, doğrudan yabancı yatırımlar, işsizlik, enflasyon gibi değişkenlerine etkisi grafik ve tablolar yardımıyla incelenmiştir. İncelenen bu olaylardan birisi olan Türkiye’de gerçekleşen 1960 darbesi sonrasında nominal GSYH’nin 13,9 milyar dolardan 8 milyar dolara düşmesi, enflasyon oranının %6,93’den %15,74’e yükselmesi bu dönemle ilgili olarak mevcut istatistiki veriler ışığında darbenin Türkiye ekonomisine etkisini göstermektedir. Suriye’de 1961’den 1970 yılına kadarki sürede 5 başarılı darbe ile 4 başarısız darbe girişimi yaşanmıştır. Bu süreçte Suriye ekonomisi 1963’de %8,65; 1966 darbesinde %7,65; 1970 darbesinde %3,8 daralmıştır. Ayrıca 1962’de 6,9 milyon dolar açık verirken 1970’e gelindiğinde dış ticaret açığının 76,7 milyon dolara yükselmesi bu dönemki ülkede yaşanan politik istikrarsızlık olaylarının etkisini göstermektedir. Ayrıca bu döneme ait enerji verilerindeki eksiklik politik istikrarsızlığın etkisini bize tam olarak göstermese de zengin enerji kaynaklarına sahip bölgenin enerji açısından da zor zamanlar yaşamış olması kuvvetle muhtemeldir.

1967 yılında gerçekleşen ve Altı Gün Savaşı olarak da bilinen 3. Arap-İsrail Savaşı sonrasında o yıl ile ilgili petrol verileri bulunan tek ülke olan Mısır’da petrol üretiminin %10,80’e düştüğü bilgisi bu savaşın tam olarak taraf ülkelere etkisini

göstermese de önemli bir ayrıntıdır. Bunun yanında benzer sonucun Suriye’de de gerçekleşmiş olması kuvvetle muhtemeldir. Bu savaşın akabinde 1973 yılında gerçekleşen Yom Kippur Savaşı veya Dördüncü Arap-İsrail Savaşı olarak da bilinen savaşın etkileri daha net görülmektedir. Bu savaş döneminde ülkelerin büyüme grafiğine bakıldığında 1972-1974 arasında “V” şeklini aldığı görülmektedir. Ayrıca bu savaş Petrol İhraç Eden Arap Ülkeleri Birliğinin ilan ettiği petrol ambargosuyla tarihe “Birinci Petrol Krizi” olarak geçen olayın gerçekleşmesine neden olmuştur. 1973 yılında petrol fiyatları yaşanan savaştan etkilenecek nominal fiyatlarla 2,48 dolardan 3,29 dolara; 1974 yılında nominal petrol fiyatı 11,58 dolara yükselerek dünyada petrol krizi patlak vermiştir. Bu dönemde Mısır’da petrol üretimi %21 doğalgaz üretimi %20 düşmüş; Irak’ta petrol üretimi %37,28 artarken doğalgaz üretimi %2,73 düşmüş; Suriye’de ise petrol üretimi %5,39 azalmıştır. Ayrıca bu dönemde askeri harcamaların GSYH’deki payı artmış, Irak ve Suriye’de DYY net girişlerinde büyük düşüşler gerçekleşmiştir. Bu dönem politik istikrasızlığın en şiddetli şekli olan savaşın enerji güvenliğinin en önemli iki unsuru olan enerji arzı ve enerji fiyatlarına etkisini en iyi gösteren örnek olaylardan birisidir. Bunun yanında dünyada “stagflasyon” yani durgunluk içinde enflasyonun yaşanmasına da zemin hazırlayarak “küresel bir krizin” ortaya çıkmasına neden olmuştur.

İç savaşlar da politik istikrasızlığın en sert şekillerindedir. Bu kapsamda Lübnan’da 1975’de başlayıp 1990’a kadar süren iç savaşın etkileri oldukça yıkıcı olmuştur. Lübnan iç savaşından önce 4,3 milyar dolar olan nominal GSYH değeri 1990 yılına gelindiğinde 2,8 milyar dolar seviyesine düşmüştür. Büyüme rakamlarına bakıldığında Lübnan’ın 1975’de %30,30; Suriye’nin Lübnan’ı işgal ettiği 1976’da %57; 1989’da %42,45 gibi çok büyük daralmalar yaşadığı görülmektedir. Ayrıca 1975 yılındaki GSYH seviyesini tekrar yakalanması 1991 yılını bulduğu bilgisi iç savaş döneminin Lübnan için ne kadar ağır etkiler bıraktığını göstermektedir. Ayrıca ihracatın iç savaşın başladığı yıl %23,53 azalması, 5 milyon dolar seviyesinde olan DYY net girişleri bu dönem içinde gerileyerek 1980’de -12 milyon dolara düşmesi dikkat çeken diğer verilerdir.

Politik istikrasızlığın bir başka türü olan devrim açısından 1979’daki İran Devrimi önemli bir örnektir. İran bu süreçte 1978’de %12,8; 1979’da %12; 1980’de %21,60; 1981’de %5,69 daralmıştır. Enflasyon %11’den 1981’de %24’e yükselirken ihracat

1978'de %26; 1980'de %46 azalmıştır. 1980 yılında ihracattaki bu büyük daralmaya karşın ithalatın %86 gibi yüksek bir artış da dikkat çeken bir başka detaydır. 1978-1980 arasında petrol üretiminin %72 ve doğalgaz üretiminin %48,61 oranında düşmesi devrimin enerji konusundaki en önemli yansıması olarak göze çarpmakta, enerji güvenliğinin zarar gördüğünü göstermektedir. Çok önemli bir petrol ve doğalgaz üreticisi olan İran'daki bu düşüşün etkisiyle petrol fiyatları 1977'de 13,92 dolar iken 1978'de 14,02; devrimin gerçekleştiği 1979'da 31,61 dolar; 1980'de 36,83 dolara yükselmiştir. Petrol fiyatlarındaki bu yükseliş devrimin dünya petrol fiyatlarını da yakından etkilediğini göstermektedir.

Türkiye'de 12 Eylül 1980'de gerçekleşen darbe sonrasında 1979'da 89 milyar dolar seviyelerinde olan GSYH 1980'de 68 milyara gerilemiştir. 1980 darbesi öncesi büyüme verileri pozitif iken 1979'da büyüme negatife dönmüştür. Enflasyon 1979'da %58,69 ve darbenin gerçekleştiği 1980 yılında %110,17'ye yükselmesinin yanında bu dönemde dış ticaret açığı artmış ve DYY net girişleri büyük oranda azalmıştır.

Orta Doğu tarihinin yanında dünya tarihi açısından da derin izler bırakan bir başka politik istikrarsızlık olayı 1980'den 1988 yılına kadar süren Irak-İran Savaşı'dır. Savaşın başladığı yılda İran Devrimi'nin gerçekleşmesi ayrıca vurgulanması gereken çok önemli bir detaydır. Bu yıl İran'da petrol üretimi bir önceki yıla göre %53,79 Irak'ta ise %23,64; doğalgaz üretiminde İran'da %46,75 Irak'ta %26,84 düşmüştür. Ayrıca aynı yıl Orta Doğu genelinde petrol üretiminin %13,24; doğalgaz üretiminin %12,37; dünya genelinde petrol üretiminin %4,49 düşmesi bu dönem için diğer önemli sonuçlardır. Petrol üretiminde düşüşler ertesi yıl İran'da %10,79 iken Irak'ta %66'yı geçmiştir. Sonraki yıllarda da petrol ve doğalgaz üretimleri dalgalı bir seyir izlemiş, hem her iki ülkenin üretimine hem de dünya petrol ve doğalgaz arzına ağır darbe vurmuş, enerji güvenliği riski yüksek seviyeye ulaşmıştır. İran-İrak Savaşı nedeniyle petrol fiyatları nominal değerle 36,83 dolara çıkarken savaşın sona erdiği yıl 14,92 dolar seviyelerine düşmesi iki ülke arasındaki savaşın dünya petrol piyasasının ne kadar etkilediğini açıkça ortaya koymaktadır. Görüldüğü gibi bu savaş hem enerji arzını hem de enerji fiyatlarını etkilediğinden dünya enerji güvenliği riskinin artmasına neden olmuştur. Bu dönem ekonomik büyüme verilerine bakıldığında Irak'taki 1983'deki %13,07; İran'daki 1980'deki %21,60 ile 1981

yılındaki %5,7 ve 1984'deki %7,14 daralma verileri politik istikrarsızlığın iki ülkeye yansımalarını açıkça göstermektedir. Petrol ve doğalgazın dış ticaretlerinde önemli bir yeri olan bu iki ülkenin dış ticaret verilerine incelendiğinde İran'da 1979'da 24,2 milyar dolar olan ihracat 1981'de neredeyse yarı yarıya azalarak 12,4 milyar dolara; Irak ise 1979'da 23,6 milyar dolar olan ihracat 1981 yılında 12,2 milyar dolara gerilemiştir. Ayrıca iki ülkenin de ithalat rakamlarında büyük artışlar meydana gelirken dış ticaret dengesi sonuç olarak olumsuz yönde etkilenmiştir.

1982 yılında İsrail'in Lübnan'ı istila etmesinin ardından İsrail'in enerji güvenliği risk değerinin tarihinin en yüksek seviyesini görmesi bu olayın ülkenin enerji güvenliğine etkisini göstermektedir. Bu yıl İsrail ekonomisi çok küçük bir büyüme gerçekleştirirken Lübnan'ın %36,8 daralması; her ülkenin ihracatları azalırken Lübnan'ın ithalatının artmasından dolayı dış dengesinin daha olumsuz etkilenmesi; doğrudan yabancı yatırım net girişlerin İsrail'de %81,38 düşerken Lübnan'da %140,36 düşüş gerçekleşmesi bu olayın Lübnan açısından çok daha büyük yıkıma sebep olduğunu göstermektedir. İsrail ve Filistin arasındaki sorundan kaynaklı olarak 1987 ile 1993 arasında gerçekleşen Birinci İntifadanın İsrail ekonomisine etkisi incelendiğinde ise İsrail'in bu dönemde çok büyük kayıplar yaşamasa da dalgalı bir büyüme trendi seyrettiği görülmektedir. 1987 yılında %7,13 büyüyen İsrail ekonomisi 1988'de hız keserek %2,91 ve 1989'da %0,57 büyürken, intifada sonrası büyüme rakamlarının daha olumlu seyir izlemesi intifada hareketinin İsrail ekonomisini olumsuz etkilediğini göstermektedir.

Yine Orda Doğu için derin izler bırakan olaylardan birisi olan Irak'ın 1990 yılında Kuveyt'i işgali, Irak petrol ve doğalgaz üretiminin %24,23 ve %38,29; Kuveyt petrol ve doğalgaz üretiminin %31,59 ve %48,65 düşmesine neden olmuştur. Bu yüksek düşüş enerji güvenliği risk değerlerine de yansyarak Irak'ın enerji riski artmıştır. Petrol ve doğalgaz üretim verilerindeki düşüşe paralel olarak ihracat Irak'ta %3,95; Kuveyt'te ise %35 daralmıştır. Ayrıca doğrudan yabancı yatırım net girişleri Irak'ta %84,27 azalmıştır. Irak'ın Kuveyt'i işgali 1991 yılında Birinci Körfez Savaşı'nın başlamasına neden olmuştur. Irak'ın Kuveyt'i işgalinin ertesi yılında başlayan Birinci Körfez Savaşı nedeniyle 1991 yılında Irak'ın petrol ve doğalgaz üretimi %86,76 ve %56,28 düşerken; aynı yıl Kuveyt'te düşüş %80,30 ve %88,07 olarak gerçekleşmiştir. Irak ekonomisi 1991 yılında %64,04; Kuveyt ekonomisi %41

oranında daralmıştır. Irak'ta 1990 yılında 179,8 milyar dolar olan nominal GSYH değeri 1991 yılında 59,8 milyar dolara düşmüş, 1990 yılındaki nominal GSYH değerinin tekrar yakalanması 2011 yılını bulmuştur. 1991 yılında Irak'ın ihracatı %84,07 daralırken, Kuveyt'te bu daralma %77,53 olarak gerçekleşmiştir. Bu dönemde askeri harcamaların GSYH'deki payı Kuveyt'te işgal öncesi %8,54 iken 1990 yılında %48,71'e 1991 yılında %117,39'a yükselmesi bu dönem için bir başka dikkat çeken veridir. Irak'ın Kuveyt'i işgali ile başlayan ve akabinde bu olayın etkisiyle gerçekleşen Birinci Körfez Savaşı sonucunda petrol ve doğalgaz üretiminde toplam kayıp Irak için %90 ve %73; Kuveyt için %86,53 ve %93,87 olarak gerçekleşmiştir. Bu olay politik istikrarsızlık olaylarının en ağır durumu olan savaş halinin her iki ülkenin enerji riski ve ekonomik değişkenlere etkisini en net gösteren önemli bir örnek olarak dikkat çekmektedir. Ayrıca bu olaylardan sonra ülkeye uygulanan ambargolar da ayrıca bir politik istikrarsızlık olayı olup, ambargonun sonucunda ülke ekonomisi ağır bir darbe daha almış, ülke potansiyelinin çok gerisinde ekonomik performans seyri izlemiştir. Irak'ın İran ile giriştiği mücadele, Kuveyt'i işgal etme girişimi ve akabinde gerçekleşen Birinci Körfez Savaşı ve ardından ülkeye uygulanan ambargoların yanı sıra bir önemli politik istikrarsızlık olayı da 1998 yılındaki dış güçler tarafından gerçekleştirilen Çöl Tilkisi Operasyonu, Irak tarihinde bir başka önemli toplumsal huzursuzluğa neden olan politik istikrarsızlık olayıdır. Bu operasyon sonucunda petrol ve doğalgaz üretim verilerinin de önemli düşüş olmamakla birlikte, operasyondan önce artış ivmesi kazanan üretim verilerinin hızının kesilmesi kayda değer bir gelişme olup, bu operasyonun etkisini göstermektedir. Ayrıca bu dönemde petrol üretiminde artış gerçekleşirken nominal GSYH değerinin 1998 yılında 85 milyar dolardan 1999 yılında 14 milyar dolara düşmesi tesadüfle açıklamak oldukça güç olup, politik istikrarsızlık niteliğindeki bu olayın etkisinin olduğu açıktır. Bu olaylardan sonra gerçekleşen 11 Eylül saldırıları ve dünyanın Irak'a bakışı, ülkenin enerji güvenliği riskinin ve ekonomik verilere baskının artmasına neden olmuştur. Irak, her an işgal edilecek bir ülke konumuna yükselmesinin ardından Mart 2013'de ABD tarafından işgal edilmiştir. İşgal öncesi 2002 yılında uygulamaya çalıştığı petrol ambargosu nedeniyle petrol ve doğalgazda gerçekleşen %16,14 ve %14,49 düşüşten sonra işgal edildiği 2003 yılında da %36,44 ve %33,90 düşmüştür. 2000 yılında 128,80 milyon ton olan petrol üretimi 2003 yılı sonu itibariyle 66 milyon tona, doğalgaz üretimi ise 3,15 milyar m³'ten 1,56 milyar

m³ düşmüştür. Ülkenin enerji risk değeri artarken, Irak ekonomisi 2002 yılında %6,9; 2003 yılında %33,1 daralmıştır.

Filistin'deki politik istikrarsızlıkların ülke ekonomisine etkisi ise yıllardır süren İsrail sorunu ekseninde gerçekleşmektedir. Bu kapsamda, yaşanan bu olayların Filistin ekonomisine yansımaları yaklaşık olarak yıllık yaklaşık 9,46 milyar dolardır. Bu rakam, Filistin'in 2016 yılı nominal GSYH değerinin yaklaşık 13,4 milyar dolar olduğu düşünüldüğünde politik istikrarsızlık olaylarının ülke ekonomisine etkisi daha da anlam kazanmaktadır. Ayrıca, bu olayların hesaplanamayan birçok maliyet de içerdiği hesaba katıldığında, toplam maliyetin Filistin GSYH'sinin kat ve kat üstünde olduğunu rahatlıkla söylenebilir. İsrail ile mevcut sorunlar Filistin'de yaşanan şiddet olaylarının temel nedeni olmakla birlikte, ülke içindeki siyasi gruplar arasındaki iç çekişmelerde ülkenin politik istikrarsızlığını artıran bir diğer önemli nedendir.

Günümüzde de halen etkisi gösteren Arap Baharı olayları Orta Doğu'nun politik istikrarsızlık kronolojisi açısından, Orta Doğu yakın tarihinin en önemli olayı konumundadır. Zira Tunus'ta başlayan olaylar az ya da çok tüm coğrafyayı ateş çemberine almıştır. Bu olaylar beraberinde iç savaşları, darbeleri, devrimleri, politik şiddet olaylarını ve birçok yerde yönetsel değişiklikleri beraberinde getirmiştir. Libya, Suriye ve Yemen'de iç savaş başlamış; Hüsnü Mübarek, Muammer Kaddafi, Zeynel Abidin Bin Ali gibi yıllardır hüküm süren liderler devrilmiş; Orta Doğunun birçok bölgesinde isyanlar ve şiddete varan gösteriler gerçekleşerek bölgenin politik istikrarsızlığı artmıştır. Bu çalışmada kullanılan ve Dünya Bankası veri tabanından elde edilen politik istikrarsızlık değişkeni Orta Doğu ortalaması, Arap Baharı olayları öncesi -0,610 iken, 2016 yılında -1,004'e yükselmiştir. Libya, Suriye ve Yemen'de bu yükseliş daha şiddetli gerçekleşirken, aynı zamanda bölgede bu olaylardan en çok etkilenen ülkelerin bu ülkeler olduğunu ortaya koymaktadır. Politik istikrarsızlık değişkenindeki bu artışa paralel olarak enerji güvenliği risk değeri de artarak, enerji güvenliği ve politik istikrarsızlık olaylarının yakından ilişkili olduğunu kanıtlar niteliğinde sonuçlar ortaya çıkmıştır. Buna göre 2010 yılında politik istikrarsızlık değişkenine göre Libya, Orta Doğu'nun en istikralı 5'inci ülkesiyken (bkz. Tablo 39) 2011 yılında 12'inci sıraya gerilemiş; enerji güvenliği risk değişkeni ise (bkz. Tablo 34) 2010 yılında 15 Orta Doğu ülkesi arasında en riskli 11'inci ülke iken 2014 yılında (enerji güvenliği risk değerinin hesaplandığı son yıl) en riskli 3'üncü ülke

haline gelmiştir. Enerji güvenliği risk değerlerindeki değişimin verildiği Grafik 13 incelendiğinde enerji güvenliği risk değeri hesaplanan 15 ülkeden İsrail (en riskli yılı:1982), Irak (en riskli yılı:1981) ve Katar (en riskli yılı:1980) hariç diğer bütün ülkelerde enerji güvenliği riskinin en yüksek olduğu dönemin Arap Baharı dönemi olması bu dönemin enerji güvenliği açısından ne kadar kötü sonuçlar doğurduğunu kanıtlar niteliktedir. Dünyanın petrol ve doğalgaz açısından en stratejik konumunda bulunan bölgede Arap Baharı olayları nedeniyle petrol üretimi 2011 yılında Mısır, Cezayir, Tunus, Libya, Yemen ve Suriye’de bir önceki yıla göre düştüğü (bknz. Tablo 41, Tablo 42 ve Grafik 15) görülmektedir. Politik istikrarsızlık seviyesi ve enerji güvenliği riski açısından en dikkat çekici artışın gerçekleştiği ülke olan Libya’da bu düşüş %71 olarak gerçekleşerek, politik istikrarsızlık seviyesinin enerji güvenliği riskini artırdığı önermemizi destekler niteliktedir. Libya haricinde iç karışıklıkların iç savaşa dönüştüğü Suriye’de petrol üretimi 2011’de %8,53; 2012’de 52,33; 2013’de 66,75; 2014’de 45,66; 2015’de 17,95 ve 2016’da 8,06 oranında düşüşler ile birlikte 2010 yılında 18,53 milyar varil petrol üretim 2016 yılında 1,10 milyar varile kadar düşmesi (2010-2016 yılları arasında bu düşüş yüzde olarak %94,06’tir) bu önermeyi destekleyen bir başka önemli örnektir. Bölgedeki önemli petrol üreticisi ülkeler incelendiğinde 2011’de Libya (%71,07); 2012’de İran (%15,05) ve Cezayir (%6,23); 2013’de Suudi Arabistan (%2,07), Katar (%2,34), Kuveyt (%1,66) ve Suriye (%66,75); 2015’de Tunus (%10,27) ve Yemen (%70,49); 2016’da Mısır (%4,5) ile ülkelerin en yüksek düşüşleri yaşadığı yıllar olduğu görülmektedir. Aynı şekilde doğalgaz üretiminde 2011’de Irak (%32,77) ve Libya (%53,28); 2012’de Cezayir (%1,45) ve Suriye (%18,04); 2014’de BAE (%0,65), Mısır (%12,98), Katar (%2), Kuveyt (%7,86), Umman (%4,32) ve Bahreyn (%0,51); 2016’da Yemen (%70,70) ile ülkelerin en yüksek düşüşleri yaşadığı yıllar olmuştur. 2010-2016 yılları arasında petrol ve doğalgaz üretiminde düşüşün gerçekleştiği ülkelere (ve yüzdelerine) bakıldığında petrolde Yemen (%94,53), Suriye (%94,06), Libya (%74,25), Tunus (%26,9), Cezayir (7,41) ve Mısır (%3,41); doğalgazda Yemen (%87,52), Suriye (55,25), Libya (%39,99), Irak (%13,19) ve Mısır (%31,8) şeklinde sıralanmaktadır.

2012-2016 yılları arasındaki petrol ve petrol ürünleri ihracatındaki değişimler incelendiğinde (bknz. Tablo 35) Suriye’de %73, Yemen’de %61, Libya’da %41, Fas

%39, Tunus'ta %30, Katar'da %26, Ürdün'de %26, Kuveyt'te %24, BAE'de %24, Umman'da %23, Mısır'da %23 ve Cezayir'de %22, Irak'ta %17, İran'da %15, İsrail'de %12, Bahreyn'de %11, Suudi Arabistan'da %20 düşüş gerçekleştiği görülmektedir. Burada belirtmek gerekir ki petrol ve petrol ürünleri ihracatındaki parasal düşüşlerin iki nedeni vardır. Birincisi politik istikrarsızlık olayları nedeniyle üretimdeki dalgalanma (bkz. Tablo 41 ve Grafik 15), ikincisi petrol ve doğalgazdaki fiyat hareketleridir. Fiyat hareketleri üzerinde de politik istikrarsızlık olaylarının etkisinin oldukça fazla olduğu düşünüldüğünde Arap Baharı olaylarının hem üretim hem de fiyat hareketlerini olumsuz etkileyerek -bölge ekonomilerinin petrol ve doğalgaza bağımlılıkları da düşünüldüğünde- bölge ekonomileri üzerinde ağır bir tahribat meydana getirmiştir. Bu dönemde İran, Cezayir, Kuveyt, Tunus, Libya, Yemen ve Suriye'de 2010 yılına göre karşılaştırıldığında 2016 yılı sonu itibarıyla nominal GSYH değerinin düştüğü görülmektedir. Nominal GSYH azalış miktarlarına bakıldığında İran'da %14, Cezayir'de %13, Kuveyt'te %4, Tunus'ta %5, Libya'da %55, Yemen'de %12, Suriye'de %64'dür. Büyüme oranlarındaki düşüş yıllarına bakıldığında 2010 yılında Kuveyt %2,37; 2011 yılında Umman %1,11, Tunus %1,92, Libya %62,08, Yemen %12,71 ve Suriye %3,90; 2012 yılında İran %7,44 ve Suriye %30,90; 2013 yılında İran %0,19, Libya %36,80 ve Suriye %36,50; 2014 yılında Irak %0,64, Libya %53,00, Yemen %0,19 ve Suriye %9,90; 2015 yılında İran %1,32, Irak %2,44, Libya %10,30, Yemen %28,10 ve Suriye %5,30; 2016 yılında Libya %3,00, Yemen %9,78 ve Suriye %3,40 şeklinde sıralanmaktadır.

İhracatta büyük ölçüde petrol ve petrol ürünlerine bağımlı ülkelerin bulunduğu coğrafyada Arap Baharı olaylarının da etkisiyle büyük düşüşler gözlenmiştir. Bu göre 2016 yılında 2010 yılına göre ihracattaki azalışlar Yemen'de %90,32; Cezayir'de %46,10; Libya'da %82,67; Kuveyt'te %30,51; Suriye'de %92,85; Suudi Arabistan'da %24,27; Umman'da %28,45; Katar'da %7,15; İran'da %21,02; Mısır'da %26,3; Tunus'ta %23,67; Lübnan'da %8,05 olarak gerçekleşmiştir. Bunun yanında çoğu ülkede ihracat azalırken ithalatın arttığı görülmekte, bu ise dış ticaret dengesinin olumsuz etkilendiği sonucunu doğurmaktadır. Orta Doğu geneline bakıldığında ihracat %2,36 düşerken, ithalatın %15,10 artması durumu özetlemektedir.

Olayların şiddetlendiği 2011 yılında 9 ülkede bir önceki yıla göre DYY net girişlerinin azalması Arap Baharı olaylarının DYY net girişlerine etkisini göstermesi açısından oldukça önemlidir. 2010-2016 yılları arasında DYY net girişleri Yemen’de %397, Irak’ta %90, Katar’da %83, Kuveyt’te %78, Suudi Arabistan’da %75, Libya’da %72, Tunus’ta %48, Lübnan’da %39, Cezayir’de %29, Ürdün’de %9, İran’da %8 oranında azalmıştır. Ayrıca bölgede işsizlik, enflasyon, dış borç ve askeri harcamaların GSYH’deki oranı da olumsuz etkilenmiştir. Burada da en fazla olumsuz etkilen ülkelerin yine Suriye, Libya ve Yemen oldukları görülmektedir. 2010 yılına göre 2016 yılında Suriye, Mısır, Ürdün, Tunus, Fas, Cezayir, Libya, Kuveyt, Lübnan, Türkiye ve Bahreyn olmak üzere 11 ülkede işsizlik oranları artmıştır. Bu alanda liderlik 2011 yılında 2010 yılında %8,40 olan işsizlik oranının 2016 yılında %50 olduğu tahmin edildiği Suriye’dedir. Enflasyon oranlarında ise Suriye, Libya, Katar, Mısır, Cezayir, Yemen, Bahreyn, BAE ve Fas’ta artış olduğu görülmektedir. Bu alanda da en yüksek artış 2010 yılında 4,40 iken 2016 yılında %43,92’ye çıkan Suriye’de gerçekleşmiştir. Askeri harcamaların GSYH’deki payının arttığı ülkeler ise Umman, Cezayir, Kuveyt, Suudi Arabistan, Tunus, Irak ve İran’dır. Suriye ve Libya’nın verileri bulunmamakla birlikte bu ülkelerde de askeri harcamaların arttığını tahmin etmek çok da zor değildir. Ayrıca verileri elde edilebilen 10 ülkeden 7’sinde dış borcun artığının görülmesi bir başka önemli detaydır.

Bu çalışmadan elde edilen bir diğer sonuca göre Orta Doğu ülkelerinin var olan potansiyellerini tam olarak kullanamadıkları, petrol ve doğalgaz gibi büyük öneme sahip doğal kaynakların doğrudan ihracata yönlendirilerek hemen sıcak paraya çevirme yoluna gittikleri, sahip olunan doğal kaynaklardan elde edilen gelirler dışında herhangi bir alternatif üretmedikleri görülmektedir. Concentration Index değerinin Orta Doğu ortalamasının (0,354) dünya ortalamasının (0,064) çok üstünde olmasının yanında petrol ve doğalgazın bazı ülkelerde %90'lara varan ihracattaki payı da bu durumu kanıtlamaktadır. Hatta bu indeks değerinin Irak (0,97) gibi bazı ülkelerde çok daha yüksek seviyelerdedir. Dünyanın süper gücü ilan edilen ABD, Orta Doğu ülkeleri gibi zengin petrol ve doğalgaz kaynaklarına sahip ülkelerinden birisi olmasının yanında bu zenginliğine rağmen aynı zamanda dünyanın en büyük petrol ve doğalgaz ithalatçısı olması çok güzel bir örnektir. ABD’nin bu güce

erişmesinde hem zengin petrol ve doğalgaz rezervlerine sahip olmasına hem de dünyanın birçok yerinden petrol ve doğalgazı ithal ederek geniş bir kaynağa erişebilmesine borçludur. Bu konuda Tablo 32 önemli ipuçları vermektedir. Bu tabloya göre 982 milyon ton ile Orta Doğu bölgesi dünyanın en büyük ham petrol ihracatçısı konumundayken çok büyük rezervlere sahip olan ABD 24 milyon ton ham petrol ihracatı ile dünyada çok küçük bir paya sahiptir. Buna karşın işlenmiş petrol ve petrol ürünleri ihracat rakamları incelendiğinde, Orta Doğu'da 184 milyon ton iken ABD tek başına 203 milyon ton ile Orta Doğu'dan daha fazla ihracat rakamına sahip olduğu görülmektedir. Bu rakam Orta Doğu'nun petrole hiçbir katma değer katmadan satarken, ABD'nin petrole katma değer ekleyerek daha fazla gelir elde ettiğini göstermektedir. Bunun yanında ABD'nin petrol ve doğalgaz üretim ve ithalat rakamları ile petrol (ham ve işlenmiş) ve doğalgaz ihraç rakamları incelendiğinde, ABD hem üretim hem de ithalat yoluyla petrol ve doğalgaz girişinin ABD'den başka ülkelere petrol ve doğalgaz çıkışından kat ve kat üstünde olduğu görülmektedir. Bu veri bize elde edilen bu kaynakların ülke içerisinde tüketildiğini göstermektedir. Kısaca ABD petrol ve doğalgazı “işin kolayına kaçıp” doğrudan dünyaya pazarlamak yerine daha fazla katma değer üretirken, Orta Doğu'nu ABD'nin aksine petrol ve doğalgaza katma değer katmadan doğrudan satışını yapmaktadır. Bu “anlayış farkı” nedeniyle ABD dünyanın en güçlü devleti iken Orta Doğu sorunlar yumağı halindedir.

Bu anlamda Orta Doğu bölgesi için yeni bir enerji politikası hazırlanması gerekmektedir. Fakat bunun önünde çok önemli engeller bulunduğu da bir gerçektir. Buna göre öncelikle bölge ülkelerinde politik istikrarsızlıklara neden olan olayların çözüme kavuşturulması gerekmektedir. Bu olayların kaynağına inildiğinde yukarıda değindiğimiz kurumsal göstergelerdeki zayıflıklar önemli bir husus olmakla birlikte, emperyal güçlerin bölgeye hakim olma çabaları da önemli bir husustur. Tarihsel süreç incelendiğinde kömürün önemli olduğu dönemlerde ülkelerarası çatışmanın ana sebebiyken petrol ve doğalgazın bir enerji kaynağı olarak öne çıkmasıyla ülkeler arası çatışmanın en önemli sebebi petrol ve doğalgaz haline gelmiştir. Bu nedenle bölge ülkeleri üzerinde suni müdahaleler ve zaman zaman bölgeye “demokrasi getirme çabaları” önemli bir politik istikrarsızlık kaynağıdır. Bu duruma çoğu zaman bölgedeki “kukla liderler” çanak tutmaktadır. Birinci Dünya Savaşından önce Orta

Doğu'daki birçok ülkede ortaya çıkan “kukla liderler” bölgenin Osmanlı Devletinden koparılmasından sonra da bölgeye egemen olmak isteyen dış güçler tarafından kullanılmaya devam etmiştir. Politik istikrarsızlık sarmalından bölgenin sıyrılabilmesi için bu “kukla” liderlerin yerine daha güçlü, ülke çıkarlarına hizmet edecek “bağımsız” liderlerin ortaya çıkması gerekmektedir. Fakat bunun önünde de birçok engel mevcuttur. Tarihsel süreç incelendiğinde bölgede milli duruş içerisinde yapılmaya çalışılan her hamle karşılığını savaş, darbe ve suikast gibi anti-demokratik yöntemlerle görmüştür. Bu müdahalelere 1953 yılında İran'da petrol endüstrisini millileştirme girişiminde bulunan Muhammed Musaddık'ın darbe ile yönetimden indirilmesi, 1956 yılında Cemal Abdülnasır'ın Süveyş Kanalı'nın kamulaştırıldığını ilan etmesiyle Fransa, Britanya ve İsrail ordularının Süveyş Kanalı'na saldırmasıyla ortaya çıkan Süveyş Krizi önemli örneklerdir. Bu olayların yanında 1972'de Irak Petrol Şirketi (IPC) ve diğer yabancı şirketlerin millileştirilmesi ve 1973'de İran Petrol İdaresini İran Milli Şirketine katması ve akabinde Suudi Arabistan Lideri Kral Faysal bin Abdulaziz'in Mescid-i Aksa'nın yıkılması üzerine yaptığı cihat çağrısı (bu çağrı birçok video paylaşım sitesinden erişilebilir) emperyal güçlerin tepkisini çekmiş, akabinde 1973 yılında Dördüncü Arap-İsrail Savaşı yaşanmıştır. Dördüncü Arap-İsrail Savaşının çıkmasında batılı güçlerin sorumlu tuttuğu Suudi Arabistan Kralı Faysal bin Abdulaziz'in bu olaydan çok geçmeden kendi sarayında, öz yeğeni tarafından suikast sonucu öldürülmesi aslında Orta Doğu'daki “liderlere” gizli bir gözdağı mesajıydı. Bölgede güçlü ve milli duruş sergileyen liderlerin bir şekilde ortadan kaldırılması, yerine egemen güçlere hizmet eden “kukla” liderlerin yerleşmesi petrol zengini bu ülkelerde akılcı bir enerji politikası ve üretim çeşitlendirilmesi yapılması yönünde politikalar üretmek yerine petrol ve doğalgaz kaynaklarını egemen güçlerin çıkarlarına göre kullanmışlardır. Uluslararası arenada güçlü duramayan bu liderler koltuklarında kalma uğruna emperyal güçlerle “kılıç dansı” yapmışlar, ortaya çıkan anlaşmazlıkların hemen akabinde sorun yaşanan ülkelere yüklü silah alımı yaparak batılı güçlerin tehditlerinden böylece kurtulmuşlardır. Yakın zamanda gerçekleşen Katar ile bazı Arap Ülkeleri arasında ortaya çıkan sorundan çok kısa bir zaman sonra Katar'ın ABD ile yaptığı silah anlaşması birçok yerde Katar'ın ABD'ye verdiği “haraç” şeklinde yorumlanmıştır. Ayrıca son dönemde uluslararası arenada doların gücü sorgulanırken, bu gücün oluşmasında çok önemli bir rolü olan petro-dolar meselesi de ayrıca sorgulanması

gereken önemli bir husustur. Yaser Arafat ile birlikte Filistin İsrail sorunun çözümü için çok önemli adımların atıldığı Oslo Barış sürecinin mimarlarından olan dönemin İsrail Başbakanı Yitshak Rabin'in 1995 yılında suikast sonucu öldürülmesi yine bölgede birilerinin barış istemediği izlenimi uyandırmaktadır.

Özetle Orta Doğu'da var olan politik istikrarsızlıklar birçok ekonomik değişkenin yanı sıra dünyanın en önemli petrol ve doğalgaz üreticisi ülkelerin bulunmasından dolayı enerji güvenliğini de tehdit ederek politik istikrarsızlıkların bu ülkeler için ekonomik etkileri ağırlaştırmaktadır. Politik istikrarsızlıkların en büyük kaynağı kurumsal zayıflıklar olmakla birlikte emperyal güçlerin gizli veya açık müdahaleleri bölgenin politik istikrarsızlığını artırmaktadır. Politik istikrarsızlıkların çözümü yanında milli menfaatlere uygun enerji politikaları ile sahip olunan zengin petrol ve doğalgaz kaynaklarının daha verimli kullanılması gerekmektedir. Bu ülkeler için en önemli ekonomik potansiyeli olan enerji kaynaklarını hem enerji yoğun ileri teknoloji ürünler üretmede girdi olarak hem de bu ürünleri üretmede gerekli sermayeyi sağlama açısından kullanılarak önemli bir ekonomik kalkınma ve büyüme hamlesi oluşturulabilir. Fakat politik istikrarsızlık açısından son derece yoğun olayların yaşandığı böyle bir bölgede yönetimlerin var olan bu potansiyeli en verimli şekilde kullanarak sağlıklı ekonomi politikaları oluşturmaları ve uygulamaları çok kolay görülmemektedir. Ayrıca bölgede güçlü ve bağımsız liderlerin eksikliği de önemli bir sorundur. Türkiye gibi enerji kaynakları açısından dışa bağımlı bölge ülkelerinde ise hem ülkelerinde yaşanan politik istikrarsızlık olaylarından hem de bölge genelindeki politik istikrarsızlık olaylarından etkilenmekte, literatürde belirtilen politik istikrarsızlıkların ekonomik değişkenlere olumsuz etkilerini derinden yaşamaktadırlar.

KAYNAKÇA

- Abaidoo R (2011) Economic Growth and Energy Consumption In An Emerging Economy: Augmented Granger Causality Approach. *Research in Business and Economics Journal* 4.
- Acaravcı A ve Ozturk I (2010) Electricity Consumption-Growth Nexus: Evidence From Panel Data For Transition Countries. *Energy Economics* 32(3):604-608. doi: dx.doi.org/10.1016/j.eneco.2009.10.016
- Adams S, Klobodu EK ve Opoku EE (2016) Energy consumption, political regime and economic growth in sub-Saharan Africa. *Energy Policy* 96:36-44. doi: dx.doi.org/10.1016/j.enpol.2016.05.029
- Adebola SS (2011) Electricity Consumption and Economic Growth: Trivariate Investigation In Botswana With Capital Formation. *International Journal of Energy Economics and Policy* 1(2):32-46.
- Aisen A ve Veiga FJ (2013) How does political instability affect economic growth? *European Journal of Political Economy* 29:151-167. doi: dx.doi.org/10.1016/j.ejpoleco.2012.11.001
- Akarca AT ve Long TV (1980) On The Relationship Between Energy and GNP: A Reexamination. *The Journal of Energy and Development* :326-331.
- Akinlo AE (2008) Energy consumption and economic growth: evidence from 11 Sub-Sahara African countries. *Energy Economics* 30(5):2391-2400. doi: dx.doi.org/10.1016/j.eneco.2008.01.008
- Akkuş Ö (2017) Ekonomik Politika Belirsizliği ve Politik İstikrarsızlığın Büyüme Üzerindeki Etkisi. *Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 17(3):27-42.
- Alcántar-Toledo J ve Venieris YP (2014) Fiscal policy, growth, income distribution and sociopolitical instability. *European Journal of Political Economy* 34:315–331. doi:dx.doi.org/10.1016/j.ejpoleco.2014.03.002
- Al Jazeera Türk. *Ülke Profilleri*. <http://www.aljazeera.com.tr> (28 Temmuz 2017).
- Al Jazeera. *Country profile*. <http://www.aljazeera.com> (28 Temmuz 2017).
- Alesina A ve Perotti R (1996) Income distribution, political instability, and investment. *European Economic Review* 40(6):1203-1228. doi: dx.doi.org/10.1016/0014-2921(95)00030-5

- Alesina A, Ozler S, Roubini N ve Swagel P (1996) Political instability and economic growth. *Journal of Economic Growth* 1(2):189-211. doi: dx.doi.org/10.1007/BF00138862
- Al-Haj A (2012). *Yemen says more than 2,000 killed in uprising.* https://www.washingtonpost.com/world/middle-east/yemen-says-more-than-2000-killed-in-uprising/2012/03/18/gIQAG0tLS_story.html?utm_term=.73d54d28a28a (18 Eylül 2017).
- Al-Jazeera (2011a). *Yemen MPs Resign Over Violence.* <https://www.aljazeera.com/news/middleeast/2011/02/201122314112793183.html> (18 Eylül 2017).
- Al-Jazeera (2011b). *Egyptian state security disbanded.* <https://www.aljazeera.com/news/middleeast/2011/03/20113151885983516.html> (20 Eylül 2017).
- Allarda G, Martinez CA ve Williams C (2012) Political instability, pro-business market reforms and their impacts on national systems of innovation. *Research Policy* 41(3):638-651. doi: dx.doi.org/10.1016/j.respol.2011.12.005
- Al-Mulali U ve Ozturk I (2015) The effect of energy consumption, urbanization, trade openness, industrial output, and the political stability on the environmental degradation in the MENA (Middle East and North African) region. *Energy* 84:382-389. doi:dx.doi.org/10.1016/j.energy.2015.03.004
- Al-Muslimi F (2016). *A History of Missed Opportunities: Yemen and the GCC.* <http://carnegie-mec.org/diwan/62405> (20 Eylül 2017).
- Alper AE (2018) BRICS-T Ülkelerinde Politik İstikrar ve Ekonomik Performans İlişkisi Üzerine Bir Analiz. *Business and Economics Research Journal* 9(1):49-56. doi: dx.doi.org/10.20409/berj.2017.88
- Altınay G ve Karagol E (2005) Electricity consumption and economic growth: evidence from Turkey. *Energy Economics* 27(6):849-856.
- Amiri A ve Zibaei M (2012) Granger causality between energy use and economic growth in France with using geostatistical models. *University Library of Munich Germany, MPRA Paper No:36357.*

- Apergis N ve Payne JE (2010) Energy consumption and growth in South America: Evidence from a panel error correction model. *Energy Economics* 32(6):1421-1426. doi: dx.doi.org/10.1016/j.eneco.2010.04.006
- Arıkan P (2016) İran, Musaddık ve Darbe. *Ortadoğu Analiz* 8(76):19-21.
- Arlt J ve Mandel M (2014) The reaction function of three central banks of Visegrad group. *Prague Economic Papers* 23(3):269-289. doi: dx.doi.org/10.18267/j.pep.484
- Asghar Z (2008) Energy-GDP relationship: a causal analysis for the five countries of South Asia. *Applied Econometrics and International Development* 8(1):167-180.
- Azam M, Khan AQ, Bakhtyar B ve Emirullah C (2015) The causal relationship between energy consumption and economic growth in the ASEAN-5 countries. *Renewable and Sustainable Energy Reviews* 47:732-745.
- Baltagi BH (2005) *Econometric Analysis of Data Panel*. (John Wiley ve Sons Ltd., Third Edition , England)
- Barro RJ (1998) Notes on Growth Accounting. *National Bureau of Economic Research Working Paper Series No. 6654*.
- Batty D (2011). *Egypt Bomb Kills New Year Churchgoers*. <https://www.theguardian.com/world/2011/jan/01/egypt-bomb-kills-new-year-churchgoers> (20 Eylül 2017).
- Batur Ş (2015). *Kral Faysal Suikasti*. <http://www.tuicakademi.org/kral-faysal-suikasti/> (20 Eylül 2017).
- BBC (2006). *Israel warns foes despite truce*. http://news.bbc.co.uk/2/hi/middle_east/4791125.stm (12 Eylül 2017).
- BBC (2012). *Tunisia Prime Minister Hamadi Jebali resigns*. <http://www.bbc.com/news/world-africa-21508498> (20 Eylül 2017).
- BBC (2014). *Syria conflict: Rebels evacuated from Old City of Homs*. <http://www.bbc.com/news/world-middle-east-27306525> (19 Eylül 2017).
- BBC Türkçe (2015a). *Rus uçağı bu 'düzenekle mi düşürüldü?'*. http://www.bbc.com/turkce/haberler/2015/11/151118_isid_dabiq_rus_ucak_b_omba (19 Eylül 2017).

- BBC Türkçe (2015b). *Rusya: Mısır'da düşen uçakta bomba vardı.* http://www.bbc.com/turkce/haberler/2015/11/151117_rus_ucak_misir (19 Eylül 2017).
- BBC Türkçe. *Irak'ın yakın tarihi.* http://www.bbc.co.uk/turkish/indepth/story/2004/02/printable/040202_irak_kronoloji.shtml (19 Eylül 2017).
- Belke A, Dobnik F ve Dreger C (2011) Energy consumption and economic growth: New insights into the cointegration relationship. *Energy Economics* 35(5):782-789. doi: dx.doi.org/10.1016/j.eneco.2011.02.005
- Bellettini G (1998) Aggregate uncertainty, political instability and income redistribution. *European Journal of Political Economy* 14(1):19-33.
- Bellettini G, Ceroni CB ve Prarolo G (2013) Political persistence and economic growth. *European Journal of Political Economy* 31:165-179. doi:dx.doi.org/10.1016/j.ejpoleco.2013.05.002
- Belloumi M (2009) Energy consumption and GDP in Tunisia: cointegration and causality analysis. *Energy Policy* 37(7):2745-2753. doi: dx.doi.org/10.1016/j.enpol.2009.03.027
- Bertelsmann Foundation. *Bertelsmann Transformation Index.* <https://www.bti-project.org/en/reports/downloads/bti-2016> (21 Ekim 2017).
- Bienen H ve Walle NV (1991) *Of time and power: leadership duration in the modern world.* (Stanford University Press)
- Binh PT (2011) Energy consumption and economic growth in Vietnam: threshold cointegration and causality analysis. *International Journal of Energy Economics and Policy* 1(1):1-17.
- Borozan D (2013) Exploring the relationship between energy consumption and GDP: Evidence from Croatia. *Energy Policy* 59:373-381. doi:dx.doi.org/10.1016/j.enpol.2013.03.061
- Boubakri N, Ghoul SE ve Saffar W (2015) Firm growth and political institutions. *Journal of Multinational Financial Management*, 31:104–125. doi:dx.doi.org/10.1016/j.mulfin.2015.05.003
- Börzel TA (2002) Non-State Actors and the Provision of Common Goods. Compliance with International Institutions. (Ed. A. Héritier. *Common*

- Goods:Reinveting European and International Governance*). pp.155-178. (Rowman ve Littlefield Publisher, Lanham, United States of America)
- BP (2017) *Statistical Review of World Energy*. <https://www.bp.com> (12 Eylül 2017).
- Brückner M ve Gradstein M (2015) Income growth, ethnic polarization, and political risk: Evidence from international oil price shocks. *Journal of Comparative Economics* 43(3):575-594. doi: dx.doi.org/10.1016/j.jce.2014.05.005
- Butkiewicz JL ve Yanikkaya H (2005) The impact of sociopolitical instability on economic growth: Analysis and implications. *Journal of Policy Modeling*, 27(5):629-645. doi: dx.doi.org/10.1016/j.jpolmod.2005.04.001
- Byrne M (2013). *CIA Admits It Was Behind Iran's Coup*. <http://foreignpolicy.com/2013/08/19/cia-admits-it-was-behind-irans-coup/> (12 Eylül 2017).
- Campos NF ve Karanasos MG (2008) Growth, volatility and political instability: Non-linear time-series evidence for Argentina, 1896-2000. *Economics Letters* 100(1):135-137. doi: dx.doi.org/10.1016/j.econlet.2007.12.013
- Campos NF ve Nugent JB (2002) Who is afraid of political instability? *Journal of Development Economics*, 67(1):157-172. doi: dx.doi.org/10.1016/S0304-3878(01)00181-X
- Campos NF, Karanasos MG ve Tan B (2012) Two to tangle: Financial development, political instability and economic growth in Argentina. *Journal of Banking ve Finance* 36(1):290-304. doi: dx.doi.org/10.1016/j.jbankfin.2011.07.011
- Canh LQ (2011) Electricity consumption and economic growth in Vietnam: A cointegration and causality analysis. *Journal of Economics and Development* 13(3):24-36.
- Caporalea T ve Leirer J (2010) Take the money and run: Political turnover, rent-seeking and economic growth. *Journal of Economic Behavior ve Organization* 76(2):406-412. doi: dx.doi.org/10.1016/j.jebo.2010.07.005
- Center for American Progress (2004). *In Their Own Words: Iraq's "Imminent" Threat*.<https://www.americanprogress.org/issues/security/news/2004/01/29/459/in-their-own-words-iraqs-imminent-threat> (10 Eylül 2017).
- Center for System Peace (CSP). *Polity IV Annual Time-Series, 1800-2016; Coup D'État Events, 1946-2016; High Casualty Terrorist Bombings, 1989-2017;*

- Major Episodes of Political Violence; State Fragility Index and Matrix, Time-Series Data, 1995-2016* <http://www.systemicpeace.org> (02 Ağustos 2017).
- Center for Systemic Peace (CSP). *State Fragility Index and Matrix*. <http://www.systemicpeace.org/inscr/SFIImatrix2015c.pdf> (02 Ağustos 2017).
- Chandran VG, Sharma S ve Madhavan K (2010) Electricity consumption–growth nexus: The case of Malaysia. *Energy Policy* 38(1):606-612. doi: dx.doi.org/10.1016/j.enpol.2009.10.013
- Chang T, Chen WY, Gupta R ve Nguyen DK (2015) Are stock prices related to the political uncertainty index in OECD countries? Evidence from the bootstrap panel causality test. *Economic Systems* 39(2):288-300. doi: dx.doi.org/10.1016/j.ecosys.2014.10.005
- Chen B ve Feng Y (1996) Some political determinants of economic growth: Theory and empirical implications. *European Journal of Political Economy* 12(4):609-627.
- Cheng BS (1995) An investigation of cointegration and causality between energy consumption and economic growth. *The Journal of Energy and Development* 21(1):73-84.
- Cheng BS ve Lai TW (1997) An investigation of co-integration and causality between energy consumption and economic activity in Taiwan. *Energy Economics* 19(4):435-444.
- Chiou-Wei ZS, Chen CF ve Zhu Z (2008) Economic growth and energy consumption revisited-evidence from linear and nonlinear Granger causality. *Energy Economics* 30(6):3063-3076. doi: dx.doi.org/10.1016/j.eneco.2008.02.002
- CNN. *1993 World Trade Center Bombing Fast Facts*. <https://edition.cnn.com/2013/11/05/us/1993-world-trade-center-bombing-fast-facts> (22 Mart 2018).
- Cumming D, Rui O ve Wu Y (2016) Political instability, access to private debt, and innovation investment in China. *Emerging Markets Review* 29:68-81. doi: dx.doi.org/10.1016/j.ememar.2016.08.013
- Çelik S, Deniz P ve Eken S (2008) Eşbütünleşme Analiziyle Türkiye İçin İkiz Açıklar Hipotezi: 1996-2006. 2. *Ulusal İktisat Kongresi*. İzmir, 20-22 Şubat.
- Çelikpala M (2014) Enerji Güvenliği: NATO'nun Yeni Tehdit Algısı. *Uluslararası İlişkiler* 10(40):75-99.

- Dahmardeh N, Mahmoodi M ve Mahmoodi E (2012) Energy consumption and economic growth: Evidence from 10 Asian developing countries. *Journal of Basic and Applied Scientific Research* 2(2):1385-1390.
- Delgado BM (2011) Energy security indices in Europe. *Economic Challenges for Energy Workshop*. Madrid, February 7-8th 2011.
- Destek MA (2016) Natural gas consumption and economic growth: Panel evidence from OECD countries. *Energy* 114:1007-1015. doi:dx.doi.org/10.1016/j.energy.2016.08.076
- Durnev A, Enikolopov R, Petrova M ve Santarosa V (2015) Politics, instability, and composition of international investment flows. *Journal of Corporate Finance* 30:299-324. doi:dx.doi.org/10.1016/j.jcorpfin.2014.12.013
- Economist Intelligence Unit. <https://www.eiu.com> (02 Ağustos 2017).
- Eden SH ve Hwang BK (1984) The relationship between energy and GNP: further results. *Energy economics* 6(3):186-190.
- Erbaykal E (2008) Disaggregate energy consumption and economic growth: evidence from Turkey. *International Research Journal of Finance and Economics* 20(20):172-179.
- Erdal L ve Karakaya E (2012) Enerji Arz Güvenliğini Etkileyen Ekonomik, Siyasî ve Coğrafî Faktörler. *Uludağ Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi* 31(1):107-136.
- Erkmen S (2008) 1945-1989 Yılları Arasında ABD'nin Kuzey Irak Politikası. *Akademik Orta Doğu*, 3(1):67-96.
- Erol U ve Yu ES (1987) On the causal relationship between energy and income for industrialized countries. *The Journal of Energy and Development*:113-122.
- Etheredge L (2008). *The Yom Kippur War of 1973*. <https://www.britannica.com/event/Yom-Kippur-War> (12 Eylül 2017).
- Ferguson R, Wilkinson W ve Hill R (2000) Electricity use and economic development. *Energy policy* 28(13):923-934.
- Fidan C. 20. Yüzyılda Ortadoğu'da Darbeler. https://www.academia.edu/5031591/20_yy.da_Ortado%C4%9Fuda_Darbeler (09 Ekim 2017).
- Fisch JH (2011) Real call options to enlarge foreign subsidiaries-The moderating effect of irreversibility on the influence of economic volatility and political

- instability on subsequent FDI. *Journal of World Business* 46(4):517–526. doi: dx.doi.org/10.1016/j.jwb.2010.10.012
- Fosu A (2001) Political instability and economic growth in developing economies: some specification empirics. *Economics Letters* 70(2):289-294.
- Freedom House. <https://freedomhouse.org/report-types/freedom-world> (12 Kasım 2017).
- Freedom House. *Country and Territory Ratings and Statuses 1972-2016*. <https://freedomhouse.org/report/fiw-2017-table-country-scores> (12 Kasım 2017).
- Freedom House. *Freedom in the World 2017 Methodology*. <https://freedomhouse.org/report/methodology-freedom-world-2017> (12 Kasım 2017).
- Freedom House. *Frequently Asked Quest.* <https://freedomhouse.org/content/frequently-asked-questons> (12 Kasım 2017).
- Gelo T (2009) Causality between economic growth and energy consumption in Croatia. *Zbornik radova Ekonomskog fakulteta u Rijeci: časopis za ekonomsku teoriju i praksu* 27(2):327-348.
- Ghosh S (2002) Electricity consumption and economic growth in India. *Energy policy* 30(2):125-129.
- Glasure YU ve Lee AR (1997) Cointegration error-correction, and the relationship between GDP and energy- the case of South Korea and Singapore. *Resource and Energy Economics* 20(1):17–25.
- Global Energy Institute. *Energy Security Risk Index*. <https://www.globalenergyinstitute.org/energy-security-risk-index> (30 Mayıs 2017).
- Gupta DK, Madhavan M ve Blee A (1998) Democracy, Economic Growth and Political Instability: An Integrated Perspective. *Journal of Socio-Economics* 27(5):587-611.
- Gurgul H ve Lach L (2013) Political instability and economic growth: Evidence from two decades of transition in CEE. *Communist and Post-Communist Studies* 46(2):189–202. doi:dx.doi.org/10.1016/j.postcomstud.2013.03.008

- Haber 7 (2007). *Ortadoğu'da Dönüm Noktası: 6 Gün Savaşı*. <http://www.haber7.com/dunya/haber/245910-ortadoguda-donum-noktasi-6-gun-savasi> (12 Eylül 2017).
- Halil M (2016). *İsrail'in Filistin'deki Varlığı Ülke Ekonomisine Darbe Vuruyor*. (Röp: Aydoğdu, A.S.) <https://aa.com.tr/tr/dunya/israilin-filistindeki-varligi-ulke-ekonomisine-darbe-vuruyor/542776> (12 Eylül 2017).
- Hossein SS, Yazdan GF ve Hasan S (2012) Consideration the relationship between energy consumption and economic growth in oil exporting country. *Procedia-Social and Behavioral Sciences* 62:52-58.
- Hou Q (2009) The relationship between energy consumption growths and economic growth in China. *International journal of economics and finance* 1(2):232-237.
- Hotunluoğlu H ve Özçağ M (2012) İnternet Kullanımının Vergi Gelirlerine Etkisi: OECD Üyesi Ülkeler İçin Ampirik Bir Analiz. *Maliye Dergisi* (163):354-366.
- Hüseyin K (2006). *Irak'ta Darbeler Tarihi*. http://www.ydh.com.tr/HD2014_irakta-darbeler-tarihi.html (21 Eylül 2017).
- IEA (2016). Key World Energy Statistics 2016.
- IEA (2017). *What Is Energy Security?* <https://www.iea.org/topics/energysecurity/subtopics/whatisenergysecurity> (30 Mayıs 2017).
- IHS Markit. *Global Insight Country Risk Ratings*. <https://ihsmarkit.com> (02 Ağustos 2017).
- Im KS, Pesaran MH ve Shin Y (2003) Testing for unit roots in heterogeneous panels. *Journal of econometrics* 115(1):53-74. doi: dx.doi.org/10.1016/S0304-4076(03)00092-7
- Imran K ve Siddiqui MM (2010) Energy consumption and economic growth: a case study of three SAARC countries. *European Journal of Social Sciences* 16(2):206-213.
- Independent (2016). *Syrian civil war timeline: Tracking five years of conflict*. <http://www.independent.co.uk/news/world/middle-east/syrian-civil-war-timeline-tracking-five-years-of-conflict-a6929411.html> (19 Eylül 2017).
- International Monetary Fund. *IMF Data*. <http://data.imf.org> (02 Kasım 2017).

- Islam F, Shahbaz M, Ahmed AU ve Alam MM (2013) Financial development and energy consumption nexus in Malaysia: a multivariate time series analysis. *Economic Modelling* 30:435-441. doi:dx.doi.org/10.1016/j.econmod.2012.09.033
- Jadhav P (2012) Determinants of foreign direct investment in BRICS economies: Analysis of economic, institutional and political factor. *Procedia - Social and Behavioral Sciences* 37:5-14. doi: dx.doi.org/10.1016/j.sbspro.2012.03.270
- Jobert T ve Karanfil F (2007) Sectoral energy consumption by source and economic growth in Turkey. *Energy Policy* 35(11):5447-5456. doi:10.1016/j.enpol.2007.05.008
- Jong-A-Pin R (2009) On the measurement of political instability and its impact on economic growth. *European Journal of Political Economy* 25(1):15-29. doi: dx.doi.org/10.1016/j.ejpoleco.2008.09.010
- Jumbe CB (2004) Cointegration and causality between electricity consumption and GDP: empirical evidence from Malawi. *Energy economics* 26(1):61-68.
- Kahn JA (2001) Finite Horizons, Political Economy, and Growth. *Review of Economic Dynamics*, 4(1):1-25. doi: dx.doi.org/10.1006/redy.2000.0111
- Kakar ZK, Khilji BA ve Khan MJ (2011) Financial Development and Energy Consumption: Empirical Evidence from Pakistan. *International Journal of Trade, Economics and Finance* 2(6):469-471 doi:10.7763/IJTEF.2011.V2.150
- Kao C (1999) Spurious regression and residual-based tests for cointegration in panel data. *Journal of econometrics*, 90(1):1-44. doi: dx.doi.org/10.1016/S0304-4076(98)00023-2
- Karabulut B (2016) Enerji Güvenliğine Küresel Ölçekte Bir Bakış. *Savunma Bilimleri Dergisi* 15(1):31-54.
- Karagöl E, Erbaykal E ve Ertuğrul H (2007) Türkiye’de Ekonomik Büyüme İle Elektrik Tüketimi İlişkisi: Sınır Testi Yaklaşımı. *Doğuş Üniversitesi Dergisi*, 8(1):72-80.
- Karhan G, Silinir M, Çayın M ve Aydeniz N (2012) Enerji ve Ekonomik Büyüme İlişkisi: Türkiye Örneği. *Batman University Journal of Life Sciences*, 2(1):80-87.

- Karunanithi AT, Garmestani AS, Eason T, ve Cabezas H (2011) The characterization of socio-political instability, development and sustainability with Fisher information. *Global Environmental Change* 21(1):77-84. doi: dx.doi.org/10.1016/j.gloenvcha.2010.11.002
- Khan SU ve Saqib OF (2011) Political instability and inflation in Pakistan. *Journal of Asian Economics* 22(6):540-549. doi: dx.doi.org/10.1016/j.asieco.2011.08.006.
- Kırpatrick DD (2011). *Egypt Erupts in Jubilation as Mubarak Steps Down*. <http://www.nytimes.com/2011/02/12/world/middleeast/12egypt.html?pagewanted=all> (10 Eylül 2017).
- Klomp J ve Haan J (2009) Political institutions and economic volatility. *European Journal of Political Economy* 25(3):311-326. doi: dx.doi.org/10.1016/j.ejpoleco.2009.02.006
- Knutsen CH (2013) Democracy, State Capacity, and Economic Growth. *World Development*. 43:1-18. doi:dx.doi.org/10.1016/j.worlddev.2012.10.014
- KOF Swiss Economic Institute. *KOF Globalisation Index*. <http://globalization.kof.ethz.ch> (02 Kasım 2017).
- Korkmaz S ve Yılıgör M (2012) Enerji Tüketimi-İktisadi Büyüme İlişkisi. *Kocaeli Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 22:111-125.
- Kök R ve Şimşek N (2006) Endüstri-İçti Dış Ticaret, Patentler ve Uluslararası Teknolojik Yayılma. *Türkiye Ekonomi Kurumu Uluslararası Ekonomi Konferansı*. Ankara, 11-13 Eylül 2006.
- Kraft J ve Kraft A (1978) On the relationship between energy and GNP. *The Journal of Energy and Development* :401-403.
- Kruyt B, van Vuuren DP, de Vries HJ ve Groenenberg H (2009) Indicators for energy security. *Energy Policy* 37(6):2166-2181. doi: dx.doi.org/10.1016/j.enpol.2009.02.006
- Lau E, Chye XH ve Choong CK (2011) Energy-Growth Causality: Asian Countries Revisited. *International Journal of Energy Economics and Policy* 1(4):140-149.
- Le QV ve Zak PJ (2006) Political risk and capital flight. *Journal of International Money and Finance* 25(2):308-329. doi: dx.doi.org/10.1016/j.jimonfin.2005.11.001

- Lee CC, Chang CP ve Chen PF (2008) Energy-income causality in OECD countries revisited: The key role of capital stock. *Energy Economics* 30(5):2359-2373. doi: dx.doi.org/10.1016/j.eneco.2008.01.005
- Lehkonen H ve Heimonen K (2015) Democracy, political risks and stock market performance. *Journal of International Money and Finance*, 59:77-99. doi:dx.doi.org/10.1016/j.jimonfin.2015.06.002
- Levin A, Lin CF ve Chu CSJ (2002) Unit root tests in panel data: asymptotic and finite-sample properties. *Journal of econometrics* 108(1):1-24. doi: dx.doi.org/10.1016/S0304-4076(01)00098-7
- Loi ND (2012) Energy consumption and economic development: Granger causality analysis for Vietnam. *Vietnam Development and Policies Research Centre (DEPOCEN) Working Paper No:14*.
- Lu WC (2016) Electricity consumption and economic growth: Evidence from 17 Taiwanese industries. *Sustainability*, 9(1):50-65. doi:doi:10.3390/su9010050
- Lucifora C ve Moriconi S (2015) Political instability and labour market institutions. *European Journal of Political Economy*, 39:201-221. doi:dx.doi.org/10.1016/j.ejpoleco.2015.05.003
- Mahadevan R ve Asafu-Adjaye J (2007) Energy consumption, economic growth and prices: a reassessment using panel VECM for developed and developing countries. *Energy Policy* 35(4):2481-2490.
- Man G (2014) Political competition and economic growth: A nonlinear relationship? *European Journal of Political Economy*, 36:287-302. doi: dx.doi.org/10.1016/j.ejpoleco.2014.09.002
- Man G (2016) Political Competition and Growth in Global Perspective: Evidence From Panel Data. *Journal of Applied Economics* 29(2):363-382.
- Maddala GS ve Wu S (1999) A comparative study of unit root tests with panel data and a new simple test. *Oxford Bulletin of Economics and statistics* 61(S1):631-652. doi: 10.1111/1468-0084.0610s1631
- Manning N (2014). How can we measure state capacity? Do you start upstream or downstream?. <https://blogs.worldbank.org/governance/how-can-we-measure-state-capacity-do-you-start-upstream-or-downstream> (14 Mart 2018).
- Martin P ve Rogers CA (2000) Long-term growth and short-term economic instability. *European Economic Review* 44(2):359-381.

- Mehrara M (2007) Energy consumption and economic growth: the case of oil exporting countries. *Energy policy* 35(5):2939-2945. doi: dx.doi.org/10.1016/j.enpol.2006.10.018
- Menegaki AN ve Ozturk I (2013) Growth and energy nexusin Europe revisited: Evidence from a fixed effects political economy model. *Energy Policy* 61:881-887. doi:dx.doi.org/10.1016/j.enpol.2013.06.076
- Metcalf GE (2013) The Economics Of Energy Security. *NBER Working Paper No:19729*.
- Miljkovic D ve Rimal A (2008) The impact of socio-economic factors on political instability: A cross-country analysis. *The Journal of Socio-Economics* 37(6):2454-2463. doi: dx.doi.org/10.1016/j.socec.2008.04.007
- milliyet.com.tr. *Petrol bulundu, Batman uçtu! Şimdi ise...* <http://www.milliyet.com.tr/petrol-bulundu-batman-uctu-simdi-ekonomi-2647226> (20 Şubat 2018).
- Morshed HAS (2010) A Panel Cointegration Analysis of the Euro area money demand. Master thesis, Lund University, Department of Statistics.
- Mozumder P ve Marathe A (2007) Causality relationship between electricity consumption and GDP in Bangladesh. *Energy Policy* 35(1):395-402. doi: dx.doi.org/10.1016/j.enpol.2005.11.033
- Mucuk M ve Uysal D (2009) Türkiye Ekonomisinde Enerji Tüketimi ve Ekonomik Büyüme. *Maliye Dergisi* 157:105-115.
- Mutascu M (2016) A bootstrap panel Granger causality analysis of energy consumption and economic growth in the G7 countries. *Renewable and Sustainable Energy Reviews* 63:166-171. doi:dx.doi.org/10.1016/j.rser.2016.05.055
- Naar I (2013). *Timeline: Arab Spring*. <https://www.aljazeera.com/indepth/interactive/2013/12/timeline-arab-spring-20131217114018534352.html> (10 Eylül 2017).
- Nazlıoğlu Ş (2010) Makro İktisat Politikalarının Tarım Sektörü Üzerindeki Etkileri: Gelişmiş ve Gelişmekte Olan Ülkeler İçin Bir Karşılaştırma. Yayınlanmamış Doktora Tezi, Erciyes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kayseri.
- OECD. *Country Risk Classification*. <http://www.oecd.org/tad/xcred/crc.htm> (11 Şubat 2017).

- Odhiambo NM (2009) Energy consumption and economic growth nexus in Tanzania: An ARDL bounds testing approach. *Energy Policy* 37(2):617-622. doi: dx.doi.org/10.1016/j.enpol.2008.09.077
- Oh W ve Lee K (2004) Causal relationship between energy consumption and GDP revisited: the case of Korea 1970–1999. *Energy economics* 26(1):51-59.
- Ortadoğu Analiz. Irak'ta Darbeler. http://www.orsam.org.tr/files/OA/76/11_info2.pdf (20 Eylül 2017).
- Pamir N (2005) Enerji Politikaları ve Küresel Gelişmeler. *Stratejik Analiz* 6(68):57-73.
- Paul S ve Bhattacharya RN (2004) Causality between energy consumption and economic growth in India: a note on conflicting results. *Energy economics* 26(6):977-983.
- Palestinian Central Bureau of Statistics-PCBS, www.pcbs.gov.ps (08 Ağustos 2017).
- Pedroni P (1999) Critical values for cointegration tests in heterogeneous panels with multiple regressors. *Oxford Bulletin of Economics and statistics*, 61(S1), 653-670. doi: dx.doi.org/10.1111/1468-0084.0610s1653
- Pedroni P (2004) Panel cointegration: asymptotic and finite sample properties of pooled time series tests with an application to the PPP hypothesis. *Econometric theory*, 20(3), 597-625. doi: dx.doi.org/10.1017/S0266466604203073
- Rachdi H ve Saidi H (2015) Democracy and Economic Growth: Evidence in MENA countries. *Procedia - Social and Behavioral Sciences* 191:616-621. doi: dx.doi.org/10.1016/j.sbspro.2015.04.644
- Radu M (2015) Political stability - a condition for sustainable growth in Romania? *Procedia Economics and Finance* 30:751–757. doi: dx.doi.org/10.1016/S2212-5671(15)01324-6
- Rahman MM ve Mamun SA (2016) Energy use, international trade and economic growth nexus in Australia- New evidence from an extended growth model. *Renewable and Sustainable Energy Reviews* 64:806–816.
- Revolvy. *Saudi-Yemeni War*. <https://www.revolvy.com> (11 Eylül 2017).
- Richardson O (2016). *Partitions, Coups, And Colonies: A Timeline For The Middle-East*. <https://www.fort-russ.com/2016/04/partitions-coups-and-colonies-timeline> (11 Eylül 2017).

- Roe MJ ve Siegel JI (2011) Political instability: Effects on financial development, roots in the severity of economic inequality. *Journal of Comparative Economics* 39(3):279-309. doi: dx.doi.org/10.1016/j.jce.2011.02.001
- Rose M (2017). *Palestine Country Profile*, <http://ourpolitics.net/palestine-country-profile> (08 Ağustos 2017).
- Saidi K, Rahman MM ve Amamri M (2017) The causal nexus between economic growth and energy consumption: new evidence from global panel of 53 countries. *Sustainable Cities and Society* 33:45-46. doi:dx.doi.org/10.1016/j.scs.2017.05.013
- Selby J (2005) Oil and water: the contrasting anatomies of resource conflicts. *Government and opposition* 40(2):200-224. doi: dx.doi.org/10.1111/j.1477-7053.2005.00150.x
- Sen K (2013) The Political Dynamics of Economic Growth. *World Development* 47:71–86. doi:dx.doi.org/10.1016/j.worlddev.2013.02.015
- Seshaiah SV ve Tripathy T (2018) GDP Purchasing Power Parity per Capita and Its Determinants: A Panel Data Analysis for BRICS. *Theoretical Economics Letters*, 8(03), 575. doi: dx.doi.org/10.4236/tel.2018.83040
- Sevim C (2012) Küresel Enerji Jeopolitiği ve Enerji Güvenliği. *Journal of Yasar University* 7(26):4378-4391.
- Shahbaz M, Hoang TH, Mahalik MK ve Roubaud D (2017) Energy consumption, financial development and economic growth in India: New evidence from a nonlinear and asymmetric analysis. *Energy Economics* 63:199-212.
- Shiu A ve Lam PL (2004) Electricity consumption and economic growth in China. *Energy policy* 32(1):47-54.
- Siermann CL (1998) *Politics, institutions and the economic performance of nations*. (Edward Elgar Publishing Inc, Northampton: MA)
- Smimou K (2014) International portfolio choice and political instability risk: A multi-objective approach. *European Journal of Operational Research* 234(2):546-560. doi: dx.doi.org/10.1016/j.ejor.2013.01.024
- Smith L (2016). *Arab Spring 5 years on: Timeline of the major events and uprisings in the Middle East*. <http://www.ibtimes.co.uk/arab-spring-5-years-timeline-major-events-uprisings-middle-east-1539085> (18 Eylül 2017).

- Sweidan OD (2016) Political Instability and Economic Growth: Evidence from Jordan. *Review of Middle East Economics and Finance* 12(3):279-300. doi: dx.doi.org/10.1515/rmeef-2015-0025
- Şanlısoy S ve Çetin M (2016) Türkiye Ekonomisinde Politik İstikrarsızlık-Makro Ekonomik Performans İlişkisi. *Dokuz Eylül Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi* 32(2):207-237.
- Şanlısoy S ve Kök R (2010) Politik İstikrarsızlık - Ekonomik Büyüme İlişkisi: Türkiye Örneği (1987–2006). *Dokuz Eylül Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi* 25(1):101-125.
- Soytas U ve Sari R (2007) The relationship between energy and production: evidence from Turkish manufacturing industry. *Energy Economics* 29(6):1151-1165.
- Svensson J (1998) Investment, property rights and political instability: Theory and evidence. *European Economic Review* 42(7):1317-1341.
- Şengül S ve Tuncer İ (2006) Türkiye'de enerji tüketimi ve ekonomik büyüme: 1960-2000. *İktisat İşletme ve Finans* 21(242):69-80.
- Tabassam AH, Hashmi SH ve Rehman FU (2016) Nexus between Political Instability and Economic Growth in Pakistan. *Procedia-Social and Behavioral Sciences*. 230:325-334.
- Tang CF (2008) A re-examination of the relationship between electricity consumption and economic growth in Malaysia. *Energy Policy*, 36(8):3077-3085. doi: dx.doi.org/10.1016/j.enpol.2008.04.026
- Tang CF ve Abosedra S (2014) The impacts of tourism,energy consumption and political instability on economic growth in the MENA countries. *Energy Policy* 68:458-464. doi:dx.doi.org/10.1016/j.enpol.2014.01.004
- Tang CF, Tan BW ve Ozturk I (2016) Energy consumption and economic growth in Vietnam. *Renewable and Sustainable Energy Reviews* 54:1506-1514. doi:dx.doi.org/10.1016/j.rser.2015.10.083
- Tarı R (2011) *Ekonometri*. (Umuttepe Yayınları, 11. Baskı, Kocaeli)
- Türk Asya Stratejik Araştırmalar Merkezi (TASAM). 1. Körfez Savaşı. http://www.tasam.org/Files/Icerik/File/1_K%C3%B6rfez_Sava%C5%9F%C4%B1_pdf_1690c694-7b42-41e3-9699-2159ac18bb8f.pdf (11 Eylül 2017).
- The Heritage Foundation. *Economic Freedom Index*. <https://www.heritage.org/index/download> (31 Ekim 2017).

- Uçan O (2011) Açık Ekonomilerde Döviz Kuru Dinamikleri: Türkiye Örneği. Yayınlanmamış Doktora Tezi, Çukurova Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Adana.
- Uppsala University, Department of Peace and Conflict Research. *The Uppsala Conflict Data Program (UCDP)*. <http://pcr.uu.se/forskning/ucdp> (31 Ekim 2017).
- The PRS Group. *Guide to Data Variables*. <https://epub.prsgroup.com/list-of-all-variable-definitions> (02 Şubat 2017).
- The PRS Group. *International Country Risk Guide (ICRG) Data*. <https://epub.prsgroup.com/free-samples> (02 Şubat 2017).
- Topallı N ve Alagöz M (2014) Energy consumption and economic growth in Turkey: An empirical analysis. *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* (32):151-159.
- Trade Map. *Trade Statistics*. <https://www.trademap.org/Index.aspx> (27 Şubat 2017).
- Transparency International. *Corruption Perceptions Index*. <https://www.transparency.org> (02 Ağustos 2017).
- Tsani SZ (2010) Energy consumption and economic growth: A causality analysis for Greece. *Energy Economics* 32(3):582-590. doi: dx.doi.org/10.1016/j.eneco.2009.09.007
- Türkiye Cumhuriyeti Dış İşleri Bakanlığı. *Orta Doğu ve Kuzey Afrika*. <http://www.mfa.gov.tr/sub.tr.mfa?ff1be5b3-51d9-4c0a-99f5-291c33c39414> (02 Ağustos 2017).
- Türkiye Cumhuriyeti Ekonomi Bakanlığı. *Ülke Masaları*. <https://www.ekonomi.gov.tr/portal/faces/home/disIliskiler/ulkeler> (28 Temmuz 2017).
- Türkiye İstatistik Kurumu. <http://tuik.gov.tr> (28 Temmuz 2017).
- UNCTAD. <http://unctadstat.unctad.org/EN> (06 Aralık 2017).
- UNCTAD (2014). *Occupied Palestinian territory loses at least \$306 million per year in public revenue leakage to Israel, new study finds*. http://unctad.org/en/pages/newsdetails.aspx?OriginalVersionID=892&Sitema_p_x0020_Taxonomy=UNCTAD%20Home;#1540;#Assistance%20to%20the%20Palestinian%20People (20 Şubat 2018).
- United Nations. *UNData*. <http://data.un.org> (04 Ağustos 2017).

- Voser P (2012) Energy: The Oxygen of the Economy. *World Economic Forum: Energy for Economic Growth Energy Vision Update 2012*.
- Wang Q ve Sun X (2016) The Role of Socio-political and Economic Factors in Fertility Decline: A Cross-country Analysis. *World Development* 87:360-370. doi:dx.doi.org/10.1016/j.worlddev.2016.07.004
- Wolde-Rufael Y (2006) Electricity consumption and economic growth: a time series experience for 17 African countries. *Energy policy* 34(10):1106-1114. doi: dx.doi.org/10.1016/j.enpol.2004.10.008
- Woo J (2003) Economic, political, and institutional determinants of public deficits. *Journal of Public Economics*, 87(3-4):387-426. doi: dx.doi.org/10.1016/S0047-2727(01)00143-8
- World Bank. *The Worldwide Governance Indicators*. <https://datacatalog.worldbank.org/dataset/worldwide-governance-indicators> (14 Ocak 2018).
- World Bank. *World Development Indicators Database*. <https://datacatalog.worldbank.org/dataset/world-development-indicators> (14 Ocak 2018).
- World Bank. *World Integrated Trade Solution (WITS)*. <https://wits.worldbank.org/> (14 Ocak 2018).
- World Economic Forum. *Executive Opinion Survey (EOS)*. <http://reports.weforum.org> (02 Ağustos 2017).
- World Economic Forum (2012). *Energy for Economic Growth Energy Vision Update 2012*. http://www3.weforum.org/docs/WEF_EN_EnergyEconomicGrowth_IndustryAgenda_2012.pdf (31 Mayıs 2017).
- Wright R (2013). *How 5 Countries Could Become 14*. <http://www.nytimes.com/interactive/2013/09/29/sunday-review/how-5-countries-could-become-14.html> (20 Eylül 2017).
- Yalçınkaya Ö ve Kaya V (2017) Politik İstikrarın/İstikrarsızlığın Ekonomik Büyüme Üzerindeki Etkileri: Dünyanın En Büyük İlk Yirmi Ekonomisi Üzerinde Bir Uygulama (1996-2015). *Uluslararası Yönetim İktisat ve İşletme Dergisi* 13(2):277-298.

- Yang B (2011) Political democratization, economic liberalization, and growth volatility. *Journal of Comparative Economics* 39(2):245–259. doi: dx.doi.org/10.1016/j.jce.2010.08.001
- Yazıcı N (2012). *Suriye Siyasi Tarihi*. http://www.21yyte.org/tr/arastirma/suriye/2012/05/29/6619/suriye-siyasi-tarihi#_ftn42 (15 Kasım 2017).
- Yeni Akit (2016). *İsrail'in Filistin ekonomisine vurduğu darbenin bedeli*. <http://www.yeniakit.com.tr/haber/israilin-filistin-ekonomisine-vurdugu-darbenin-bedeli-152667.html> (20 Şubat 2018).
- Yergin D (2006) Ensuring Energy Security. *Foreign Affairs*, 85(2):69-82. doi: dx.doi.org/10.2307/20031912
- Yılmaz S (2009) Enerji Güvenliği. *Jeopolitik Aylık Strateji Dergisi* (65).
- Ying M ve Long X (2011) An Empirical Analysis for the Dynamic Relationship between China's Energy Consumption and Economic Growth--Based on Cointegration Analysis and State-Space Model. *Energy Procedia* (5):2252-2256. doi: dx.doi.org/10.1016/j.egypro.2011.03.389
- Yoo SH. (2006) The causal relationship between electricity consumption and economic growth in the ASEAN countries. *Energy Policy* 34(18):3573-3582. doi: dx.doi.org/10.1016/0140-9883(84)90015-X
- Younis M, Lin XX, Sharahili Y ve Selvarathinam S (2008) Political Stability and Economic Growth in Asia. *American Journal of Applied Sciences* 5(3):203-208.
- Zouhaier H ve Kefi MK (2012) Interaction between political instability and investment. *Journal of Economics and International Finance* 4(2):49-54. doi: dx.doi.org/10.5897/JEIF11.127

EKLER

Ek 1:Politik İstikrarsızlık Ekonomik Büyüme İlişkisinin İncelendiği Çalışmalarda Kullanılan Politik İstikrarsızlık Değişkenleri

Yazar(lar)	Politik İstikrarsızlık Değişkenleri
Aisen ve Veiga, 2013	Kabine değişiklikleri (CNTS), Devlet (% GDP) (PWT), Etnik Homojenlik İndeksi (SFTF), Politika Ölçeği (Polity IV)
Toledo ve Venieris, 2014	Hükümet krizlerinin ifadeleri olarak suikastlar (Assass), gerilla savaşı (Guerwar), Tasviyeler (Purges), genel grevler (Gstrike), ayaklanma (Riot) ve hükümet karşıtı gösteriler (Antigovdem) kullanarak oluşturulan sosyo-politik istikrarsızlık (SPI) endeksi
Alesina ve Perotti, 1996	SPI Endeksi: politik amaçlı suikastların sayısı (ASSASS) yurt içi şiddet olaylarıyla bağlantılı olarak öldürülen insan sayısı (DEATH), başarılı darbelerin sayısı (SCOUP), başarısız darbelerin sayısı (UCOUP), Demokrasi değişkeni (DEM: demokrasilerde 1, yarı demokrasilerde 0,5 ve diktatörlüklerde 0 değerini alan kukla bir değişkeni)
Bellettini, Ceroni ve Prarolo, 2013	Beck ve diğerleri (2001) tarafından geliştirilen Siyasi Kurumlar Veritabanı'ndan (DPI- Database of Political Institutions) elde edilen veriler, politik kalıcılığı ölçmek için ana siyasal varlıklar arasında en uzun görev süresi ve ülkeleri düşük veya yüksek bürokratik maliyetli olarak sınıflandırmak için ICRG' den elde edilen Bürokratik Kalite Endeksi (BQ).
Boubakri, Ghoul ve Saffar, 2015	Politik Kısıtlar Endeksi (Political Constraints Index), Seçim Rekabet Gücü Endeksi (The Electoral Competitiveness Index), Politik Haklar ve Politik Kurumların Eşitliği Endeksi (The Political Rights And Fairness Of Political Institutions Index), Kanun ve Kurallardaki Değişiklik Hızı
Brückner ve Gradstein, 2015	Politik Risk (ICRG politik risk endeksi), siyaset kurumları (Siyasi kısıtlamalar (siyasi rekabet, yönetici istihdamı)), politik istikrarsızlık (darbeler, devrimler, iç çatışmalar ve iç savaşlar gibi.)
Butkiewicz ve Yanikkaya, 2005	1. Devletin istikrar tedbirleri (darbeler, ayaklanma, dolap değişimi, hükümet krizi, hükümet karşıtı gösteriler) ve kişi başına GSYİH büyüme oranları. 2. Sosyal istikrar tedbirleri (dış çatışma riski, Irkçı gerilimler, Politik terörizm riski, Sivil savaş riski) ve kişi başına GSYİH büyüme oranları (1980-1997) 3. Politik şiddet önlemleri (politik şiddetten ölümler, politik amaçlı protesto sayısı, suikast sayısı, isyan), savaş önlemleri (ortalama savaş kayıpları, ulusal topraklarda savaş için kukla) ve kişi başına GSYİH büyüme oranları (1970-1997) 4. Sosyopolitik istikrarsızlık önlemleri (darbeler, ayaklanma, kabine değişikliği, hükümet krizleri, hükümet karşıtı gösteriler, dış çatışma riski, Irk gerginliği, Politik terörizm riski, Sivil savaş riski, politik şiddet olayları, politik protesto sayısı, suikastler, ayaklanmalar, ortalama savaş kayıpları, Ulusal topraklarda savaş için kukla)
Campos ve Karanasos, 2008	Yasama seçimlerinin sayısı, anayasa değişikliklerinin sayısı, suikastler ve genel grevler
Campos, Karanasos ve Tan, 2012	Politik istikrarsızlık göstergesini resmi yollarla ortaya çıkan politik istikrarsızlık ve gayri-resmi şekilde ortaya çıkan politik istikrarsızlık şeklinde ikiye ayırmıştır. Gayri resmi yollarla ortaya çıkan politik istikrarsızlık göstergeleri olarak yıllık gerçekleşen hükümet karşıtı gösteriler (En az 100 kişinin huzurlu bir toplantısı), suikastler (Politik olarak güdülenen cinayetler veya yüksek devlet görevlisinin veya politikacının cinayete teşebbüs edilmesi olarak tanımlanır), gerilla savaşı (Silahlı faaliyet, sabotaj ya da bağımsız vatandaşlar grubu tarafından bombalanarak rejim devrini amaçlamaktadır), grevler (birden fazla işveren içeren ve hükümet politikalarına yönelik 1000 veya daha fazla işçinin genel grevi) ve devrimler (Yasadışı veya üst düzey hükümet seçkinlerindeki zorla değiştirme, deneme girişimleri veya başarılı veya başarısız silahlı isyan) verilerini kullanmıştır. Resmi yollarla ortaya çıkan politik istikrarsızlık göstergeleri olarak kabine değişikliği sayısı, kabinenin boyutu, anayasa değişiklikleri sayısı, hükümet krizleri, yasama seçimlerinin sayısı ve tasfiyeler (Rejimin veya muhalefet saflarında hapis ya da siyasi muhalefetin icrasıyla sistematik olarak ortadan kaldırılmayı ölçen)

Yazar(lar)	Politik İstikrarsızlık Değişkenleri
Chen ve Feng, 1996	Rejim değişiklikleri ve politik değişkenler (Rejim değişiklikleri üzerindeki gecikme değerleri, başkanın devrilmesine neden olmayan yönetici kompozisyonundaki değişiklikler, politik amaçlı infazlar ve hükümet tarafından uygulanan yaptırımlar, başarısız darbeler ve başarısız hükümet transferleri biçiminde hükümeti değiştirmek için başarısız girişimler, politik şiddetten ölümler, ayaklanma, yasama meclisinde yer alan koltuk sayısı (Yasama organında en büyük partinin sandalye sayısına bölünür), rejim (hükümet siviller tarafından kontrol edilirse 1, dışa sivil hükümet etkin bir şekilde bir askeri elit tarafından kontrol edilirse 3, hükümet doğrudan ordu tarafından yönetilirse 3, diğerleri için 4 diğerleri için). Devletin anayasal yapısı, kabine değişikliği)
Cumming, Rui ve Wu, 2016	Politik istikrarsızlık (endeks)
Durnev vd., 2015	(I) Banks (2008)'in veri arşivinden "hükümet krizleri" (2) olarak Beck et al. (2001) tarafından Dünya Bankası'nın Siyasi Kurumlar Veri Tabanından derlenen: (i) "Yürütmenin partisi ilgili bütün evleri, yani, kanun koyma yetkisine sahip evlerde salt çoğunluğu elinde tutup tutmadığını" belirten kukla değişkeni. (ii) "ortalama parti yaşı" birinci ve iki hükümet partilerinin ve birinci ve ikinci muhalefet partilerinin yaş ortalaması (iii) "yasama alanında en çok sandalye bulunan partinin oy oranı" yasama organında çoğunluk partisinin toplam oydaki payı (vi) "Hükümetin bölünmesi" hükümet partileri arasında rastgele seçilen iki milletvekilinin farklı partilerden olma olasılığı olarak ölçülmesi (V) "veto oyuncusu sayısı" başkanlık sisteminde başkan ya da yasama organındaki en büyük parti, parlamenter sistemde başbakan ve üç büyük hükümet partisi veto oyuncusu olarak tanımlanır.
Fosu, 2001	Çeşitli politik istikrarsızlık olaylarının başlıca bileşenleri (Başarılı darbeler, zorunlu hükümet değişiklikleri ve resmi darbe planları)
Gurgul ve Lach, 2013	Büyük ve küçük çaplı hükümet değişiklikleri.
Jadhav, 2012	Politik istikrar/şiddet, hükümet etkinliği, düzenleyici kalite, yolsuzluğun kontrolü, hesap verebilirlik.
Jong-A-Pin, 2009	Suikastlar, kabine değişiklikleri, iç savaş, darbeler darbesi, büyük hükümet krizleri, gösteriler, etnik gerginlikler, üst yönetim değişiklikleri, fractionalization, devletin istikrarı, gerilla savaşı, iç çatışmalar, major anayasa değişiklikleri, orta dereceli sivil çatışmalar, küçük çaplı iç çatışmalar, seçim sayısı, kutuplaşma (polarizasyon), iktidardaki partinin yıl sayısı, tasfiyeler, rejim değişiklikleri, dini gerginlikler, devrimler, görevden ayrılan veto oyuncusu sayısı, grevler
Kahn, 2001	Politik istikrarsızlık (darbe sayısı/devrim deneyimi)
Karunanithi vd., 2011	Fisher bilgisi (FI-Fisher information), ayaklanmalar (Upheavals) , Çevresel Sürdürülebilirlik Endeksi (ESI-Environmental Sustainability Index)
Khan ve Saqib, 2011	1. Politika değişkenleri, 2. Hükümet krizleri, 3. Kabine değişiklikleri
Klomp ve Haan, 2009	Politik değişken olarak Demokrasi, Maliye politikası belirsizliği, para politikası belirsizliği, ticaret politikası belirsizliği, demokrasi × maliye politikası belirsizliği, demokrasi × para politikası belirsizliği, politik istikrarsızlık: gerginlik, politik istikrarsızlık: protesto, Politik istikrarsızlık: Devlet istikrarsızlığı, Politik istikrarsızlık: rejim istikrarsızlığı, Siyasal kurum x Maliye politikası belirsizliği, Siyasal kurum x Para politikası belirsizliği verileri kullanılmıştır.
Knutsen, 2013	Freedom House Endeksi, politik kurumların tutarlılığı ve bürokratik idari kapasite kalitesini ölçen ICRG tarafından yayımlanan Bürokratik Kalite Endeksi, din, colonizasyon, rejim değişikliği, nüfus büyüklüğü, Etnik Fractionalization Endeksi (EFI-The Ethnic Fractionalization Index)
Le ve Zak, 2006	Sosyo-politik istikrarsızlık (SPI): (i) şiddet içeren ve şiddet içermeyen anti-hükümet gösterileri ve (ii) hükümetler tarafından ayaklanmaları bastırmak için şiddet içeren veya içermeyen faaliyetler. Rejim değişikliği istikrarsızlığı: Önemli ve düzenli hükümet değişikliği (MJCH-Major Regular Government Change), düzensiz hükümet değişikliği (IRCH-Irregular Government Change), ikincil önemli ve düzenli hükümet değişikliği (MRCH-Minor Regular Government Change) Politika belirsizliği: politik kapasiteyi ölçmek için Organski and Kugler (1980) tarafından geliştirilen Nispi Politik Çıkarım (RPE)

Yazar(lar)	Politik İstikrarsızlık Değişkenleri
Lehkonen ve Heimonen, 2015	Polity IV'den elde edilen Politika değişkenini ile ICRG Politik Risk Endeksinin 11 alt bileşeninin normalize edilmiş bileşik göstergesinden oluşan Politik Risk değişkeni kullanılmıştır.
Man, 2014	Seçim Rekabet Gücünün Yasama Endeksi (LIEC), Seçim Rekabetçiliğinin İdari Endeksi (EIEC), en son rejim değişikliğinden bu yana geçen yıl sayısı (DURABLE), bileşik politik rekabetin özet ölçüsü (POLCOMP), yönetici istihdamının bileşik ölçüsü (EXREC), genel politik haklar dizini (PR), ekonomi çapında mal pazarı rekabeti
Man, 2016	Politik rekabet değişkenleri: Yönetici İstihdamının Ölçümü İçin Tahminler (EXREC- Açıklık-icrada görev alanlarına ulaşma olanaklarına), düzenleme (mevcut güç aktarım modlarının yönetmelik vs. varlığı), ve yönetici istihdamında rekabet edebilirlik (pozisyon elde etme imkânında eşitlik) Giriş engelleri hakkında bilgi içerir), politik sistem içindeki genel rekabet gücü (POLCOMP - politik tercihleri düzenleyen kuralların varlığı), Herfindahl Yönetim İndeksi (HERFGOV), çoğunluk payı (MAJ), toplam oy payı (NUMVOTE).
Martin ve Rogers, 2000	Politik istikrarsızlık değişkeni olarak ortalama devrim sayısı ve darbeleri (REVC), milyon kişi başına politik amaçlı suikast sayısı (ASSP)
Menegaki ve Ozturk, 2013	Politik Herfindahl Index, hükümet başkanının yürütmedeki resmi yılı
Rachdi ve Saidi, 2015	Demokrasinin ölçümünde kullanılan değişkenler: Kurumsallaşmış Demokrasi Puanı (Institutionalized Democracy Score-democ), Kurumsallaşmış Otokrasi Puanı (Institutionalized Autocracy Score-autoc), Yönetici İstihdamında Rekabetçilik (Competitiveness of Executive Recruitment-xrcomp), Yönetici İstihdamında Şeffaflık (Openness of Executive Recruitment-xropen) ve Yönetici Kısıtlamaları/Baskısı (Executive Constraint- xconst)
Radu, 2015	Politik istikrarsızlığı ölçmek için ise hukukun üstünlüğü endeksi, dayanıklılık endeksi (son rejim değişikliğinden bu yana geçen yıl sayısı), politik istikrar endeks değişkenleri kullanılmıştır.
Roe ve Siegel, 2011	Politik İstikrarsızlık endeksleri 1. Alesina ve Perotti'nin (1996, s. 1207-1208) sosyopolitik istikrarsızlık (SPI) endeksi: Sosyopolitik İstikrarsızlık (SPI) endeksi 1960-1982 dönemi için ülke genelinde ortalama politik istikrarsızlığı ölçmektedir. Endeksini oluşturmak için temel bileşen analizi kullanılmıştır. Endekste kullanılan değişkenler: O dönemdeki politik amaçlı suikastların sayısı, yurt içinde şiddet olaylarında ölenlerin sayısı (ülkenin toplam nüfusunun yüzdesi), başarılı ve başarısız darbe girişimleri, ülkenin demokratik ya da diktatörlük olup olmadığına göre oluşturulan kategori (demokrasiler için 1, yarı demokrasi için 0,5 ve diktatörlük için 0 puan verilir) 2. Çürüme indeksi olarak politik istikrarsızlık: Mevcut rejimin çöküşünü tehdit eden hızla gelişen herhangi bir durumu sayarak endeks oluşturulan bir endekstir. Bu endeks Banks (2005)'in çalışmasından elde edilmiştir. 3. IMD endeksi: Lozan'da kurulu Uluslararası İdari Gelişim Enstitüsünün yürütme araştırmalarına dayanan politik istikrarın ölçüsüdür. 4. Dünya Ekonomik Forumunun istikrarsızlık ölçüsü: Bir ülkedeki muhtemel politik istikrar hakkındaki görüşleri üzerine işletme müdürlerinin daha sonraki beş yıl boyunca yaptığı anket. Kontrol değişkenleri ve enstrümanları: Hukuki Köken (hukuki kökenli olarak Fransız Medeni Kanunu, Ortak Hukuk, İskandinav Kanunu, Sosyalist Kanun ve Almanya Medeni Kanun olmak üzere beş kategoriden birine kodlama yoluyla oluşturulan İndeks), Orta Sınıfın Boyutu, Gini katsayısı, Etnik Fraksiyonelleşme, Doğal coğrafi açıklık- oluşturulan ticaret payı, Enlem, Kişi başı GSYİH logaritması, Anti-Self Dealing Index, Djankov Anti-Director Rights Index, Creditor Rights Index.
Sen, 2013	ICRG'nin mülkiyet haklarının korunması, hukukun üstünlüğü, bürokrasinin kalitesi ve yolsuzluğun kontrolü değişkenleri ile Kurumsal Kalite Ölçütleri Endeksi.
Smimou, 2014	Yönetimin Kararlılık Tahmini (SEG- Stability Estimate of Governance) ve Yolsuzluk Algılama Endeksi (CPI- Corruption Perception Index)

Yazar(lar)	Politik İstikrarsızlık Değişkenleri
Svensson, 1998	(1) Hukuki kurumların etkinliği (λ): ICRG'nin elde edilen 118 ülke için beş farklı (Hukukun üstünlüğü, hükümette yolsuzluk, bürokrasinin kalitesi, Özel yatırımların kamulaştırılması ve sözleşmelerin reddedilmesi) kurumsal göstere ve BERI'den elde edilen 51 ülke ve dört göstergenin (Bürokratik gecikmeler, kamulaştırma potansiyeli, sözleşmenin uygulanabilirliği ve altyapı kalitesi) yer aldığı değişkenler. (2) Politik istikrarsızlık (π): Alesina ve diğerleri (1992)'den elde edilen hükümet değişikliği, majör hükümet değişikliği. (3) Politik kutuplaşma (α): Siyasal suikast sayısı (ASASS), yurtiçinde şiddet olaylarına bağlı olarak ölüm sayısı (DEATH), siyasal amaçlı idam edilenlerin sayısı (EXECU) ve demokrasi kukla değişkeni (DEMOCY)
Tabassam, Hashmi, ve Rehman, 2016	Politik istikrarsızlık değişkeni (açıklayıcı değişken) olarak terörizm, seçim, rejim ve grev.
Tang ve Abosedra, 2014	Freedom House tarafından yayınlanan The Freedom in The World.
Wang ve Sun, 2016	Politik haklar ve sivil özgürlükler
Woo, 2003	Sosyo-politik değişkenler (a) Politik istikrarsızlık endeksi: Kabine değişim sıklığı (CABCHG), Darbeler (COUPS), yürütmedeki etkili değişiklikler (EXECHG), büyük anayasal değişiklikler (CONSTCHG), Politik suikastlar (ASSASSIN), Hükümet krizleri (GOVTCRIS), Devrimler (REVOLS). Ayrıca politik istikrarsızlık endeksi oluşturulmuştur. Bu endekste kullanılan değişkenler şunlardır. PINSTAB=COUPS+CONSTCHG+GOVTCRIS+ASSASSIN+REVOLS (b) Yönetimsel değişkenler: İktidar dışındaki (alt parti) en büyük partinin meclisteki koltuk sayısı (SEAT), Parti fractionalization indeksi (PARFRACT), Koalisyon hükümetleri COAL (mecliste büyük bir muhalefet partisi olmayan tek partili bir hükümet için 0, birden fazla partiye sahip ancak büyük muhalefet partisi bulunmayan bir koalisyon hükümeti için 1; birden fazla partiye sahip bir koalisyon hükümeti, ancak yasama organında büyük bir muhalefet partisine sahipken 2; ve azınlık hükümeti için 3), On yıllık ortalama azınlık hükümeti -1 veya 0 (MINOR), kabinedeki bakan sayısı (CABSIZ), siyasi rejim ve seçim yasası değişkeni (Başkanlık rejimi için 1 değerini alan (PRES), çoğunluk seçimleri için 1, orantılı seçimler için 0 değerini alan (MAJ), Parlamento rejimi için 1 değerini verilen (PARL) kukla bir değişkenlerdir.) (c) Sosyal kutuplaşma değişkenleri: Gelir eşitsizliği ve etnik bölünmeler (Gelir eşitsizliği (GINIHI), Gelir eşitsizliği (AGINIHI), Gelir eşitsizliği (AGINI-GİNİ katsayısının 10 yıllık ortalaması), Etnik-dilsel ayrıştırma (ETHNIC), Sosyal kutuplaşma endeksi (SOCPOL)) (d) Kurumsal değişkenler: Yürütme bütçe teklifindeki değişiklikler (AMEND), Bütçe gündemi düzenleyiciler (MF), Demokrasi için kukla değişkeni (DEMOC), Kurumsal kalite (ICRGE), Başbakan'ın gücü (PM), Bütçenin uygulanmasının esnekliği (INFLEX), Bütçe belgelerinin şeffaflığı (TRANS), Polarizasyon-kurumsal karma endeksi (POLAR1-2-3)
Yang, 2011	Politik demokratikleşme
Alesina vd., 1996	Kabine değişiklikleri gibi politik huzursuzluk göstergeleri; Kişi başına GSYİH ve demokrasi ya da demokrasi gibi ülkeler arasında farklılıkları açıklayan "yapısal" kurumsal değişkenler.
Younis vd., 2008	Rejimin Ömrü, Seçim Yoğunluk Oranı, Siyasi parti sayısının artması, İktidar partisinin gücü, Demokratikleşmenin Endeksi, ICRG Risk Ratinginin Bileşimi, Ülke Yerinden Olmuş Kişilerin Sayısı, Ulusal meclisteki siyasi partilerdeki artış

Ek 2: Orta Doğu'da Politik İstikrarsızlığın Kronolojisi

Tarih	Olay	Açıklama
1921	Kral I. Faysal Irak Kralı.	Babası Şerif Hüseyin'e verilmeyen Arap Devletlerini yönetme hakkı yerine kendisine "teselli ödülü" olarak Irak verilmişti. Kral Faysal 1921-1933 yılına kadar Irak Krallığını yönetti.
1923	İngiltere, Transjordan'ı tanıdı	Transjordan şimdiki Ürdün (Jordan)
1923	Türkiye Cumhuriyeti kuruldu	
1924	Halifeliğin Kaldırılması	TBMM halifeliği kaldırdı.
1926	Lübnan yarı bağımsız hale geldi	Lübnan Fransa'dan yarı bağımsız hale geldi
1926	Musul Irak'a verildi.	
1926	1926-1930 Ağrı Ayaklanmaları	Kürtlerin Ağrı Cumhuriyeti kurma amacıyla başlattıkları ayaklanma
1927	Yedi Kız Kardeşler kuruldu.	Consisting of the Anglo-Persian Oil Company (BP), Gulf Oil, Standard Oil of California, Texaco, Royal Dutch Shell, Standard Oil of New Jersey, and Standard Oil Company of New York (MOBİL). Yedi şirket fiyatlar düzeltmek ve önceki yıllara hakim olan fiyat rekabetine son vermeyi kabul edecekti. Petrol Karteli oluşturuldu.
1928	Kırmızı Hat Anlaşması	
1928	Müslüman Kardeşler Mısır'da kuruldu.	
1932	Irak bağımsız bir monarşi	Irak, İngiltere tarafından bağımsız bir Monarşi olarak kabul edildi
1932	Suudi Arabistan Krallığı ilan edildi	
1934	Suudi-Yemen Savaşı	
1936	Filistin Siyonist hareketi protesto etti	
1937	Peel Bölme Planı reddedildi.	Filistin protestolarının görüşüldüğü bir komisyon kuruldu. Komisyon, Filistinlilerin bağımsızlık isteği ve bir Yahudi Devleti kurulma korkusu 1936-39 ayaklanmalarının sebebi olduğunu vurguladı. Komisyon tavsiyeler verdi fakat reddedildi.
1937	İngiltere, Mc Donald Beyaz Kitabı yayınladı.(Araplar ve Yahudiler arasındaki sorunların çözümü için)	
1937	Dersim İsyanı	Dersim isyanı, Kürtlerin Türkiye'ye karşı en büyük ayaklanması olup büyük can kayıpları yaşanmıştır. 13.160 sivil ölmüş, 11.818 kişi sürgün edilerek ve ilin nüfusu azaltılmıştır.
1941	İngiltere Irak'ı istila etti	
1941	İngiltere ve Rusya İran'ı işgal etti	
1942	Mısır Kralı Faruk, Mustafa el-Nahas'ı Başbakan olarak atadı. Bu hareket Faruk'un saltanatını sabote etti.	
1943	Lübnan tam özerklik kazandı.	Lübnan, Fransa tarafından tam özerklik kazandı.
1945	Arap Birliği kuruldu.	
1946	İran'da Mahabad Cumhuriyeti ilanı	İran'da Mahabad'da Kürtler tarafından bir isyanla kurulan ve İran tarafından 1 yıl geçmeden yıkılan devlet. Kürdistan Demokratik Partisinin lideri Gazi Muhammed ve Mustafa Barzani isyanın öncüleridir.
1946	Trojen Devleti Ürdün Krallığı oldu.	
1946	Türkiye'de Demokrat Parti kuruldu. Çok partili hayata geçiş.	

Tarih	Olay	Açıklama
1946	Irak'ta Kürt Demokrat Partisi	KDP, Sovyet işgali altındaki Kuzey İran'da Mustafa Barzani önderliğinde kuruldu.
1946	Suriye'nin bağımsızlık ilanı.	Suriye Fransa'dan bağımsızlığını kazandı.
1947	Filistin'in bölünme teklifi	BM Genel Kurulu, Filistin'i Arap ve Yahudi olmak üzere ikiye bölmeyi teklif etti.
1948	İsrail Devleti kuruldu.	
1948	1. Arap-İsrail Savaşı	Mısır, Suriye, Lübnan, Ürdün ve Irak. 1949'da Arap Devletleri ve İsrail arasında ateşkes sağlandı. Filistin toprakları İsrail, Mısır (Gazze Şeridi) ve Ürdün (Kudüs'ün eski şehrini ve Batı Şeria) arasında paylaşıldı. Savaşın sonunda İsrail topraklarını %21 oranında genişletmiş oldu.
1949	Suriye'de peş peşe 3 darbe.	30 Mart 1949'da Sünni General Hüsnü Zaim önderliğinde CIA desteğiyle Meclisi fesih ederek kendisini Cumhurbaşkanı ilan etti. Kendisi Türk dostu olarak bilinir. 14 Ağustos 1949'da General Sami Hınnavi önderliğinde karşı darbeyle iktidarı ele geçirdi. Zaim idam edildi. 16 Aralık 1949'da Albay Edip Çiçekli önderliğinde Hınnavi'ye karşı darbe gerçekleşmiştir. 1953'de Çiçekli Cumhurbaşkanı olmuştur. Çiçekli 4 yıl gibi dönemine göre uzun sayılabilecek süre iktidarı elinde tutmuştur.
1950	İsrail Kudüs'ü başkent ilan etti.	
1951	Libya bağımsızlığını ilan etti.	
1951	İran'da Musaddık Başbakan	İran Ulusal Cephesinin bir parçası olarak petrol sorunu parlamentoda sandalye kazanmasında önemli rol oynadı. Muhammed Musaddık, İran'daki İngiliz petrol tesislerinin millileştiren ve başbakanlığı sırasında (1951-1953) Şah Muhammed Rıza Pehlevi'yle büyük bir iktidar çekişmesi içine giren İranlı siyasi önderdir.
1951	The Anglo-Iranian Oil Company (AIOC) kamulaştırdı	İran ile İngiltere arasında gerginliklerin yaşanmasına neden oldu.
1951	Türkiye'nin NATO üyeliği	
1951	Mısır ve Britanya çatışması	Mısırlı gerillalar ve Britanya ordusu arasında çatışmaların başlaması.
1951	Irak'ta Baas partisinin kurulması.	
1952	1952 Mısır Devrimi.	Mısır'da Monarşinin sonu. Ülkenin gidişatından memnun olmayan Cemal Abdül Nasır ve Muhammed Necip önderliğindeki bir grup genç subay 1952'de gerçekleştirdikleri "Hür Subaylar" darbesiyle krallığı yıkıp, Mısır'da (1953) yeni bir dönemin başlamasını sağlamıştı. Darbe sonrası kurulan İhtilal Konseyi Başkanlığı'na yüksek rütbeli ve halk tarafından sevilen General Muhammed Necip getirildi. "Sakin Darbe" olarak da isimlendirilir.
1953	Sudan Mısır'dan bağımsızlığını kazandı.	
1953	ABD Başkanı Eisenhower İran yardım talebini reddetti	Petrollerin millileştirilmesini savunan Dr. Musaddık'ın petrolü millileştirilmesinden sonra ekonomik açıdan çok daha zor duruma düştü. Birkaç kez ABD'den yardım istese de yanıtız kalmıştır.

Tarih	Olay	Açıklama
1953	Ajax Operasyonu	Birleşik Krallık ve ABD tarafından, İran'ın demokratik olarak seçilen milliyetçi kabine ve başbakan Musaddık'ı devirmek ve Pehlevi ailesini yeniden iktidara getirmek amacıyla düzenlenen örtülü harekâttir. Petrolü millileştirme politikasının uygulanması sonucunda İran darboğaza girdi. 1953 yılında düzenlenen darbeye Musaddık'ın görevden alınması sonucu bu ambargolar kaldırıldı. 2009'da ABD bu darbedeki rolünü kabul etti.
1953	İran'da Musaddık'a darbe.	Musaddık, petrol endüstrisini millileştirerek ve bunun şartları konusunda İngiliz hükümetine taviz vermeyerek İngiltere ve Amerika'nın İran'daki çıkarlarına zarar vermişti. Musaddık'ın milliyetçi siyasetinin yarattığı uluslararası kriz, istihbarat servisleri aracılığıyla darbeyi organize eden Amerika ve İngiltere için darbenin gerekçesiydi. Musaddık ile girdiği güç mücadelesi de Şah'ın darbeye taraftar olmasının nedeniydi. Ordunun Musaddık karşıtı mensupları da darbeye katılarak Tahran telgraf ofisi, radyo yayın istasyonları, polis ve ordu karargâhları gibi noktaları işgal ettiler. Kaynaklara göre bu işgal ve protesto faaliyetleri İngiltere ve Amerika tarafından finanse edilmiş, kalabalıklar para karşılığı meydanlarda toplanarak darbenin zeminini oluşturmuşlardı. Yine kaynaklara dayanan başka bir yoruma göre ise Behbehani ve Kaşani gibi Musaddık karşıtı din adamları da kalabalıkları organize etmede en az yabancı istihbarat örgütleri kadar önemli rol oynamışlardı. Sonuçta İran halkının oylarıyla Meclis'e seçilen, İran'ın doğal petrol kaynağını kullanım açısından milli kaynak haline getirerek büyük güçlere kafa tutan, Şah'ın hükümete ve Meclis'e müdahaleleriyle ülke yönetiminde otoriter monarşinin halk egemenliğine üstünlüğünü tesis etme çabasına karşı mücadele eden Musaddık, iç ve dış faktörlerin işbirliğiyle örgütlenen darbe ile Başbakanlık görevinden alındı. Darbeden dört gün sonra Muhammed Rıza Şah İran'a geri dönmüş, General Zahedi Başbakan ilan edilmiş, İngiliz şirketi ile petrol sanayisi konusunda yeni bir anlaşma yapmak için uygun ortam yaratılmıştı. Ancak Muhammed Rıza, Musaddık'ın halk nezdinde sahip olduğu meşruiyeti ve popüleriteyi kazanabilmek için uzun yıllar mücadele edecek, yine de yabancı güçler tarafından tahtı geri verilmiş ve onların desteğiyle ayakta kalan kukla bir lider görüntüsünü değiştiremeyecekti.
1954	Lavon Sorunu	İsrail sahte bir bayrak yaptırarak Amerikalı ve İngilizlerin sahip oldukları hedefleri bombalayacak ve suçu Mısır'a atamaya çalışacaklardı. Olayın ortaya çıkmasıyla İsrail Savunma Bakanı Pinhas Lavon istifa etti.
1954	Mısır'da Cemal Abdülnasır'ın devlet başkanı oldu.	Nasır kişisel otoritesini sağlamlaştırdı ve içinde bulunduğu İhvan'ı 1954'te kanlı bir şekilde tasfiye etti. General Muhammed Necip de emekli edildi. 1970'e kadar Nasır başa geçti.
1954	Cezayir'de Ulusal Kurtuluş Cephesi'nin kurulması.	
1954	Suriye'de Baas Sosyalist Partisi'nin kuruldu.	Suriye'de Baas Partisi ve Arap Sosyalist Partisi'nin birleşerek Baas Sosyalist Partisi'nin kurulması.
1954	Suriye'de darbe.	Albay Faysal el-Atasi liderliğinde gerçekleşen darbedir. Sivil bir yönetim kurulmuştur.
1956	Tunus bağımsızlığını ilan etti	Tunus Fransa'dan bağımsızlığını ve Cumhuriyeti ilan edildi. Monarşi kaldırıldı.

Tarih	Olay	Açıklama
1956	2. Arap-İsrail Savaşı (Süveyş Krizi)	Nasır Süveyş Kanalının kamulaştırıldığını ilan etti. Fransa, Britanya ve İsrail ordularının Süveyş Kanalı'na saldırdı. BM barış güçleri (Birleşmiş Milletler Acil Kuvveti) daha sonra 12 ay boyunca Mısır'a gönderildi. BM ayrıldıktan sonra, İsrail Mısır egemenliğini bir kez daha ihlal etti. İngiltere ve Fransa ise düzenlediği askeri operasyonla kanalın denetimini yeniden ele aldı. Bu olaya Sovyetler ile ABD'nin nükleer tehdidi karşınca, İngiltere ve Fransa bölgeden çekilmişti. Nasır artık iki süper gücün desteğini almış, Arap dünyasında ulusal kahramanı haline gelmişti.
1958	NUMEC Apollo Industries'i kurdu.	Nuclear Materials and Equipment Corporation (NUMEC) Apollo Industries'i kurdu. İsrail yasadışı nükleer programını Tel Aviv'e malzeme aktararak yapmaya başladı.
1958	Birleşik Arap Cumhuriyeti kuruldu	Mısır, Suriye ve Kuzey Yemen
1958	Irak'ta Darbe.	14 Temmuz 1958'de General Abdülkerim Kasım ve Albay Abdüsselam Arif düzenledikleri darbeyle Kral II. Faysal ve Başbakan Nur Said'i ortadan kaldırıp "Cumhuriyet"i ilan ettiler. (Monarşiden Cumhuriyete) Faysal bin Hüseyin'in 1921'de kurduğu, Britanya himayesindeki Hâşimî monarşisini sona erdiren darbe sırasında, Kral II. Faysal ve kraliyet ailesinin neredeyse tamamı öldürüldü. General Abdülkerim Kasım'ın öncülük ettiği, Mısır'da monarşiyi yıkan 1952 Darbesini gerçekleştiren Nasır'ın liderliğindeki Hür Subaylar Hareketi'nden esinlenen hareket, ordu içinde geniş bir destek gördü.1940'lardaki isyanlar ve Mahabad Kürt Cumhuriyeti'ndeki rolünden sonra Irak'tan kaçıp SSCB'ye sürgüne giden Mustafa Barzani, devrimden sonra Irak'a davet edildi.
1958	Cezayir Geçici Hükümeti kuruldu.	
1960	OPEC kuruldu.	
1962	Cezayir Bağımsızlık Savaşı	Fransızlara karşı 5 yıllık gerilla savaşının ardından Cezayir'in bağımsızlığını ilan etti
1963	Irak'ta Darbe. (Şubat 1963)	1958'de Abdülkerim Kasım'ın başa geçmesinin ardından orduda generaller arasında güç mücadelesi yaşanmaya devam etmiş, bunun sonucunda da Abd'usselam Arif liderliğinde gerçekleştirilen darbe ile A. Kasım devrilmiştir. Abd'usselam Arif'i (Nasırıcı) Cumhurbaşkanlığına getirildi. General Ahmed Hasan el-Bekr (Baascı) başbakan oldu.
1963	Irak'ta Darbe. (Kasım 1963)	Baas Partisi içinde, Nasır karşıtı ve Nasır destekçileri arasında yaşanan güç mücadelesinden yararlanan Abd'usselam Arif yönetimi ele geçirmiştir.
1963	Suriye'de darbe.	Suriye'de Baas Partisi'nin darbeyle iktidara gelmesi.
1963	Birleşik Arap Cumhuriyeti	Suriye'nin Birleşik Arap Cumhuriyet'inden çekildi.
1963	İsrail Nükleer Silahları	David Ben-Gurion: JF Kennedy'nin İsrail'in nükleer silahlara sahip olmasının hoş karşılanmayacağını bildirdi.
1963	JF Kennedy suikast ile öldürüldü.	
1964	FKÖ Kuruldu	

Tarih	Olay	Açıklama
1966	Irak Abd'usselam Arif'in öldü. Yerine Abd'urrahman Arif geçti.	Abd'usselam Arif şüpheli bir uçak kazasında öldü. Yerine kardeşi Abd'urrahman Arif geçti.
1966	Suriye'de darbe	23 Şubat'ta Selah Cedit ve Hafız Esad önderliğinde askeri grup yönetimi ele geçirdi. Sonrasında yaşanan 6 Gün Savaşları ile gücünü kaybetmekle birlikte Hafız Esad giderek güçlenmiştir.
1967	Altı Gün Savaşı (3. Arap-İsrail Savaşı)	Arap Devletleri (Mısır, Suriye ve Ürdün) ve İsrail arasında Altı Gün Savaşı'nın başlaması. İsrail Golan Tepeleri, Gazze şeridi, Batı Şeria ve Sina Yarımadası'nı ilhak etti. 6 gün süren savaşta 10 bini Mısırlı, 6 binden fazlası Ürdünlü ve 700 kadarı İsraili olmak üzere 17 bine yakın insan öldü.
1967	İran'da Kürt İsyanı	
1968	Irakta darbe	Abdurrahman Arif'i yönetimden çekilmeye zorlayan Baas Partisi ve bazı ordu komutanlarınca gerçekleştirilen darbedir. Abd'urrahman Arif ülkeden ayrıldı. Ahmed Hasan El-Bekr Cumhurbaşkanı seçildi. Saddam Hüseyin Irak Başkan Yardımcılığına getirildi.
1969	Libya'da Kaddafi Dönemi	
1970	Bekr'e başarısız darbe girişimi	General Abdulgani el-Ravi ve bazı komutanların yaptığı darbe girişimi
1970	Kürtler Irak'ta özerklik kazandı	Molla Mustafa Barzani liderliğindeki Kürtler, Irak hükümeti ile bir anlaşma yaparak özerk bir bölge oluşturuldu.
1970	Mısır'ın 2. Cumhurbaşkanı Cemal Abdül Nasır kalp krizi sonucu öldü.	6 gün savaşlarındaki yenilgiyi sindiremeyen Nasır, İsrail'i yıpratma savaşına girişmiş ve 1970'e kadar bu savaşı sürdürmüştü. Silahlanmaya önem vermişti. Fakat ömrü istediklerini gerçekleştirmeye yetmedi. Bir devre damgasını vuran Nasır kimilerine göre Arapların ulusal kahramanı kimilerine göre de 20. yy'in en kanlı tiranlarından biriydi. Cemal Abdül Nasır'ın ölümü ve Muhammad Anwar El Sadat (Enver Sedat) iktidara getirdi.
1970	Suriye'de darbe (Hafız El-Esad)	13 Kasım 1970'de Hafız El-Esad Suriye yönetimini askeri darbe ile ele aldı. 2000 yılına kadar iktidarda kaldı.
1971	Türkiye'de 12 Mart Muhtırası	
1971	Enver Sedat'a darbe girişimi iddiası	1971'de kendisine karşı darbe girişiminde bulunabileceğini iddia ettiği, Sovyetler tarafından desteklendiği sanılan bir grubu tasfiye ve temizlik hareketiyle ortadan kaldırmıştı.
1972	Münih Olimpiyat Katliamı	11 İsrail sporcusunu öldürüldü. İsrail, FKÖ'ye karşı misilleme yaptı. 1973'te Tanrı'nın Gazabı/Operation Spring Youth operasyonunu bahanesi oldu.
1972	Irak ve SSCB Dostluk Antlaşması	Irak ve Sovyetler Birliği Dostluk Antlaşması ve İşbirliği Anlaşması İmzaladı.
1972	Katar'da Darbe	Halife bin Hamad amcasının oğlu olan Ahmed bin Ali el Sani yurt dışında iken yönetime el koydu.

Tarih	Olay	Açıklama
1973	Dördüncü Arap-İsrail Savaşı (Yom Kippur Savaşı)	Ramazan Savaşı, Dördüncü Arap-İsrail Savaşı olarak da bilinir. Mısır, Suriye, Irak, Ürdün ile İsrail arasında. İsrail'e ABD, Arap Devletlerine Sovyetler destek verdi. Arap kayıp 8500 İsrail kayıpları ise 6000. BM barış gücü devreye girdi. Ramazan Savaşı'nın en önemli sonucu, petrole sahip Arap ülkelerinin, petrol fiyatlarına yaptıkları müdahale ile üçüncü ülkelere karşı bir tür ambargonun koyulmasıdır. Ambargo daha sonra kaldırıldı.
1973	Irak- Bekr yönetimine başarısız darbe girişimi	Ulusal Güvenlik Müdürü General Nazım Kezar'ın 1973 yılındaki darbe girişimi
1974	FKÖ, Filistin'in temsilcisi	Filistin Kurtuluş Örgütü'nün Birleşmiş Milletler'de Filistin halkını temsil etmesine izin verilir.
1975	S.Arabistanda Kral Faysal suikasti	İslam Birliği düşüncesine sahip olan Kral Faysal bin Abdülaziz 1973'deki petrol krizi gibi batılı güçlerin çıkarlarına ters politikalar izlemekteydi. Mart 1975'de kendi sarayında ABD'den yeni gelen yeğeni tarafından öldürüldü.
1975	İran ve Irak sınır anlaşmazlığı	İran ve Irak arasındaki sınır anlaşmazlığı sona erdi
1975	1975 - 1990 Lübnan İç Savaşı	1975-1990 arasında savaşta Lübnan'da yaklaşık olarak 150.000 - 230.000 arasında insan ölmüştür.
1976	Suriye'nin Lübnan'ı işgal girişimi	Haziran 1976'da da Suriye, Lübnan'ı işgale kalkışmış ve Temmuz 1976'da antlaşma ile son bulmuştu.
1978	Camp David Anlaşması	Mısır devlet başkanı Enver Sedat ile İsrail başbakanı Menahem Begin arasında 12 gün süren gizli pazarlıklar ardından Camp David'de 17 Eylül 1978'de imzalanan ve ABD başkanı Jimmy Carter'ın gözetiminde gerçekleşen bir sözleşmedir. İsrail'in Sina yarımadasını Mısır'a geri vermesi yanı sıra Filistin'e özerklik verileceği kararlaştırıldı. Mısır İsrail'i tanıdı.
1979	İran Devrimi	Ayetullah Humeyni, sürgünden sonra Reza Şah Pehlevi'nin yerine geçerek İran İslam Cumhuriyeti'ni ilan etti. Reza Şah Pehlevi sürgün edildi. Monarşi'den İslam Cumhuriyetine geçiş gerçekleşti.
1979	Irak'ta darbe. (Saddam Hüseyin)	Bekr'in yardımcısı Saddam Hüseyin Temmuz 1979 Bekr'i "kansız" bir şekilde devirdi. Saddam Cumhurbaşkanı oldu.
1979	Ayetullah Humeyni İran petrolünü millileştirdi.	Devrimden sonra İran'ın uluslararası petrol anlaşmaları iptal edildi. Ulusal İran Petrol Şirketi kaynakları kontrol altına aldı.
1979	İran rehine krizi	Reza Şah Pehlevi'nin sürgün edilmesinden sonra yapılan rehin alma. Kötü bir kurtarma operasyonunda 8 kayıp verilir.
1980	1980-1988 Irak-İran Savaşı	Ronald Reagan Saddam'ı İran'a karşı silahlandırdı. CIA desteğiyle Saddam önce öne geçti fakat daha sonra dengelenerek karşılıklı yıpratma ilişkisi doğdu. Milyonlarca insan öldü. Ekonomik kaynaklar bu yolda tükendi. Petrol tesislerine saldırılar sonucu petrol üretimi düştü, fiyatlar arttı. Irak'ın borçlarının artmasına neden olarak ilerdeki Kuveyt'in işgaline neden oldu. Anlamsız bir şekilde 8 yıl sürmüş olan savaşın sonunda her iki taraf da kazanamadı.

Tarih	Olay	Açıklama
1981	E. Sedat suikast sonucu öldürüldü.	Uyguladığı dış politika ile Mısır'ın Arap ülkelerinden uzaklaşmış olması bu ülkelerden gelen mali destekleri de kesmişti. Ayrıca ekonomik liberalleşmeden en çok fayda sağlayanların Sedat'ın çevresinden oluşması ve Sedat'ın eşinin de lüks içindeki hayatı halk üzerinde olumsuz etki oluşturdu. Bu sebeple E. Sedat'ın ölümü ne Arap ülkeleri ne de Mısır halkı üzerinde üzüntü oluşturmadı.
1981	Mısır'da Mübarek Cumhurbaşkanı	Muhammed Hüsnü Said Mübarek olağanüstü hal ilan edip, tehdit olarak gördüğü tüm İslamcılarının on binlercesini hapse attırmış, onlarcasını da astırmıştı. İslamcılara karşı uygulanan bu baskıcı yöntemler Mübarek'in devrildiği (istifa ettiği) 11 Şubat 2011 tarihine kadar devam etmiştir. Kişisel otoritesini kuvvetlendirmek için ülkenin mali kaynaklarını polisiye yöntemlere harcamıştır. Mübarek döneminde iyi gelişmeler yaşanmasına rağmen Mübarek'in demir pençesi altında demokratik olmayan seçimler ve uygulamalarla halk yıpratılıyor, sosyoekonomik sorunlar çıkıyor ve Mübarek gözden düşüyordu. Bu sebeple Mısır bir dönem Arap dünyasında oynadığı hakim rolünden bir hayli uzaklaşmıştır.
1981	İsrail Golan Tepelerini ilhak etti	Suriye bunu bir savaş hareketi olarak değerlendirdi. Beyaz Saray Camp David'e göre ilhakin haksızlığını vurguladı.
1981	İsrail'den Opera Operasyonu	İsrail, Bağdat yakınlarındaki Osirak Nükleer Araştırma Tesisini bombaladı.
1982	İsrail Lübnan'ı istila etti	İsrail FKÖ'nün varlığını Beyrut'tan kaldırmak için Lübnan'ı işgal etti.
1982	Müslüman Kardeşler Suriye Çatışması	Müslüman Kardeşler Hareketi Suriye Ordusu ile Çatıştı.
1982	Saddam'a başarısız suikast girişimi.	Suikast girişimi sonrası Duceyl Kasabesindeki 143 kişiyi öldürttü.
1982	Suriye'de Hama Katliamı	2 Şubat 1982'de Suriye ordusunun bir bütün olarak katıldığı çoğunluğu Müslüman 38 bin kişinin öldüğü katliamdır.
1986	Reagan Libya'yı bombaladı	ABD, Libya'yı Batı Berlin'deki La Belle diskotek saldırısına karışmakla suçlayarak Trablus bombaladı.
1987	Birinci İntifada (1987-1990)	4 sivilin Gazze kontrol noktasındaki bir İsrail cipi tarafından öldürülmesi ile başlayan isyan dalgası.
1988	Lockerbie bombardımanı	Londra'dan New York'a giden yolcu uçağının düşürülmesi. 243 yolcu ve 16 mürettebat öldü. Suçlama, Libya İstihbarat Sorumlusu olduğu iddia edilen Abdelbaset al-Megrahi'e yöneltildi.
1988	Irak Halepçe'de Kimyasal saldırı	16 Mart 1988'de Irak yönetimi ülkenin kuzeyindeki Halepçe'de kimyasal silahlar - hayatta kalanların çoğunun "elma kokusu" dediği koku- kullanıldı. 20 Ağustos 1988'de İran ve Irak arasında Birleşmiş Milletler tarafından oluşturulan İran Irak askeri izleme grubu UNIIMOG denetiminde ateşkes ilan edildi. En az 5.000 kişi öldü.
1989	Usame Bin Ladin El Kaide yükselişi	Mısır'daki Müslüman Kardeşler'in ortaya çıkışını izleyen CIA, Bin Ladin'i Afganistan'da Sovyetlerle savaşmak için El-Kaide'yi öne çıkaracaktı. Zamanla El Kaide Orta Doğu'nun her yerinde boyut ve güç olarak büyüyecekti.
1990	Irak'ın Kuveyt'i İşgali	İran-İrak Savaşı sonucunda ortaya çıkan zararı Körfez ülkelerine ödetmek istenmesi ve bunun kabul edilmemesi sonucu Kuveyt'in petrol kuyularını ele geçirmek amaçlı Irak 2 Ağustos 1990'da Kuveyt'i işgal etmişti.
1990	BM'nin Irak'a yaptırım kararı	

Tarih	Olay	Açıklama
1991	Birinci Körfez Savaşı (Çöl Fırtınası Operasyonu)	2 Ağustos 1990'da Irak'ın güneydoğu komşusu Kuveyt'i işgal etmesi uluslararası tepkilere neden olmuş, ABD bölgeye asker göndererek Birinci Körfez Savaşı başlamıştır. Arap devletlerinin birleşerek tek çatı altında toplanma fikri ağır darbe aldı. Irak zayıfladı İran güçlendi. 20.000-35.000 arasında can kaybına neden oldu.
1991	Irak'ın ateşkesi kabul etmesi	3 Mart 1991'de Irak ateşkes koşullarını kabul etti.
1991	Madrid Barış Konferansı	Filistinlilerle birlikte Suriye, Lübnan, İsrail ve Ürdün işgal meselesini görüşmek üzere toplandı. İsraililer FKÖ ile görüşmeyi reddetti. Bunun yerine işgal altındaki Batı Şeria ve Gazze Şeridinden bir grup görüşmelere dahil edildi. Madrid görüşmelerinin yerini Oslo Anlaşmalarının alacağı belirtildi.
1992	ABD'den Savunma Planlama Rehberi	Paul Wolfowitz, Soğuk Savaşta ABD'nin geleceği için bir vizyonun ana hatlarını çizilen Defense Planning Guidance-DPG politikasını yayınladı. Bu rehberde "...bölgenin petrolüne erişimimizi korumak istiyoruz." ifadesi geçiyordu. Ayrıca "İsrail'in güvenliğini ve İsrail'in güvenliği açısından kritik olan niteliği korumayı taahhüt eder." ifadesi yer almaktadır.
1993	Dünya Ticaret Merkezi'nin bombalaması	Bomba yüklü kamyonetle gerçekleştirilen saldırıyı el-Kaide ile bağlantıları bulunan Muhammed Salameh, Nidal Ayyad, Mahmud Abouhalima ve Ahmed Aja, Ramzi Ahmed Yousef, Abdül Rahman Yasin tarafından planlandığı ve gerçekleştirildiği tespit edildi. Mahmud Abouhalima Mısır'da tutuklandı ve ABD'ye iade edildi.
1994	Yemen'de iç savaş	7.000-10.000 arasında can kaybı.
1995	Irak'a BM petrol karşılığı gıda programı	14 Nisan - Birleşmiş Milletler Güvenlik Konseyi 986 sayılı kararıyla Irak'ın petrol ihracatına gıda ve ilaç satın almasına olanak verecek biçimde kısmen yeniden başlamasına onay verdi. Bu düzenleme petrol karşılığı gıda programı olarak adlandırıldı. Irak bu programı 1996 Mayıs'ına kadar kabul etmedi. Programın uygulanmasına ancak 1996 Aralık'ında başlandı.
1995	ABD İran'a yaptırım uyguladı.	Bill Clinton İran'a Kitle İmha Silahları geliştirme suçlamasında bulundu. Tüm Amerikan firmalarının İran'a ve Petrol endüstrisine yatırım yapmasını yasakladı.
1996	Saddam'ın damadı öldürüldü.	Kardeşi ve aileleri Irak'tan ayrılarak Ürdün'e sığınan Saddam Hüseyin'in damadı General Hüseyin Kamil Hasan El Mecid Saddam tarafından affedildiği ilan edilmesinin akabinde Irak'a 20 Şubat'ta döndü, 23 Şubat'ta öldürüldüler.
1996	Irak Kuvvetleri Erbil'i aldı.	Celal Talabani ile mücadele halindeki KDP'den yardım talebi alan Irak kuvvetleri kuzeydeki uçuşa yasak bölgeye girerek saldırı düzenlediler ve Erbil'i aldılar.
1998	Çöl Tilkisi Operasyonu	16-19 Aralık 1998. Birleşmiş Milletler çalışanlarının Bağdat'tan tahliyesi ardından ABD ve İngiltere Irak'ın nükleer kimyasal ve biyolojik silahlarını imha etmek amacıyla "Çöl Tilkisi Operasyonu" adı altında bir hava saldırısı.
1999	El Sadr öldürülmesi	Şiilerin dini lideri Büyük Ayetullah Seyid Muhammed Sadık El Sadr 19 Şubat 1999'da Necef'te suikastla öldürüldü.
2000	İkinci İntifada	
2001	Tony Blair ve George W. Bush Bağdat'ı vurmak için yeşil ışık	Şubat 2001. İngiltere ve ABD Irak'ın hava savunma şebekesini çökertmek üzere bombardımanlar düzenledi. Bu bombardımanlar uluslararası toplumdan pek destek görmedi.

Tarih	Olay	Açıklama
2001	11 Eylül saldırıları	2.974 kişi öldü. 11 Eylül saldırılarını gerekçe gösteren başkan George W. Bush, önce Afganistan, ardından da Irak'ı işgal etti. ABD Başkanı George W. Bush Terörizmle Savaş Kampanyası başlattı
2002	Irak'tan petrol ambargosu	Nisan 2002. Bağdat İsrail'in Filistin topraklarına girmesini protesto etmek üzere petrol ihracını durdurdu. Ancak Saddam Hüseyin'in ısrarlı ambargo çağrısına destek veren başka Arap ülkesi olmayınca petrol ihracatı 30 gün sonra yeniden başladı.
2002	Koruyucu Duvar Operasyonu	Filistin-İsrail
2003	ABD'nin Irak İşgali	ABD'nin Mart 2003'de Irak'la savaşı. Irak'ın kitle imha silahlarına sahip olduğu iddiasıyla başlatıldı. Sözde Irak'ın özgürleştirme amacıyla gerçekleştirildi. Yaklaşık 1.000.000 Iraklı öldürüldü. 17 Mart - İngiltere'nin Birleşmiş Milletler'deki temsilcisi Irak konusundaki diplomatik sürecin son bulduğunu açıkladı. Silah denetçileri ülkeden tahliye edildi. ABD Başkanı George Bush, Saddam Hüseyin ve oğullarına 48 saatte ülkeyi terk etmezlerse savaş açılacağını söyledi. 20 Mart - Amerikan füzeleri sabaha karşı Bağdat'a düşmeye başladı. Saddam Hüseyin'i taşıyan bir konvoyu hedef aldığı belirtilen bu saldırı ABD öncülüğünde Saddam Hüseyin'i devirmeye yönelik operasyonun başlangıcıydı. Bunu takip eden günlerde Amerikalı ve İngiliz kara kuvvetleri ülkeye güneyden girdi. ABD öncülüğündeki kuvvetlerin Bağdat'a ulaşması yaklaşık 1 ay sürdü. 9 Nisan - ABD güçleri Bağdat'ın merkezine doğru ilerlemeye başladı. Saddam Hüseyin'in kent üzerindeki denetimi çözüldü. Bunu izleyen günlerde Kerkük ve Musul kentleri alındı. Başkentte ve diğer büyük kentlerde yaygın biçimde yağma olayları yaşandı. Nisan - ABD eski Irak rejiminin üyelerinden yakalamayı istediği en önemli 55 ismi açıkladı. Eski Başbakan yardımcısı Tarık Aziz gözaltına alındı. Mayıs - Birleşmiş Milletler Güvenlik Konseyi, Irak'ta ABD öncülüğünde kurulan idareyi destekleyen ve ekonomik yaptırımları kaldıran bir karar aldı. Irak'taki Amerikalı idareci Paul Bremer, Baas partisi ile eski yönetimin tüm kurumlarının lağvedildiğini açıkladı. Temmuz - ABD idaresince atanan Geçici Yönetim Konseyi ilk kez toplandı. Amerikan kuvvetlerinin komutanı askerlerinin düşük yoğunluklu gerilla savaşı ile karşı karşıya olduğunu söyledi. Saddam Hüseyin'in oğulları Uday ve Kusay Musul'da düzenlenen silahlı baskında öldürüldü.
2003	Saddam yakalandı	Saddam Hüseyin 13.12.2003'de Tikrit'te yakalandı
2004	Ayırıcı Duvar kararı	Filistin-İsrail
2005	Lübnan'da R. Hariri'nin suikastı	Lübnan'da Refik Hariri'nin suikastla öldürüldü.
2005	Lübnan'da Sedir Devrimi	Lübnan'da eski başbakan Refik Hariri'nin 14 Şubat 2005 tarihinde suikast sonucu öldürülmesinin ardından yaşanan protesto gösterileridir. Eylemcilerin başlıca hedefleri, Suriye birliklerinin Lübnan'dan çekilmesi ve Suriye'nin çıkarlarından büyük ölçüde etkilenen bir hükümetin daha bağımsız bir liderlikle değiştirilmesidir. Gösterilerin ardından 27 Nisan 2005'te Suriye güçleri Lübnan'dan tamamen çekildi ve 14 Mart İttifakı yapılan seçimleri kazandı.
2006	İsrail-Lübnan Krizi (Çatışması)	Hizbullah'ın 2 İsrail askerini kaçırması ve 8'ini öldürmesiyle başlamıştır. Çoğunluğu sivil 1.000 Lübnanlı, 114'ü asker olmak üzere 157 İsraili 34 gün süren çatışmalarda hayatının kaybetti.

Tarih	Olay	Açıklama
2006	İsrail askerini esir alması	Filistin-İsrail
2006	ABD İran'a gemi gönderdi.	İran'a gözdağı vermek ve BM yaptırımlarını pekiştirmek amacıyla ABD İran'a 2 uçak gemisi gönderdi.
2006	Saddam İdam edildi	30 Aralık 2006.
2007	İsrail'in Filistin'e hava saldırıları. (Filistin-İsrail Sorunu)	
2008	İsrail, Hamas'la ateşkese bozdu.	4 aylık ateşkes sonrasında İsrail bir baskında Hamas teröristi olmakla suçladığı 6 Filistinliyi öldürdü.
2008	Gazze'ye saldırı ve Dökme Kurşun Operasyonu. (Filistin-İsrail Sorunu)	
2009	İsrail'in Filistin'e kara operasyonu. (Filistin-İsrail Sorunu)	
2009	İsrail'in Filistin'e füze saldırısı	(Filistin-İsrail Sorunu)
2009	İsrail'in Gazze'den çekilmesi	(Filistin-İsrail Sorunu)
Arap Baharı ve Sonrası Orta Doğu		
2010		
17.Ara.10	Tunus kıvılcımı ateşliyor	Tunus'ta bir işportacı olan Mohamed Bouazizi polis tarafından satış yapmasına izin verilmemesinin ardından kendisini ateşe vererek yakmasıyla Arap Baharı olarak anılacak dalganın fitilini ateşliyor.
2011		
01.Oca.11	Mısırda Kıpti Kilisesine saldırı.	İskenderiye'deki Kıpti kilisesinin önünde bombalı araç ile yapılan saldırıda en az 21 ölü ve 70'den fazla kişi yaralı.
14.Oca.11	Tunus'ta Ben Ali istifa etti	Ben Ali, istifasını ilan etti ve Suudi Arabistan'a kaçtı ve 23 yıllık iktidarı bitti.
17.Oca.11	Umman'da hükümet değişikliği	Umman'da protestolar sonucu hükümet değişikliği
21.Oca.11	Suudi Arabistan'da protestolar	Suudi Arabistan'da küçük çapta gösteri ve protestolar başladı.
25.Oca.11	Mısırda devrimin başlangıcı	Mısırlılar Mübarek'in istifasını talep ederek Kahire'de kitlesel protesto gösterileri düzenledi.
27.Oca.11	Yemen'de protestolar patlak verdi	
28.Oca.11	Mısırda gerginlik artıyor.	Mübarek, protestocuların Tahrir Meydanı'nı polisten devralmalarına istinaden istifa etmeyi reddeden bir televizyon görüntüsü hazırlıyor. İnternet ve cep telefonu hatları kesiliyor.
30.Oca.11	Fas'ta gösteriler başladı.	
01.Şub.11	Mısır'da Mübarek bırakacağını açıkladı.	Kahire merkezinde bir milyondan fazla protestocu toplandı. Mübarek, bir sonraki cumhurbaşkanlığı seçimlerinde koşamayacağını ve o zamana kadar barışçıl geçiş sağlamak için görevde kalacağını söyleyerek ikinci kez televizyonda görünüyor.
02.Şub.11	Mısır'da Tahrir Meydanı'ndaki hükümet karşıtı protestoculara saldırı. Atlar ve develer ile Tahrir Meydanı'ndaki hükümet karşıtı protestoculara müdahale edildi.	
03.Şub.11	Yemen'in Öfke Günü	Yemen'de yaklaşık 20.000 protestocu uzun süredir görev yapan Cumhurbaşkanı Ali Abdullah Salih'i istifaya çağırdı.
10.Şub.11	Mısırda halen istifa yok	Mübarek televizyondan istifaya etmeyeceğini açıklıyor. Bu durum göstericiler arasında öfkeyi artırıyor ve protesto gösterilerinin büyümesini teşvik ediyor.

Tarih	Olay	Açıklama
11.Şub.11	Mısırda Mübarek istifa etti.	Başkan Yardımcısı Ömer Süleyman Cumhurbaşkanının istifa ettiğini ve ordu konseyi ülkeyi yöneteceğini açıkladı.
12.Şub.11	Gösteriler Irak'a sıçradı	Irak'ta büyük protestolar, isyanlar başladı. Devlet binalarına saldırılar gerçekleşti.
14.Şub.11	Bahreyn'in "Öfke Günü"	Binlerce Bahreynli ülkenin dört bir yanındaki gösterilere katıldı. Gösteriler Pearl Roundabout (İncili Döner Kavşak) işgali ile sonuçlanıyor. Büyük protestolar, kamu alanlarının işgalleri yaşandı.
14.Şub.11	İran'da gösteriler.	Büyük protestoların yaşandığı ülkede kamu alanlarının işgal edildi.
15.Şub.11	Libya İç Savaşı başladı.	1996'da düzenlenen hapishane katliamında öldürülen hükümlülerin yakınlarını temsil eden bir avukatın tutuklanmasından sonra protesto gösterileri gerçekleşti.
17.Şub.11	Libya'nın "Öfke Günü"	Bingazi, el-Baida ve Zentan da dahil olmak üzere ülke çapında şehirlerde gösteriler patlak verdi. Onlarca kişi öldü.
20.Şub.11	İsyancılar Bingazi ele geçirdi.	Kaddafi karşıtı göstericiler Libya'nın ikinci en büyük şehrini kontrol altına aldı. Savaş yüzlerce ölüme neden oldu. El-Baida ve Tobruk da dahil olmak üzere daha doğudaki şehirler zaten isyancıların kontrolünde.
27.Şub.11	Tunus'ta Ben Ali'nin hükümeti düştü.	Tunus Başbakanı Ghannouchi, Tunus'taki şiddetli protesto gösterilerinin patlak vermesiyle Ben Ali ile olan bağlarını bozarak üzerine istifa etti. Yerine eski Başkan Habib Bourguiba'nın eski dışişleri bakanı Beji Caid Sebti getirildi.
14.Mar.11	Suudi birlikleri Bahreyn'e girdi.	Körfez İşbirliği Teşkilatı, Bahreyn hükümetinin talebi üzerine Yarım Ada Kalkan Kuvvetleri birliklerini göndermeyi kabul etti. Yaklaşık 4 bin Suudi Arabistan birliğini 500 BAE polisi tarafından takip etti.
15.Mar.11	Suriye'de ayaklanmalar başlıyor.	Protestocular, Suriye'nin başkenti Şam'da ülkenin zorlama rejimine karşı gösterilere başladı.
16.Mar.11	Bahreyn hükümetinin "son hareketi"	Bahreyn'deki güvenlik güçleri demokrasi yanlısı protestocuları Pearl Roundabout'tan çıkarıyor.
18.Mar.11	Bahreyn "İncisi" gitti.	Pearl Roundabout (İncili Döner Kavşak) günün erken saatlerinde yıkıldı. Bahreyn ayaklanmasının ve muhalefetinin önemli bir sembolü ve odak noktası yok oldu.
19.Mar.11	NATO Libya'yı bombalamaya başladı.	Fransız jetleri Birleşmiş Milletler kararının geçmesinden sadece birkaç saat sonra, ABD, İngiltere ve diğer ülkelerin kısa süre sonra katılacak olan jetleri ile Libya'yı bombalamaya başlıyor.
20.Mar.11	Fas'ta protestolar	On binlerce Faslı Rabat'taki gösterilere katılarak siyasi değişim talep etti.
27.Mar.11	Tunus'un yeni kabinesi	Tunus yeni bir teknokratlar kabinesini açıkladı. Kabinede Ben Ali yönetimindeki hükümetlerde görev yapmayanlar yer aldı.
15.Mar.11	Kaddafi güçleri Mısırata'dan çekildi	Birkaç gün önce yaşanan şiddetli savaşın ardından isyancılar Mısırata savaşının sona ereceğini ilan etti. Şimdiye kadar kent, Kaddafi güçleri tarafından boğucu bir kuşatma yaşadı. Birçok sivil can kaybı yaşandı.
22.May.11	Fas'ta protestocular dağıtıldı.	Güvenlik güçleri, Fas'ta gösterilerin yasaklanmasına karşı çıkan protestocuları dövdüler.
03.Haz.11	Yemen'de Saleh suikastta yaralandı.	Başarısız bir suikast girişiminde Yemen Cumhurbaşkanı Abdullah Salih yaralandı. Birkaç gün sonra ikinci derece yanıklara yönelik tedavi almak için Suudi Arabistan'dan ayrılıyor.

Tarih	Olay	Açıklama
06.Haz.11	Fas'ta protestolar devam ediyor.	Ülke genelinde değişim ve siyasi özgürlük isteğini göstermek için binlerce kişi gösterilere katıldı.
01.Tem.11	Fas'ta Anayasa Referandumu	Değişiklikler halkın taleplerinin altında kalması nedeniyle Faslı aktivistler referandumu boykot çağrısında bulundu.
07.Tem.11	Fas'ta Saleh yeniden ortaya çıktı	Suikast girişiminden sonra ilk kez ortaya çıkan Salih Yemen televizyonundaki konuşmasında diyalog çağrısı yaptı.
20.Ağu.11	Trablus Savaşı	İşgalcilerin "Operation Mermaid Dawn" olarak nitelendirdiği Trablus'u ele geçirmek için bir saldırı başlattı.
23.Eyl.11	Yemen'de milyonlar yürüdü.	Salih, Suudi Arabistan'ın ülkeden ayrılmasını önleyeceğine dair daha önceki raporlara rağmen uçakla Yemen'e geri döndü. Sabah erken saatlerde Saleh'in dönüşüyle ilgili haberler sonrası başkent Sanaa'nın çeşitli bölgelerinde savaş başladı. Protesto amacıyla ülkenin dört bir yanına kalabalıklar toplandı.
09.Eki.11	Mısır'da Maspero Katliamı	Bir kilisenin imhasına karşı protestocular ve ordu arasında şiddet patlak verdi. Onlarca kişi öldü.
20.Eki.11	Libya'da Kaddafi yakalandı.	Kaddafi, Sirte şehrinde isyancılar tarafından yakalanıp öldürüldü. Birkaç gün sonra, Ulusal Geçiş Konseyi resmi olarak 2011 Libya İç Savaşı'na son verdi.
21.Eki.11	BM Yemen Başkanı Saleh'i kınadı	BM Güvenlik Konseyi, Yemen'in barışçıl protestoculara kanlı yaptırımlarını oy birliği ile kınadı. Cumhurbaşkanı Salih'in görevden ayrılma taahhüdünü güvence altına almak için KİT planını kendisine ve ailesine af ilan ederek onayladı.
23.Eki.11	Tunuslular oy kullanıyor	Tunus, Arap Baharının ilk seçimlerinde bir yıl içinde bir anayasa hazırlamakla görevli bir meclis için oy kullandı.
23.Eki.11	Libya "kurtuldu".	NTC lideri Mustafa Abdel Jalil, Muammer Kaddafi'nin 42 yıllık idaresine karşı ayaklanmanın ardından sekiz ay sonra Libya'nın "kurtulduğunu" açıkladı.
19.Kas.11	Saif el-İslam yakalandı	Saif el-İslam Kaddafi güney Libya'da Ubari yakınlarında yakalandı.
19.Kas.11	Mısır'da Mohamed Mahmoud savaşı	Kahire şehir merkezinde bulunan Mohamed Mahmoud caddesinde Protestocularla güvenlik güçleri arasındaki çatışmalarda en az 50 kişinin öldü.
23.Kas.11	Yemen'de Salih yetkilerini devretti	Salih, KİT'in (Körfez İşbirliği Teşkilatı) arabuluculuk ettiği anlaşma ile yetkilerini devretti.
28.Kas.11	Mısır'ın ilk özgür seçimleri	Mısır'ın Mübarek sonrası ilk parlamento seçimlerinin ilk turu gerçekleşiyor. Müslüman Kardeşler seçimlere egemen.
12.Ara.11	Tunus'un ilk seçilen hükümeti	Tunus anayasa meclisi üyeleri, eski muhalif Moncef Marzouki'yi Cumhurbaşkanı seçti. Ennahda partisinin genel sekreteri Hamadi Jebeli başbakan oldu.
16.Ara.11	Mısır'da "Kabine çatışmaları"	Güvenlik güçleri Kahire'deki kabine binasına girerek şiddetli çatışmaları tetikledi. Çatışmalardaki ölümler arasında Şeyh Emad Effat var. Askerler tarafından dövülen bir kadının görüntüleri ortaya çıktı.
	2012	
10.Oca.12	Esad meydan okudu.	Suriye Devlet Başkanı Beşar Esad meydan okuduğu konuşmasında rejimi için "zafer" yakında olacağı yönünden aylar sonraki ilk konuşmasını yaptı.

Tarih	Olay	Açıklama
27.Şub.12	Saleh resmen istifa etti	Yemen Devlet Başkanı Ali Abdullah Salih resmen istifa etti. Yetkilerini Sanaa'da düzenlenen bir törenle başkan yardımcısı Abd Rabbuh Mansur Al-Hadi'ye devretti.
23.May.12	Mısır oyları	Mısır halkı cumhurbaşkanlığı seçimlerinin ilk turunda oy kullandı. Muhammed Mursi ve Ahmed Şefik üst sıralarda.
25.May.12	Hule Katliamı	Suriye'de hükümet yanlısı güçler, Humus'un Hule Kasabasında çoğu kadın ve çocuk 100'den fazla sivil katletti.
02.Haz.12	Mübarek suçlu bulundu.	Mısır mahkemesi eski Cumhurbaşkanı Hüsnü Mübarek'i hapse mahkum etti.
16.Haz.12	Mısır'da C.Başkanlığı 2. turu	Mısırlılar, Mohamed Morsi ile Ahmed Şafiq'in olduğu cumhurbaşkanlığı seçimlerinin ikinci turu gerçekleştirdi.
24.Haz.12	Mısır'da Mursi Cumhurbaşkanı	Müslüman Kardeşler adayı Muhammed Mursi'nin Cumhurbaşkanlığı ikinci tur seçimlerini kazandığını açıkladı.
15.Tem.12	Suriye'de iç savaşını resmen ilanı	Uluslararası Kızıl Haç Komitesi Suriye ayaklanmasının bir iç savaş olduğunu resmen ilan ediyor.
18.Tem.12	Suriye'de İçişleri bakanı öldürüldü.	Başkan Yardımcısı Orgeneral Hasan Türkomani, Savunma Bakanı Rajiha ve yardımcısı, Başkan Beşar Esad'ın kayınbiraderi olan Assef Shawkat, Şam'da meydana gelen bombalı saldırıda öldürüldü.
19.Tem.12	Tunus'ta Ben Ali'nin yargılanması	Ben Ali, 2011'de 43 protestocunun öldürülmesinde giyaben tutuklu yargılanıyor.
11.Eyl.12	Libya'da ABD konsoloslughuna saldırı	ABD'nin Libya büyükelçisi Chris Stevens ve üç diğer ABD'li personel, Bingazi'deki ABD konsoloslughuna düzenlenen saldırıda öldürüldü.
22.Kas.12	Mısır: Başkanın yeni yetkileri	Mursi, kendisine süpürme yetkisi veren ve yaptığı kararlarda karşılaşılan güçlükleri yasaklayan yeni bir anayasa kararı yayınladı. Bu karar daha sonra başkanlık sarayının önünde kitlesel protesto gösterilerine neden oldu.
	2013	
25.Oca.13	Mısır'da Mursi'ye karşı ayaklanma	Kitlesel anti-Mursi protestoları 2011 devriminin ikinci yıldönümünde Mısır'a yayıldı. Protestocular ve güvenlik güçleri arasındaki şiddetli çatışmalar günlerce devam etti.
06.Şub.13	Tunus'un Belaid'i öldürdü	Tunus muhabiri sekülerist siyasetçi Chokri Belaid öldürüldü. Başbakan Jebali cinayeti bir siyasi suikast ve devrime karşı grev olduğunu savundu.
12.Şub.13	Suriye ölü sayısı	İç savaşın başlangıcından bu yana Suriye'nin ölüm sayısı 70.000'i aşıyor.
19.Şub.13	Tunus'ta başbakanı istifa etti	Kamu öfkesi hızla artarken, Tunus Başbakanı Hamadi Jebali, yeni bir hükümet kurulması konusunda anlaşmaya varamadığı için istifa etti.
23.Şub.13	Tunus'ta İçişleri Bakanı Başbakan olarak seçildi.	Ali Laarayedh Tunus'un yeni Başbakanı seçildi. Belaid'in destekçileri içişleri bakanlığı görevleri konusunda muhalefetin eleştirilerinin göz önüne alınmadığından atamayı kınadı.
30.Haz.13	Mısır'da ultimatom	Tamarod kampanyasının Mursi karşıtı bir gösteri çağrısına milyonlarca yanıt geliyor.

Tarih	Olay	Açıklama
03.Tem.13	Mursi devrildi.	General Abdel Fattah el-Sisi, Morsi'nin görevden alındığını ve yeni Cumhurbaşkanlığı seçimleri yapılıncaya kadar Yüksek Mahkeme başsavcısı Adly Mansour'u geçici cumhurbaşkanı olarak görevine getirdiğini bildirdi. Müslüman Kardeşler liderleri tutuklanması Mursi destekçileri tarafından sokaklarda protesto edildi.
16.Tem.13	Mısır'ın yeni hükümeti	Geçici bir kabine yemin etti. Üyelerinin hiçbiri İslamcı partilere ait değil.
25.Tem.13	Tunus'ta Brahimi öldürüldü	Kurucu Meclis'in Pan-Arap solcu bir üyesi olan Muhammed Brahimi, eşinin ve kızının önünde Tunus Bağımsızlık Gününde suikast ile öldürüldü.
26.Tem.13	Sisi süre mi verdi?	Sisi, Mursi destekçilerinden "potansiyel terörizmi" durdurma yönündeki çağrısı üzerine milyonlarca Mısır vatandaşı sokaklarına döküldü.
06.Ağu.13	Tunus Kurucu Meclisi askıya alındı	Birçok muhalif siyasetçi, kurucu Meclisi suikastlarla ilgili protesto gösterisinde boykot ettikten sonra, Ettakatol'un yönetim koalisyonunun üyesi olduğu Konuşmacı Mustafa Ben Jaafar, cesetlerin askıya alındığını duyurdu.
14.Ağu.13	Mısır'da oturma eylemindeki eylemciler dağıtıldı	Polis, Mursi destekçilerine Kahire'de operasyon düzenledi. Operasyon ve sonrasında meydana gelen olaylarda yüzlerce kişi öldü. Geçici hükümette Başkan Yardımcısı Muhammed El Baradei saldırıları protesto etmek üzere istifa ederken bir ay süreyle olağanüstü hal ilan edildi.
17.Ağu.13	Mısır: Cami çatışmaları	Polis, gün boyu süren bir kuşatmadan sonra Kahire'deki Fateh camisindeki darbe öncesi protestocuları temizledi.
21.Ağu.13	Suriye'de kimyasal saldırı	Hükümet güçleri Şam'ın banliyölerinde zehirli bir gaz saldırısında yüzlerce insanın öldü.
23.Eyl.13	Mısır'da Müslüman Kardeşler yasaklandı	Mahkeme tüm Müslüman Kardeşler faaliyetlerini yasakladı. Hükümet, fon ve varlıklarına el koydu.
28.Eyl.13	Tunus iktidar istifayı kabul etti.	Tunus'un Ennahda liderliğindeki hükümet muhalefetle yaptığı görüşmeler sonrasında istifayı kabul etti.
10.Eki.13	Tunus Başbakanı Zeydan kaçırıldı.	Zeydan 10 Ekim 2013 sabah erken saatlerde Trablus'daki kaldığı Corinthian Hotel'de silahlı militanlar tarafından kaçırıldı. Açıklanmayan bir yere götürüldükten sonra serbest bırakıldı.
25.Eki.13	Tunus'ta ulusal diyalog başlıyor.	Ennahda Partisi ve muhalefet aylar süren huzursuzluğun sona erdirilmesi için bir ulusal diyalog başlattı.
15.Ara.13	Tunus'ta geçici başbakan.	Sanayi Bakanı Mehdi Jomaa seçimler yapılıncaya kadar geçici bir teknokrat kabinede başbakan seçildi.
18.Ara.13	Mursi terörle suçlanıyor.	Eski Cumhurbaşkanı Muhammed Mursi, mahkemede terörle suçlanıyor.
25.Ara.13	Mısır'da Müslüman Kardeşler terörist grubunu ilan edildi.	Mısır'da geçici hükümet Müslüman Kardeşler Örgütü'nü bir terör örgütü ilan etti.
	2014	
Oca.14	Tunus'ta yeni anayasa	Parlamento 2011 yılında Cumhurbaşkanı Ben Ali'nin devrilmesinden bu yana ülkenin ilk anayasasını imzaladı.
Şub.14	Mısır'da hükümet istifa etti	Mısır hükümeti istifa ederek eski ordu komutanı Abdel Fattah el-Sisi'nin cumhurbaşkanlığına gelmesinin yolunu açtı.
Şub.14	Bariş görüşmeleri	Cenevre'de BM Arap Ligi arabulucusu Lakhdar Brahimi liderliğindeki Bariş görüşmelerinden sonuç alınmadı.

Tarih	Olay	Açıklama
Mar.14	Tunus'ta olağanüstü hal kaldırıldı.	2011'de dayatılan olağanüstü hali kaldırdı.
11.Mar.14	Tunus'ta Ali Zeidan hükümeti düşürüldü.	Onun yerini alması için işadami Ahmed Maiteg seçildi.
May.14	Humus'tan geri çekilme.	Suriyeli isyancılar Humus kuşatmasından çekildi.
13.May.14	Brahimi istifa etti.	Brahimi, BM-Arap Birliği elçisi istifa etti.
28.May.14	Mısır'da yeni Cumhurbaşkanı Sisi.	Mısır'da darbe yapan General Sisi Mısır'ın yeni cumhurbaşkanı seçildi.
Haz.14	Libya Başbakanı Ahmed Maiteg istifa etti.	Libya Başbakanı Ahmed Maiteg Yüksek Mahkemenin atamanın yasalara aykırı olduğu kararı sonrasında istifa etti.
03.Haz.14	Esad seçimleri kazandı.	Hükümet bölgelerindeki Suriyeliler cumhurbaşkanlığı seçimlerinde oy kullandı. Üç adaydan birisi olan Esad, yüzde 88,7 ile ezici çoğunlukla galibiyet aldı.
Haz.14	DEAŞ halifelik ilan etti.	DEAŞ Irak'ın batı ve doğusunda birçok hakimiyet kurarak sözde halifeliğini ilan etti.
03.Tem.14	DEAŞ petrol sahasını ele geçirdi.	DEAŞ Suriye'nin en büyük petrol sahası olan el-Ömer'i kontrol altına aldı.
Ağu.14	DEAŞ Rakkayı ele geçirdi.	
19.Ağu.14	DEAŞ katliam videosu yayınladı	DEAŞ gazeteci James Foley'in başının kesilmesi videosunu yayınladı.
Eyl.14	Rakkayı geri alma çabaları	ABD ve beş Arap ülkesi Suriye'de Halep'te ve Rakka'da DEAŞ'a hava saldırısı düzenledi.
23.Eyl.14	Koalisyon güçlerinden DEAŞ'a hava saldırısı	ABD önderliğindeki koalisyon Suriye'deki DEAŞ hedeflerine hava saldırısı başlattı.
Eki.14	DEAŞ Libya'da limana el koydu.	DEAŞ Doğu Libya'daki Derna limanına el koydu.
Kas.14	Mısır'da DEAŞ'a bağlılık sözü	Mısır'ın Sina Yarımadasında bulunan silahlı grup Ansar Beit el-Maqdis DEAŞ'a bağlılık sözü verdi.
23.Kas.14	Tunus'ta el Sebsi Cumhurbaşkanı	Tunus Cumhurbaşkanlığı seçimini El Bacı Kaid el Sebsi kazandı.
	2015	
Oca. 2015	BM Suriye'de ölü tahmini:220 bin.	BM, Suriye'nin çatışmasının en az 220.000 kişiyi öldürdüğünü ve savaş öncesi 23 milyonluk nüfusun neredeyse üçte birini evlerinden edildiğini tahmin ediyor.
07.Oca.15	Charlie Hebdo saldırısı	DEAŞ'ın mizah dergisi Charlie Hebdo'ya yaptığı saldırıda 12 kişi öldü.
26.Oca.15	Yemen'e askeri operasyon	Suudi Arabistan Yemen'e askeri operasyon başlattı.
26.Oca.15	PYD Kobani'yi ele geçirdi.	ABD liderliğindeki hava saldırılarının yardımıyla PYD, DEAŞ'ı Halep'te 4 aylık mücadeleden sonra Kobani'yi aldı.
Şub.15	DEAŞ'ın Libya saldırıları	DEAŞ Trablus ile Bingazi arasındaki liman kenti Sirte'yi kontrolüne aldı.

Tarih	Olay	Açıklama
Şub.15	Libya'ya müdahale çağrısı	Mısır, BM'nin Libya'ya uluslararası müdahale etme yetkisi istedi.
03.Şub.15	DEAŞ katliam videosu yayınladı	DEAŞ Ürdünlü pilot Muath el-Kaseasbeh'in kafes içinde yakılmasıyla ilgili bir video yayınladı.
28.Mar.15	İdlib kenti el-Nusra denetiminde.	Suriye'de muhalifler iki ay süren mücadeleden sonra kuzey batı İdlib eyaletini ele geçirdi.
May.15	Mısır'da Mursi'ye ceza	Protestocuların tutuklanması ve sonrasında işkence iddiasıyla 20 yıl hapis cezasına çarptırıldı.
May.15	DEAŞ, Suriye'de Palmyra antik kentini ele geçirdi.	Suriye'de DEAŞ antik kent Palmyra'yı ele geçirir.
Haz.15	Tunus'ta plajda DEAŞ katliamı	Tunus Sousse'da DEAŞ bir plajda 38 kişiyi öldürdü. Kısa süre sonra hükümet, aşırı faaliyetleri nedeniyle bazı camilerinin kapatıldığını duyurdu.
Haz.15	Suriye'de DEAŞ saldırıları	DEAŞ Kobane'ye saldırdı ve Haseke şehrinin bir bölümünü ele geçirdi.
Haz.15	Suriye'de PYD ilerleyişi	PYD Ain Issa'yı ve kuzeydeki sınırda Tel Abyad'ı ele geçirdi.
26.Haz.15	Tunus'ta terör saldırısı	Tunus'ta turistleri hedef alan saldırıda 38 kişi hayatını kaybetti.
Tem.15	DEAŞ'dan Mısır'a saldırı	DEAŞ Kuzey Sina'da saldırılara başladı.
Eyl.15	Libya'da ölüm cezaları verildi.	Trablusgarp'taki mahkeme, Libya'da Kaddafi'nin oğlu Saif el-İslam'ı ve diğer eski yetkilileri 2011 yılındaki ayaklanmada babası aleyhinde işlenen suçlardan ötürü ölüm cezasına çarptırdı.
30.Eyl.15	Rusya'dan Suriye'ye hava saldırısı.	Rusya, Suriye'de Esad'ın güçlerini desteklemek için hava saldırısı başlattı.
31.Eki 15	DEAŞ'ın Mısır üzerinde Rus yolcu uçağını düşürmesi	Sina'da bir Rus uçağının düşürülmesini üstlendi. Rus havayolu şirketi Kogalymavia tarafından işletilen bir Airbus A321 uçağı 31 Ekim'de düşerek 224 kişiyi öldürdü.
Kas.15	DEAŞ'ın propaganda amaçlı kafa kesme videoları yayınlaması	DEAŞ James Foley, Steven Sotloff, David Haines ve Alan Henning'in de aralarında bulunduğu kurbanların kafa kesilmesini gösteren bir dizi video yayınladı.
Ara.15	İngiltere'den DEAŞ'e saldırı.	İngiltere Kasım ayındaki Paris saldırıları sonrasında DEAŞ'e hava saldırısı başlattı.
Ara.15	Humus Suriye ordusu denetiminde	Suriye ordusu, isyancıların Humus'un geri kalan alanını tahliye etmesine izin verdi. Kent 2011'den beri ilk defa hükümet denetimine geçti.
18.Ara.15	Viyana yol haritası	BM Güvenlik Konseyi, 2254 sayılı Kararı ile Viyana yol haritasını onayladı.

Kaynak : Al-Haj, 2012; Al-Jazeera, 2011a; Al-Jazeera, 2011b; Arıkan, 2016; Al-Muslimi, 2016; Batty, 2011; Batur, 2015; BBC, 2006; BBC, 2012; BBC, 2014; BBC Türkçe, 2015a; BBC Türkçe, 2015b; BBC Türkçe, 2017; Byrne, 2013; Center for American Progress, 2004; CNN, 2018; Erkmen, 2008; Etheredge, 2008; Fidan; Haber 7, 2007; Hüseyin, 2006; Independent, 2016; Kırkpatrik, 2011; Ortadoğu Analiz; Naar, 2013; Revolv; Richardson, 2016; Smith L. , 2016; tasam.org; Yazıcı, 2012.

ÖZGEÇMİŞ

KİŞİSEL BİLGİLER

Adı Soyadı : Gökhan KARTAL
Doğum Yeri –Yılı : Niğde–1985
E- mail : gokhankartal.gk@gmail.com

EĞİTİM DURUMU

Doktora : Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi, SBE, İktisat Anabilim Dalı 2018
Yüksek Lisans : Niğde Üniversitesi, SBE, İktisat Anabilim Dalı 2013
Lisans : Cumhuriyet Üniversitesi, İktisat 2009
Lise : Niğde Atatürk Lisesi 2004
İlköğretim : Niğde 23 Nisan Havacılar İÖÖ 2001
Yabancı Dil/Seviye : İngilizce/C

İŞ DENEYİMLERİ

2012-... : Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi
2010-2012 : T.C. Ziraat Bankası

YAYINLAR

Kartal, G. ve Öztürk, S. (2018). “Politik İstikrarsızlık, Uluslararası Göç Hareketleri ve Ekonomik Etkileri: Türkiye ve Güney Komşuları (İran, Irak Ve Suriye) Üzerine Bir İnceleme”, *Uluslararası Toplumsal ve İktisadi Araştırmalar Kongresi*, Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi, Nevşehir, 10-15 Mayıs 2018.

Kartal, G. ve Öztürk, S. (2017). “Türkiye’de Politik İstikrarsızlık ve Ekonomik Büyüme İlişkisi”, *Ömer Halisdemir Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi* 10(4):250-270. DOI: dx.doi.org/10.25287/ohuiibf.329424.

Kartal, G. ve Öztürk, S. (2017). “Filistin’in Ekonomik Yapısı ve Filistin’de Politik İstikrarsızlıkların Ekonomik Büyümeye Etkisi”, *Filistin Meselesi ve Türkiye*, Konya, 20-22 Ekim 2017, s.409-441.

YAYINLAR (DEVAMI)

- Kartal, G. Uçan, O. ve Öztürk, S. (2017). “Türkiye’de Politik İstikrarsızlıklar ve Politik İstikrarsızlıkların Dış Ticarete Etkisi”, 5. *Uluslararası KOP Bölgesel Kalkınma Sempozyumu*, KTO Karatay Üniversitesi, Konya, 26-28 Ekim 2017.
- Kartal, G. ve Öztürk, S. (2017). “Bölgesel/Yerel Kalkınmaya Etkisi Açısından Cittáslow “Yavaş Şehir” Hareketi ve KOP Bölgesi Şehirlerine Uygulanabilirliği”, 5. *Uluslararası KOP Bölgesel Kalkınma Sempozyumu*, KTO Karatay Üniversitesi, Konya, 26-28 Ekim 2017.
- Topcu, M., Yazıcı, M., ve Kartal, G. (2016). An Investigation Of Causality Between Urbanization And Carbon Emissions In Turkey. (Ed. H. İ. Aydın, B. Christiansen, ve E. Akgün), *Economic Development Social and Political Interactions* (s. 81-87). London, United Kingdom: IJOPEC Publication.
- Kartal, G. ve Öztürk, S. (2016). “Sürdürülebilir Turizm Bağlamında Cittáslow “Yavaş Şehir” Hareketi ve Bölgesel Kalkınma İlişkisi”, *ÜNİDAP Uluslararası Bölgesel Kalkınma Konferansı*, Muş Alparslan Üniversitesi, Muş, 28-30 Eylül 2016, Cilt 2:350-369.
- Kartal, G. (2016). ““Homo-Economicus”a Karşı “Homo-Islamicus””, *1st International Social Sciences and Muslim Congress: “Hegemony-Counter Hegemony”*, Necmettin Erbakan University, 5-7th of May 2016, s.295-310.
- Kartal, G. (2015). “Sürdürülebilir Kalkınma Anlayışına Farklı Bir Bakış: Yavaş Şehir Konsepti ve Sürdürülebilir Kalkınma”, *Türkiye Ekonomi Kurumu 18. Ulusal İktisat Sempozyumu*, Selçuk Üniversitesi, Konya, 8 - 9 Ekim 2015.